

EESTI RAHVALUULE ARHIIVI TOIMETUSED

COMMENTATIONES ARCHIVI TRADITIONUM POPULARIUM ESTONIAE

30

MALL HIIEMÄE

ENDIS-EESTI ELU-OLU

V

**LUGEMISPALU KODUSEST
JA PEREKONDLIKUST ELUST**

EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI TEADUSKIRJASTUS

TARTU 2013

Koostanud ja toimetanud	Mall Hiimäe
Tehniline ettevalmistus	Tuuli Otsus, Astrid Tuisk, Inge Annom, Kadri Tamm
Küljendus	Jaanika Hunt
Fototöötlus ja kaas	Siret Roots
Resümees tõlge	Reet Hiimäe

Sarja peatoimetaja: Risto Järv. Toimetuskolleegium: Irma-Riitta Järvinen (Soome Kirjanduse Selts), Eda Kalmre (Eesti Kirjandusmuuseum), Aado Lintrop (Eesti Kirjandusmuuseum), Raimo Raag (Uppsala Ülikool), Jonathan Roper (Tartu Ülikool), Pille Runnel (Eesti Rahva Muuseum), Mari Sarv (Eesti Kirjandusmuuseum), Taive Särg (Eesti Kirjandusmuuseum), Ergo-Hart Västriik (Tartu Ülikool)

Sarja kodulehekülg <http://www.folklore.ee/kirjastus/?sari=7>

Indekseeritud: Internationale Volkskundliche Bibliographie/
International Folklore Bibliography

Väljaanne on valminud Eesti Rahvaluule Arhiivi sihtfinantseeritava teadusteema „Folkloor ja folkloorikogud kultuurimuutuste mõjuväljas: ideoloogiad, kohanemine, kasutuskontekst“ raames.

Raamatu väljaandmist on toetanud
Eesti Kultuurkapital.

Esikaanel: Lapsed mängivad kodu. Nõo khk.
Foto: Richard Viidalepp, 1942. ERA Foto 1941.

ISBN 978-9949-490-90-5
ISSN 1406-636X

SAATEKS.

Käesolev tekstivalimik lugemispaladega kodusest ja perekondlikust elust endisaja Eestis kuulub väljapaistva rahvaluuleteadlase, Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) esimese juhataja Oskar Looritsa (1900–1961) algatatud väljaandeseeriasse, mille loomise ja teokssaamise lugu on olnud pikk ja vaevaline.

Kavandatud seeriast pealkirjaga „Endis-eesti elu-olu“ jõudis Loorits enne II maailmasõja algust koostada väljaanded lugemispaladega kaluri ja meremehe elust (Loorits 1939) ning metsaelust ja jahindusest (Loorits 1941), mis ilmusid ERA toimetuste sarjas. Okupeeritud kodumaalt siirdus Loorits 1943. aastal pagendusse Rootsi, koos kõigi tema teostega kuulusid keelustatute hulka ka need „Endis-eesti elu-olu“ seeria kaks esimest köidet.

Järg Oskar Looritsa koostatud esimestele köidetele lugemispaladega põllumehe elust (Loorits 2000) ning karjakasvatava elust (Loorits 2001) sai ilmuda postuumselt aastaid hiljem, juba taasiseseisvunud Eestis. Mõte hakata taas välja andma ERA toimetusi oli kantud soovist jätkata sõjaeelse Eesti Rahvaluule Arhiivi kui uurimisasutuse traditsiooni. 1998. aastal jõudsid Helsingist Tartusse Soome Kirjanduse Seltsis hoiul olnud mapid Oskar Looritsa vaimse pärandiga. Mõned neist mappidest sisaldasid käsikirjaliste rahvaluuletekstide masinakirjakoopiaid põlluharimise ja karjapidamise kohta „Endis-eesti elu-olu“ seeria edasise komplekteerimise tarvis. Lähenemas oli Oskar Looritsa sünniaastapäev, otsus väljaandeseeriat jätkata tema pooleli jäänud töö edasiviimisega oli ERA-s üksmeelne. Seeria kahte järgmist köidet lõpule viies püüdsin pärimustekstide selekteerimisel, järjestamisel, pealkirjastamisel ja toimetamisel matkida Looritsa „käekirja“, iseasi, kuivõrd see õnnestus.

Seejärel jõudis järg kahe sõjaeelse, ammu rariteediks saanud köite taastrüki väljaandmiseni. Ilmusid mõlemad: täiendatud ja parandatud trükk raamatust lugemispaladega kaluri ja meremehe elust (Loorits 2002) ning lugemispaladega metsaelust ja jahindusest (Loorits 2004).

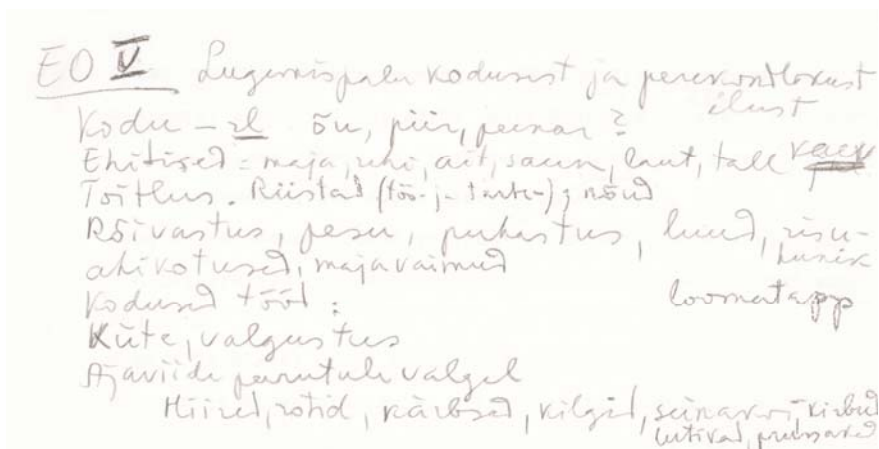
Seni on kõige enam lugejahuvi äratanud valimik kaluri ja meremehe elust; soovitusi välja anda veelkordne taastrükk on tulnud eriti rannaelanikelt.

Seeria eri köidete teemad moodustavad omavahel seotud mõttelise terviku ning täiendavad üksteist. Eeldatavasti võiksid tänapäeval huvilisi leida ka endisaja talurahva kodusest ja perekondlikust elust kirja pandud olustikulised jutud ning teated, laulud, vanasõnad, uskumused ja kombestik. Lootuses kavandatud köited järjepanu koostada ning välja anda ei aimanud Oskar Loorits, et peatselt puhkev maailmasõda toob kaasa drastilisi muutusi Eesti maarahva traditsioonilises elulaadis. Ent juhendis rahvaluulekogujatele on ta sõnastanud kogumistö eesmärgi: „Elupiltide maalimisega sellest, mis on olnud meie endisaja elu-olu sisuks ja kandejõuks, tahame karastada end ka tulevaste murrangute vastu, et need ei katkestaks meie omakultuuri järsult närbuma, vaid et meie arengutee parema poole toimuks orgaanilises seoses mineviku pärandatud kalduvuste ja kogemuste, traditsioonide ja kasvõi negatiivseltki hoiatavate eeskujudega.“ (Loorits 2000: 11) Mitmed korrespondendid saatsidki kirjanekuid etteantud teemadel ja soovitatud viisil – rahvapärases sõnastuses: „Olen hoolega oma kaastöölisi koolitada püüdnud ka suusõnalise rahvatraditsiooni stiilierinevusi paberile jäädvustama, et demonstreerida, milline on elava rahvasuu süntaks, mõtlemis- ja väljendusviis, milline mitmekesidus ja nüanssiderikkus siin pulbitseb, kuna normatiivse kirjakeele formalism seda rikkust mitmeti kahandab küll murdelikkuse väljalülitamisega, küll isegi kirjamärkide või liitsõnade üldistatud reeglitega jne.“ (Loorits 1941: 511) „Elupiltideks“ sobivat ainekku kogusid samuti ERA koosseisulised töötajad Rudolf Põldmäe, Herbert Tampere, Richard Viidalepp jt.

Käesolev väljaanne hõlmab arhiivitekste aastatest 1868–1943, niisiis kogumisajaga kolmveerandsada aastat. Tegelikult ulatus 19. sajandi rahvaluulekoguja pilk märksa kaugemale minevikku, sest toetunud on nii iseendi kui oma eelkäijate teadmistele. Neist aegadest oleme jõudnud nüüdseks 21. sajandisse. Mis tundub möödunud aegade ja praegusa aja kõrvutamisel hästi ilmekalt esile tulevat, see on olnu ja oleva kontrast. Teel heaoluühiskonda pole liiast aduda, missugune oli nn. puuaeg

puust hoonete ja majariistadega, millised olid toidud, kuidas pikkadel talveõhtutel tubaseid töid tehti, valgusallikaks peerg või küünal.

Lugemispalade komplekteerimisel oli sedapuhku abi Oskar Looritsa kunagistest pliiatsikirjas märkmetest. Toonastes koopia-mappides leidub siin-seal ka väljavalitud masinakirjakoopiaid Looritsa käekirjas märkega „E-o V“, mõned neist katseks isegi redigeeritud, vt. lugemispalad nr. 77; 80; 118; 130; 133; 145; 163 ja 200 (2). Vastavuses Looritsa kavandiga olen väljaande algupoolde paigutanud kirjeldused kodu ehitamisest, elamustruktuurist, tarberiistadest ning nende otstarbest. Toitluse ja jookide valdkonnas on enam tähelepanu pööratud põhimisele – leivale, õllele ja taarile. Etnograafilise kallakuga kirjeldustelt kaldub väljaanne üha enam folkloorse ainestiku suunas. Rohkesti on usundilisi teateid. Üleloomulikest olenditest irreaalse maailma piirimail on teoses esindatud majahaldjad, haigusvaimud, kodukäijad, luupainajad jne. Inimelu eri etappidest leiavad enam tähelepanu need teemarubiigid, mis on seotud koduga: sünd, varrud, lastekasvatus, noorte kooskäimised kodustel tööõhtutel, kosjad, abielu, matused.

Pilt 1. Oskar Looritsa märkmeid „Endis-eesti elu-olu“ V teemavaliku kohta.

Nüüdseks on ainelise kultuuri alalt ilmunud hulgaliselt häid uurimusi, ülevaateid ja leksikone (vt. kirjanduse loend raamatu lõpul). Mitmekülgse valiku hinnangutest ja tõekspidamistest koduse elu ning peresuhete kohta pakub „Vanasõnaraamat“ (1989). Mis aga väljaande illustratsioonidesse puutub, siis ajastuomaselt polegi fotograafia tehnilise taseme tõttu võimalik olnud toonaste napi valgustusega kodude sisevaateid, esemeid ega inimesi nende ehedas olekus pildistada. Seda lünka aitavad täiendada joonised etnograafialeksikonidest ja rahvaluulekogudest. Väljaande toimetamisel on järgitud senist teguviisi: lugemispalad on liigendatud ning pealkirjastatud, laulutekstid (sisukorras) tärnikesega märgistatud, tunnussõnu tekstides sõrendatud, taandeid lisatud või ka ära jäetud, sõnastuse eheduse säilimise huvides vaid ilmseid õigekirjavigu parandatud. Nagu seeria eelnevalt ilmunud köidetes, leidub raamatu lõpul lisaks juba mainitule ka lühendite loend, piltide ja jooniste nimekiri ning Eesti kihelkondade kaart.

Tartus, 23. aprillil 2013. a.

Mall Hiimäe

1. Kodu tundemärgid.

1) Läki kodu, kullakene,
omma liina, linnukene,
omma majja, marjukene,
omma tarre, tuvikene.
Kodu on meil kullasta,
liin tettu linikista,
maea marjust ehitedu,
ait meil tettu hanimunest,
paari pantu partsimunest,
lagi lüüdü linnassist.

Kodun meil kari kallunessa,
liinan lehmä nüssenessa,
maean söömi sõirakest,
taren joomi taarikest.

H II 24, 498 (296) < Karula khk. – Peeter Einer, Jaan Einer < Ellramm (1887–1889).

2) Minu aga vennal lehtilauki,
lehtilauki kuldakapjas,
see läks metsa viimast korda,
tuhat sülda oli turda tamme,
sada sülda sangeleppa,
viiskümmend visa pedakat,
kakskümmend kallist kadakat.

Tegi alla reie Riia teela,
sauna Salgase mäela.
Seal aga sõitsid Salge saksad,
Salge saksad, Malge saksad,
iga kuus kuninga härra,
iga pääv Pärnu härra,
iga reede Riia härra.

Mis need saksad mõisteleid?
Seda saksad mõisteleid:
kas see'p on Lihula linna,
vai on Sagadi linna
vai on keiseri kiriku
vai on raua Rakuvere?

Kui oleks Lihula linna,
siis oleks sinise vaba;
kui oleks Sagadi linna,
siis oleks punase vaba;
kui oleks keiseri kiriku,
siis oleks köiest keeritetud;
kui oleks raua Rakuvere,
siis oleks rauasta tautud.

Mina aga kuulin, vasta kostin:
Minu venna asmukene,
peaksid seest nägema,
seest on sinise vaba,
päält on punase vaba,
ahi on sealihasta,
keris on kanamunasta,
kuu on eessa akkenaksi,
tähte taga reppanaksi.

H I 2, 692 (23) < Haljala khk. – Johannes Vabian (1889).

3) Kust me tunnemi oma kodu
küla kümnenda seasta,
valla viie vahelta?
Kuldarist om kua pääle,
hõperist om õvve pääle,
sannaharjan saareristi.
Kuast tõusi kuldasuitsu,
tareharjast haljast suitsu,
õvve päältä hõpesuitsu.
Kuan kulda keedeti,
taren vaske valati,
õvven hõpet hõeruti,
sannan raha sangati.

Heledest säääl ikva latse,
koledest säääl haukva koera,
käbevest säääl käiva näiu.
Säält ep ma tunsi oma kodu,
oma kodu, oma kulla,
oma maja, oma marja.

H IV 3, 45/6 (16) < Helme khk. ja v. – Gustav Habicht (1888).

2. Elumajade ehitamisest meie esivanemate aegadel Viljandimaal.

Meie Suure-Jaani kihelkonnas on praegu veel ehitusi, mis viiskümmend kuni sada aastat vanad on ja milledest õiget pilti meie esisade ja esiemade hällikohtadest saada võib. Nagu keegi vanataat jutustas, olla nad mõisa poolt teomeestele ja orjadele ehitatud. Viimastele, milledega mõisa teha on võinud, mis ta iales on tahtnud, ei olla ka paremaid tarviski olnud, vaid pidanud sellega leppima, mis neile elamise kohtadeks pakutud.

Mõnedsajad sammud, ka versta 2 ja 3, seisavad mõisade ümber üksikud, madalad õlekatustega ehitused. Lähema silmamiseks nende

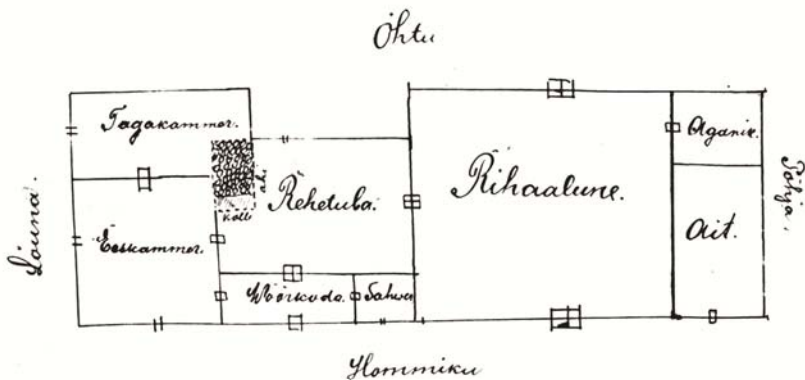
ligedale astudes leidnud uurija silm ainult ühte hoonet ja seda hüitud taluks.

Pilt 2. Rehielamu.

(Eeloleva joonistuse taolises majakeses olen mina 25 aasta eest sündinud, milles mina oma lapsepõlvi aega ligi 20 suvet ja talvet mööda saatnud olen. Niisuguses olekus ja veel halvemas müis mõisa ostjatele talusi. Praegu katab uus, ilma rehetoota selle aset.)

Uuemal ajal piiravad meie talude eluhooneid muud ehitused, nagu laudad, rehed, aidad jne. sisse, kuna teoorjuse ajal need täitsa puudunud. Loomad, põlluriistad jne. pidanud ruumpuuduse pärast õues seisma, kuna need aga talvel kõik üheainuma katuse alla olla pidanud mahutama. Hoonest, milles inimesed ja loomad aset leidsivad, tahan mina siin vanainimeste ja enda nägemise järele rääkida. Niisugune eluhoone oli 10-12-15 sülda pikk ja 4-5-6 sülda lai ja järgmise plaaniga:

Eesti talutua plaan.

Pilt 3. Rehielamu plaan.

Muud selle elumaja ehitamiseks tarvis ei läinud, kui palke ja latta. Oli materjal kokku veetud, algas ehitus lausa maa peale ilma vundamendita. Palgid ei saadud mitte varatud ja tahatud. Nurkadele ei raiutud mitte niiviisi palgi hambad või asemesid sisse, nagu nüütsel talumajadel mooduks on, vaid sedaviisi, kudas puu oli, s.o ümargune ase.

Põrand oli mullast või savist; lagi lattidest tahatud, maapinnast mitte üle 8 jalga kõrgel. – Et seinad mitte sisse ega väljapoole külge kõveraks ei vaju, oli palkidesse peenikese maasepa tehtud oherdiga tapiaugud sisse lastud.

Ilma varamata palgid jätsivad muidugi suuri vahesid seinadele sisse, sellepärast saivad nad hoolsaste takkude ja sammaldega ära topitud ja savitud.

Aknateks jäeti $1\frac{1}{2}$ –2 jala suurused augud seinadele sisse. Klaasi nähtud ainult mõisa eluhoonete küljes, kuna meie Eesti talu-

tubade aknaid väikesed puuluugid varjanud, mis ilusatel ilmadel eest pööna mööda kõrvale lükatud, halvadel aga ette tõmmatud pidivad saama. Oli aknaluuk kinni, siis oli ka tuba pime. Et ennast sellest halbusest välja aidata, võeti peerg käsile, mis otsapidi selle tarvis säetud ahjuprao sisse pisteti. Klaasi asemele tarvitatud ka põit, mis puutikkude abil seina külge aknaaukudel ette paigutatud. Ka klaasi olnud mõnes kohas näha, aga nii veidi, et vaevalt üheainsama silmaga välja oli võidud vaadata ja mis hoolsaste risti ja põigiti peerupilbastega seina külge oli kinnitatud. Nende omanikkudel olnud õnn neid pisukeste tikkidena mõisa puruhunnikudest akende alt leida.

Ukseaugud olnud säärased, et peaaegu käpakil tupp võidud astuda, umbes 4–5 jalga kõrged ja kuni 2½ jalga laiad. Ukselauad olnud lattidest tahatud ja pulkadega pöönade külge kinnitatud. Uksed olivad kahemoelised: ühed hingedega ehk kinni ja lahti lükatavad, teised jälle pöönadega ehk ette ja tagasi tõmmatavad.

Pilt 4. Rehielamu uksed.

Pöönadega uksi oli elumajade juures ainult kaks: üks, mis vöörikojast rehetuppa ja teine, mis sealt rihaalla viis. Need olivad nagu hingedega uksedki lattidest tehtud ja pulkade abil kokku säetud, aga nad ei käinud mitte tõmmates sisse- või väljapoole lahti, vaid lükati tupp või õue minnes selle tarvis tehtud pööna mööda edasi või tagasi. Tõmbamise tarvis oli üks pulk äärmise laua küljes, milles mõlemad

otsad ühe jala pikkuselt sisse ja välja ulatusivad. Põõnad olivad ukse pealmise ja alumise palgi sisse raiutud. Sellest uksest on vist mõistatus: „Põder magab hiire pesas?“ tulnudki. Hingedega ehk sisse ja välja lahti lükatavad ukсед seisivad selle tarvis tehtud hingede peal üleval. Need ei olnud mitte nagu nüüdse aja omad, rauast, vaid puust. Need ukсед olivad nagu rihaaluse väratid ühe postiga ja käisivad õuest võörkotta ja sealt kambritesse. Ka aidal olivad niisugused. Põõnadega kui ka hingedega ukсед olivad mullapinnast vähemalt paar seinapalki kõrgel, nii et üle läve astumisega päris vaev oli. Veel halvem oli rehepeksmise juures. Praegusel ajal on ukсед, mis rehest rihaalla viivad, ilma lävedeta või aluspalkideta, enne aga pidi vili rehepeksmise ajal rehest rihaalla muretsemiseks nendest üle tõstetama. Ustel lukkusi ei olnud, nende aset täitsivad puust pöörad, mis uksepostidest läbi käisivad.

L a g i oli põrandast 6–7 jalga kõrgel ja ühelt, see on altpoolt küljest tahatud; muidugi ka lattidest. Eeskambris elasivad peremehe abilised, taga aga peremees oma teisepoolega ja lastega. Mõlemaid kambreid küttis või soojendas rehetuas olev ilma kereseta a h i. Sellel võlvisid ei olnud, nende asemel säeti pikergused kivid otsapidi üheteise vastu, millede peal keres oli. P l i i t a ei olnud, oli sel ajal tundmata asi. Selle asemel oli k o l l e ahju ees, kuhu p a d a kolmejalgse peale pandi või koogu otsa riputati.

Pilt 5. Paja paigutusviis.

Korstnaid majal ei olnud. Suits läks uksest välja ehk ka ülevalt vaheukse tehtud august rehealla ja sealt õue. Lõõrid puudusivad, nende asemel olivad ahju ees- ja tagaküljed, mis elamiseks soojust andsivad. Rihaalusel oli lattidest tehtud laudi või lakk peal, kus hobuste ja lehmade toit talvel alal hoitu ja kuhu kartsast või redelit mööda üles mindi. Rihaalust tarvitadi suvel üleliigse majakraami alalhoidmise tarvis, sügisel rehepeksmiseks ja talvel hobuste, lehmade ja sigade külma eest varjulhoidmiseks. Lambad ja kanad viidi talvel kambrisse ja rehetuppa, kus nad inimestega ühes elasivad.

Majakatus oli, nagu praegusel ajalgi, õlest. Mõlemilpool katust olevate harja või ungaaukude kohal olivad ristamisi pandud puust hobusepead, mis kaugele paistsivad ja mis majale õnne ja õnnistust tooma ning vargusi, haigusi jne. eemale hoidma pidivad. Majakatus oli linakolakutega või -peadega tuule ja vihma eest hoidmiseks üle vooderdatud ja valge, ümmarguste põllukividega ära kinnitatud. Ka iseäralised puud olivad katuseharja tuule eest hoidmiseks tarvitavad, mis kuni kolme jala pikkuselt mõlemilt poolt küljest alla rippusivad ja mis ülevalt harjatipu kohalt ühe lati läbi koos hoitud saivad.

Pilt 6. Katuseharja puude paigutus.

Saag, hõövel ja telliskivi olivad meie esivanemate aegadel tundmata asjad, niisama ka raud, lubi ja saeveskis saetud lauad. Oh kui hädasti oleks raudnaelagi tarvis läinud!

See on kõik meie esivanemate elumajade ehitamisest, mis mina nende jätistest silmanud, mis vana inimeste juttudest kuulnud ja mis mina üleüldse üles kirjutanud olen.

H II 49, 501/7 < Suure-Jaani khk. – Ernst Saabas (1894).

3. Kujutused endise aja talu kohta Võrumaal.

Endise aja talukoht, kindel ja püsiv paik oli ja on nüüdki perekonnale koduks, taluks, kodukohaks, kodukoldeks, isamajaks, sündimisepaigaks, kiigukohaks, kodulõkkeks, isaisade majaks ja maaks. Ehk küll lapsena, võisin ma veel 45 aasta eest tagasi nüüdistest taludest võrreldes mõnda talu näha, mis läinud aega elavalt meelde tulla lasi ja mille kohta selleaegsed vanemad inimesed paljudki seletuisi andsid, et nende lapsepõlves veelgi talukõrraldus palju kehvemaks olnud ja et nende vanemad selles nii mõnelgi kõrral neile seletuisi on teinud. Tahan sellepärast kõigist, mis ennem ehk selleks kirjeldatud on, tähele panematta mööda jõuda ja saadud teateid endisest kodust nii erapooliselt ja lühidelt ette kujutada, kui seda kuulnud ja meeles pidada olen jõudnud.

Olnud Eesti esivanematel uus kodukoht ülese ehitamisel parajale paigale käes, siis vaatas kõik perekond üheskoos, kuhu sünnis kodu või talu ehitada tuli. Saivad sellega kõik pere ühelepoole, oli ka ehitamise koht kindel. Soovisid neist ühed seia, teised teisite kohale, siis pidi liisuheitmine otsuse andma. Oli otsustajaid kaks või rohkem isikuid, siis võetud umbes kahejalane pikune kepik, keda nüüd üks teise kätte heitnud, kes vastu võttes kepi ükskõik kustkohast kinni tabas, mille käele nüüd iga liisu-osaline oma parema käe juure lisas ja ikka nii kepi otsa poole ülesepoole pannes kuni kepi viimse lõpu otsani. Kelle osaks aga viimne kepiots langes, selle soov oli siis kõige kohasem.

Pilt 7. Liisuheitmine kepi abil (Kambja).

Veel heideti ka järgmiselt otsust tegevat liisku. Võeti iga liisusalisele isemoodi märgitud pulgake ja pantud k ü b a r a s e. Nüüd peksetud kübarat vastu oma põlve või ka maad: kelle pulk nüüd esimeseks kübarast välja hüppas, selle järele pidi nüüd kaalutav otsus jääma.

Esmaspäeval aga reedi ei võetud ehitamisega algust teha, küll aga enamasti teisi- ja neljapäeval, ilusa ilma kõrral ja keskpäeva aegu. Oli uuesti ehitajate endine elukoht ligidusel, hakati kohe rehetare ja kambri ehitusega pääle; oli aga endine elukoht kaugel, et alati tööle-
käimine raskeks ei saaks, tehti esiteks pino või ka k o d a ülese, kus varju ja toidust keeta võidi. Hakati aga koguni rehetarega pääle, siis valiti sarnast kohta, kus mets või mägi maja võiks varjata, et tormid pääle käia ei saaks, ka nii, et tarepaja otsekohe keskpäeva võiks tähendada. Pärastpoole ehitadi aga rehetared niipidi, et enamast puhuvad

tuuled tuulutamiseks rehealla võisivad puhuda. Tare järele määrati ka ära, kuhu laut, ait, küin, koda või pinu asend tuli, ehk kuhu kaevul sünda ase leidub. Esimeste palkide paigalepanemisele ilmunud muidugi kõik perekond, soovitud töö õnnelikule kordaminemisele, majast kõike tule- ja muu kahju eemale ja rahvil kauast elamise õnne sees. Kokkulastavatele esimestele palginurkadele raiutud mõlematele pooledele kirvega ristid sisse ja lastud siis kokku. Et tare soojaks saaks, raiutud sambla jauks hästi laiad varad palkidele sisse.

Kes külgkambrid tarele ligi teinuvad, siis tehtud see rehealt tarreminemiseks paremat kätt tarele kõrvale, mis ilma ahjuta külmaks jäi ja mis valmistoiduse, riiete ja muu tagavara panemiseks jäi. Teiselkõrral lasti ka rehe ukse kaute sooja sisse, millal siis ka magada võidi. Ka surma kõrral oli külm külkkammer surnu hoidmise jauks. Ka oli külmal kambril oma paja olemas, kust tarvilisel kõrral valgust sisse lasti ja kust läbi ka õue pääle vastasega rääkida võidi, millele seestpoolt laud ette käis.

Rehetare ahi asenes läve kõrval, sisse minnes paremat kätt, maarkivist tehtud kõrge alusega kumm (tulevarjaja) ees, kus ka koogu otsas rippuval pajal asend oli, mida ka tuhkhauaks ja lõkkeks nimetati. Et selkõrral tuli kivi küljest üles löötud ja mis alati hõlpsasti kõrda ei läinud, sellepärast hoietud alatasa sõetuli tuhkhauas tuha all, kuhu veel põldkivist kaas pääle pantud. Kui siis juhtunud, et ühel talul tuli kustunuks saanud, tulnud säält keegi nõuga teise taluse ja saanud sõetuld laenuks. Ka teekäijad laenanuvad sagetasti piibu pääle tuld. Ahju pääl inehi olla igatahes talvise magamise jauks olnud, kuid ka hästi lavasi olnud magamisteks, mis kõik seina külge olnud kinnitatud. Uks olnud kahejakuline. Kui suits tarre tulnud, lastud päälmine vähem jagu ust lahti suitsu väljakäiguks. Üleval parde pääl olnud rohke osa põletispuid tagavaraks kuivamas kui ka pIRRUPUID, kust igal õhtul pIRRUDEKS tehtud. Olla ka külmadel aegadel nooremad inimesed pardepääl magamist võtnuvad. PIRRUPIDAJAKS põlemise ajal olnud kas rauast jala pääle jäetud pilahk ehk ahju nurga sisse lõigatud pilu.

Tarel olnud hariliselt kahel seinal pajaad, kummagile käinud seestpidi laud ette. Ehk küll klaasi olemaski olnud, ei tarvitatud seda esite kalliduse pärast, ja ka, et klaas katkiminejaks olnud, pajadele ette.

Sellevastu aga pruugitud toorest ja hästi peeneks voolitud vasikanahkasi, paremast veel loomade põisi, mis ennem ka rasvaga üle oli määritud, et seda enam valgust tarre lasi.

Vastu keskpäeva olev paja oli ühtlasi selge ilmaga ajamõõtjaks. Paistis pahemalt poolt päikesekiired juba sisse, oli ka hommikune jagu tööd tehtud. Olid juba päikesekiired rohkesti paja pääle pööranuvad, oli aeg jälle tööle minna. Oli jälle päikese pajast üle paremale poole pööranud, oli aeg teistpuhku töölt kodu tulla; jõudis jälle päikesekiired pajast välja, oli ka õhtupooliseks tööleminekiiks aeg jõudnud. Ka karja väljalaskmine ja kodutulek oli pajapäält selge ilmaga alati ühtlaselt õige. Olla ka ühe rehetare seina mööda talvisel ajal küna olnud, kus külmadel aegadel karjaloomasi joodetud ja kuhu ka vaheaegadel kõikidele solkidele korjuskoht olnud.

Igal tarel olnud keset pörantud ja pörantuga ühetasane lai põldkivi olemas, kus pia igal õhtul lõmmusi pirdudeks kirvega sugardatud ja mida sellepärast lõmmukiviks kutsutud, kuid kivi olnud veel paljude teiste tööde aluseks; siin lõhuti kõiki, mis kõva alust nõudis.

Teine kivi oli aga hästi kõrge ja tasase ülemise otsaga, asus ka pahemat kätt läve kõrvas vastu ahju suud; seda kivi kutsutud sandikiviks, et ta lävele kõige ligimal oli ja santidele esimeseks istekohaks oli saanud, kuna ta perenaisele tule päält tõstetavale kuumale paale aluseks olnud.

Rehetare kui rehealuse pörand olnud kõik savist tehtud, ja sel teel, kuidas seda veel praegugi on ja kuidas neid tehakse, veetud esite rehe kui rehealuse pörandule savi, siis sammalt, ka vahest liivagi, pillutud siis igale poole ühevõrdselt laiali, valatud tubliste üle, aetud kariloomad, ka talled kui siad pääle tallama. Sai nii kõik alused segi, siis lööti puust tambiga tasaseks ja kuivakssaamise järele oligi igavene pörand valmis.

Siis oli veel rehe läve kohast kõrgemal otspaja olemas, kust lauakese lahtivõtmisel liiaks saanud suitsu kui sooja välja lasti. Et vanaste vilja ainult luuaga pühitud, sellepärast ei olnud ka kõrvalisi värjaid pea kuskil pool olemas, ainult õlgedest või kuusekoskedest kaetud värjad, küll aga rehealuse kohal üleval laupäälne ja rehealuse otsas aganik praegugi olemas on. Rehetared püütud hästi jämedaist

palkidest teha ja katuse ääred nii madalale lasta, et seinad millalgi vihma näha ei võiks. Et katus tehtud õlgedest nii paks, et olla 50–60 a. kindel seisnud. Tähtsamaks oli katusel kummagis otsas üks urgas (võru keeles kahruperse), kust suits ja toss ilma võise pääseda. Kuid neide urgaste pääl olla vanaste puukisi tehtud ja läbi musta hobuste tauste vanakurja näha võidud.

Enam vee kui tare ligidusele tehtud suviseks keedikohaks pinu, mis püsti, päält teravaks pantud latidest või kiselaudadest ehk ka kuusepuu koskedest nii tihedast kaetud, et vihma läbi ei lasknud. Alt olnud umbes süld lai, kuid poolteist sülda ja enamgi pikk, siin oli põldkividest pajale kui ka teistele nõudele ase. Mõnesse pinusse asetatud ka suveks söögilaud sisse. Ühe otsa poolt oli pinusse sissekäimiseks lävi, mille ukseks lihtsalt redel kuusepuu koskega üle kaetud olnud. Et pinu ehitus mitte tihe ei olnud, sellepärast võinud suits igalt poolt välja voolata, ja nii ajanudki pinu mõnel kõrral küll külgede poolt ja harjast suitsu välja, mis siis kui kütise põlemise välja näitanud. Ometigi ehitatud agaramad seinu ette palkidest koja ja paljudki, et ka saun ühes oli, kuhu kojast liisnat tagavara, oma kui loomade valmid toidused ja liisnad nõud eest pandi. Kuid kojaski ei olnud suitsul teist väljapääsemise teed, kui üksi läbi katusepragude. Ka saunal kui kojalt olnud kummalgi paja, mille kinnipanemiseks mõnda riidetükki või vihta pruugitud. Hariliselt olnud suvisel ajal söögilaud kojast ja elamise kohad kui magamise asemed aidas ja küünides. Sulased ja tüdrukud kui ka lapsed maganud koos küünis, laupääl ehk aganikus.

Et sel kõrral metsapuudust ei olnud ja laualõikamist ka, sellepärast lõhkunuvad eestlased männapalkidest kolme ja nelja verssoki laiuseid kiselaudu, milledega koja, pinu, aida või küünile katused katnuvad ja mille kõvatus kaua aastaid kestnud. Roovikutest lühikese aja pääl tehtud, õle või aganate panemiseks, mis kuskile kindla seinu vastu tehtud, siis nimetadi panikohta: korjus, kõlks ehk ka kuudiks. Sagedasti aga teinuvad sulased ja nooredmehed kas lauda või küüni seinu külge kõrgele sarnase magamiseruumi, mis kõigite kindel olnud ja üksi august sisse pääseda võis ja kuhu ka üksi kaunis pikk redel juure ulatuda võinud. Kuid sarnane kuut olnudki ühtlasi sulase või ka pere-

mehe poja ainukene kindel koht, kuhu ta oma isiklise vara, ka puhtamad riided varjata võis.

Sagedasti olnud a i t a s i kahekordsete seintega, kuhu sõjaaegadel tubli noos vilja ära peita võidi. Veel hilja olnud sarnane peiteseinaline ait Tartu ligiduses alles, kus 100 vakka rükkeid riisujate eest varjatuks saanud.

Õue (muru) olnud roht-püstaiaiga ümber piiratud. Rohtaed tehtud lattidest, kuna püstaed lõhutud männipuust tehtud. Õuel olnud kaks väljakäigu värjat, üks, mis külatänava poole viis, kuna teine oma põllu poole viis, iseäranis sagedasti käidavasse hobusekoplisse. Karjalauda ees olnud loomadele suviseks seisukohaks kariaed või taher, mis aga huntide pärast seina moel kõrgesti ülese tehtud ja plankaiaks nimetatud.

Pilt 8. Suitsutare lattaia sees (Muhumaa, Lalli k.).

Vilja peidetud ka sagedaste riisujate pärast varjatud koobastes kui tare pääl. Kuida nimetasin, oli saladuslisi aitasi ka olemas, kust riisujad hoolsa otsimise järele vilja ülese ei leidnud ja millist elus inimene veel ise oma silmaga näinud ja mulle jutustas, et see umbes 30 aasta eest Tartu ligiduses Vasula vallas Kopli talus alles olnud. [- -]

E 52347/53 (7) < Oudova, Sträkova < Põlva khk. – Joosep Tamm (1913).

4. Tarbepuude raiumise ajad.

1) Elumajad. Kui elusid tehti, uue koha pääle elama haketi, siis otsiti elude aluseks sehune koht, kus mustad naadrased olid; sääl, kus punased naadrased on, senna'p sünni ühegil elusid-majasid ehita end, nee tahtva ikka pää päält ää minna. Nasamma tuleb tähele panna, et sa'p pane maja täistuule maha mitte; kui nad täistuules maas on, pole siis eige hää elu pääle palju loota ühti. Täistuuled on: maakaar, vesikaar, põhi-lõuna. Vana sääduse aega tehti majad ikka nenda: metsast toodi kolme ja poole ehk neljasüllased palgid välja, aga seda oli tarvis vaata, et palgid pidid kõva tuule poole külge saama maha lastud, ja palgi mahavetmise aeg pidi täveskuus olema, muidu tuba aurune ja mõne aastaga mäda. Sedasamma viisi oli maja alumise korra raiumisega, nasamma samli kiskumisega ja sammaldamisega lugu, ikka vana skuus, siis tuba kuiu ja kõva.

Talvisel ajal elati toas, suisel ajal hoones; koda oli talve meeste töötoaks, nee raiusid ja tahusid sääl talve otsa, kui külma ja metsakäigu eest aega said. Treisid vaanu (vaagnaid), raiusid kereseputid ehk kiskusid sõõlasuge, ehk muud, mis aga iganes elumajas tarvis läks. Seda pole mitte kuulda olnd, et loomi talve kojast oleks peetud, na Põtkudel (Ülemaalastel), kui mõnel vahest juhtus lautade tegu, siis peeti loomad kojast.

ERA II 29, 696/7 < Käina khk. – Johann Sooster (1896–1897).

2) Tarbepuu mahavõtmise ajast on suur lugu: kui mine metsa ükskõik mis ajal ja võta kasepuu kohe lupsti maha, ei ta siis seisa kuigi kaua, maha lastes metsas ta on kahe aasta pärast pal'las sipelgapesa

veel järel. Aga kasepuu võta maha öösse kell kaksteist ja otsekohe põhja, vanakuu viimse veerandis lõunatuulega, siis seisab kakskümmend aastat.

Maja ehituse puudeks kuusepuid maha võttes vaadatakse kuu teist veerandit kuni poole kuuni, mahavõtmise aeg üle kesk-hommiku, kella kümme-üheteistkümne aeg. Ma olin alles noor poisikse järgi, kui käisin Jalase külas Reinu talu ehituse juures tööl. Vana Reinu peremees oli isi kiriku võörmõnder. Kui kuu oli üheksa päeva vana, siis akkasid palka maha võtma.

Ehitama akati mitte nädala algus ega kuu algus. Puud lasti maha v a s t u p õ h j a , siis seisavad kõvad, ei koita ega mädane.

Kui kuu sai kakskümmend kaheksa päeva vanaks, siis vedas palgid metsast väl'la, päeva ajal. Vundamendi rajamiseks vaadati aega, kui kuu oli kaksteist päeva pesast väl'las, hommiku ja reedene päev, siis algas mulla kaevamine. Tuul muutis põhja, jäeti vundamenditöö poolele, pandi pal'ka tahuma, kell kaksteist tuul muutis idak a a r d e , võeti töö jälle käsile, tehti kaevamise tööd kella neljani. Pärast lõunat tuul muutis jälle põhja, see takistas tööd ja lasti vabaks. Tuul muutis lõ u n a s s e , läksime jälle vundamenditöösse tagasi, olime töös kuni kella üheteistkümneni öösse, tuul oli korralik, oli idakaare tuul. Selle tuule sees löödi esimene kord pal'ka paika; kui vundament ja esimene palgikord paikas, siis änam tuult ei vaadatud. Sarikate panemiseks vaadatakse jälle tuult, sarikad seisid kaks päeva peale panemata, oodati lõunatuult. Kui tuli lõ u n a t u u l , siis löödi kell üksteist sarikad peale, kui sarikad peal, siis anti meestele viina ja tehti üks lõbus olemine.

Reinu talu maja on nüüd ligi nelikümmend aastat vana, aga alles tugev ja terve, teised hiljem ehitud majad on juba parandatud ja vooderdatud, seda ma olen kõik isi näind ja tean selgeste, et aja järel võetud puud seisavad kaua aega heaste.

Teise loo võin jälle rääkida, mis ma isi olen läbi eland. Olin seitsmeteistkümne-aastane noormees, tahtsin perekonnaelu alustada, akkasin vankritegemisega peale. Onu lubas puid vankri tegemise tarvis. Läksin metsa, võtsin puud maha kohe lips-lops, sealsamas saagisin ää, tegin vankri valmis, kaserummud, kasepöiad, tammekodarad. Läksin Keava mõisa sepa juure, sepp rautas ää, tegi tugeva töö, miski

asi ei nihkund, et oli ikka heaste tehtud. Kevade tegin vankri ja sama sügise vanker logises kõik, mis tegi kilak-kõlak, kilak-kõlak, kus tuli kõik uueste lahti võtta, ja sepp rautas uueste ää. Käis siis veel kaks aastat, siis oli otsas, kuna harilikult vanker käib kaheksa-kümme aastat. See tuli sellest, et ei olnud õigel ajal puud maha võetud ega korralikult kuivatatud.

ERA II 283, 293/6 (21) < Rapla khk., Kabala v., Pühatu k. < Märjamaa khk. – Emilie Poom < Mihkel Tiismaa, s. 1891 (1940).

5. Sambla toomisest.

Sambla tarvitamise kohta olen kuulnud vanemalt inimesilt, et sammalt on toodud kõige rohkem ehituste ajal seinapalkide vahele panemiseks. Loata pole tohtinud tuua, keda avastatud, see võetud vastutusele. Maksu sambla päält pole nõutud, aga metsavaht näidanud koha, kust tohib sammalt katkuda. [- -]

Minu lapseõlves oli veel üldiselt kombeks panna sammalt talveks „topeltakende“ vahele. Selleks tarvitati ilusate mätastena kasvavat helerohelist sammalt ja halli sammalt. Vahest lepiti ainult samblapeenraga akende vahel, aga enamasti asetati samblale veel kaunistusi, nagu mitmevärvilisi villase lõnga tükikesi (need lõigati õige lühikesed), paberist õisi, nn. „pabertuttisi“ või kõrtmesüdamest tehtud õisi ka säeti villast lõnga või kõrtmesüdameid loogete ja nr. 8 kujuliselt samblale. Mõned kasvatasid õlelille ja hoidsid selle õisi akende vahele panemiseks. Seda aknavahede kaunistamist samblaga esines veel maailmasõja aastail. Sambla ajale järgnes vati tarvitamine akende vahel, viimasel ajal on loobutud sellestki.

ERA II 299, 247/9 (12) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu, oma mälestuse järele (1941).

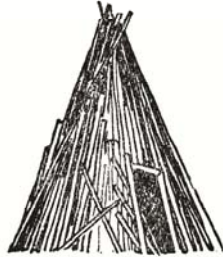
Pilt 9. Samblaga tihendatud palkmaja Setumaalt. Fotol pereliikmed maja ees.

6. Õuepealsetest hoonetest.

1) Vanad eesti püstkojad on praegusel ajal peaaegu kadumas, aga siiski leiame neist mõned veel, mida meie päevil tarvitatakse. Kuid seda on küll väga väha. Püstkojad tehti pikkadest lattidest. Esiotsa seoti kolm ehk neli latti latva pidi kõvaste ühte, aeti püsti ja tõmmati alt tüved nii laiali, kui suurt püstkoja ruumi üleüldse taheti ja tarvis arvati olevat. Siis tõsteti nii palju lattisid ümber, kuni enam valgus kusagilt kohalt läbi ei paistnud, kuna ühte külge auk jäeti, kuhu ukse ette tehti. Keskel püstkoda, kolme kivi pääle seoti suur pada või katel ülesse ja säääl keedeti siis suvel kõik, mida talul iial tarvis läks, sest

rehetoa juure suvel tuld ei tehtud. Niisugused püstkojad olivad vanal ajal igas talus, ka igas peres ja isegi sulaste tarede juures tarvitusel.

E 46456 (7) < Saarde khk., Voltveti v. – Jaak Peeter Söggel < Peeter Söggel (1907).

Pilt 10. Püstkoda.

2) Siis oli väikene kahe poolega aita. See oli toast hästi eemal – tulekahju pärast. See, nagu juba ütlesin, oli kahe poolega: üks riiete, teine vilja jaoks. Riideaidas olid kõik riidekirstud, villakotid (peeti palju lambaid) ja kõik riidekraam. Teisel pool jämedast palkidest salvekesed, kus seemneveli oli. Söögivili hoiti suurtes, kolmest laiaist kokku ömmeldud 10-, 20-, 25–30-puudastes kottides. Pääle selle hoiti aidas lihatõrred, riitulil (seinte pääl olid riulid) hoiti meepotid (peeti palju mesilasi) ning viljasalvedes viljaterade sees suitsutud seasingid. Ülepää kõik söögikraam oli siin. Aida ees oli katuse-alune trepp, kus kapsatõrred (-tunnid) hoiti.

Siis oli seintega, ühe uksega ja kuusekose (-koore) katusega koda, kus suvel ning rehtede aegu süüa keedeti. Siia käis risti koda seinte päält tala, mille külles kaks rõngast oli, kus kettidega kaks pada rippusid – üks seasöögiks, teine omale. Padad kutsuti rootsi padad. Need olid laia ümmarguse põhjaga – päält läksid kitsamaks ning pääl olid kolm vitsa valatud, mis aga nagu aetud nägivad. Tuli keetmiseks tehti lihtsalt maa pääle. Keedeti suvel ning talvel hagudega, ainult leiba

küpsetati puudega. Kojas hoiti suvel ka seasöögi tonnid. Kojas ühes nukas oli laud, kus talu puuliivad (need olid treitud, mida kaupmehed tõid), lusikad ja pütid ning kibud pesti ja kuivada lasti. Kojas kõrval oli liivaküna, kus anumad puhtaks nühti.

Eemal oli jälle laut omakord kahe poolega. Ühel pool hoiti lehmad, teisel pool lambad, vasikad. Lammastel oli seina külles redel, kuhu heinu visati, kuna lehmadele lihtsalt heinad-põhud sõnniku päälle visati, kust siis igaüks sõi. Joodeti nii, et lehmadele kanneti tooriga vesi nina alla, kuna lambad joodeti vannist – jälle ette kandes.

Jälle ise paigas oli sealaud. Kõik hooned olid lihtpalkidest üles ehitatud, õlekatusena, päälle koja, kus kuusekosse (-koorest) katus oli. Majade-lobudikku piiras kas roika-, rõht- ehk püstaed. Need majad olid ümber õue, kus iga hoone juure jalgte viis. Lautade ümber või ees oli karjaaed – aiaga talu õuest lahutatud. Väljaspool õueaeda oli õunaaed, kas ilma ümbritseva aiata ehk rõhtaiaga. Õunaaed kasvasid tol korral õunapuid, ploome, kirssisi, tikerberid, vabarnad. Peenraid õunaaeda ei tehtud, vaid lasti lihtsalt rohi kasvada. Kõõgiviljast oli ainult maas kapsas, kaalik, uba-hernes – needki ükstakõik kuhu põllule – muidugi enamvähem maja lähedusse. Siis kasvateti naerid, mis ikka rohkem metsa kütiste asemele tehti.

Mis veel õue puutub: siis oli pea igas kohas õues kooguga kasv, mis ka mõnikord karjaaias ei puudund. Puuriidad ning haohunnikud hoiti ikka kuskil aia ääres riidas. Pinki õues ei olnud, istuti aga muruplatsil, mis ikka pea igas kohas oli, mängiti ja lauleti vabal ajal.

ERM 12, 79/88 < Palamuse khk. – Marta Kangro-Pool (1920).

7. Toa tegemine.

1) Juba sest on ammu aega,
ammu aega, tüki teeda,
kui seda tubada tehti,
tuanurka nukerdati,
aidaviiluda aeti:
tugevast ma tõstsin palki,

vägevast ma väänsin vitsa,
soost olin sammalde vedaja,
nõmmelt palgi nõtkutaja.

H II II, 487 (39) < Väike-Maarja khk., Porkuni v., Assamalla k. – Juhan Elken (1889).

2) Oot-oot, oot-oot, õed hellad,
kannatage, kasuvennad,
las mu tuba tehtaneksi,
koda uusi kroonitakse,
maja uusi moalitakse.
Ette tien ihutud seina,
taha teen tahutud seina,
keskel seina kierulise.
Ette panen ihutud laua,
taha panen tahutud laua,
keskel lauad kroonilised.
Ette panen emiksepraadi,
tahatuppa tallepraadi,
keskel praadi kroomilista.

Siis suan sugu söötamaie,
onusid suan otsa lauda,
tädisid suan täisi lauda,
onupoegi puoli lauda,
kälid laua keske'elle.

EÜS VII 310/1 (63) < Kadrina khk. – Johann Söster (1896).

8. Ohvri viimisest majahaldjale.

1) Igal peremehel olid oma majavarjajad ja õnneandjad vaimud, kelledele ohvrit viiti. Igal peremehel oli oma majavaimude ohvrikivi ise kohal. Sinna majavarjajate ohvrikivile viiti igast uudisest viljast ja värskest söögist esimene osa. Kes selle ära sõi ehk viimata unustas, sellele tuli suur õnnetus ehk surmgi.

H II 66, 683 (303) < Tarvastu khk., Vooru – Johan Kala (1901).

Pilt 11. Ohvrikivi Kullamaal, Laukna k.
Korvi t. põllul.

2) Valiti üks koht, kuhu pandud m a j a - a l d i j a t e l e . Kui ei ole antud, siis tulnud äpardust, kas loomahaigust. Maja-aldijad pidid ikke pialt saama. Uudseaja anti, uudseleiba, ja kui lehm tuli piima, anti ikka temale enne, kui ise võeti.

ERA II 28, 96 (34) < Lügänuše khk., Püssi v., Liimäla k. – Rudolf Põldmäe < Mihkel Eero, 81 a. (1930).

3) Konnumäe perenaise vanaisa kõnelenud, et kui ta Koikkülas elanud, pole nõiduse pärast enam magada saanud: alati öösel kolisatud. Ta lasknud teha seppa kolm väitsa, igal üheksa risti pääl, ja kolm pihlakapulka, igalühel niisama palju riste pääle lõigatud. Kui need öösel sāngi veerde ja päätsi pannud, siis saanud rahuliste magada.

Pärast teda tulnud sinna uus peremees. Vanadest elanikkudest jäänud tallu saunamees oma naisega. Need palunud uut peremeest, et vana puuäkit, mis tee veeren kartulikoopa pääl on, keegi ei tohiks puutada, sest endised elanikud igal neljapäeval ja laupäeval sinna o h v r i t viinud. Ühel pühapäeva hommikul ehtinud uus peremees lauakiriku minema, käskinud reheahju küdema panna, lõhkunud vana äki kirvega puruks ja ajanud ahju, ise öeldes, et tema on selle valitsuse all, kes maailma loonud, mitte tolle teise valitsuse all. Pärast seda kadunud mürin ära.

ERM 147, 41/3 < Karula khk. ja v., Konnumäe – W. Haas < Juhan Klasmann, 67 a. (1920?).

9. Tõnnivakk.

Oli üks vanaaegne jumal, kel mõnigi võimus ja vägi arvati olevat. Nenda kui kõigesuguste haiguste ja terviste üle. Nenda räägitakse, ühes talus olevat ühes iseäralikus kambris üks kaunis suur kast olnud, kelle sees üks piimalüpsik olnud ja lüpsiku sees liha, rasva, raha, riidid ja palju muid asju Tõnnile toiduks ja ihukatteks. Kast kaane pääl seisuvad kaks vasklühtrit vahaküünaltega, kes suurel pühade ajal ööd kui päävad on põlenud. Pääle lühtrite olnud kaane pääl veel kaks tald-

rikut, kuhu anded pidivad sisse pantud saama. See oli kõik, mis silma puutus.

Selle jumalale on nad kõiksugu uudist ohverdanud. Näituseks: veristati kedagi looma, siis pidi see esimene ja kõige parem tükk Tõnnile saama, et Tõnn seega teisil aastal jälle loomi laseks sigineda. Liha viidi ikka enamiste toorelt, arvem keedetud ehk küpsetud. Nendamma olli lugu uudseviljaga, ka säält sai Tõnn esimese pulli ikka omale südame kinnituseks, et ta see-eest vilja õnnistaks. Nenda kõigesuguste saakidest, mis üleüldse veel ette võib tulla.

Rahu ehk tervise ajal ei olnud inimestel Tõnniga muud suuremat tegemist kui ennegi talle päavaliku leiba anda, aga seda rohkem hädaajal. Olli keegi haigeks jäänud, siis kutsuti kõiksugused targad ja nõiad kokku, need vaatasivad, katsusivad ja arvasivad järele, missugune haigus taband ehk kellest ta oma haigust olli saanud, enamiste trehvas seesugune arvamine ikka vaese Tõnni peale. Olli haigus Tõnnist hakanud, siis arstiti kahte viisi: 1) hirmutati haigus püssilaskmisega ära, mis ikka öösel sündis; 2) katsuti annetega Tõnni ära lepitada, muidugi siis, kui esimese arstimise teel abi ei saanud. Olli keegi haigeks saanud Tõnni läbi, siis pidi ta üht paluma, kes tema eest pidi Tõnni elukorterit juure minema ja seal püssi laskma, aga ikka öösel, et keegi seda es peä ära nägema.

Ei aitanud see mitte, ja Tõnn oma nuhtlustega ikka ülemeelikumaks läks, viidi temale andid ja püiti teda nõnda jälle ära lepitada. Toitu ei viitud temale mitte nii palju, sest toitmine oli majarahva kohus, kelle majasse ta omale eluasemet olli võtnud, aga seda rohkem riidid ja raha, kellega ta ennast katta võis ja maiust pidada. See koht, kus Tõnni vakk olli, olli igalpool suure kartuse väärt koht; kes sealt mööda julges minna ja Tõnnile midagi meelehead ei viinud, pidi tema käest rohkeste, enamist haiguste läbi nuheldud saama. Tõnni elukoht olli ikka suure andidega rohkendud, toa seinä vahelaed täis raha ja katuksepaari ja roeka-alused täis valmistatud riidid, keda Tõnn omale pidi võtma.

Nüid hilja aega leiti säält mõni rubla vaskraha ja üks ülikond riidid, need ollid: üks paar kingu, kelle pealt-nahade asemel riie olli ja ennegi tallad nahast, siis üks paar püksa mustast villase riidest ja pan-

nal selja taga, üks väike saterkuub, punase vasknööpidega, siis vest, kalevist tehtud, kallingi seljatagusega, vesti taskus olli üks paberist tehtud uur kuldketi otsas. Kõige viimaks üks müts, kõik mehe mütsi moodi, sirm ees ja kõik väga täielik. Need riided olivad aga kõik väga väikesed, müts parajaste pöidla otsa tõmmata, püksid kahe sõrme otsa; üleüldse olli see värk kõik väga veikeselt toimendatud.

Tõnnivakka nüüd küll enam olemas ei ole, tema hukkamisest räägitakse järgmine lugu. Peremehe poeg, kelle isaisa seda jumalat sünnitanud, on ühel pühapäeval, kui tuas ahi kõige valusamini põlenud, kasti võtnud, salaja ahju viskanud; kaks korda on kast ahjust välja karanud, aga kolmandamal korral ometegi sisse jäänud. Pääle põlemist otsinud poeg tuha läbi ja leidnud säält ühe augulise kivi, seda on ta kohe jõkke viskanud, aga imet, kivi on aga kolmandama korra viskamisega põhja vajunud, aga kaks korda välja kaldasse tulnud. Nenda on kast ära põletud, lühtrid on maja tarvituseks pruugitud, taldrikud on ka jõkke heidetud. Pesa on küll rikutud, siiski toob veel mõni vana ebausklik mõne kopiku temale napsirahaks.

Tõnnivakk on oma nime sest saanud, et teda ikka tönisapäeval valmistati.

H III 15, 702/6 (2) < Tori khk. – Jüri Lossmann (1878).

10. Viruskundra annab lapsele hamba.

1) Viruskundra on vana rahvaus kaitseja vaim, kes ahju pääl (virusõh) asub. Isiäranis käib tema võim ja mõju laste kohta. Häid lapsi tema varjab ja õnnistab, aga pahadele, nimelt nutuse lastele on ta hirmutuseks, neile öeldakse ikka, kui nad üleannetuks lähevad: „Viruskundra, vii ärr,“ kohati koguni: „Viruskundra, võta ikunõ lats siis ärr!“ Et vaimu aga hääs tujus hoita, heidetakse temale, kui midagi uudist toitu lauale toodakse, nimelt värsket liha, ikka esimine lusikatais lepituseks ja meelituseks, kus ikka palutakse, et viruskundra maja õnnistaks.

Kui lastel uued hambad tulevad, siis peavad nad väljakukknud hamba „ahju virusõhõ“ viskama ja isi selle juures hüüdma:

„Viruskundra, seh sullõ luuhammas, anna mullõ raudhammas!“, siis kasvab uus hammas kõva ja kindel, ei valuta ega pudene. Tuleb seda aga siiski ette, siis on need hambasaajad kudagi Viruskundrat ära pahandanud. Sinna kohale, kust lapsel viimane hammas välja kukub, kasvavat temale veel päris või ase-.

H, R 3, 467 < Vastseliina khk. – Hindrik Prants (1877).

2) Viruskundra, veritside hammastega, musta näuga, pureb lapsi, kes teda ärritavad – ei lase magada. V i r u s on puurehetoas tühi ahju-tagune, et tuli seina kuumaks ei aja ja tulekahju ei saa. Altpoolt täideti uut ahju tehes liivaga, pealtpoolt tühi. Ei pühitud mitte tihti, ainult toomapäeval aeti viruskundra välja luuaga ja suvel korjunud nõe, tahma, tolmuga. Lapsed pugesisivad tihti üksteise eest ära peites virusse ja tegivad hamed nõega mustaks. Emad hirmutasivad: „Ära mine virussehe, viruskundra on seal!“ Katkes h a m m a s kaheksa-aastasel, üteldi: „Viruskundra, säh sulle luuhammas, anna mulle raudhammas asemele. Kõvem.“ Suuremad lapsed pandsid tulise süe suhu ja õhutasid hammaste vahel. Hambad punetasid pimedas toas ja nooremad nägidki viruskundra hambaid.

E 54248 (5) < Rõuge khk. – Jaan Gutves (1924).

11. Nõidusega toodud luu.

A h o a l u n e on setudel kanade ajamiseks sooja, et ei külmaks talvel ära. Iseäranis hoitakse ahjualust, et ei toodaks midagi nõidumise mõttes. M. talus olla veel hilisemal ajal toodud üks luu ahjualla, mis olla ikka tõmmanud kokku ja lasknud end laiali.

ERA II 190, 242 (14) < Setu, Vilo v., Truba k. – Jaan Ilvik < Aleksandra Ilvik, s. 1891 (1938).

12. Mälestusi majaanussidest.

1) Mõnes majas old majaanussid. Käind p i i m a l a k k u m a s . Need old loomaõnne pärast. Korra löödud üks uss maha ja lehm oldki lautas surnud. Ruilas kutsutud neid majaanussa ikka piima lakkuma: piilu, piilu!

ERA II 27, 283/4 (88) < Nissi khk., Laitse v., Kibuna k. – Rudolf Põldmäe < Tõnu Evald, 66 a. (1930).

2) Ennemuiste olnd igas peres oma majaanuss. See olnd ka loom ja toond perele õnne. Mini põle aga easti ussi sallind. Korra näind terve pere, et uss läind kodust ära. Vanaema üteld, et kolme päeva pärast põleb maja maha. Pererahvas vidand kõik kraami majast väl'lä ja läind teise kohta elama. Mini põle aga seda uskund ja jätnd oma varanduse majja. Ise jäänd ka sinna. Kolmandal ööl põlend maja maha. Mini pääsend veel suure vaevaga, aga tema kraam jäänd tulle.

ERA II 140, 642/3 (11) < Vändra khk., Vana-Vändra v., Pärnjõe k. < Aluste k. – Ernst Tammsoo < Juhan Riemann, 75 a. (1937).

3) Ussid on paergul ahju all, vahel sirtsuub laulda. Ma olin saunas, laulis nurga all nagu sirts. Oligi uss. Ärra võttis sauna ää – uss tähendas ä b i n e m i s t . Ta peab ig a m a j a a l l o l e m a . K u i n ä i t a b e n n a s t , s i i s o n k o h e p a h a , m i s t a h e s k a h i .

ERA II 38, 267/8 (82) < Väike-Maarja khk., Vao v. – Rudolf Põldmäe < Eeva Kamp, 80 a. (1931).

13. Ööema ketramas ja kudumas.

1) Nagu mul praegu vokk, paelad-nöörid pial, kui nii jätta ööseks, kus ö ö e m a o n , s e e h a k k a b k e t r a m a : v u r r , v u r r , v u r r . M i n u e m a i s e r ä ä k i s , e t m i t u k o r d a o n p i d a n d t õ u s m a ü l e s j a v õ t m a n ö ö r i d ä r a .

ERA II 14, 633 (14) < Torma khk., Mustvee – Paul Ariste < Liisa Sepp, 75 a. (1929).

2) Matsalu lahe ääres ühes talus käinud mõnda aega ketraja. Kedranud öösiti vokil, vahest laotanud voki koost ära. Sinna peresse tulnud lähedal olevast Allika külast üks tark mees öömajale. Pererahvas kaebanud sellele oma häda, see lubanud ketraja kinni võtta. Öösel ketramist kuuldes haaranud mees kiiresti ketraja järele – kass jäänud kätte. Ajanud pererahva üles, lasknud pihlakapuudest tule teha, kõrvetanud kassi tulel ja lasknud siis minna. Järgmisel päeval olnud ligidal peres vanamoor haige ja selle mees ütelnud kassi kõrvetajale: „Miks sa niiviisi tegid? Meie vanamoor nüüd haige.“

E, StK 19, 109/10 (15) < Ridala khk., Sinalepa v., Popsi k. – Elisabeth Labi (1923).

3) Öö-ema. Öö-ketraja. Lugu sündis Kurema vallas Toovere külas, Küüra talus, a. 1840–1845 vahemikus.

Peretütar – see oli minu vanaema Mari Pruul – ketras hilja õhtu linu. Töö lõpetades heitis puhkama. Läbi une kuulis ta aga, et vokiratasvuriseb ja keegi ketrab. Tuba oli pime; siis läks ta käsikaudu katsuma vokki. Tema tundis oma käe all inimese kätt. Edasi kobades tundis ta terve inimese kogu. Hirmu tundes, et pimedas ketraja ta lõnga ära rikub, süütas ta koldes peeru põlema ja oma imestuseks nägi, et vokk on samas seisukorras nagu ta tema õhtu jättis. Ja ühtki inimest toas päälle magavate oma pere ei ole.

Vanaema ei teadnud voki vurinat millegagi seletada ega käega katsumisel inimese olemasolu põhjust ebaususe arvele panna, sest tema isa oli külas palvetundide pidaja ja minu vanaema kirjaoskaja. Mingsugust ebausku tema ei tunnistanud.

Olgu mainitud minu vanaema auks, et ta oli hea õmblusniidi ketraja. Ja Kurema mõisas sundtööl käies sai ta ühe oma ketrusepäeva eest ühe hobuse ja mehe tööpäeva tasa.

Vanaema arvas, et vist oli ikka ööema, kes rahvasuu järele käima öösel ketramas.

ERA II 196, 526/7 (10) < Tartu l., Laiuse khk. – Priidu Tammepuu < Ida Andrejeff, 49 a. (1938).

4) Ööema. Vanasti orjaajal said inimesed vähe magada. Nad ketrasid alati hilise ööni ja hommikul juba väga vara pidid nad mõisa orjusesse minema. Tihti kuuldi siis öösel voki vurinat ja vaatama minnes nähti alasti naisterahvast ketramas voki ees.

ERA II 85, 680 (26) < Palamuse khk., Kudina v. – Hilda Grossvald (1936).

5) Ööema olevat keegi manala vaim. Kui öösel nõörid vokile jäetaks, siis tuleb sel ööema või kodukäija ketrama ja sellest tuleb riidepuudus majasse, majarahvas ei saa kuidagi riidejärjele, tehku tööd kui palju tahes.

ERA II 33, 110 (19) < Rapla khk., Kabala v., Riidaku k. – Emilie Poom < August Gutmann (1931).

6) Mees kuulnud sügise öösi, nagu oleks kõrval reheall keegi telgedel k u d u m a s . Tühjad teljed seisnud reheall. Mida pimedamaks ööd muutunud, seda enam kudumist kuuldud.

Mees rääkinud kuulmist teistele. Teised vastanud: „Kes seal reheall öösi muu kudumas kui ö ö e m a !“

„Tahaksin teda näha saada! Lähen varitsema. Ehk näen!“

„Ära mine. Öeldakse, et olla hädaohtlik varitseda ööema!“

Mees ei hoolinud ometi hoiatusest, vaid otsustas varitsema minna. Arvas esiti ukse taga seni oodata, kuni kudumist kuuleb, ja siis rehealla minna. Kartis ometi, et seni kuni, ta uksest rehealla läheb, ööema võiks kaduda. Sellepärast võttis nõuks reheall nurgas varitseda ja k ü ü n l a vaka alla põlema panna.

Õhtul läinudki rehealla varitsema. Kүүnla paneb põlema, vakk peale. Ootab tükk aega. Korraga kuuleb tasast telgede liikumist. Mees tõmmab vaka kүүnla pealt. Näeb: vanaldane n a i s t e r a h v a s mustas riides istub telgedel. Kuid sedamaid kustub kүүnal. Kõik vagusi, mees ei näe ega kuule enam midagi. Läheb tuppa magama.

Teisel päeval mees pime. Jäänudki pimedaks.

E VII, 10 < Maarja-Magdaleena khk. – Matthias Johann Eisen.

Pilt 12. Kahesaja-aastaseks arvatud suitsutare –
Sepa saun Hageri, Adila v. 31. mail 1936. a.

14. Hoonete sisemisest ehitusest.

1) 1870. aastani olid Vigalas kõik talumajad ilma korstnata. Siis hakkas mu isa peale käima, et uute majade ehitamise puhul neid korstnatega varustatagu. Esiotsa panid mõned üksikud seda nõu tähele. Enamus arvas, et korsten palju soojust toast välja viib.

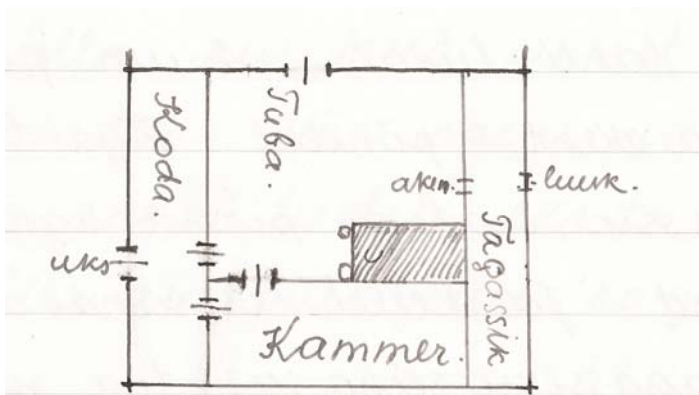
Sel ajal, 1870. paigu oli talumaja ehitus tavaliselt nii. Toa esisest –koja sõna ei tarvitatud – mindi tuppa, mis rehepeksmise jaoks korda seatud. Toast viis uks kambrisse; uks oli enamasti lükküks, millist tuli kõrvale lükata, uksealune oli umbes jalakõrgune, kõrge lävi pidi talvel pakast takistama tuppa tungimast. Rehetuba oli eluruum ja köök ühtlasi. Talvel magati tihti parasil, aga ka ahju peal. Kambris puudus ahi. Enam-vähem küttis rehetoa ahi kambrit.

Teine üks viis rehetoad rehet alla. Suvel oli see puhas, kui olgu siis, et seal vahel vankrid aset leidsid. Isegi söögilaud viidi sagedasti sinna ja söödi seal. Sügisel algas seal viljapeksmine. Pärast viljapeksmist toodi veised, ka hobused rehet alla; rehealune sai nende talvekorteriks. Rehet alt päästi redelit mööda üles laudile ja toapeale. Laudil oli heinu; laudilt oli hõlpsam neid loomade jaoks alla visata. Teisal ometi jäeti suuremalt jaolt veised lauta, kus neil arvati talvel soem olevat.

Rehealuse otsas leidis ladu aganate, kõlgaste jaoks ja selle otsas mõnikord veel mingisugune panipaik. Kevadel mai-juunikuus tühjen dati rehealune sõnnikust. Sõnnik veeti siis välja põllule.

E 57351 < Vigala khk. – Matthias Johann Eisen.

2) Ea laps paistab nurgast väl'lä, paha paista parandaltki. Ennem olid majal pimedad nurgad, väike nel'la või mõnes kohes oli veel ühe ruuduga aken ees. Mõnes kohes põndki akent, üks oli lahti lükata. Suur pikk koda oli toa ees ja akent põndki. Tagatoa sein vastu oli tagassik, seal oli pikad aganad ja põhud ja kõlkad. Ja kellel ees seinas akent ei old, oli aken tagassiku seinas sees, toa ja tagassiku vahe seinas sees. Väl'lapool tagassiku seena see oli sealkohes, kus seespool aken nel'la ruuduga oli, lükata luuk ees. Auk oli seena sees ja päävavalgust tarvis oli, siis lükati luuk lahti, ja kui niisugused tuisused ilmad või niisugused olid, siis lükati luuk kinni. Senna luugi ja akne kohta kõlkaid ei pandud, et valgus läbi sai paista. Ennem olid niisugused ukсед ka, et kaks ust oli vastamisi ees. Ühe tendre külgis olid mõlemad ukсед, aga teene üks oli seespool – toa pool ja teene väl'laspool. Välimine üks oli natuke suurem, na üks jalg maad kõrgem sisemisest uksest. Pääva lükkasid välimise ukse lahti ja sisemine üks jäi kinni, siis valgus paistis sealt ukse pealt sisse ja suits läks ka väl'la.

Pilt 13. Elu- ja kõrvalruumide paigutus
(Kullamaa, Maidla k.).

Koda, see oli na kolude jäoks. Seal oli käsikibi ja kal'la-astas ja ühed ja teesed as'sad. Need olid alles kõik na üks ligi viiskümmend aastat tagasi, kui veel need lükata luukidega aknad olid ja. Nojah ja, kis ea tüdruk oli, selle otsisid kosilased pimedast nurgast ka üles, aga vilets olgu nii suure valguse käes kustahes, seda tahtnd keegi.

ERA II 291, 201/2 (30) < Kullamaa khk., Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k. < Maidla k. – Vello Eenveer < Jüri Varblane, s. 1866 (1938).

3) Taluhooned sa'a aasta eest Haanis. Korstnaid peal ei olnud. Vast 50 a. tagasi esimesed ja nüüd tehakse veel mõned. Praegu on enamiste kõigel korstnad, harva leidub mõni, kellel ei ole veel. Kui korsten peal, siis ei kuiva küttehagu talvel parsil. Tooreste hagudega küttes hakkab korsten tõkatit välja ajama, mis korstent pidi alla põrandale jookseb.

Rehetarest lõuna ehk õhtu poole aidad, üks ehk kaks, mõnel kolm aita: teraait, jahuaait ja riideaait. Suurused 1½ süllast kuni 5 süllani. Kõrgus 8 jalga, puupõrand, laudlagi, laudsalved. Tahatud palkidest ehk käsitsi lõigatud laudadest, sest siis saelaua veskeid veel ei olnud. Lõuna pool sellepärast, et kui tulekahju sügise poolel juhtub, siis tuuled enamiste puhuvad tule aida poolt kaugemale, jäävad tuulepääle järele.

Laudad kõlgusega. Laudad 6 jalga kivi-vundamenti ja 6 jalga palkidest peal. Põrand savine, lagi palkidest. Lai uks, et vankriperäd sisse mahuvad sitaveol. Laius-pikkus 4 sülda iga seina. Kõlgus vähe pikem, et tõprasüüt (loomatoit) sisse mahub. Katus sirbiga põimetud rüünappõst (rukkiõlgedest).

L a m b a l a u t tsiasuluga (tsiapaht) eraldi hoones, vähemad kui lehmalaut.

S i t a p e l d i k oli suvel aiatagune, nõgeste vahel, talvel aidhirtest (roovikatest), pealt terav, alt lai aiamaale ülesse tehtud.

S a u n k u a g a kaugel oja ehk lombi ääres. Suvel oli koda köögiks. Saun sahvriks. Kellel hagu palju, laskis iga laupäeva sauna kütta.

E 61912 < Rõuge khk. – Jaan Gutves (1928).

15. Rehetare õhust ja soojusest.

1) Vanemal ajal olid aga inimesed tugevamad ja terved, nüüd saab lapsed hellemalt hoitud, aga haigusi rohkem, enne elasid inimesed suitsu-rehetoas, kus uks ja võre üle päva lahti ja seapõrsad ka toas, aga õhk oli selge ja puhas, nüüd aga korstnaga ja pliitaga kamrid, madalad ja niisked ilma värskel õhuta, on päris haiguse sünnitajad nii hästi vanale kui lastele.

H II 33, 188/9 (7) < Jamburi, Sagooritsa mõis < Simuna khk. – Juhan Silbergleich (1889).

2) Objekt ütleb enda kohta, et ta on „ahjus kasvand“. Talvel olnud tuba tihti väga külm, siis lapsed pugend ahju. Vahel teind nad sinna tulegi.

ERA II 36, 119 (5) < Põlva khk., Peri v., Meemasküla – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Jaan Keerberg, 73 a. (1931).

16. Elu vanematekodus.

1) Kuu mina nutan kummuliste,
pääva nutan pikaliste,
eluaaja istukille
oma kullasta koduda,
ilusat isa aseta,
veikest venna õuekesta,
kus mina kallis kasvelesin,
mari aga maasta tõuselesin,
õieke ülesse ajasin.

H II 10, 540 (317) < Viru-Jaagupi khk., Rägavere – J. Uustallo (1889).

2) Olin enne eede kodo,
kasusin ma taadi kodo –
aeti põllal kündema,
anti mulle ergud ärjad,
ergud ärjad, kerge adra,
vits mul viilite peosse.

Nüüd lähen põllal kündema –
anti mulle laesad ärjad,
laesad ärjad, raske adra,
vits oli viiesüllane.

E, StK 5, 42 (10) < Pärnu-Jaagupi khk., Pööravere, Kõrgemaa – K. Kesa
< Riina Kusinsky, 90 a. (1921).

3) Kui olin veel isa kodussa,
elasin ema talussa,
ei olnud hoolta asja võrra,
muret musta küüne võrra.
Isa hüüdis targaks tütreks,

ema hõikas hellaks lapseks,
venda kutsus virvekeseks,
õde õrnaks õiekeseks.

E 8° 10, 23 (89) < Matthias Johann Eisen (1932).

Pilt 14. Pereliikmed koduõuel toimetamas.
Setumaa, Rõzova k.

17. Vanasõnu koduse elu kiituseks.

Igal pool on hea, aga kodu ikka kõige parem. (Kullamaa)

Oma maja on kuldne pesa, võeras maja on nõgesepõesas. (Kullamaa)

Uma tarõ, uma luba; mis ma taha, tuu ma tii. (Setu)

Süü küläh kui hüäste taht, kotoh süüt viil üle ja kõtt saa täüs. (Setu)

Umah kotoh leib magusab ku võõra puul nisuleib. (Setu).
 Parem kuib kooruke kodu kui võileib võersil. (Mihkli)
 Oma kodu kulp om enämb kui võõra küla külimet. (Helme)
 Oma paha parem kui viera hüä. (Kuusalu)
 Kottu laps kuulsam ja ahu taga ausam. (Pärnu-Jaagupi)
 Parem hään kotun kui õelan külän. (Otepää)
 Paremb kurjan kodun, ausal ahju pääl, kui hääl pidul. (Karula)
 Küla on tulla ja minna, kodu koolda ja elada. (Viljandi)
 Ela sa kükakil või kápakil, ela kui tahes kehvasti oma kodus – oma peavarju all ikka parem kui teiste kõrval. (Häädemeeste)
 Elada on parem omas saunaurkas kui võeras ilusas majas. (Põlva)

18. Elamisisustusest ja tarberiistadest.

1) [- - -] Vahest tehti anumad ka tammest või õunapuust, mis aga juba haruldane oli. Siis oli säääl rehetoas veel toa kraamist sängid peremehe ja perenaise ning peremehe laste jaoks (viimane ainult sel juhtumisel, kui lapsi vähe, sest muidu pidid säälsamas, kus teenijad, see on parsil, magama, kust tihti mõni õhureisu alla tegi). Sängid valmisteti nii: löödi kaks puud (nii, et paras sängi laius sai) põrandasse ka paraja sängi kõrguselt, siis löödi otsa jaoks ka puud, nii et üks ots seinasse, teine aga jala pääle toetus ning pandi niisuguse raami pääle lauad (millele omakord õled – takune tekitükk pääle, – heinad kotiga pää alla, kuhu ka vahest takune lina visati), kus magati. Siin võeti aga vahest peremehe ja -naise jaoks villane tekk pääle. Missugune säng oli: kirvega puust välja raiutud nelja jalaga säng – kus küllelauad otstesse kiiludega kinniteti. Veel olid toas vokit kolde ümber ning pingid ees. Siin kedrasid virgad talutütred ja tüdrukud õhtuti peeru valgusel laulu kõõrutades, nagu „Ketra, Liisa“ jne.

Peergu, mis pilaku (peeruhoidja) vahel põles, süütas ikka kõige lähem kedraja ehk karjalaps. Siis oli seljasoenduseks reheahju kõrva müür tehtud paras pingi kõrgus. Sohva laius – laud pääle löödud, kus nii lapsed kui vanad käisid: kutsuti patsas. Kolde ees oli nõndanimetud lõugas. See oli maakividest ümarik müüritud. Siin

istuti reheahju küttes. Siis olid rehe kummi kohal kolm part, kutsuti lõmmuparred, sest kuivateti lõmmusid.

Siis olid veel rehetoa ukse kõrval nukas kal'latõrs (kali tehti ikka linnastega), ahju ees nukas loomade sögitonnid ning pajad, panged. Välja käik oli ühe poolega ukse kaudu, mis sissepoole lahti käis. Selle taga oli värat, see käis välispidi ning ulatas poole ukse kõrguseni. Viimane täitis akna kohut. Kui valgust taheti, siis tõmmati sisemine uks lahti ja valgus tungis sisse võre ukse päält – ühtlasi ei olnud nii külm. Selle ees oli seintega võõruks (siis kutsuti ukse edine), see käis kahepoolsete ustega lahti – mida võre väratiteks kutsuti. Siin olid kõveraist puujuurtest raiutud varnad – naeltega ühe seina külge kinnitud – kus hobuseriistu hoiti.

Pilt 15. Puujuurest varn (nagi) hobuseriistade hoidmiseks (Iisaku, Lõpe k.).

Siis oli suur kõrge ahjuredel (nõndanimetatud pastlaredel), mis seina najal seisis ja kuhu nii pererahva kui teenijate kiriku- ja tööpastlad riputati. Maha ei võinud panna – siis viisid noored koerad (keda sel ajal külas tosinate kaupa leidus) toorest nahast pastlad, mida töö juures kanneti (kirikus käidi ikka parkinahka pasteldega), ära ning sõid neid ka.

Siis olid ukse esises odratampimise uhmrid, siia pandi odrad sisse ja tambiti kervecarrega kruupe ning tangu. Veel olid kiilude otsas toelkääimise leivamärsid ning sulase naise riidekirst. Suvel pandi ka kal'latõrs siia. Siis hoiti sääal veel püstkerilaud, viipsikud ja leivalabidas. Rehetoa otsas oli mõnes kohas üks, mõnes kohas kaks kambril. Siin elati rehepeksmise ajal ning suvel. Siin ei olnud ei ahju ega pliitad. Sooja saadi reheahju küllest ning kriiskast – see oli auk rehetoa ahju peras, kus raudkaan ette käis ja mida sooja laskmise ajal ära võeti.

Igal kambril oli ikka oma väike nelja ruuduga (mille harilik suurus 6 tolli) aken, mis ilma hingedeta oli. Mõnes paigas oli veel ühe ruuduga aken. Kambrid olid lupjamata, selle-est kullatud prussakatega. Kamaluga võis leida ka ritsikaid. Kraamiks oli seesama, mis rehetoa – mida kambris elades siia toodi, vastasel korral aga rehetuppa viidi. Harva oli veel mõnel peremehel pruun riidekapp, suur lamakas. Muidu hoiti riided kirstus. Kapid olid lihtsa punase värviga värvitud, kuna kirstud olid valged, noaga sisse lõigatud kirjadega.

Teisel pool otsas oli rehealune ja haganik. Talli sel ajal ei olnud, sellepärast hoiti hobused talvel siin ühes otsas. Pääle selle hoiti siin sõiduriistad ja muu koli. Suvel oli see ikka tühi – rehepeksu aeg. Lakk või pööning nagu nüüdki.

ERM 12, 77/84 < Palamuse khk. – Marta Kangro-Pool (1920).

2) Üks ehk paar puuvankert oli maja kohta, neid pruugiti sõidu ja töö tarvis; vankre käänide esemele tauti vanad katlatükid, et kääni ei kulu ää mitte. Vankre kartsa otsad olid kõiega risti seotud ehk laud võru vitsadega kinnitud, et õled ehk heinad ei lähe maha mitte. Kui kaks inimest peal istusid, seljad olid vastu. Madal ümmargune pauna moodi look peal; niine koorest rangiroomad, puurangid, riidest pärg, õled sees, vääslimed hobusel peal. Vankril ei olnud kusagil ühte raudlappi külles. Loomi oli üsna vähe, pere puuduse pärast ei olnud mitte võimalik rohkem heina saada.

Pilt 16. Vanker redeli ja vankrilaudadega.

Toidunõud: puupütid ja puuvaagnate seest sõivad, kibikaussa ja taltrekuid polnud nähagi, pitk kitsas ilma värmimata söömalaud.

Rukkite sisse pandi osa puhtid rukkiaganid, siis viidi veskele lebajahuks teha, rukkid oli vähe. Püülileiba ega -jahu talumajades kuulda ei olnud. Pühadeks tehti selle asemel mõni kakk odraleiba (küll olnud söömine vaene), tuhli si (kartuhlid) aasta läbi süüa ei olnud, 1/3 aastat pidi ilma olema. Muud süüa ei olnud, kui aganase rukki leib, jahuleem, tuhli, arva sai tanguleent, pühapäeva toit kapsaleem, oa- ja erneleent ka.

Magamise ase oli toa nurkas, mida koikuks nimetati: kaks auku sein sisse lastud, puu otsad seal sees ja kaks posti, kus sees teised puuotsad oo ja parda laud kinnitud oo. Pea pool otsas sein: jalg-pool lai laud serviti, et õled ehk heinad maha ei lähe. Õled olid keskelt kõbera murtud, peapooled sein mööda üles pandud iluks. Peapadjaks pandi vanemad riided ehk mõni kasukas, alla õlgede peale lautati vana tekk ehk kuub, padjasi ega palakuid (linasid) ei olnud. Vanad peretaadid magasid enamiste ahu peal ehk parsil.

Istmed olid otsest tükk ää saetud, libetaks tehtud, kolm jalga all, toolisi oli arva ja pitk penk seisis toas akna all istumise tarvis. Kambres

oli üks ehk kaks kappi, kus toidukraam sees oli, ja muud elumaja nõud ja riistad.

Elumajad: pered olid ligistikku veikesed ilma korsnata suitsuonnid, toal aknad ees; ei olnud lükandluugi moodi ukсед, üks seisib päeva otsa pisut lahti, kust valgusekiired sisse paistsid. Toal oli ees ja tagapool vahelik, kus sigade aganad sees olid – toad olla soemad; toa põrand laia paadest ehk sauest. Kambrel üks ehk paar veikest akent, kus üks laas (ruut) ees. Rihalune (reiealune) puust, lükatud väravad, maja katus õlest, katuseräästas kaunis madal, et inimene vaevalt püsti alt läbi saab. Maja suu oli lõune pool, üle õue loomade laudad ja ait.

Enne kui elumaja ehitama hakati, lasti maja koht läbi vaadata, kas sünnib teha: mõnes kohas surevad inimesed ära, loomad õnduvad: kus sipelgad oo, see maja põleb ää.

Kui kaud (kaevu) oli tarvis ehitada, siis vaatas kauvaataja koha välja, kus vesi oo ja mitme sülla sügavusel. Kauvaatajal oo kõrge must kübar peas, kui ta kau aset vaatab, see kübar toob kõik silma ette, mis maa sees oo, kus vesi, järved, jõed jne. Kau aseme võtmise eest maksetakse 1 rbl ja pool toopi viina.

Kui uus elumaja valmis sai ja loomad laudas, siis kutsuti karutantsitaja, kes kodu karudega käisid, lasti kõrge hinna eest rihale ja kõik loomad karuga läbi käia ja lõigati karukarbu, topiti igas lauta kahes ja kolmes kohta seinaprau vahele. Karu lautas käimine ja karvad õnnistasid laudad ää, et loomad ei sure ega jää haigeks, et heaste kosuvad. Kui mõnes majas loomade haigus ehk mõni ära suri, siis oli laut rikutud, sandi inimese sõna üle käinud; kutsuti 30–40 versta maa taga karutantsitaja, lasti karu laudad läbi käia ja suitsetati kõik loomad karubadega läbi: karu oo õnnetooja.

Loomi hüüti karva järgi: kui lehm – kirjas, härg – kirju, mustik, lauges (kel must ehk punane lapp otsa ees) jne.

Nimetan veel tubased ja põllutöö riistad: Toas leba lõime; vee raanda (ämrid); kel kaks kõrva peas, oo taarikapp; piimapütt; kilimet (12-toobine); taargas, kus taar (kali) sees seisab; peeruleits (kiin), kellega peergu lüüakse; kirves; saag; päitel; reipenk; möll, kellega rattarummu sisse auka sisse lasti; aluõrred, kus peerualud peal kuivasid toa lae all; ahu paas; parred jne. Härgega künti põldu, kaks

härge oli saha ees: saha vannal, kaks rauda otsas, varre otsad koos; äkes, kellega põldu äästasse; vikati; sirp; kauvinn; kaelkoogud, kellega vett kaust tuuakse, teine raandas teises otsas. Lähker; vann; heinakess, võrgu moodi. Reel raudtaldu all ei olnud, pandi puutaldu alla, tiivi ei olnud ka reel kõrvas mitte, nõnda kui nüüd oo. Saanisi ei olnud. Härgega väati puid metsast ja äästati põldu, härgad ja hobused said kõigi vooride juures pruugitud.

H II 17, 808/12 < Karuse khk. – Mihkel Lemmerkänd (1889).

3) P e a p a k k . Vanasti oli magamisel tarvitatud peapakku. See oli tehtud kas kuusest või lepast ja selle ülesandeks oli magamisaseme (voodi) pääluse kõrgendamine. See pakk oli kolmekandiline.

Pilt 17. Peapakk magamiseks.

Kui pakk pandi aluskoti pääle, siis käis paku pääle veel, et päälune mitte väga kõva ei oleks – mõni riidest kott, mille täiteks tarvitati kas põhku või kaeralipli, või kaeti pakk päält mõne vana kasukaga. Kuid mõni pani paku aluskoti alla ja siis oli pääpoolne ots juba iseendast kõrgem, ilma et oleks vaja olnud veel eri kotti.

ERA II 63, 426/7 (137) < Tartu-Maarja khk., Kavastu v. ja vndk. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Kaarel Jürjenson, 64 a. (1932).

4) Lapse voodiks on olnud Saardes laudadest valmistatud niinime-
tatud häll, põhjaks risti-rästi koetud nõörid. Laudpõhjaga häll ei
olnud soovitav, see koguvat palju mustust. Poisslapse häll kinnitati
kuusepuust vibu otsa ja tütarlapse häll kasepuust vibule. Meie ajal on
Saardes tekkinud ka juba riidest hällid, niisama nõörpõhjadega, nagu
seda vanaaegsed puuhällid. Hälli küljed on arvata kolm jalga pikk,
päetsilaud ligi kaks jalga lai, jalutselaud vähe kitsam päetsist ja ühtlasi
ka nagu madalam. Seest õõnsus on hällil altpoolel pisut kitsam kui
seda päält. Kes laps on harjunud veiksema hällis kiigutades magama,
seda on raske pärast suurena sāngi harjutada magama.

**ERA II 134, 561/2 (2) < Saarde khk., Voltveti v., Rāāgu as. – Jaak Peeter
Sōggel (1936).**

5) Vana eestlane tegi kōik oma maja riistad, majad ja pōlluriistad,
kōrvalised hooned jne. ise. Kōik, mis puust vōis teha, tegi ise. R a u d -
a s j a d : kirved, nuad, vikatid, sirbid tegi sepp. P u u n õ u d , nagu pan-
ged, toorid, tonnid, vannid, pūtid-pūtid, joogikannud, vōinapad, liha-
karbid, leivanōud, silguveerandid, sarjad ja sōelad, vakad, kōlimitud,
kapad, kōhvlid, korvid, kulbid ja lusikad ja kausid, reed-vankred,
kapid, lauad, istmed, toolid, laudid, sahad, ākked, trullid, rehad,
vikatilūed, varnad ja tapid, mollid ja rangid jne., need kōik tegi eest-
lane ise.

Puust meisterdas ta kōik nad valmis ja oma tarvis kōlbasivad nad
ōige kōll. Joogikannude peale tehti veel kōiksugu kirjad ja kujud, nii et
nad imekenad olid. Ohjad, kōied, hobuse rangid ja muud hobuseriistad
tehti ka ise. Need olivad kōik meesterahva kāsitōō, mis nad enamiste
talvel pikal öōdel peerutule valgel valmis tegivad. Aga ega naister-
rahvadki seisnud.

H II 66, 481 < Vāndra khk. – Ernst Tetsmann (1898).

6) Maja riistad. I s t e . Iste on ilma leenita veike istumise pukk.
Leeniga iste nimetatakse tooliks. Vanaste olivad istmed enamiste
kolmejalgsed ja haralised. Istmelt ūles tōustes, kui vāhegi mōni riide-
saba istme kōlgi puutus, kukkus see kohe ūmber. Seina āāres ja sōōgi-
laual seisivad pikad puupingid istumiseks. Naesterahval oli oma nāpu-

töö juures muidu juttu ajades maas istumine väga mooduks, millest vast harilik sõna tänapäini järele on jäänud: istu maha!

Ometigi ei puudunud ka leeniga toolid päriselt mitte, aga need olivad sündsast puujuurikast tehtud, istevalune ja leen ühes tükki, millele jalad alla lastud. Mitmed olivad siis ka nii laiad, et noorepaarile tanutamise ajal kõrvu istumiseks avarat aset võisivad pakkuda, teised aga jälle nii kitsad, et ainult „ühte kintsu pidi“ pääle võis toetada.

L a u d. Talumajas oli üleüldse üksainuke laud, nimelt söögilaud. Ta oli enamiste igal pool saarepuust, mille jalad mõlemi otsa all kas ristati kokku pandud puud, mida veel üks vahepuu ühendas, ehk ka olivad nad muidu uherdiga põõnade kohta alla lastud puupostid. Tema paik ja ase kesket tuba. Ainult paremini-olla-püüdjatel oli vast tagakambris viletsalt tehtud neljanurka laud akna all (kui akent juba oli), mille pääl ausate võerastele süüa anti. Suurt lauda tarvitati pääle söögi ettepanemise veel mitmeks muuks toimetuseks. Nii võis ta pääl leiba veeretada, lambaid tappa, sigu puhastada ja lõhkuda, linu seadida jne. Pääle niisuguste toimetuste lükati ta tuhanuustikuga kõvasti üle, ja laud oli jälle puhtam kui iialgi enne. Ühest lauast sai isa eaks ja poja põlveks.

S ä n g i d. Neid oli vist küll nii vähe talurahva juures leida, et peaaegu kõnelda ei maksa. Mis ka oli, need olivad siis ka enam kokkuloositud kasti või sõime, kui õige tähendusega süngi taolised. Sambad maailma jämedad, otsalauad rõhu viisil vahel – enam kirve- kui hõõvli-töö võitu – ja küljelaudade otsad ulatasivad pikalt sammastest läbi, mille tagant nad talvadega kokku kinnitati. Nad olivad pooleldi põlatud sellepärast, et perenaine ka kõige suurema jahiga neid vaskkasukamehi (lutikaid) nende urgastest välja ehmatada ega täiesti minema kihutada ei suutnud. Mitmed tegivad asemeid pakkude ehk pukkide pääle, ehk lasksivad pikad varnad seina, millel teist otsa kõverjuurikas kandis, ehk ka otsa pandud jalg. Niisuguseid asemid hüüti: lausik, lantsik, labak, raeng jne. Nende laius võis tarvituse järele poolte tuba ulatada, nii et isat-emat 4–5 lapsega säääl aset leidsivad. Vana usk: hääd süngisambad pidivad sellest puust tehtud saama, mis metsas maha lastes (raidudes) tüveotsaga takka üles lööb.

H ä l l . See oli lauaotsakestest neljanurka kokku tehtud veike kas- tikene, mille iga nuka küljes üks nöör oli, mida pidi häll veo otsa ripu- tati. Veoks oli hää pikk veederdaja kuuse- ehk kaseteivas, mis kesk- paika pidi nööriga tala külgi ehk lakke seoti. Tüve toetas vastu lage ja ladvaotsaga häll kiikus. Oli aga ka suure taldriku taolisi hällisid. Need olivad niiviisi tehtud, et riie vitsavõru pääle oli tõmbatud. Suvel viidi hällid ka töö juurde põllule ja heinamaale, kuhu nad üles säeti.

P ä ä l a u d . Lihtsalt üks siledaks hõõveldatud jala-kahe pikkune lauake, ühe otsa sees ka auk, mida pidi ta varna pandi. Otsekoheselt ütelda, oli see riist hukkamise tarvis – laste „mummude“ kaoga. Konnid, mis pääst soeti, pidivad selle pääl oma elu kaotama. Põrandale ei tohtinud nad iialgi oma jalga saada.

P ä ä h a r i . See oli kõige suurematest seaharjastest tehtud. Ta oli suure pinsli moodu. Kimp harjaseid mässiti ladva poolt otsast poolest saadik peenikese nööriga kõvaste kinni ja sulatati kuusevaiguga, millel vähe rasva juurde lisati, ümbertringi ära. Tüve poolt aeti liiva, takku ja vaiguga puru sisse, mis pidemed laiali ajasivad ja kõvad hoidsivad, siis oli ta nii terav ja – hää. Uuemal ajal tükivad juba poekammid vana ausa harja asemele.

M a r g a p u u . Puust nui pika varrega. Nuias sees oli tükk rauda, mis seda raskemaks tegi, ja varre otsas rauast konks, mille otsa kaalu- tav asi võeti; varre pääl seisivad aga märgid ehk naelad reas, mis paela pääl kaaludes aru andsivad.

R e d e l . Kahe samba vahel iga sammu jaoks üks pulk. Mida kõrgemale tarvis minna, seda pikem redel. Ahju pääl ja parsil elamine oli enne mooduks, siis oli ka ahjuredel hommikul esimene ja õhtul viimane tarviline majariist. Pääle selle oli veel laudiredel, katuseredel.

K i r s t . Neljanurgeline laudkast ja kaan pääl ning jalad all. Iga nuka pääl oli samm, millede sisse külgede ja otsade lauad otseti käisivad. Sammaste otsad olivad põhja alla tolli kuus pikemaks jäetud, milledest jalad sünnivad. Kaan on kumer, kõverate põõnade pääl pul- kadega kinni lastud. Põõnade otsad käivad tagumiste sammaste otsa- desse tehtud paraja lõhe sisse, milledest mõlemist pulgad risti läbi on lastud. Niiviisi sünnivad kirstu sagnarad (hinged), mille pääl kaan käib. Paremal pool ääre küljes oli kahest lauakesest veike rennikene – kirstu

kapi. Väljaspool oli kirst kõik ülekirjutatud – ristiline ja vöödiline. Kirjad lõigati veikese pöitliga, mis nagu terrassule tagumine ots kumer oli, aru järele sisse.

Hõlped ehk kaelkoogud. Need on pangede talumise tarvis. Selleks on üks õhukene vähe vedrutav puu, keskpaik laiem ja otsad teravamad, millede külgis lühikese nõoriga puust konksikesed ripuvad.

Pajapu ja kook. Vanasti keedeti kõik keedus tuas koldes. Et pada tule kohal üleval hoida, siis oli ahju suu kohal risti puu pandud, millel kaks kooku, teine teisele poole otsa, sisse võis panna ja pajad nende otsa. Kookudel oli pikk rida auke sisse lastud, millest pulk päält puu sisse pisteti, ja nii tarvituse järele kooku kõrgemale ehk madalamale lasti.

Ahjuroop. Poolekuu-näoline puulomp ja pikk lepapuust vars järel.

Ahjuluud. Kaks vana saunavihta kaksiti varre otsa seotud, mis nagu lai habe välja nägi, ja see oli kõik. „Habe kui ahjuluud!“ tähendatakse suurt habet.

Tulepiht. Vanasti oli peerutuli ainuke talise öö „silmavalge“. Enamiste põles peerg ahju nurga vahel – „rindas“, aga mõnikord oli ka muial eemal töö juures tuld vaja, siis oli peeru hoidmiseks isesugune riist tehtud, mida ühest teisele tõsta võis. See oli mehepikkune teivas püsti puulombi sisse lastud ja vinti-vänti kõverdatud raud üles otsa sisse löödud. Lõpeks võin seda veel juurde tähendada, et kõik need ülemal kirjeldatud rahva tarbe- ja tööriistad ning nõud vanaaegseteks tulevad pidada. Nende ajalugu ulatab umbes 1850. kunni 1860. aastani. Pääle selle algas uuem aeg, kus neid enam ehk vähem parandama, täiendama, ümber muutma ja ilustama hakati. Mitmed asjad on juba kolikambrisse heidetud, ja nende aset ja kohut täidavad uue aja riistad. Mitmeid asju vaatavad nüüdsed noorepõlised veel nagu „ilmaimet“. Praegune talupoja kraam on juba palju suurem – arvurikkam, kallim ja kaunim. Väarvi ja rauda pruugitakse väga palju ja iga asja juurde. Raudsed põlluriistad, rautatud veoriistad, peenikesed vedru-troschkad, puhas nahksed hoburiistad, kõlisevad sööginõud, klirisevad klaasid ja kahvlid-noad, poleeritud toolid-lauad – kõik need ei ole täna, 1894. enam sugugi haruldased asjad. Üksi kehvemad piavad vähemalt veel

leppima ja puuduse korral mõnd viletsat vanaaja asja kasuliselt pruukima; need ei tule sagedasti kopikutki talle maksma.

H II 55, 646/52 (III) < Suure-Jaani khk., Vastemõisa – A. Johannson (1894).

7) Maja riistad ja majad. Majad olid hästi madala ustega, ja õuest tuppa minemise kõrvas oli üks rõhtsein, ja ust, mis selle seina sees, hüiti rõhu-ukseks. Toal oli üksainuke aken ühe ruuduga kohe ukse kõrvas ja selle akna kohal, mis toa seina sees oli, oli jälle rõhuseina sees üks auk, aga palju suurem kui aken. Talvel pandi selle augule ka luuk ette, et lumi sisse ei saand tuisata. Ahju kõrvast redeli alt läks uks taha kambrisse, kus perenaine ja peremees elas. Magamise sängid olid enamiste ühe sambaga, nurga sees, sammas oli põrandal, ning samba küllest läksid puud seina sisse, kus peale põhilauad olid pandud, ja põhilaudade peale õled, siis aluskott, padjad ja tekid.

Pilt 18. Mees pühib ahju. Setumaa.

Tiimees ja vaim, kes mõisas tiul käisivad, magasivad talvel toas, aga suvel laus ja aidalakas. Ahjud olid ilma kummideta ja keris oli kohe ahju peal, kuhu sagedaste puid keesima pandi ja kus pühade ajal vorsti küpsetati ja talveõhtutel tiimees ja vaim endi sukke ja kindaid kuivatasid. Ahjusuu ees oli lee, kus keedeti, ja lee kahelpool kõrvas kahe jala kõrgune kividest müür, mis lõukaks hüiti, ja kus perenaine supikeetmise ajal istus. Seal lõukal, mis vasta seina peeti, pudrumänd, supikeetmise kulp ja soolakann. Ahju külle sees oli suur auk – ahjuauk, kus peremees oma tuleraua, taela ja tulekivi hoidis ja kust ta neid tulelöömise ajal pruukida võttis. Ahjust mõni jalg kõrgemal olid aampalgid, kus peal parred seisid, mille peal suvel reie pekseti ja talvel tarvispuid, nagu äkkepulke, rattakodaraid, kui ka muid kuivatati ja peerukubud hoiti. Ahjud olid kõik nii ehitud, et ikka ahju tagune ots ja teine külg õues olivad.

Elumajadest natuke maad eemal, enamiste kopletes ja kaevude juures, olid kõõgid, kus suvel rehepeksu ajal keedeti. Kõõgid olid roigastest tehtud. Estes oli kolm roigast pealt kinni siutud ja kõvaste maa sisse pandud ja nende ümber teised roikad lautud, nii et pealt auk lahti, kust suits välja läheb. Teisest maa seest roikast teise on puu kinnitatud, kel suur lõhe sees, kus kook seisab, kelle otsas pada ripub. Laudadel on neli jalga all ja jalad kohe laua sisse kinnitud, nagu järil ja pinkidel, järid olid enamiste kolmejalgsed.

Kausid olid niinpuust tehtud ja kaunis suured, lusikad ja kulbid aga kadakast. Piimapütid ja lüpsikud oli kadaka- ja kuusepuu-laudadest. Joogiriistadeks olid kapad ja kibud, millega piima ja kalja joodi. Aga pühade ajal olid kannud, pealt kitsad ja alt laiad ja kahekordse põhjaga, põhjade vahel olid erned ehk pisukesed kivid. Kannud olid kadaka- ja kuuselaudadest ja tulise sauga kirjuks põletud.

Kõigil majariistadel oli aga üks märk suure noaga sisse leigatud, mida õuemärgiks hüiti, ja kui keegi asi juhtus kaduma, siis otsiti teda õuemärgi järele üles. Õuemärk oli saha, vikatite, rehade, ülepea iga asjade sisse leigatud.

E 6860/2 < Ambla khk. – Karp Kuusik (1893?).

8) Ega vanast õlekotti süngin es ole. Olli õle pantu. Rikka peremehe iki makasive õlgi pääl, kask või sark võeti pääle. Egä laupäevä vaheteti õlgi. Latse makasive jalutsin. Ma ole esi ka nii makanu.

Põrmandu olli valges küüritu ja liiv olli pääle raputetu. Kui külalise tullive, sis püheti välja. Mõnikord tuli päevas mitu kõrda pühki.

ERA II 308, 282/3 (5) < Helme khk. ja v., Kiriku k. – Luutsia Vallaste < Miina Vallaste, 70 a. (1943).

19. Majariistade kolimise lugu.

Korra kolinud ühed rahvas endid teise kohta. Olnud palgatud hobune, pandud ka hea koorm peale: üks kalja-astjas jalgega, virutiseküna enese jalgega, kerilauad, aspled, vasikajoodu-kapp, sea-küna, kaks pada – pisike suure sees, pajakook, sõnnikuhark, sitakabli raudkonksuga. Olnud kõik peal, siis naine toonud veel visple ja kaks kurikat ja pudrunuia, pand veel koorma peale. Ütelnud ise: „Eks nüüd koorm läheb liiaks!“ Mees aga ütelnud hobuse peremehele: „Pole viga. Kui on liig, küll siis mina isi ja minu naene ja minu poeg Pritset lükkame kõik takka!“

E 35941 (21) < Rapla khk., Raikküla v. – Martin Rekkaro (1898).

20. Peremärkidest.

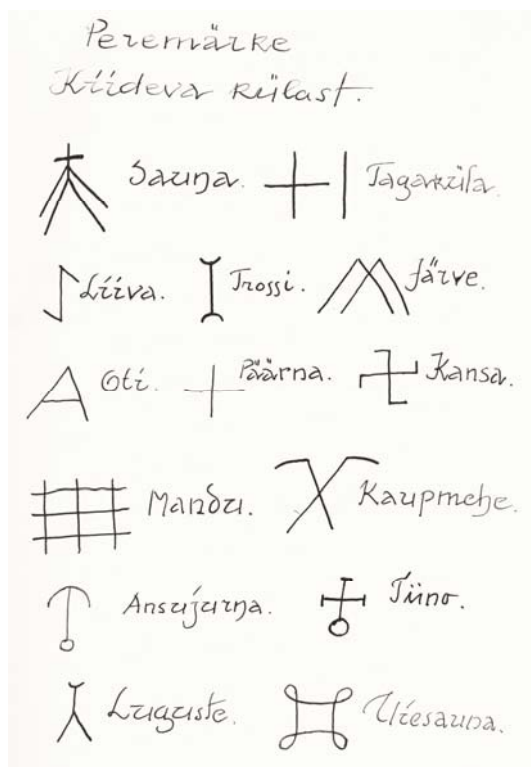
1) Siin külas Kiideval on kõigil peremärgid. Kui kellegi võrk jääb meresse, siis tuuakse välja ja antakse teada, et selle ja selle märgiga on leitud. Kõik tunnevad teise märki. Kõigil mereasjadel on märgid peal. Kui sugu alles seisab, siis püsib märk ikka alles. See on õuemärk või peremärk. Uus suguvõsa toob uue märgi talusse.

Lambaid märgiti: pandi pael kaela, kurgu alla jäeti tutt, kõrv lõigati lõhki ja lõng sisse.

Kaks-kolm meest käisivad koos merel. Järjepanu tuleb igäühel üks võrk; kes ees on, sel tuleb ikka ette, tagumine jääb tagumiseks. Peremärgi järele vaadatakse võrku. Mõne märgid on siin juba sajad aastad vanad. Üks iidlane oli, Kassare valla mees oli, meitel olid märgid ühtemoodu, oleks võind küll võrgud ära vahetada.

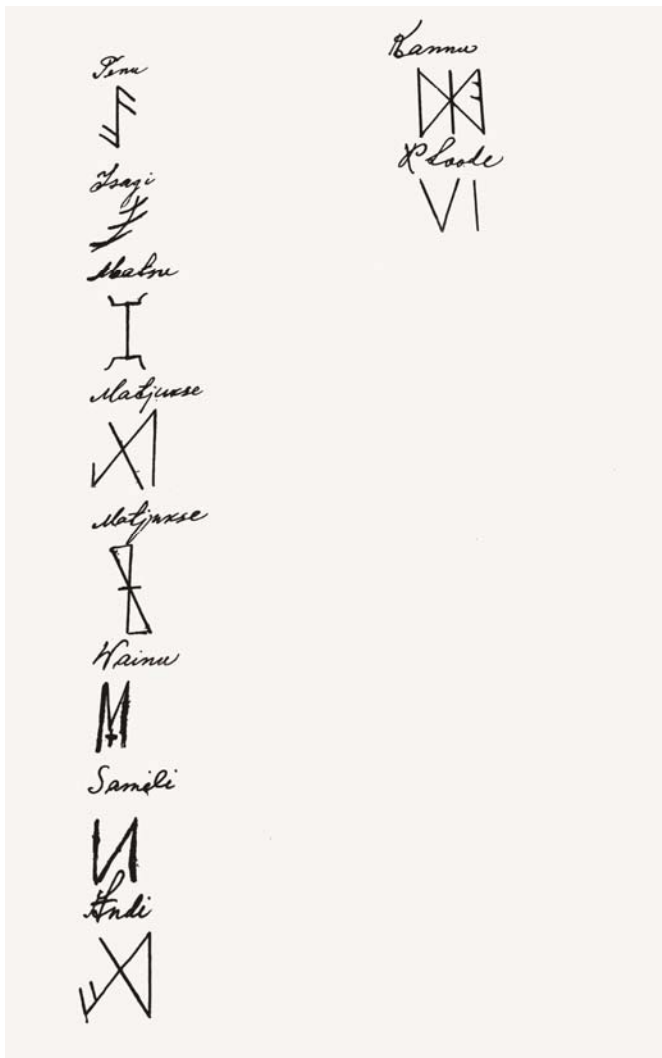
Kui isal on mitu poega, siis mõtleavad uued märgid välja või teevad nimetähed ette.

ERA II 55, 137/9 (15) < Ridala khk., Sinalepa v., Kiideva k. – Rudolf Põldmäe < Jüri Antsmann, 72 a. (1932).

Pilt 19. Peremärke Kiideva külast (Ridala).

2) Tapurla küla õuemärgid.

Pilt 20. Tapurla küla õuemärgid (Kuusalu).

Pilt 21. Võrgukudujad Kolga lahe Koipsi saarelt.

21. Kodustest puutöödest ja muudest tegemistest.

1) Sängid-voovid tee uued täiekuuga, siis saavad seesmagajad alati täietugevad ja terved; vana-kuuga tehtud sängis magajad elavad rutem vanaks.

Söögilauad tehakse täiskuuga, iseäranis täie kuu päeval, siis on alati söögilauad täis toitusid.

E 63314 (120; 122) < Rõuge khk. – Jaan Gutves (1928).

2) Oma isa ja vanaisa jutustusist olen korduvalt kuulnud, et talumehed on varemini oma puutööd enamasti ise teinud, üks paremini,

teine halvemini, kuidas keegi osav oli. Kodus on tehtud harilikult kõik selleaegsed majariistad, nagu voodid, lauad, kapplauad (ehk nagu siin öeldakse: lauakapid), pingid, istmed; sõiduriistadest reed, kelgud, sagedasti ka saanid ja vankrite puuvärk pääle rataste; igasugused puunõud ja muud, mis majapidamises tarvis oli.

Lapsepõlvest mäletan, kuidas isa tegi talvel toas rege, kelku, toobrit või puulusikaid ja samasugune olukord oli teisteski majades. Vankrirataste tegemine on „tundlikum“ töö (s.o nõuab erioskust, – tundmist), selleks on olnud rattameistrid. Mõned lasknud rattameistril terve vankri valmis teha, mõni tellis ainult rattad ja muu puutöö tegi ise. Vanad inimesed nimetasid sagedasti tervet vankrit ratasteks: N. N. lasknud „uued rattad teha“, või „pane obusele vanad rattad taha!“ Vankri- või rattameistrid olnud kohalikud talumehed, kes seda tööd teinud. Linnas olnud peenikesed vankrimeistrid ehk tõllassepad. Riidekappisid pole taludes olnud, neid hakatud siis tellima, kui küladesse „tislereid“ ilmusid. Päris esialgu ei ole maal tislereid olnud, linnast on käinud tislereid maal ringi. Kus talus nad tellimise saanud, sääl teinud töö ära ja läinud jälle edasi. Aastat 50–60 tagasi on ka külades juba tislereid olnud. Neist olid mõned väljast sisse tulnud, nagu Orajõe Kura külas tartlane Georgi Belski, mõned olid kohapäälised noormehed, kes ametit õppinud.

Orajõe vanakesel, 1856. a. sündinud Liisa Räägul oli kaasavaraks peenemalt tehtud kapp, voodi ja laud. Vanake rääkis: kui tema alles kodus olnud, siis üks linnatisler käinud taludes tööd otsimas, hakanud tema isale ette rääkima ja isa kui jõukam peremees lasknudki teha mõlemale tütrele need esemed. Mu ema oli ka saanud kapi, juba kohaliku tislereid tehtud, aga emast 9 aastat vanemale õele oli veel kirstu ostetud. Riidekirstu tegijaid kohapääl pole olnud, kirstud toodud laadalt.

Kodus valmistatud majariistad olid värvitud „prost“ värviga, ühetoonilised, enamasti tumepruunid, kuid oli ka värvimata esemeid. Tislereid oskasid värvida saarekirja, seda peeti sel ajal ilusaks ja tähtsaks. Mäletan, kui keegi rääkis, et ta midagi tellinud, küsiti kohe, kuidas ta värvida laseb, kas „prost“ värviga või saarekirja.

Mu vanaisa (ta oli sündinud 1830. a. ümber) oli osav nõumeister ja tegi ise kõik puunõud, nagu vannid, panged, kapad, toobrid,

taari- ja leivanõud (levalõimed), piimapütid ja lüpsinõud, mis majapidamises tarvis oli, sedasama nägin ja kuulsin ka teistest ümberkaudsetest peremeestest. Minu lapsepõlve ajal oli vanaisa oma talu juba vanema poja kätte ära andnud. Niihästi peremehest poeg kui ka minu isa ei olnud nõutegemises nii osavad, ka oli neil vähem aega, vanaisa tegi nõusid niipalju kui kulus. Plekkpangi sel ajal ei olnud, ei ka metallusikaid pääle teelusikate. Plekktoobid juba olid, aga taludes olid taarikapad ikka puust, samuti veekapad saunas ja köögis. Puust olid ka lüpsikud, lüpsikapad ja koorekirnud, samuti lusikad ja kulbid. Kõvera otsaga lusikanuga oli igas majas olemas.

Suuri aame, õllevaate ei ole just igäüks teinud, neid teinud pütassepad. Väiksemad nõud tehti kodudes harilike tööriistade abil, pütasseppadel olnud eririistu, nagu uuriraud ja vitsahammas. Vitsad olid varemini ainult puust. Vanataludes on praeguseni põliseid nõusid käevarre jämeduste puuvitsadega ja vanaperemehed suhtuvad üleolevalt plekkvitstesse: „Mis see kiibe, iga aasta roostetab korra läbi.“

Orajõel Kablis on elanud omal ajal üks pütassepp, kelle järeltulijad kannavad veelgi Pütassepa hüüdnime. Mainitud pütassepp olnud kohalik maatamees, ta suitsutare Kabli küla endisel ühismaal lammutati alles mõne aasta eest. Hoonel oli eriti lai rehetoa-uks, et suuri vaate saaks seest välja viia. Rehala väratid olid muidugi laiad, kahe poolega.

Neljajalgseid toole pole varemini olnud. Vanaisal olidki veel oma tehtud kolmejalgsed leeniga istmed, hästi hargis jalgadega. Leen oli parajast laiaist lauast, leenist ja põhjast olid kaunistusaugud läbi tehtud. Oli südame- ja õiekujulisi kaunistusi ja lihtsalt ümmargusi oherdiauke korrapärases asetuses. Lihtsamad istmed olid leenita. Neljajalgset eset kutsuti pingiks. Pink „kõmpas“ ebatasasel alusel, aga iste seisis iga jalaga vastu maad.

ERA II 299, 314/8 (40) < Häädemeeste khk. ja v. - Marta Mäesalu, oma mälestuse järele (1941).

Pilt 22. Kandletegemine (Setumaa, Meremäe).

3) Leivaanumal peavad kõik laudad olema nii pandud, et tüükad allpool on, siis leib kerkivat hästi. Ka piimapüttidel tulevad laudad ühtepidi panna, siis piim hapneb hästi. Või jaoks tarvitati vitsikut. Vitsik oli väike, kaetud üleni vitsadega, pealt lahti.

Vakad tehti lõhmuse koorest, karbid panti anisulega kokku. Ilustused tehti tulise rauaga, enne tehti nuuga kirjad ette. Vakkadelle ilustusi ei tehtudki.

Töövankri ratastel põlludki vanasti rehvi pial, sõiduvankre ratastel olli. Rattarummad ollid kasest, põiad kasest, vitsratastel saarest. Telled ollid kasest, aesad kasest või kuusest, juhid kasest. Kui ratas (rehviga) akkas lagunema, siis tõmmati rehvi uuesti piale (palavalt).

Riijalassed ollid saarest, mõned tegid kah kasest, aga kask pehtib ära, ei seesa kuigi kaua. Riijalassed paenutadi ikki paenardil, lookade tegemise jaoks olli nõnnasamati paenard.

Nuga. Eriosad: selg, tera, pia, roots (osa, mis on pea sees). Tuppi tehti pussidelle vanasti ka kasetohust, aga väha, mehed kandsid ühes ikki liigetega nugasi, pussid ollid mõnel aenuksel.

Kirves. Eriosad: silm, laba, tera, vars. Kui vanasti kirvega palkisi maha võeti, siis raiuti tal tüükast mitu küünart maha, raiuti kaks suunt sisse, vahepialt lüüdi laastudes.

Liim – teda toodi linnast ja keedeti siis plekktopsi sees, ollid siuksed laasi (klaasi) moodi tahvled.

Lai kasetohtu tarvitadi sabastelle. Lepakoorega tehti pruuni värvi. Pajukoorest (niinest) tehti viiskusi, neid tehti siis tagavaras, kui niin lahti olli. Iga karjane (kuid mitte talulapsed) pidi isi omale viisud tegema. Pajukuur läks lahti piale müristamist. „Kobin“ tehti kasekoorest, ääred panti niidiga kokku, pärast lasti peerutulega, siis jäi paremini kinni.

Juurtest tehti korvisi, enamasti küll pajuvitsadest, aga juurtest seesab kaua. Valge korvi jaoks kooriti vitsad ära ja panti palava vii sisse likku, siis läksid ästi vintskes. Kuurimata vitstega korvi (kartulikorvi) jaoks korjati vitsa siis, kui kuur kinni olli.

Nüllitud nahk löödi naeltega põrandalle, seena piale või üles tualaele, tõmmati enne ästi pingule, et kokku ei tõmma. Pastlanahka ei pargitud.

Nöörid ja köied tehti linadest ja kanepist, selle jaoks olli esikus seena siis kolm auku. Tehti pööraga, köie tegemise juures olli kolmeaugu puu, igasse auku käis üks kiil sisse, kiird lasti pööraga sisse. Eks pärast tegid juba köietegemise masinad, praegu oleva kah viil mitmes talus tarvitusel. Aga kanepit nüüd enam ei kasvatata.

Vildi tegemisest ei tiand siin küll mitte kiigi, savinõude tegemist mina ka ei tia.

Vaiku tarvitati piaharjade tegemiseks, seebikeetmiseks, panti haavadelle ja puunõude praod täideti vaiguga täis. Vaiku panti pragu täis ja lasti siis tulise rauaga pialt sulas. Arjade jaos olli aukudega, enamasti kolme auguga, kus arjad sisse panti, taoti kasepuutikkusi täis ja lasti kolde pial vaiku täis.

Vanasti on tõrva põletud ja tõkatit aetud. Seppasi ei põlatud. Sepilised oodasid päev läbi korda, levakotid ollid ühes, kust alati sepale anti.

Luisud tehti isi. Luisukivid tuudi Otiküla metsadest, mujalt siit ümmertkaudu neid leida põllud.

Tuli maeti kinni, tael olli siis. Tael panti esti libeda (lehelise) sisse, siis läks pehmes. (Kui kangast „püügitati“, siis olli ilma vägev libe.) Siis taoti ja kuevatati ära, panti veike raasike kivi piale ja lüüdi rauaga tuld. Tuleõõrumise jaos pidi olema kuiv, kõva kasepuu. Käsni olli kase külles, öeldi: taelakäsni. Piirgu kisti kasest, lõmmu jaos löödi halul ääred ära, niid ei juusnd hästi piirgu, ollid pudedad. Künlad tehti lammarasvast. Vanaaegseid künlajalgu põle tiadupärast.

ERA II 60, 131/5 (2) < Kolga-Jaani khk., Soosaare v., Vissuvere k. – Johannes Grauberg (Raidla) < Rõõt Grauberg (1932).

4) Üks vanaaegne meeste töö talvel oli puunõude käbastamine. Vanad toobrid, ämbrid, astjad, mis olid juba uurdest läbi mädand ja lasid vee läbi, neile pandi põhja alla uurdesse käbastükki. Võeti kuiva männa karpa, lõigati peeneks puruks ja kopsiti talvaga see puru tihedalt nõu uurdesse, selle puru peale valati sulatatud kuusevaiku. Kui vaik kõvaks kuivas, pidas vana puunõu kaua aega jälle vett sees ja oli tarvitata viisama kui uuelt.

Kui lapsed vallatust tegid ega kuuland vanemate keeldu, siis lubati nende persed kinni käbastada.

ERA II 299, 129/30 (7) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom, oma mälestuste järele (1941).

22. Luuategemisest.

Luudi tegid metsas karjapoisid ja kodu vanad taadid, kes raskema töö jäuks nigelad olid. Sui tehti lehtluudi, talve raagluudi. Tuuliluuad tehti lehtsest kaseokstest õhukesed ja kerged, nendega pühiti tuulamise ajal viljahunniku pealt hagonaid ja kõlkapuru ära, mis sinna kukkus, kas üle sarja ääre ehk läbi sarja. Kui tuulehoog vaikis, siis kukkus kõik sarja alla vilja peale ja luua abil sai vilja puhastada.

Toa pühkimise luuad tehti v a n a s k u u s, siis ei sigi tuppa kirpa. Ahjuluuad tehti vanast vihtadest, mis vihtlemisel järele jäid. Ahjuluuadade ja vihtade tegemine oli tüdrukute ja naiste töö. Muud luuad tegid mehed ja poisid; kus mehi ei olnud, seal tegid naesed ka kõik luuad valmis. Saunikud ja vaesed tegid luudi ka müügi tarvis laadale ja linna.

Üks saunamees olnud kange kärmas luudi tegema, poiss teind luuavõrud valmis. Kui taadil luud valmis, hüüdnud poisilt võru, kui poisil polnud kohe anda, oli kohe kuri karjas. Kui ta surema hakand, hüüdnud veel viimaseks sõnaks: „Veru!“ Luuaoksad lõigati kas kasvava puu (kase) otsast ehk raiuti puu maha ja okstest tehti luudi, puu tarvitati muuks asjaks. Luuaoksi saab noorte kaske küllest, vana kase oksad on nõrgad, allapoole rippuvad, ei kõlba luuaks ega vihaks. Kellel omal kasemetsa ei olnud, see varastas teise metsast, enamaste mõisa metsast. Ega selle üle väga pahandatudki, kui oksid üksi võeti ja ladvad järele jäeti, – ladva lõikamine rikub puu ära, aga oksad kuivavad isegi pika peale ära, kuigi neid põle lõigatud. Luuaga ei tohi teist lüüa, teine lähleb lohakaks. Teise pere ahjulua küllest käidi öösel salaja oksid, paelatükke, lehti või mis kätte saadi, suitsetamiseks toomas mitmesuguste haiguste vastu – loomade juures, väiksed põrsad: kurja silma, sandi sõna ja muu nõiduse vastu rohuks. Kui leivad rikkis, siis suitsetati leivaastjat vana luudadega, pandi katuseräästa õlgi ja ukse alt võetud mulda juure ka. Üks tüdruk naljatand teistele: „Minu peimees on linnas luuasepa sell, allinna teeb uusi, Toompeale parandab vanu.“ Lapse vitsa võeti ka luua seest. Kui laps tõrkus, öeldi varsi: „Oot, oot, küll ma toon sulle luua seest rohtu!“

Üle luua ei tohi astuda, kui luud maas on, peab üles tõstma ja nurka panema: kes luua maha jätab ja üle astub, see on lohakas. Targa ja tööka mehe kiituseks lauldi:

Ta tegi luudi, lusikaid
ja vispleid, sõelu, kurikaid...

Uue teenija kohta öeldakse: „Uus luud pühib ikka puhtama toa.“ Vanad luuakõndid pandi talvel seisma kevadeks õue pühkimiseks ja sõnnikuveo järel rehealuse ja tänavate pühkimiseks. Kui luud üsna kulunud, siis võeti võrud pealt ära uue luua tarvis ja kulund kõnt visati tulesse. Kellel habe nüri, ajamata, selle kohta öeldi: „Ta lõug nagu kõnt luud.“

ERA II 299, 124/7 (5) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom, oma mälestuste järele (1941).

23. Lindude ja rebaste hirmutajad.

1) E r n e i r m u t u s on see, kui üks teevas erneste sisse maha löödud ja teene senna – see on lühem – risti peale pandud. Vana pintsakunäru senna peale pandud, käised risti puu seest või puu ümmert läbi. Vanad püksid pannakse senna alla. Tuul lehvitab neid, siis linnud kartvad ja ei tule senna ligi.

ERA II 171, 412 (118) < Kullamaa khk., Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k. – Vello Eenveer < Jüri Varblane, s. 1866 (1937).

2) L u m e m e m m e tehakse sula ilmaga kolmest veeretatud lumepallist. Söest silmad ja suu. Porgandist nina, pähe vana kaabu ja kätte toobripuu. Lumememm tehakse õuele või aeda rebaste hirmutamiseks.

ERA II 118, 583/5 (1) < Nõo khk., Meeri v., Nõo al. – Koit Silla (1936).

24. Omatehtud ilmaennustaja.

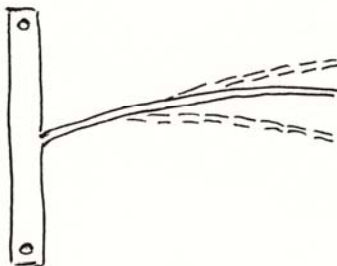
1) Kuiv kuuseoks, okkad küljest ära, löö naelaga seina külgi otsapidi. Kui tuleb kuiva ilma, kooldub üles; kui vihma tuleb, läheb seina ligi. Pane veel sirklepuu juure, siis oogi ilmaklaas valmis.

ERA II 39, 396/7 (22) < Karuse khk., Paatsalu v., Torgu k. – Herbert Tampere < Jaan Ojasson, 67 a. (1931).

2) Ilma ennustamiseks tarvitatakse joonisel kujutatud kadakaoksa. Vastavalt sellele, missugune on ilm, muutub ka oksa seis. Niisugune oks peab kinnitatama vilusse kohta, kuhu otse peale ei paista päike, s.o harilikult katuseräästa alla. Vaatluste põhjal määratakse siis, mida osut näitab, kas kuiva või vihma jne. ja märgitakse siis juure või peetakse niisama meeles.

Veel tarvitatakse kadakat keppide painutamiseks, mida harrastavad karja juures karjapoisikesed, milleks võetakse paras jäme kadakas ja pannakse tulle, tuha alla või painutatakse ilma tuhas soojendamata kepiks.

ERA II 203, 278/9 (49) < Otepää khk., Vastse-Otepää v. – Artur Kroon (1938).

Pilt 23. Kuuseoksast baromeeter.

25. Taadi tarbeasjad.

1) T a s u ehk t a s k . Halliste ja Karksi kihelkonnas kandsivad vanal ajal (ja veel praegugi) vanemad mehed, uhkuse pärast ka mõned nooremad, nahast õmmeldud taskuid, nahkrihmaga niute ümber kinnitud, kõhu ees. Taskus on taatide kõige tarvilisem varandus, niikui liigetega väits (nuga), piibunosu, tubakakott, tuleräni, tael, kõbjas, vaskraha jne. Tasu paremal pool küljes ripub väike nahktupekene, milles puupeaga suurem nuga, nõndanimetud „tuuts“ kõlgub. Teine vähem tupekene nimetakse „nõelaelu“, kus suur pastlanõel aset on.

Tasu kohta lautakse:

Aidu-taidu tasu loksuh,
tasus ei ole kedagi.
Tasus taalaraasukesed,
tulekivi killukesed.

Vanast loetud sagedaste kantslist maha, et N. N. talu taat on oma tasu ära kaotanud; sees olnud: tuleräni, tael, kõbjas, liigetega väits, nõelaelu ja 2 kop. vaskraha.

K õ b j a s ja t a e l . Mõlemad kasvavad metsapuis, kõrgel, kaskede küljes, tarvitati piibu põlemasüitamiseks. Esimene, „kõbjas“, on kõva rabe, tumekollaka karvaga. Kõbjast tarvitakse tema väga hea „lõhna“ – haisu pärast. Tael on pehme, sitke käsna (schvammi) taoline. Salpetri vee sees leutamise ja keetmise läbi saab pruugitavaks.

„T u l e r ä n i“ ja -k i v i . Esimese valmistamiseks olivad vanad maasepad meistrid; tehakse vana kulunust viilist. Tulekivi muialt ei saa kui Pärnu linnast, mererannast liiva seest (mustjashalli karva). Kivid lõhutakse teravateks killudeks puruks. Tael kiviga hoitakse pahemas käes, pöidla all, virutakse räniga kivi pihta, kuldsädemed lendavad taelasse – tuli käes.

H III 22, 537/40 (4) < Kroonlinna < Halliste ja Karksi khk. – Ernst Kitzberg (1895).

2) Häädemeeste valla Krundi (uue nimega Kalju) külas Matsi Matsi peres (pereisa olnud Matsi poeg Mats) olnud isal ja seitsmel pojalt üks piip, mida kõik kordamööda tõmmanud. Piip seisnud üleval

ahju pääl. Kes suitsetada tahtnud, roninud üles, toonud piibu alla, tormutanud oma himu ära ja visanud piibu jälle üles, kust järgmine suitsuhimuline ta omakorda alla toonud. Sel alusel öeldakse siin ligikonnas mingi tarbeasja kohta, mida mitu inimest või peret kasutavad: „Jusku Matsi Matsi piip.“

(Kuuldud külarahvalt. „Tormutama“ öeldakse vahest „suitsetama“ asemel. Näiteks: „Mis sa ikki tormutat!“ pahandatakse alalise suitsetajaga.)

ERA II 300, 265 (78) < Häädemeeste khk. ja v., Kägiste k. – Marta Mäesalu (1941).

26. Linalõuguti „kõne“.

Lõugetamise aegas, kui lõugetama akati, siis esti lõugetadi paremalt poolt, siis oli ikka: „Katsu-katsu-katsu, katsu-katsu-katsu, katsu-katsu-katsu!“ Kui teese otsa panid, siis oli jälle: „Kust-kust-kust, kust-kust-kust, kust-kust-kust?“ Kolmat korda üleni lõugetasid: „Arudvahest, arudvahest, arudvahest!“ Kolmat korda lüiakse lõugetiga juba arvem. Muudkui lõuget võttis: „Katsu-katsu-katsu! Katsu-katsu-katsu! Kust-kust-kust, kust-kust-kust, kust-kust-kust? Arudvahest, arudvahest, arudvahest!“ Sedasi lõugetadi linu vanasti.

ERA II 291, 128 (9) < Kullamaa khk. ja v., Kalju k. – Vello Eenveer < Jüri Saalmaa, s. 1889 (1939).

27. Voki laul.

- 1) Üks laulab ikka:
„Meie oinas laulis tuudile tuu,
tuudile tuu, tuudile tuu.“
Teine: „Vurr, vurr, vurr.“
Kolmas: „Priuks, priuks, priuks.“
Neljas: „Kõss, kõss, kõss.“

E 71841 (33) < Puhja khk., Kavilda ja Konguta v. – Anne Schütz (1931).

2) Vanasti ikki kedrati, sis perenaese oki teind ikki: „Viradi-
varadi, varsti valge!“

Tüdruku oki teind ikki: „Üü pikk, üü pikk, üü pikk!“

ERA II 123, 287 (47) < Viljandi khk., Pärsti v. ja as. – Linda Köögerdal < Tiina
Simonlatser, 65 a. (1936).

28. Kombeid pea piiramisel.

1) Ennem oli iga kord, kui eided lammaid olid niitnud, siis oli laste pead piiratud: lõigatud tükid juuksede otsast ära, see ond see piiramine. Ja siis, kui peale piiramist, siis pidi kohe õue jooksuma ja lindu vaatama. Kui araka nägid, siis pidi pikaks kasvama, aga muu lindu nägid, siis ei pidand kasvama nii pikaks. Siis juuksed kasvavad, kui lammarauodega saab niidetud, et lamma vill kasvab ka. Sellepärast lammaraudadega lõigati, et käärisi ennem põnd. Rätsepatel ja nendel olid käärid, ega taluinimestel ond. Ema lõikas lastel juukseid, teesed ei piirand, ema niidab jo lammaid. Meite ema piiras ka Lauknal meitel peasid lammarauodega. Tulime õuest tagasi, ütlesime: „Ema, ma nägin arakast!“ – „No siis so juused kasuvad.“

ERA II 291, 229 (1) < Kullamaa khk., Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k. –
Vello Eenveer < Mai Varblane, s. 1879 (1929).

2) Vastlapäe, see oli ennem peapiiramise aeg. Niisugust tüdrukut või inimest lasti pead piirata, kes kähk oli; öeldakse: k ä h k u v i h a g a. Kes ruttu tigidaks saab, niisugust lasti... Siis pidi kähku juused kasuma. Lõigatud juuksed, mis toas tal ära lõigati, need viidi rihale ja pandi obuste saba alla, et siis kasvab niisamma pikaks kui obuse saba. Ükskõik kes lõikas, oli mees või naene, kes aga kähku tigidaks sai.

Ma olin siis kümmekonna aastane, kui sedamoodi tehti. (See käib Märjamaa khk. Valgu kohta, kus jutustaja sündinud on.)

ERA II 291, 229/30 (2) < Kullamaa khk., Kolovere-Kalju v., Suur-Kalju k.
< Märjamaa khk. – Vello Eenveer < Triinu Rand, s. 1855 (1939).

Pilt 24. Lambarauad.

29. Kombeid kerisepuistamisel.

Kerikse puistamine. Kerikse puistamine olnd ikke nellapäävase päävial. Nellapäävast pääva ööldki vanarahvas, et kes siis see pää tahma tambib ja kerikset liigutab, ei selle külled karda kunagi külma. Kerikse puistamine ise olli ikke vanemate meeste kääs. Noorematele niukese assa aamist juba ei antud. Kerikse puistamise aeg oli ikke enne marte, et mardiani mustaks ei lähaks. Keriksekevid toodi ennem juba mitu pääva ära ja pandi nihukesesse kohta, kus koer piale ei sirsuta, siis pärast, kui koer seda asja on teinud ja nihukesed kevid kerikselle suab pandud, aab sihukest paha aisu, mis põle kärsa-ais, nihuke lembus, et tahab südame pahaks teha ja aab kua ullumoodu suitsu sisse.

See pää, kui kerikset sai pialt ää akata võtma, perenaene aas lapsed vähämalt ahju taha või tahakambresse: torkavad näpud tahma sisse – ninaalused uasta aega tahmaksed. Kerikse puistaja pand omale iaste vanad riided selga, vana põlle kua ette, võtt vana saanaviha, tõst kerekse ukse eest ää, ja see, mis kerikse ukse peal, selle tahma pand kapsalehe peale – see old õnnetahm. Naesed taht kangeste seda õnnetuhka omale suada ja toond selle eest keriksepuistajalle siis õunu või vett; ise võtmisest põle kedagi kasu olnd, siis põle õnne sees olnd.

No eake küll, olli kerikse uks ää puhastud, siis võtt puistaja kerikse kevid pialt ää. Esimest kivi põle kohe mua või põranda – rihetuad olid ikke mullapõrandaga – maha visand, and oma abilise, see olnd ikke poesike, kätte, esi ööld: „Pane aga, poeuke, kivi tasakesi põrandale, ää viska, iired ärkavad ülesse ja lähvad kernu kallale!“ Poess

pand siis tasakesi kivi põranda peale, nõnnasammat kua teesed kevid. Kõik keriksekevid võetud kohe korruga välja, perenaene olnd kua pliida alt tule ää kustutand, paa kambre viind, et tahmakord piale ei tuleks, kui tuld, siis suand paapõhi urbseks ja põle taht rasvast kenni pidada. Tuld sel aal, kui puistaja parajaste kerekse tahma maha võtt, teese pere noori poessa, tüdrukuid, suand neile visatud tahma vasta nägu ja kui puestaja suand, tõmmand tahmase kääga teeste ninaalused kua tahmaseks. Ega sellepärast tohtinud pahandada, aga kätte tasuda sai nõnnamoodu: kui kerekse puistaja akand nägu pesema ja suand enese puhtaks, siis visand musta selmapesu veega vasta nägu, ise osatades: „Must sa olid, mustaks sa jääd, tahma-Tõnu tulevekuski.“ Jõudis aga keriksepuistaja kääd käterätiku külge ää kuivaks pühkida, ega siis änam tohtind, perenaene andis siis veeviskajatele luuavart, ja sellest juba pidi oolima.

Enne lõõnat võetud kerikse reltside pialt ää, kolm viimast kivi jäätud aga siiski korstnalõõri juure, need tehtud niisama ümbertrangi puhtaks, tuhk suand ümbertrangi kuuseoksaga ää pühitud. See olnd sellepärast, et palava ilmaga p i t k n e põle siis seie korstnasse lõõnd. Kevid suand kõik suuruse järgi paigale pandud, need kevid, mis änam põle sündind, pandud teese virna, suand pärast, kui kerikse olnd peale pandud, karjamua aa earde unnikuse pandud. Kui suand kuskile tua taha panna, siis võind kergeste sial kuhal tulekahju suada või kogemata tuli omale kuhta leida.

Lõõnaks andis perenaene siis kerikse puistajale iad sialihaga kapsasuppi süüa. Peale lõõnat, kui kõht oli ilusaste täis söödud, akkas keriksepanemine piale. Kõikse enne pandi kerikse lõõr kinni. Niukest kivi, mis surnupialuu moodu, seda kivi ei tohtind mingit moodu panna, mis, kui teda panna keriksekeviks keriksele, akkab peale pühi ja uueuastani kodu käima kolamas. Mardipäävast akati juba vanaste arvama pühade aega, uuemal aal on see ajaarvamine ää kaduma akand. Keriksepaneja ise läks siis poolestsuate piapidi keriksele ja alt andis poiss siis kivesi niukeses suuruses, nigu kerikse pealepaneja taht. Uusa kiva pandud täieste kerikselõõri; ahjuvõlvi pandud uusa kivesi, kus vanad änam põle kõlvand. Vahest keriksepaneja tulnd ja ööld poesile:

„Ants-pojake, tule vuata, õpi paigalepanemine ää, sul varste peremihe-aeg kää.“

Akand kerikse tagumise jagu piale suama, siis võtt paneja lee eest raiumise paku ja põle änam kerikse sisse läinud, pand keriksekevid vällaspoolt piale. Keriksekevid suand ilusaste kordkorralt lautud, umbropsu peale põle ühtki visatud. Viimaksed puar keriksekivi võind poiss oma kääga peale panna. Olnd tüü tehtud ja perenaene tulnd vällast tuppä, ööld siis keriksepuistaja: „No pereeit, pane aga vorstid vurama, kapsad keriksele kargama.“ Olnd tüü siis valmis tehtud, korjand keriksepuistajad tahma ja prahi ise ää ja viind eenamua piale, kambre taha. Kerikse tahm piab sialkuhal, kus teda eenamua pial on, eena kangeste kasvama panema.

Õhtani jäänd viil aega üle ja päävavallust olnd kua, siis suand korstna otsa mindud. Ega vana inimese pia põle tahtn sial kõrgel välla kannatada: keriksepuistaja abi, see teind selle tüü ää. Vanad riided suand selle jäuks selga pandud, rihealt kuurmaviu köis ää toodud, metsaalt oli juba ennem noor iasti ühtlane noor kuuselatv valmis vuadatud ja ää toodud. See sai siis köie otsa siasaba moodu külge siutud, tüikapool oli ülessepoole ja ladvaots allapoole, nõõriga sai veel mõni raudasi, kas vana kerves silmapidi või suur aamer külge siutud ja korstna puhastamise köis õligi valmis. Rihepealist kaudu sai lakka mindud, sial oli redel, mis oli üsna korstnajala juure pandud. Laudadest luuk oli korstnajala peal katuksel, see sai piaga pikkamööda ülesse lükatud, vanamees aitas korstnaluaa korstna juure. Köie ots oli korstnapuhastajal enesel ümber kere.

Sel aal, kui korstnapuhastaja läind rihealuse laudet pidi korstent puhastama, old temavanuksed plikad poesile kanged vana õlleastja võru kaela viskama. Saan poess teese kohe enese kaelast mõne plika kaela vista, see pidand olema selle poesi pruut ja pidand, kui poess pärast korstna otsast alla tulnd, nõnnasamma tahmane kui olli, plika kääst musu suama. Põle aga poiss suand nõnna ruttu võru kaelast ää ega kas või mahagi visata, siis plikade arvates pidand jääma vanaks poesiks või võtma kasunaese omale pärisnaeseks. No eake küll, oli poess suand korstna otsa, last tahmaluaa korstnajälga; läind see

mütsudes, suand poess, kui ühekorra naese võtt, siis esime old poeg; old patsumoodu kuulda, siis pidand tütre suama.

Korstna otsa suand mindud ikke vähäse tuulega ja kui tuul na rohkem lõõna kandis olnd, siis pole talve tuul nõnna korstna sees ulund. Iga korra järele, kui luud põhja on ahju jalga ulatand, tuld tahma ja suitsu ülesse ja poesikesed, kis taht, et a b e iasti ruttu akkaks kasvama nigu vanematel mestel oli, last tahma ja suitsu tulla vasta ninaalust. Vanemad mihed ikke öölnud, et „ega su abe mudu kasva, lase korstna otsast tahma nina alla tulla, siis abe tuleb niigu vene keisri soldatil“.

Maedel vanasti üle ühe korstna põld olnd ja nõnna suand korsten üsna kergeste puhastatud. Kolm-neli korda lastud siis luuda ülesse-alla, sest aedand küll. Viimakse korra proovind poesikesed jõudu nõnna, et kui jõudis ühe korraga korstnjalast luua ülesse tõmmata ja katukset mööda alla lasta, see olnd täitsamiis. Katukse reasta all võtt teene siis köie kinni, mudu kukub viimate aknasse.

Sinna kuhta, kus rihealt laudilt korstnapühkja redelit pidi maha tulnd, tüdrukud, kui aga soand, veeretand tünni veega redeli alla ja põle allatuleja tähele pandki, astund jalaga „summdi“ tünni vee sisse. Visand küll siis vett vasta, aga tüdrukud pühkind nigu tina tuhka rihe alt ää rihetuppa. Korstna otsas olijale olnd tuas ia soe vesi näu ja kätepesemise jäuks valmis pandud ja antud isegi paras naps viina ja tüdrukud pidand aetama mustad ja märjad riided ümbert ää võtta. Õhtaks olnd siis keedetud iad kõvad tangupudru apupiimaga. Laua juures korstnapühkija pidand reakima, kui kaugele ta näind ja mes sial siis kua näha olnd.

ERA II 308, 11/8 < Kose khk. – Gustav Sommer (1944).

30. Tuli tuha all.

Ega tuld es tohe lasta ära kistuda. Kui olli ära kistunud, sis tõmmati hüdse välla ja tuhk panti sinna pääle. Kui tõsel talul tuli ära lõpnu, sis tulti muiale otsme, ütskõik mis nõuge, hüdse panti tuha sisse ja läts mineme jälle. Tulega pidi huul kik aig oleme. Ninda on sii sisse

jäänud, et sii tule viimine oli nii pakiline, ega sis aiga es ole lärmate, et üteldes nüüdki: „Kas sa tuld tulit otsme!“

ERA II 308, 281 (1) < Helme khk. ja v. – Luutsia Vallaste < Miina Vallaste, 72 a. (1943).

31. Ränikivi ja tuleraud.

1) Riia räni. Ränikivi saadud Riias Väänä veerest, kust seda liiva pealt korjatud hobuse peakoti sisse. Kivide väljanägu olnud valge kriidiga koos „nagu lehmasitad“ ehk „nagu mügra mullaunikud, mis lume alt välja sulavad kevadel“.

Ränikivid lõhutud kodus vasaraga lõmmukivil puruks ja hoitud alles aidas „tünnivakas“. Ränikivi tükikene, „pässäküüdse suurune“, sellega saanud „mitu aega“ tuld lüvvä. Ei tohi raisata ega kautada: „Kes ränikivi pärast Riiga läheb? Kui kord mindäs, sis tuvvas! Senni peab alles hoitma.“ Siitmaalt saadud „harakaräni“ (kassikuld) ei anna nii head ega nii ruttu tuld, kui Riia räni.

„Kui ränikivi ja soolakivi majas on, siis maja elab.“ See on: kui talus mees ja hobu tugevad olivad, käisivad Riias „vooripeal“, oli kõike küllält. Lesenaiste ja väike laste talud pidivad laenama ehk ostma ränikivi ja soolakivi.

Ilma ränikivita ei saanud talvehommikuti tuld üles võtta ja ilma soolakivita ei saanud sööki keeta. Soolakivi on kivisool.

Tuleriistadeks: räni – tulis ja pess. Tulis – seda tegi iga sepp tellimise peale. Tulised tehti mürgist. Mürk ehk teras. Pessu saadi metsast vanade kasekändude külest, ka taela. Pess oli pehmem, tael oli kõva, mädand kasekoor.

E 61235 < Rõuge khk. – Jaan Gutves (1927).

Pilt 25. Tuleraud.

2) T u l i r a u d . Vanaste pruugitud praeguste tikkude asemel tulirauda. Sepp teinud vanast viilist või muust terasest tuliraua ja otsitud siis põldude päält hää ränikivi välja ja lõhutud peenikeseks kildadeks ja pantud tubaka juure kotti; päält selle otsitud rikkiläinud kasepuu külest jänepess, krapitud noaga kõlbmata kohad maha, pantud siis lehelise sisse paariks öökspäevaks ligunema. Võetud siis välja ja kuiutetud ära; siis peksetud kirvesilmaga hästi pehmeks ja pantud siis ka veikeste osade kaupa tubaka juure kotti. Kui siis tuld tarvis, võetud rāni ja pess pahema käe päka vahele ja tuliraud paremasse kätte ja lõõtud tulirauaga nõnda palju rāni pääle, kuni rānist välja tulnud sādemed pessu põlema pannud. Põles pess, siis puhuti seda veel rohkemast ja säälsamast sai igaleühele seltskonnas pessu abiga tuld piibu pääle jagatud.

Oli aga hommikul tuld pirru külge vaja, siis puhuti veel pessu külest süte külge ja süte külest pirru külge põlema. Et aga igal homikul mitte nõnda suurt hoolt kanda ei tahetud, siis kogutud igapäevased tulised sõed ahju lõkkese auku kokku ja aetud paks kõrd tuhka peale, kus siis tuli rohkem kui õõ ja päeva alles olla seisnud ja homikul pirru külge tuld hõlpsa saada olnud.

Pärastpoole olla juba sarnased tikud ilmunuvad, kedas lõkkese tulise tuha sisse pistetud, siis põlema läinuvad; peenemal rahval aga olnud üks sinine rohi pudeliga kaasas, kuhu tikud sisse pistetud ja siis põlema läinuvad.

P i l o h k olla väega vanast ajast tutva. Tehtud esite üks puune rist alla, mõnel ka ümarik tsõõr, pantud peenikene postike püsti peale ja siis sepa tehtud kahe- ja ka neljamokkeline raud peale ja pilohk olikist

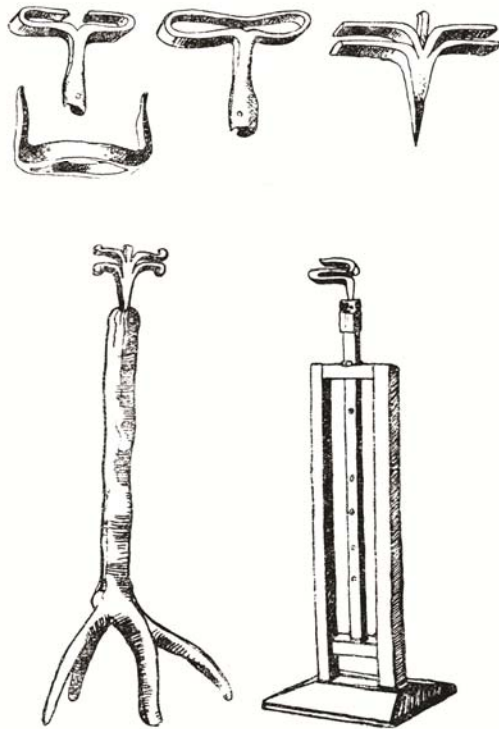
valmis. Seesugumane pilohk pantud kesk töötegitajaid põrantaale püsti ja pird tulega pilohki mokaade vahele seisma. Üks aga istus oma tööga hästi tule ligidale, et tuld edasijooksmise kõrral seada ja kustumise kõrral edasi jooksta lasta, pirru otsasaamisel teist põlema süüdata. Oli üks õhta ja homigu nõnda tule eest hoolt kandnud, siis tuli seesugumane kõrd teine õõ teise pereliikme kätte ja nii terve talu edasi. Tükkis mõnel homikul või õhtal tuli väga pirdu pidi ülesse jooksmata, et seda küll tagasi püüti hoita, siis arvati hästi palju külalisi saada tulema. Läks jälle pirrusüsi tagant tuld kahte haru rõngasse, siis arvati, et tule läitaja keelt on teise vastu peksnud, ehk saada veel kedagist kahekeeleaga külalist tulema, kes võltsitud sõnumit nende majasse tooma saab. Kel aga rinnus põletust või kõrvetust johtus olema, see lootnud siis sellest kohe terveks saada, kui ta leivasuutäie kolm kõrda läbi selle pirrusõõ rõnga ajanud.

Endisel ajal pruugitud margapuu asemel enamalt lõnga ja pirdu. Antud teisele valmis lambanahk võlgu, siis mõõdetud nahk lõngaga pikute ja laiute ära ja villa häädus silmaga. Pantud siis lõng, kus mõõdusõlmed sees olnud, paigale ja võlgnik pidi siis teine aasta sellesama mõõdu järele naha tagasi andma. Ka küpsetatud leib mõõdetud võlgu andes lõngaks ümbre; murud ja suupalad, kamakud, mürakud, neid peeti poolikuteks leibadeks ja mõõdetud pirrupilpaga. Ka teisele võlgu andes olnud pirrupilbas mõõdupuuks.

E 4084/6 < Oudova, Sträkova < Põlva khk. – Joosep Tamm (1893).

32. Peergude tegemisest ja pilakust.

1) Pierukiskumisest. (Tudulinna kielemurdes.) Et enne pimedata silmavalgust muud ei õlnud kui pierud, siis pidi igal peremehel üks iseäraline mure piergude iest õlema. Kes jõukas ehk uolikas peremies õli, sellel seisis ikke 50–100 kubu piergu üle aasta ies. Pierud kisti männipuust. Selle tarbest õtsiti iad sirged ja ilma õkstetata õngad, mis suamaas kasvavad, valkja kuore ja tiheda süüga on, nied juoksevad iast piergu ja kua kisklaudu kiskudes.

Pilt 26. Tulejalg pilakuga.

Niesuksed ongad, mis palgi jämedused on, leigati kahe pierupaku pikkusest ja tuadi sedaviisi metsast kodu. Kodus leigati 4-5 jalga pikad pakud, nied lõhuti lõmmukivi pial lõhki lõmmudest. Lõmmu sai ühest pakust paku jämeduse järel 6, 8, 10, 12 ja veel rohkemb. Lõmmud särmisteti ära, sie on südame jagu lõhuti siest ära, sie ei juakse pierust, ja seda kutsuti südamik. Pinna-pual lõhuti veel kitsamast ja tehti õhemast, neid kutsuti särmed. Särmestest kisti siis puupianuaga

piergu. Südamikkudest tehti naistele niievarbusid ja mõnda muud ja raiuti katki pada alla. Pierud siuti ühe pieruga kubusse ja pandi parsile kuivama ehk lakka, kust neid, kui tarvis õli, maha tuadi. Tuarelt tehti piergudest kua korvisid. Pieru põletamise jaust õli viel t u l i j a l g ; üks sedamuadi raud õli 4–5 jala pikkuse puu otsa lüüdnud, kes ühe klapi sies õli. Nende raua-aarude vahele pandi siis põleja pierg, põleja õts natuke allapuale. Kui ommiku valge tuli, siis õli tulijala all ikka unnik pierutunglaid ja kõvera kiskund pierusüsi.

H II 7, 722/3 < Iisaku khk., Tudulinna – Dietrich Timotheus (1889).

2) Mehed kiskusivad talveõhtuti piergu. Riitua lael seisisivad kõhe aasta pierud kubus. Õhta, kui mendi parsile õlgi alle viskama, siis viseti kubu ka ahjule kuivama. Tulijalas põles iga õhta ja ommiku pierg, naised ja tüdrikud kedrasivad ümber. Kui pierg akkas kustuma, siis keski õikas jälle: „Vanatädi, vahi, tuli vaagub!“

ERA II 166, 199/200 (103) < Jõhvi khk., Järve v. ja k. – Armilda Hallik < Leenu Puss, s. 1848 (1937).

3) Tule pilak. Kõige vähem 100 a. vana pilak seisis enamjagu ahju suu ees. Rehepeksmise aegu realuse nurgas, redel oli ees, et põhk juure ei pääsind.

ERM 3, 21 < Kanepi khk. – Richard Jaska (1920).

4) Pilak seisis reheall nurgas. Seinasse löödud tule loka alune allnurk oli ära savitsesedud ja üleval seisis üks laud-kolmnurk nurgas üleval. Tütruk vaatas järele, et midagi ämbläse võrku jne. juure ei läinud. Tütruk kaitses luuaga, et põhk juure ei läinud. Toas võis teda kergitada ühest teise kohta.

Rätsepale näitas karjapoiss peeruga tuld; kui suikuma jäi, pistis rätsep talle nõelaga.

ERM 3, 54 < Kanepi khk. – Richard Jaska (1920).

33. Tulevalgus toas.

Pisut on meil peergusida,
pisut peeru kiskujaida.
Vähe on meil lõmmusida,
vähe lõmmu lõhkujaida,
kasinasti kasepuida,
väga harva haavapuida.
Külap on meil küindalida,
küll on küinalde tegijaid.
Paneme küindelad põlema,
härjarasvad hällimaie.
Hästi põleb härjarasva,
lahedasti lambarasva,
siledasti sikurasva,
valgesti vasikarasva.

H II 13, 194 (19) < Koeru khk., Väinjärve v. – Villem Viitmann (1888).

34. Tule tegemine uusaastahommikul.

Uuel aastal es või kohe ürjätä tuld tegema, selleperäst sös oiti vana-aasta tuli alles, senikaua kui uueaasta omme peristuld tegema hakati. Kui mõnel oli kas või kogemata tuli ärä kistunu, sös läits ja tõi tõise käest vana-aasta tuld. Tuli oiti vana-aasta õhtul öö läbi lambi otsan ja sös kui uueaasta ommuku tuld liidi ala tetti, võeti lambi otsast tuli ja panti põlema liidi all. Lamp puhati sös ärä. Tõise käest toodi tuld sedäviisi, et kui tõine tare oli lähiksen, sös võeti ulka pirde kõrraga kätte, minti tõise tare manu ja pisteti sii peotäis pirde otsapidi tulle, nõnda et pirru põlema lätsive ja sös tulti pirrupeotävvega ruttu kodu ja pisteti tuli pirdega liidi ala. Kui kauge-malt tuli tuua oli, sös toodi sedä latrega. Sös ei olevat tuli kuri.

ERA II 282, 464 (6) < Tarvastu khk. ja v., Pikru k. – Jaan Veskemäe < Andres Anderson, 64 a. (1940).

35. Küünalde valmistamisest.

1) Sügise, kui lambaid tapeti, siis sai rasva ja tehti küindlaid. Oli suur küindlakeren, pikk kitsas kern, sõnna siis soa vee sisse kallati sulatatud rasv, rasv tõsis vee peale. Ühe pisikse pulga külgi seoti tahid, need olid poomvilla lõngast. Need kasteti sõnna sisse ja pandi anguma, siis võeti teine ora, neid oli mitu tükki. Toodi vahest laudi kartsas sisse, pandi kuskile asja peale pikali ja need orad tahtidega pandi pulkade vahele tarduma. Kasteti neid seni, kuni paras jämedus kääs.

ERA II 159, 430/1 (4) < Ridala khk., Võnnu v., Rohentse k. < Erjave k. – Enda Ennist < Anna Fried, s. 1858 (1937).

2) Küinlategemine. Võetasse takune lõng, sii pleegitasse ära valges, siis ropsitasse lõng karvases. Lõngatasse küinlapikkused tükid kahekordselt. Pannasse varda külgi, tõmmatasse vähä lammarasvaga üle. Vardad pannasse redeli pulkade piale. Rasv sulatasse ära ja valatasse koorekirnu. Nüüd kastetasse sinna lõngad. Kui rasu vähemas jäi, kallati kolde pialt uut juurde. Vardid olli mitu, iga varda ots olli kolm küinalt. Tehti nii paelu küinlid kui juhtus rasva olema. Vahel üle saja. Kui lõngad kõik ollid rasva sisse kastetud, siis esimesed ollid juba ära hangund ja alati uuest otsast piale, seni kui parajad saadi.

Küinlid tehti ka lehmarasvast, aga niid ollid kollased. Rasv hoiti „kääkkides“. Enne jõulu, kui küinlategemine tulli, siis sulatadi rasv üles. Hilisemal ajal tehti ka vormiküinlid. Vormid tuudi linnast. Kuid neid paelu ei tarvitud, vormiaugud ollid suured, rasva läks paelu. Küinlid hoiti aedas küinlakastis. Lõng olli – laastakune lõng, – linast ei tarvitud, siis ei põlend hästi. Lõng lüüdi mõegaga karvases, keerd löödi vällä. Küinlad põlesid lühtrites, niid ollid vanast puust. Praegu kodus enam küinlid ei tehta.

ERA II 141, 171/2 (32) < Kolga-Jaani khk., Soosaare v. – Johannes Raidla (Grauberg) < Rõõt Grauberg, 84 a. (1936).

3) Ja kui küündlad tehakse, vaadatakse selget ilma. Siis peavad ka ead küündlad saama, mis ilusa valge tulega on. Aga pilves ilmaga peavad küündlad unised või pimedad olema.

H II 16, 768 (6a) < Risti khk., Nõva v. – Juhan Holts (1889).

4) Jõuluküünlad. Kogu talve põletati tavaliselt peergu, kuid jõuluks tehti tingimata küünlaid. Seks tarvitati iseäralikku pikergust kirnu, kuhu valati keeva vett ja rasva. Küünlasüda tehti küünla pikkuseks kergelt kokku palmitud lõngast, milliseid suur hulk pandi toll ehk paar teineteisest kaugemale orgi otsa. Kui paras jagu orgi otsas, hakati küünlasüdameid orgi otsas kirnu rasva sisse kastma. Kasteti sisse ja tõmmati välja. Seda korrati niikaua kuni arvati küünlal olevat paras jämedus.

Jõuluks ei tehtud mitte ainult lihtküünlaid, vaid ka erilisi jõuluküünlaid. Jõuluküünlad olid kolmeharulised. Tavalise küünlasüdame külge seoti umbes keskpaika veel kaks südant ja pandi südame teine ots ühte liini päris küünlasüdamega niisama orgi otsa rippuma. Küünlategija pidi küünlaid kastes kolme orki korraga käes pidama, hoolitsetes nende ühesuguses seisundis viibimise eest. See oli raske töö, aga jõulu heaks tehti heal meelel niisugust tööd. Kolmeharulisi küünlaid valmistati talus ainult üks ehk paar. Lihtküünlaid tehti sel puhul muugi aja tarvis.

Teisal ei tahetud kolmeharulise küünlaga enestele tüli teha, seal valmistati ainult lihtküünlaid, kuid midagi kolmeharulist pidi jõululaual ikka leiduma. Seks tehti puust kolmeharuline lühter, millesse igasse harusse pandi küünal. Minu isamajas kolmeharulist lühtrit ei leidunud, küll aga tegi mu ema mu lapsepõlves ikka kolmeharulise küünla; hiljemini mitte enam. Kolmeharulise küünlaga oli ta põlemise ajal palju tüli: mida enam küünalt põles, seda enam kippus tuli harusid sulatama. Jõuluküünalt tarvitati vana-aasta öösigi.

E XIV 28 (192) < Vigala khk. – Matthias Johann Eisen.

5) Kuidas vanasti jõule pühitseti. Jõulud, need olid rõõmu pühad nii noorile kui vanule. Juba mõningaid nädalaid enne pühi oli märgata ettevalmistusi. Suurimat hoolt kanti „jõulu valguse“ eest. Kuna õli

vähe saadaval – harilikult tarvitati peerge, valmistati pühiks rasva- ja vahaküünlaid. Selleks võeti teatud pikkus paari-kolmekordset keerutatud villast lõnga, missugune tuleõlis leotati. Sellest valmistatud tahid olid aasadega ümmargusele puust vardale kinnitatud; neid tahte oli ühes vardas mitu. Leel (selleks nimetati ahju ees asuvat kollet – tuleaset) kähises lambarasva pada, mis hiljem säält viidi avatud ukse ette ja ruttu-ruttu kasteti sirutatud tahtidega vardad üksteise järele kuuma rasva, milliseid pärast välja võeti ja rööbaspuudele hangema pandi. Niimoodi valmistati valgeid küünlaid. Vahest sulatati rasva sekka meevaha, mis muutis küünalde värvi kollaseks. Küünalde valmistamine oli laste ja naiste töö, kuna mehed hoolitsesid pühadejoogi, õlle eest. Naiste hooleks oli pääle koristamise veel värsket leiva ja verivorsti tegemine.

E 67718/9 < Rapla khk., Järvakandi – Selma Hamburg < Eeva Düüna, 79 a. (1930).

6) Küünlapäeval tehti küünlaid. Sellel päeval tehtud küünlad põlesid kaua ja ei jooksnud rasva, ka andsid nad ilusa valguse.

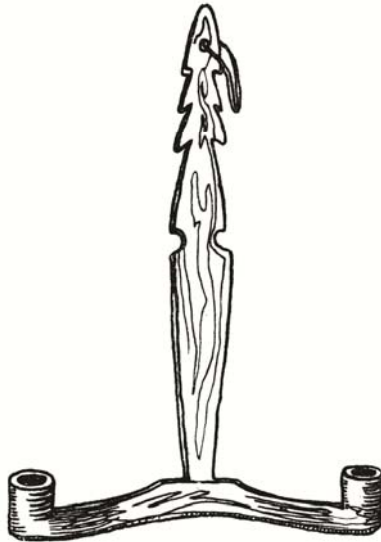
ERA II 171, 93 (749) < Martna khk. ja v., Haeska k. – August Hiimägi (1938).

7) Vanaaegne lamp. Kaali või suure kardule sisse tehti auk, pandi rasv sisse, üks lõngaots ka – ja põles. Lamp oligi valmis.

ERA II 24, 642 (27) < Türi l. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Liisa Schutting, 92 a. Sündinud Laimetsa mõisas. Suurema osa elust elanud Kärus. Praegu Türil (1930).

8) Toodi tuppa puust küünlalühter. See oli kahe poolega. Mõlema otsa sisse pandi rasvaküünlad põlema. Need olid lambarasvast ja mitmeti kaunistatud, näiteks kahe südamega jne.

E 65413/4 (4) < Reigi khk. – N. Vanaselja (1930).

Pilt 27. Puust künlalühter (Reigi).

36. Kombeid lambitule põletamisel.

1) Kui uus lamp esimest kord põlema pannakse, siis tuleb naerda – siis olla lambil valge tuli.

E 63301 (22) < Jämaja khk. – Andrei Kuldsaar (1928).

2) Lambi pealt ei tohi tuld võtta – peretütar jääb vanatüdrukuks. Aga kui näpuga isi näitad peretütre kohta, siis ei jää.

ERA II 159, 594 (II) < Lääne-Nigula khk., Palivere v., Allikmaa k. < Martna khk. – Enda Ennist < Liisa Alliksoo, s. 1886 (1937).

3) Titi isa ei tohi piipu, sigarit ega paberossi künla otsast põlema süüdata. Tegi ta seda, siis olnud ka lapse nina tatine.

H II 20, 742 (20) < Vändra khk. – J. Erm (1890).

Pilt 28. Kirjatööd tegemas. Valgusallikaks laualamp ja küünal.

37. Vana aja päevarütmid.

1) Et vanaste kella koguni olemas ei olnud, siis tarvitatud töö ja magamise aegasi nähtuste järele. Kui homikul varakult ülesse tuld, siis puhati pärast koidu tulekul ao-und, mis nii kaua kestis, kuni valgeks sai. Varajane ülestulek olnud enne kukelaulu, õige aeg aga kukelauluga, hiljemad juba teisel ja kolmandamal kukelaulu kõrral ja mille järele ka enam ao-und ei saadud. Varajaselt ülestulekult söödud ka tükike leiba enne unele heitmist. Selgetel öödel andsid aga taevalaotuses Sõelad, Koodid ja Kuu käigud kõige selgemalt magamaheitmise ja ülessetõusemise aega teada.

Suvisel ajal ei peetud seda koguni hoolsaks peremeheks, kes päikesetõusu näha ei saanud. Oli juba tööst harilikuks saanud osa ära

tehtud, kui ka päevakäigust selle kohta ära nähtud, oli see nüüd kündmisel või muidu töös olles, siis tõi keegi kodust pruukosti (suurus) järele. See aeg jäi aga niihästi inimestele kui hobustele harjunult üheks ajaks alata. Kui siis jälle umbes paar tundi edasi tehtud, jõudis ka söömaaeg (keskhomik) kätte, mille järele inimesed kui tööloomad umbes kaks tundi puhkuse aega saivad. Tublimad talupidajad lasksivad ka oma töö kõrvale „lõunaoodet“ (suutäis leiba) töötajatele järele viia, niisama ka kolmandama päevatöö õhtupoolisel kõrral õhtu-oodet. Kuid olnud ka sarnaseid ihnuslisi peremehi, kes iga söömise järele ainult pool tundi leiva luusselaskmiseks puhkuseaega lubanud.

Olivad aga ilmad ja ööd pilvised, et päikesest ega taevatähtedest parajat aega näha ei võidud, siis peeti ennem harjunud aega arvuks. Kui tööd kaunis jagu juba tehtud, kui juba enesel ja hobusel villand ja keha kinnitust nõudis, jäeti söögivahe töö järele. Tööle mindi jälle uuesti, kui ise paraja une sai ära maganud ehk ka, kui hobused juba söömise lõpetanud ja seismas olemas leiti.

Laua juure söömisele asunud peremees kõige esite, pärast pere järele. Meesterahvas istunud küll pengile, kuid tüdrukud ja isegi perenaine pidid seistes sööma ja teisel kõrral veel meeste selja tagant laualt toidust ulatama. Sulane aga pidi igakõrd leivalõikajaks sellepärast olema, et ta peremehelt käsiraha oli saanud, millega ta sepal nua pidi teha laskma ja ilma milleta ükski sulane ei pidanud olema. Suvisel ajal magas palgatud pere tuast (tarest) väljaspool, võimaliselt küinis, aganikus, laupääl, külgakambris, kuid poistel olnud ka moeks kuhugile väljaspidise seina külge ja kõrgele magamiseks kuudid teha, kuhu iseäraliste astmete ehk redeli kaudu ülesse mindi ja alla tagasi tuldi. Kuudid tehti sulaste omal soovil ja kombel ja kõrdade ka kaheinimese jaoks. Kuudis hoidis ka sulane oma isiklise varanduse, nagu raha, riided, saapad jne.

Talvel mahutatud ikkagi pere tarre magama. Sagedaste olnud sulastel ja tüdrukudel seina külge tehtud kravadid magamise asemeks. Ka peremees kui perenaine pidid sagedaste sarnase sängiga leppima. Kuid üleüldise olnud vanalajal sängisi siin või sääl talus leida.

Et vanaste vähe vabrikuriiet pruukitud, sellepärast olnud igas talus laialine kedramine naistele osaks. Istutud ja kedratud peeruvalgusel

kuni pooleni öösini mõnel kõrral; olla siis ka mõned perenaised omast tööst kiidelnud, et nad kukeni üleval olla ja kukeaegu jälle ülesse tulla. Meesterahvil olnud hariliseks talviste õhtuste töödeks pindude kiskumine, korvide punumine, kõite ja kammitsate tegemine, jalanõude ja hobuseriistade, ka lehmade lõõgade tegemine ja sarnased ametid. Et pikkadel õhtustel aegadel aeg igavaks ei läheks ja uni vaevama ei tuleks, sellepärast jutustas peremees kui ka perenaine vanu esivanemate jutustuisi, lauldud regivärssisi, antud mõistusõnnu ja mõistatuisi äramõistmiseks. Piloki juure peerusüütajaks pidid aga igaüks perest kõrdamööda olema, tuld valvama ja oma tööd ka tegema, kuid soovitud, et ikkagi naisterahvas, kes virk ja vähise unega, peeruläitajaks pidi olema.

Voodissemineki aega määrati selgetel öödel enamiste taevatähtede edasijõudmisest, kuid pilvistel aegadel jälle pere seisukohast: kui juba külland tööd tehtud, kui külland juttusi läbi vestetud, kui uni juba külland vaevamas, iseäranis kui peerusüütaja ja peremees selles kannatanud, kui lapsed ehk juba ammugi voodisse pugunud, siis oli ka kõigel perel aeg voodisse heita.

E 52327/30 (2) < Oudova, Sträkova < Põlva khk. – Joosep Tamm (1913).

2) Sügistalvised pikad pimedad ööd läksid nii: juba valgevarus sõodeti loomi, korraldati õues, toodi puid ja tuld tuppä. Ka mehed tulid metsast koju. Kui toit lees tulel veel kees, istuti leelõukale *vi de vik ku pi da ma*. Peremees istus paremal, perenaine vasakul pool. Lapsed seisis nende vahekojal, teenijad ja võõrad, kui neid oli, seisis eemal. Ainult auväärsematele anti seal istet. Rääkisid peremees ja perenaine harilikult esivanemaid või muust tõsisest asjast. Naljatada ei tohtinud. Selleks pidi leelõukalt eemale minema. Vahiti ka vaikides tulde.

EKLA, f. 126, m. 4:3, l. 2. < Kadrina khk., Tammispää k. – Johannes Sõster elu-olust 1883. a. paiku.

3) [- -] Selle ette muretseti aegsasti, et tööd iga aja tarvis on; kui ilm paha, tehti toas, kui hää – väljas. Talvel, kui pikad ööd, peeti õhtu ja hommiku pikad puhted. Naesed ketrasivad ehk õmbsivad, mehed tegivad tööriistu, neist pidi suur tagavara olema. Ei olnud alati neid

teha, siis keerutasivad paelu-lõegu, päitsid, kammitsaid jne., ehk parandati jalatsimid ja kindid. Talutaadil oli kolde pääl enamiste lõngakerimine ja tulesüütamine.

H II 55, 659/61 (1) < Suure-Jaani khk. – A. Johannson (1896).

4) M a g a m i s e s t . „Kanadega magama ja kukega üles!“ See sõna maksis enam suvise ja nimelt sügisese aja kohta kui talve ja kevade kohta. Üleüldse tahab eestlane vist õhtu vara magada ja tõuseb hommikul jälle vara. Magamise pääle ei kulutatud mitte palju aega. Suvel, kui keskhommiku und võeti, ei ulatanud öösine magamine sagedast ja mitmes kohas üle kolme kuni nelja tunni. Talvel magati ka koidu-und. Hobuse töömees võttis ka lõunaund, mille eest ta aga öösel metsas tule ääres hobustega „õitsel“ pidi olema, kus vaevalt „nahka silma pääle sai“. Keskhommiku-unel oli oma kindel aeg, mil teda saama hakati ja millal ta ära lõppis. Öeldi: „Kevade haokubu toob, ja sui rukkivihk viib une.“ Söömaund, mida „leiba luusse laskma“ nimetati, ei võetud üle ühe tunni aja kunagi, alla seda alati. Sagedasti polnud ta pikem, kui et peremees ennast selili viskas, ühe jala teise varvaste otsa tõstis, kust ta esimese viirastusega kohe maha kukkus, ja põlnud ka siis muud kui maast üles! M a g a m i s e a s e m e k s ei pruugitud midagi muud kui põhku põrmandale maha ja sennasamasse kohe kondid hunnikusse. Suvel magati armsamini väljas, laudil ehk kõlguses. Õitselisel oli aga paljalt kungas pääluseks ja seltsiks. Harva mõnel taluinimesel olivad ka sängid. Paarisrahvas magas ühe aseme pääl – mehed ilma püksata, naesed kõrtsikuta, – teised pidasivad sugu vahet. Lapsed magasivad segamini niikaua, kui ise häbeneda märkama hakkasivad.

H II 55, 661/2 (1) < Suure-Jaani khk. – A. Johannson (1896).

5) Pärtlipäeval saab päev kaheks söögivaheks jagatud. See on: töölistele ei anta enam keskhommiku söögi aega, vaid piavad selle asemel hommiku vara sööma.

H II 17, 216 (19) < Vigala khk. – J. Getreu (1889).

38. Head ja halvad ajad inimese elu mõjutamas.

Räägitakse, et ühel ööl ja päeval mitmed p a h a d t u n n i d o l e m a s olla ja ühe nädala jauks isegi kaks tervet päeva, e s m a s p ä e v j a r e e d i p a h a t e g e v a v ö i m u g a o l l a , n i i e t n e i d p ä e v i j a t u n d i s i t e r v e a a s t a kohta väga paljugi saab, millal inimeste ettevõtted kõik kahjuks nurja lähevad ehk enamasti loodetud kasu kohta kahju kannavad. Isegi sarnastel aegadel rääkimine saab pahaks, olgu see kodus või kohtus. Need olla ajad, millal Jumal kuradi alla maa pääle pillanud ja mille aegade eest inimesed hoidma peavad! Räägitakse, et üks tõbi olla Jumalast inimesele, kuna üheksa inimestest enestest saab tehtud. Sündimisel olla inimesele üks viga osaks, aga elamine tooda neid üheksa juure. Kuid, ka ilmaletoojatest emadest saada lastele palju põhjusvigasi külge: joomine, vargus, liiderlik himu, kehvus ihu poolt, ka kehvus vaimu poolt, iga ehmatuse: madust, tulekahjust, surnu vaatamisest, ähvardustest, riidudest; kuid kõikidele saadud vigadele leitakse vigastajast enestest rohtusi vastu, nii kurjategija inimese küljest tolmu alla juues, surnulina või -seebiga arstides, madust õli teha ja juua jne.

Kes ikkagi p a h a l a j a l i l m a l e o n s ü n d i n u d , j ä ä b t e r v e k s e l u a j a k s õ n n e t u m a k s e l a n i k u k s , t e h k u t a k a s k ö i g e s u u r e m a h o o l e g a j a e t t e v a a t u s e g a t ö ö d , e t a i t a s e e t a l l e ü h t e g i , k u n a õ n n e l i s e l a j a l s ü n d i n u d k o g u n i h o o l e t u l t õ n n e g a k u i k ö i t e s o n , i g a h o o l e t u s p ö ö r a b t a l l e õ n n e k s t a g a s i j a s ü n n i t a b i g a l e ü h e l e i m e s t u s t . N i i l a u s u b s a r n a s t e s t r a h v a s õ n a : „ t a e l a b ü k s i õ n n e g a “ , „ t a l o n a l a t i p ä t s p ä i t s e s “ , „ p i m e l k a n a l o n i k k a t e r a v a l m i s n o k k i d a “ j n e . Ü t e l d a k s e v e e l , e t „ J u m a l , l a s e h ä ä l a j a l r ä ä k i d a , a g a p a h a l a j a l v a i k i d a “ . S e l l e p ä r a s t e i v ö e t a e s m a s p ä e v a l r a h a e g a m u u d t e i s e l e v ä l j a l a e n a t a e g a k a a a s t a a l g e l e g a k a n e i l a e g a d e l r a h a v ä l j a m a k s a , e t s e l l e p ä r a s t t e r v e l n ä d a l a l j a a a s t a l g i a l a t i s i v ä l j a m a k s m i s i e i j ä r g n e k s . P o e j a a i d a l ä v e a l l a l ü ü a k s e v a n a h o b u s e r a u d k i n n i , e t s e l l e t õ t t u p a h a v ö i m (v a h e s t p u u k) v ö i v a r a s n ä g e m a t a v a r a n d u s t v ä l j a v i i a e i s a a k s .

Paljud ei võta ilmaski esmaspäeval ja reedil loomade veristamisi ette, et sellest pärast tahtmata veristamisi ära hoida. Arvatakse sarnaste poolt ju, et kui esmaspäeval või reedil veristad, siis kõigil nädalal järgnevatel päevadel tahtmata seda teha jääb, niisama ka, kui esmas-

päeval raha välja annad, siis tervel nädalal seda tegema olete sunnitud, saad aga esmaspäeval raha või võlga kätte, on täheks, et kõigel nädalal sissevõtmist jääb.

Läheb inimene miskiste asja kõrdasaatmise pärast teele ja esimeks vastutulijaks meesterahvas saab, paremaks veel, kui hobusega ja viljakoormaga, siis läheb asi enam kui kõrda. Tuleb aga esimeseks juhtumiseks naisterahvas vastu, lähevad lootused tühja, tuleb aga sant, siis päriselt kahjuks. Iga vastutuliya kohast olla kas ettekuulutav õnne või õnnetuse tund tegevusel. Niisama olla ka paha-võimulised tunnid rääkijate suusõna järele tegu ilmsiks toomas, olgu see võera poolt ehk iseenesest.

Nii pahandanud peremees perenaisega lambakarja pärast. Mees saanud tülinaks ja lausunud: „Ärgu olgu neid ühtegi.“ Hommikul leiti, et lammad kõik korvisse pääd pistes ülessepoonud olekus. Teine peremees teatanud oma perele, et ta mitte sündinute loomade juure vaatama minna ei või, kui neid elus hoida soovib. Heinatööl süües ütles keegi peremees, et viimast raasukest võid ei pia ära sööma, jääb talle haava pääle panemiseks, kui jala ära raiub ja – pea raiuski seesama peremees vikatiga jala ära ja pandis viimse võiraasukese jalale pääle.

Tiisikuse ja muidu kauapõdejad surijad surevad üksi kahel aastajal, kevadil lehe puussetuleku ja sügisel lehe puustlangemise kõrdadel ära. Lühema ajal põdejad jälle vanast kuust noore kuusse üleminekute kõrdadel, üksikud surijad aga paha päevade ja tundide kõrdadel. Siis on ka surijale suremise takistuseks salajane teade ehk kui ta soovi tähele pole pantud ja täitmataks on jäetud. Niisama kannatada pärast surija soovide täitmata jäetud mitmekesiste ilmsi- ja unenägemistes paljugi, küll vist kodukäijana ja ilmutustes. Sellepärast pidada surija soovid igatahes võimalikult täidetama, iseäranis veel, kui ta kirikuõpetajat omale juure soovib.

Kuupõdejad haiged on üksi täiekuuaegadel haiguse teel, pärast küll enam. Nii rääkis üks ema, et ta poeg, alaealine kuupõdeja, täiekuu kõrral üksi kesköö kõrdadel voodist ülesse tõusnud, vaimu tasaduses õues kui tuas ümbre rändanud, kõrra aga kõige kindlama naiste võõrköite tükkideks kiskunud, mida muidu küll üksik inimene teha ei oleks suutnud. Perast oli ka järgmisest pojast sedasama kuupõdeja haigust

leida, kes ka täielkuul tuas ümbre uites üht kui teist majakraami segi pildus. Naisterahvas arvas enesest, et tema varem kuu kohast ehmatust saanud. Teine naisterahvas rääkis, et ta koguni voodisse heites täie kuu aegu oma voki ees kuu k e t r a j a t valget naisterahvast näinud olla ja tõendab seda nähtust.

Vanarahva sõna: „Kuida känd, nõnda ka võsu“ – kuida vanemad, nõnda ka lapsed; hea laps aga tuntavat hälli sisse, kuri juba koti sisse. Keegi ema ütles veel, et virk ja usin laps tunda juba i h u s e e s ära, niisama ka, kellest tuimust ja paha loota jääb. Loodetav hea laps olla emale kandmisel kerge ja näidada erksaid liigutuisi, kuna loodetav paha laps jälle raskeks kanda olla ja raskeid liigutuisi tehta. Kuulsin veel kedagi naisterahvast rääkima, et mõistlikud ja mõtterikkad inimesed üksi siis ilma võida saada, kui isa seeme kõige paremal kevadisel ajal täie kuu kõrral ja keskpäeva aegu ema külge langeb ja mil isa paremas meeleolus võib olla. Ometegi saada lapsist ühed isa, teised ema, kolmandad suguvõsa kombede osalisteks.

Paljud teada juba s ü n d i m i s e j u u r e s ja kõrral lapse pärastise tuleviku ette ära, milleks paljugi tähendusisi olla, ja millele vastu paljugi arstimise kombeid pruugitakse ja kust vist küll endisel ajal lapse paganalapsega vahetused olivadki tõusnud. Lapsil leitud sündimisel juba leina- või ohukindad käes olema, ka tule- ja surmamärgid jne. Kuid k a h e t s e m i n e miski ära antud või ära müüdnud asja kohta, kui see pahal tunnil sünnib, tooda igatahes õnnetuse kaela ja saaja võida ostetust või saadust asjast ilma jäeda.

Noore kuu aeg olla kasvurikas kui ka mädanemiserikas. P e h m e a e g . Noorel kuul püietakse künda, äästada kui ka istutada ja külvata, kuid täielikku viljaandi tooda t ä i e k u u a e g . Noorel kuul pesetakse riideid, keedetakse seepi, raud sulab sepatöö ees hästi, kuid kõigesugumased haavad hakkavad mädanema. Haigetele saavad valud rasetaks, suremised tulla sagedamast ette.

Täielkuul istutetakse kardulaid, külvatakse herneid, kohitsedakse loomasi, põletatakse süsa, raiutakse tarbepuid valmis, mullatakse kardulaid, et rohi ei kasvaks, täiskuud peetakse k õ v a k s a j a k s , iseäranis talvel. Täielkuul on inimestel haigused kergemad, ilmale sünni-

vad tugevamad. Loomadest poeginud jäetakse kasvamiseks. Suvel tehtakse enamasti täielkuul telliskiva, kivi- kui puumajasi ja ahjusi.

V a n a l k u u l on tõbistel haigused rasetad, nendest rohkem surijaid. Suretatakse majast liiali saanud prussakaid, ritskaid kui lutikaid; selleksamaks otstarbeks määratakse ka saviga ahjusi, ja on paljugi sarnaseid toimetuisi.

Kuu vaheaeg, millal vana kuud näha pole ja uut ka nähtavaks pole, on kuu v a h e p ä e v ja kuu muudatuste aegadest kõige pahemaks, millal midagi iseäralist ette ei võeta. Kuid kõrd kuulsin, et ebaarstidel see päev tähtsaks olla. Kuu madalast käimine, olgu see suvel või talvel, tähendab kuupikkust sooja ette, kuu kõrgestikäimine külma. Kuu ees või taga olevad varjud või ümber ring näitab tõisele päevale suvel vihma, aga talvel tormi ette. Kuu muutumistel muutuvad ka ilmad kaasa. On ilusad ilmad alanuvad, siis kestavad nad ühe veerandi (6 päeva) ette, kui siis veelgi ilmad ilusaks jäävad, kestab ilus aeg ka teise veerandi ette, harukõrdadel ka kuu ühest neljandiku järgust teise kuu neljandiku sellesama järguni. Saab aga ilm sajuseks või tormiseks, olgu see talvel ehk ka suvel, siis kestab see harilikult kolm päeva; ei lähe siis veelgi ilm ilusaks, on veel paha ilma kolm päeva kuni ühe kuu veerandini edasi. Enamasti on sarnased pikkade sadude hakatused ja lõpetused vanakuu lõpel ja noorekuu hakatusel. Talv käida ees, aga suvi taga järele. Kuda talvekuud soojalt või külmalt ees käivad, nii ka suvekuude ajad tagant järele. Talvised lumesajud kuulutavad suveks vihma, talvised vagusad külmad suvist palavust ja kuumust. Kuu muudatuste aegasi arvatakse veel kaheksale ise jagule:

<u>1. nädal</u>	<u>2. nädal</u>	<u>3. nädal</u>	<u>4. nädal</u>
3 päeva õige pehme aeg	3 päeva kaunis kõva aega	3 päeva pehmet aega	3 päeva – 4 päeva õige
4 päeva sugu pehme aeg	4 päeva õige kõva aega	4 päeva kaunis kõva aega	kõva aega

E 52341/6 (6) < Oudova, Strákova < Põlva khk. – Joosep Tamm (1913).

39. Vanasõnu ajaarvestuslikust elukorraldusest.

Parem hommugu vara ku õdagu hilda. (Otepää)

Õhtune uhtmine on paremb ku hommukune pesemine. (Karula)

Pühapäev jumala päralt, argipäev töö päralt. (Karja)

Pühapäeva töö varastab kurat omale. (Torma)

Esmaspäevase töö sööb siga ära. (Tartu)

Tõnisepäev on talve harja päev, siis peab veel inimesel ja loomadel pool toitu alles olema. (Simuna)

Vastlapäeval valges magama ja tuhkapäevast ei võeta tuld üles. (Anseküla)

Maarjapäeval antakse tüdrukutele võti kätte, et nad välja ulu alla võivad minna. (Pärnu-Jaagupi)

Jüripäe toob söömaune, rukkivihk viib. (Häädemeeste)

Jaanipäevaks tuli kesaküünd lõpetada, jaagupipäevaks kesa kordusküünd ja lauritsapäevaks pidi laisalgi rukkikülv lõpetatud olema. (Viru-Jaagupi)

Heinamaarjapäe esimene, jaagupipäe teine ja lauritsapäe viimane meevõtmine. (Tori)

Kui edimine rukkiahk püsti, on lõunetund kadunud. (Paistu)

Mihklipäev on esimene talvepüha, paastumaarjapäev esimene suipüha. (Vaivara)

Pidäge hämāriku aiga, sis härja häste kasvave. (Tarvastu)

Videvikun villa pikä, hämārikun härja suure. (Nõo)

Kelle henge nällän, selle põld põdur. (Tarvastu)

Mārdi- ja kadripāeva vahel ei niideta lambid, siis sandid kannavad villa ära. (Palamuse)

Enne jõulu vädavad kaks naist tahma tuppä, pärast jõulu välja. (Vigala)

Jõulud tulla kilistessa, makkari, kakkari kaenalussa. (Jõelāhtme)

Keskmātsel pühāl (talvistõpühāl, kuupäiv 26. XII) um päiv kikkasamm, kolmõkuningapāävāl (6. I) ahopalang pikemb (9. XII saadik arvatud). (Rõuge)

Viimasel jõulupühāl pidi juba päev nii pikk olema, et kapsasupp kees korralikult ära. (Torma)

40. Kurjad vaimud ei salli ketramist.

Vanarahva usu järele ei tohita neljapäeva õhtutel kedrata, vaid kedrajad peavad siis miski muud tegema.

Kord peetud ühes peres seda asja naeruks. Kedratud üle õhta. Äkki hakanud keegi lakas kolistama. Kolin hirmutanud rahva nii ära, et kõik kedruse seisu jätnud. Kolin kestnud ikka edasi.

Korraga laulnud kukk lakas. Kolin jäenud vait.

Sestsaadik pole pererahvas iialgi enam neljapäeva õhtul kedranud. Pealegi tehakse neljapäeva õhtutel puukisid, üleüldse: kurjad vaimud olla iga neljapäeva õhtul liikumas. Kurjad vaimud aga ei sallida kedrust. Sellepärast ei kedrata veelgi mõnes peres neljapäeva õhtutel.

E 35797 (7) < Kadrina khk., Hõbeda – Alfred Constantin Kivi (1898).

41. Laupäevaseid toimetusi.

Laupää õhta suand ikke, oli see sui või talve, varem õhtale tulla kui muul tüüpäeval. Ennemalt oli ikke igas peres oma saun või kahekolme piale, mitte nii, nagu praegu, kus mõtsamua, mis sai asunikkude muadeks krunti aetud, maeaütid said pia piale, aga sauna pole terve küla piale. Sui, kui tulnud tüült laupäeva õhtale, siis igaüks löönd ikke natuke rohelist kuasa, tüdrukud ja naesed toond värseid kaseoksi ja lilli välla pialt kuasa, kaseoksi pandud voodipiatsesse, kua meiste voodipiatsisse pandud neid, need aavad iad lõhna. Laupäeva õhta ikke tangupudru, kui olnd pettepiima, olnd see; pole seda olnd, siis olnd rõõsk piim. Laupäeva õhta suand luumad ikke varemalt karjamuult koju lastud ja miistel, kui põle enne saunaminekut teha olnd, neid kohe pandud õuet pühkimas. Laupää vasta pühapäeva, kui aga ilm luband, suand õue ikke puhtaks pühitud (see komme on vanataludes, kus põlised elanikud, praegugi). Oolega suand pühitud väravapuu ümbert.

Pilt 29. Vanapaar lõunatunnil oma õues pingil. Häädemeeste, Kura k.

Enamasti oli ja on praegugi vanast ajast istutatud õueväravasse kask või saar, mis, kui suureks puuks sai, tehti alla penk ja laud vanast veskikivist, sellel olid puupakud all. Seal õuekase või saare all istuti laupäevaõhtuti ja jõuluaegadel ja räägiti ilma sündmustest. Õuepuud arvatakse praegugi veel mõnes kohas pühaks, vanast ajast on levinenud arvamus, et esiisade-emade vaimud vaatavad puust, ja kui puu akand ära kuivama, siis läinud see koht teiste kätte.

Naesed nõnnakaua triikind ja rullind pesu puhtaks, siis läind mihed saunaga; kus olnd mehi rohkem saunas käijaid, sial käind naesed kua piale sööma. Seks aaks, kui mihed olnd saunast ää tulnd, olnd toet kua laual. Nõnnamoodu olnd, et laupää õhta enne sööma pereisa lugend ikke söömapalve ja tänand taevaisa. Olnd kõht täis söö-

dud, siis olnd igäühel ikke vaba aeg, istunud vällas pingi pial ja reagitud juttu. Poisid pand pühapäävariidid selga, tüdrukudki läind poestega kiige alla. Poestel olnd moeks laupääva õhta kiigega kaks korda üle kiige võlla aada, siis pidand järgmisel nädalal viina suama.

ERA II 308, 41/2 (1d) < Kose khk. – Gustav Sommer (1944).

42. Sõrmeküunte lõikamisest.

Pühapääval ei ole mitte sõrmeküisi lõigatud, seepärast et oma elu õnne ära ei lõikaks. Ka olnud inimesi, kes oma sõrmeküünesid tervel eluajalgi ei ole lõikanud kartuse pärast, et õnnetuks ei saaks. Mõned lõikanud küll vahest sõrmeküünesid lühemaks, aga need lõigatud küüntetükid pandud särgi alla ihu põue, seepärast et neid ikka enesega ühes kanda ja õnnelik olla.

E 35086 (19) < Vigala khk., Nõlva k. – Mihkel Väli (1897).

43. Sigadele võtme andmine.

1) Paastumaarjapäeval toodi vastlapäevased siajala kondid tualaelt maha, keerutati kõis kolme ringi õue peale ja kallati kondid otradega segamini sinna sisse ning lasti siad laudast sinna kallale sööma, mis sigu oma piirist välja minemise eest pidi hoidma. Ka saivad nad sel päeval oma võtme kätte.

H III 12, 439 (6) < Järvamaa – Mihkel Michelson (1890).

2) Maarjapäe antasse sigade võti kätte. Tuuasse nied siajala kondid, mis vastlapäevast üleval oiti ja puestatasse siapesase või viiasse mõnes kohtes karjamaale, kus siad sui süömas keevad. Sigadele ei anta nüid änam kottu süia, piavad isi otsima. Poegega emmis palub viel külimitu odre aia ja ange vahele.

H II 21, 312 (25) < Tori khk. – Jüri Tilk (1889).

44. Jüripäevased kunstid.

1) Jüripäe. Ennevanast ei ole sellel päeval kennegi tohten kotige midägi majast vällä kanda, sis olevet hunt ka eläjid karjast ära viinu, selleperäst es ole sellel päeval midägi asju majast vällä ant egä lainat, kui sedä ka mõnõl õigõ hädält vaja oles ollu. Pailla jalu ei ole tohten tõise talule minnä, sis visat tulist tuhka jälge pääle, sest muidu tulevet perämetsel suvel põllule kahjut. Ka es ole tohten kennegi sukka kudaden tõise talule egä üle usse (õue) minnä, et kana kapusteloome äräde ei sibli.

H II 22, 250/1 (13) < Halliste khk., Abja – Jaan Jung (1888).

2) Enne jüripäeva võta lukk, sulge see lukk ja pane see lauda uksele ülesse, kus laudas lambad asuvad. Pärast seda, kui lambad saadetud karjamaale esimest korda, lukusta see lukk ja pane ta jälle endisesse kohta tagasi, see on lambalauda uksele ülesse. Sellega on aga lukustatud kõikide huntide lõuad – hundid ei tule murdma lambaid.

ALS 2, 614 < Võrumaa – Konstantin Tannenthal < Anna Kersten, 70 a. (1929).

3) Lammaste väljalaskmise ajal jüri- või karjalaskepäeval pannud perenaine p a h e m a j a l a vastu laudapiita (enamiste täide vinkli); jala alt lastud kõik lambad läbi käia, siis ei olla hunti karta.

H II 10, 558 (33) < Viru-Jaagupi khk., Rägavere – J. Ustallo (1889).

4) Jüripäev võtnud perenaene s e e l i k u, viinud lambalauda ukse peale ja lasknud lambad seelikust läbi hüpata. Kelle jalad seeliku külge puutunud, need söönud hunt ära. Kellel ei, need jäävad järele.

H III 1, 431 (2) < Iisaku khk., Oonurme v. – Abel Valter (1888).

5) Jüripäeval, ehk kui kariloomad esimest korda metsa lastakse, saavad karjatsed õhtul kasta. See on, perenaine valab karjatsese v e t t k a a l a. Üleüldine pruuk nii heasti talutares kui ka mõisa majas.

Tuhala mõisa proual oli pruuk, karjatsese, kui see kevadel esimest korda karjast koju tuli, toop vett kaela visata, ühtlasi aga ka pool toopi viina seestpoolt inimese kastmiseks pudeliga tasku pista. Kastmise märga pidivad aga ka pere sulased vastu võtma, kui kevadel esimest korda põllult kündmast tulid. Sarnane pruuk elab praegul veel.

H III 3, 106/7 (33) < Jüri khk., Nabala – Jaan August Ruutopõld (1889).

45. Mälestusi luupainajast.

1) Elasime siis Pandi saunas. Magasime õega põõningul. Korraga nuustakas heinu tuli ennem Liisule peale. Liisu hakkas unisest peast karjuma, nuustaku peale hakati teda raskesti pigistama. Ma äratasin Liisu ülesse. Siis tuli mulle peale ja ütles: „Mis sa ajasid must sealt ära!“ Ei pigistand aga nii kõvasti. Liisu ajas mu kohe üles. Siis läksime tuppa. Rehe all karjus kana magades – siis ta pigistas juba seal kana.

ERA II 127, 90/1 (18) < Varbla khk., Paadremaa v., Tõnsi k. – Helga Meindok < Liisu Vare, 75 a. (1936).

2) Põldõ vana Annõl oln ühekorra painaja piäl. Ann suan ühe pehme käe käde ning murdnu seda sängü samba taga.

ERA II 70, 187 (1) < Kihnu khk., Rootsiküla – Theodor Saar < Madli Karjam, snd. 1910 (1934).

3) Kui luupainaja on, siis tuba kõik ragiseb ja naksub ja kõigub. – Luupainaja v a e v a b m a g a j a t. „Luupainaja on inimine, kes kaduduse või armuasjade sasiminemise pera tulevad vaivama. Tihti tunneb magaja vällä, kes on.“

Pildil on kujutatud magaja nägemine toast: luupainaja ajal näha kõveraid aeg-ajalt asendit muutvaid aknaid, kummuli pinke ja õhkutõstetud voodit ning ülalt alla jooksvaid seinapalke. Magaja higist tekib loik põrandale.

Pilt 30. Nägemus luupainajast.

ERA II 285, 605/6 (18) < Jõhvi khk., Kohtla v. ja k. – Endel Mets < Olga Villmann-Kuusik (1940).

4) Luupainaja on mul ka käinu. Vanamees tegi pisikese tubaka-aia. Mini pani lehma külgi ja lehm tõmmas aia maha. Siga läks sisse aida. Laps tuleb sisse: „Tädi, tule, siga sööb kõik ära.“ Ma ütlesin miniale, et sa võind lehma mujale panna. – Enda poeg tuli pääle, pitsitäs inge kinni. Ei saa kisendada ega midagi. Kõik oli nagu paistetand.

See öeldakse nagu kange inimese viha olema. Kui sa temale nõnda nagu ütled, et sa pitsitasid, siis lööb tagasi. Nagu kurjast see tuleb.

ERA II 14, 506/7 (10) < Kodavere khk., Varnja k. – Paul Ariste < Ann Kook, 81 a. (1929).

5) Loomadel käis ka painijas pääl.

Mina olin kotu. Meil oli kaks noort hoost: üks oli mära, teine oli täkk. Minu vend kuulis, et uksest läks reiale, hobused hakkasid kohe reial hirnuma. Minki vahtma, pandi laterna sisse tuluke. Hobused olid märjad mõlemad. Siis öeldi: „V o t a a h j u l u u d, kui hobused märjad on, tomma taguperi, siis hävib välja.“

See oli teise inimese viha, ühe vanainimese viha. Oli kate meel, et minu isal olid ninda ilusad hobused.

ERA II 28, 720/1 (27) < Viru-Nigula khk., Pada v. – Rudolf Pöldmäe < Mari Lenk, 73 a. (1930).

6) Peremehel olnud hea lehm, hakanud äkki kibedat piima ja võid andma. Katsutud omal käel ravitseda, see pole aidanud. Siis küsitud nõu küla targalt vanamoorilt, see pole ravida tahtnud, küll aga soovitud, et see lehm temale müüdaks. Peremees aga pole lehma müünud.

Korra tulnud vanamoor jälle sinna. Peremees võtnud seinalt püssi ja tahtnud välja minna. Vanamoor küsinud, kuhu peremees mõtleb nii hilja õhtul püssiga minna. Peremees vastanud, et ta laadinud püssi ja ette pannud isaisalt pärit olevad kaks h õ b e s õ r m u s t ja nüüd tahab lauta valvama minna, kes seda lehma t a l l a m a s käib. Vanamoor seletanud, et ta võib ju sedasi looma kah maha laske. Peremees öelnud, et ta sellest ei hoolivat, vähemalt siis ei saavat seda looma see nõid kah, kes teda tallamas käib.

Kohe selle pääle näinud peremees ise ja pööranud märkamatuult ka perenaise tähelepanu sellele, et nõia palgetelt tulnud isesugused punased viirud alla. Sellest ajast aga kadunud tallaja ja lehm hakanud endiselt head piima lüpsma.

ALS 4, 409 < Keila khk., Vääna v., Vähi k. – Bruno Vingisaar < Johannes Komper, 52 a. (1932).

46. Jõu kasutamisest raske töö tegemisel.

1) Kui raskus kellegil üle jõu käis, siis üteldi: temal puudub paras tuul. Ta on selleks veel vähä söönud! Kui ta sööb, küll siis ka üles tõstab! Ta ei ole säääl veel kodune! Kui raske töö ehk jooksu pääl äkki seisma jäädakse, siis öeltakse: „Ta tõmbab hinge tagasi.“ Siis peab otseloodis seisma, rinda ette hoides ja sügavasti hinge tõmmates ning käed vabalt alla rippumas.

ERA II 290, 60/1 (6) < Viljandi khk. < Tarvastu khk., Suislepa v., Vooru as. – Johann Kala < Tõnis Kuni, 75 a. (1940).

2) Ämbert kantakse käe otsas, nii et käed on täiesti ripakil kaudu külge, sest kantakse ikka kahte ämbert korraga. Käed on vädamise juures täiesti pingul. Vanemad inimesed kandvad ämbrid kõrentite vei kaelkookude otsas, siis on kätel pailu kergem, sest kõrentite puu toetub abu pääle ja äi venita mitte käsi.

ERA II 289, 268 (11) < Kaarma khk. ja v., Tõrise k. – Aadu Toomessalu, oma mälestuse järele (1940).

Pilt 31. Tüdruk kaelkookudega.

47. Võõra asja võtmisest.

Ennevanal ajal ei ole meie maal lukkusid ega vargaid olnud. Kui inimesed kõik kodust ära läinud, siis on üks kepp toa ukse ette püsti pantud, siis kui keegi tulnud, siis kohe on teadnud, et kedagi kodo ei ole. Siis kui üks kaugelt käija olnud, võinud tuppa minna ja kõhu täis süüa, et jälle jaksab edasi minna, selle jäuks on alati söömine valmis pantud, kui inimesed kodust ära läinud.

Ja kui keegi tee päält midagi on leidnud, mis teine ära kautanud, olgu rahakott ehk muud, siis on ühe kepi senna juure püsti pannud, et kautaja kohta nääks, ja kui mitu on sealt mööda läinud, kus see kautatud asi maas oli, siis on igaüks senna kepi püsti pannud. Ja see pruuk on praegugi veel mitmes kohas: kui teine midagi maast leiab, ütleb teine: „Pane kepp püsti juure.“ See peab ka sest olema hakanud, et kui keegi muast ühe linnupesa leiab, siis paneb senna kepi püsti juure. Linnupesa leidmine tähendab õnne, sest kui linnupesa leiad, ja kaitsekepi juure paned, siis linnud õnnistavad inimest oma lauluga. Kuda rohkem lindu, seda enam eestpalujaid.

E 14548 (5) < Haljala khk., Metsiku – Danel Pruhl (1895).

48. Õpetusi igapäevaste toimetuste tegemisel.

1) Kui kuskilt nõu ehk riista ehk mõõdu seest midagi välja valatakse, siis ei tohi mitte üle jätkatud koha kallata, muidu läheb kallatava asja (näiteks vili) jätk ära.

E 33453 (221) < Otepää khk. – Johann Kukrus (1897).

2) Riistast (nõust ehk anumast) vett välja valades ei või mitte riista kõrva kohalt üle valada, siis jääda valaja lastel kõrvad haigeks.

E 50103 (19) < Kuusalu khk., Viinistu – Salomon Lilhein (1916).

3) Kui vett kööki viies võetakse veepang kaevu juures ääreni täis ja viiakse see pang kööki, nii et vett paagist maha ei loksu, siis öeldakse,

et niisugune veeviija saab kaugel tee päält kannatliku ja hea iseloomuga mehe.

ERA II 177, 457 (288) < Viljandi khk., Uue-Võidu v. – August Mikk (1937).

4) Kui sa õhtule lähäd, ei tohi sa oma riidid mitte laua ega leväkünä piäle ei kuskille toedo piäle panna – siis jäeb saksa viha so pääl.

H III 7, 631 (19) < Kolga-Jaani khk. – Mats Kaur (1888).

5) Riistate põhja alusid ei tohi pesemise aeg mustas jätta, siis antase teises ilmas sealt musta põhja pealt süüa ja juua.

H III 14, 599 (52) < Suure-Jaani khk., Vastemõisa – Aadu Oksenberg (1892).

6) Kүүiriküna (küna, milles kүүiriti puunõusi valgeks) ääred kästi pärast kүүirimist puhtaks teha. Naised, kes jätsid luhakile, nende laste ninad olla tatised.

ERA II 294, 57/9 (66) < Karja khk., Pärsamaa v., Purtsa k. – Kaljo Lepp < Liisu Võsa, 60 a. (1941).

7) Kes laua või tooli teise kohta tõstab, nii et see kohe paigale jääb ilma lonkamata, siis see tõstja ei ole sel päeval valetand, kui ta aga lauda kohe paigale ei saa, on ta palju valetand.

ERA II 31, 381 (170) < Rapla khk. – Emilie Poom < Jaan Poom (1930).

8) Inimene saab juba lapsepõlvest saadik sellega harjutatud, et tema nuga ehk selle sarnast terariista mitte seliti ei tohi maha panna, ja see on tõeste üks hea kombe, mille sügavam põhjus igale ühele arusaadav on. Seda tehakse ju ainult sellepärast, et mitte kogemata õnnetus ei juhtuks, kui keegi ettevaatamata kombel ehk pimedas terava riista peale astuks ehk käega tema külge puutuks, mille juures inimene ennast hirmsaste haavata võiks. Aga mis nimetab rahvasuu selle mõistliku keelduse põhjuseks? Tema seab noomituse ebausuu kalli mundrisse, et temal siis seda suurem mõjudus oleks, sest loomulik, tõsine põhjus oleks liig lihtlabane ja igapäine ja läheks sellepärast mõnel ühest kõrvast sisse ja teisest jälle välja. Sest on vaja teda täht-

samalt ja mõnusamalt põhjendada, nii et lapski sest kohe hirmu tunneb ja seda ka veel mehe eas meeles peab. Nõnda ei tohi siis terariista sellepärast mitte seliti panna, et kurivaim muidu inimese otsa vahib ehk põrgu väravavaht magama jääb, ehk nuga vana pagana kütke katki lõikab, millest siis muidugi uus õnnetus võiks tekkida.

EKS II, 5 – M. Põdder (1884).

9) Kui nuga käest maha kukkudes püsti maa sisse seisma jääb, siis saab järgmise söögiks putru, kui pikali, siis leent.

H II 26, 377 (5) < Suure-Jaani khk. – Tõnis Kõstner (1889).

10) Endisel aal oli nuge vähe. Üldiseks tarvitamiseks oli pussnuga, mis seisis seina vahel. Lapsed ei tohtind seda nuga tarvitada. Neile öeldi: „Ei tohi, toat kuri, nuga nüri!“

ERA II 122, 372 (78) < Paide l. < Paide khk., Mäo v. – Helene Neumann < Anna Neumann, 72 a. (1936).

11) Keegi ei tohi kirvest söögilaua peale panna, – selle peale hakkab ülema te viha käima, mille all on raske elada.

E 57456 (28) < Vastseliina khk. – Jaan Sandra (1917).

12) Läheb terariista ots kukkudes põranda sisse, tähendab see tigidat külalist.

ERA II 32, 331/3 (6) < Väike-Maarja khk., Vao v., Ärina k. – Salme Rotberg (1930).

13) Vanasti pandud värava alla nuga ehk muid terariistu. Nii-suguse teoga tahetud maja kaitsta, et kurjad vaimud maja ligidale ei pääseks.

E X 23 (107) < Räpina khk. – Matthias Johann Eisen < E. Hektor.

14) Kui riiete õmblemisel nõel katki läheb, siis need riided ei too õnne või nad lähevad ruttu katki.

ERA II 70, 503 (27) < Rakvere l. – Helgi Oja (1934).

49. Jõulu-aegseid kombeid ja toimetusi.

1) Vanasti antud ainult üks paar kingi – jõuluks. Need tehti nii valmis, et neid veel jõululaupäeva õhtul ahjutule valgusel ahjusuu ees rautati. Kahed rauad pandi alla: ühed kanna, teised varvaotste alla. Konts tehti peerupuu südamest. Konts ja king määriti üle järgmise pruugi järele, ka juba jalas käinud kingad, nii et nad alati uued välja nägid. Võeti tükk hülgerasva, nühitati kerisel tahmaseks ja sellega määriti siis king mustaks. Tahm pole aga kingal kuigi kaua seisnud, kui märga sai, oli varsti valge. Kes uued kingad esimest korda jalga pani, see pidi tantsides jalga kõvasti vastu pörandat lööma ja ütleva: „Isa igiseks, poja põliseks, pae paksuseks, sajandeks, tuhandeks!“ Kingad tehtud hülge- või kitsenahast, need nahad aga ei pidanud sugugi märga ja venisid kergesti suuremaks.

E 60586/7 (2) < Reigi khk., Kalana k. – Theodor Kaljo < Madli Pihel, 75 a. (1924).

2) Jõululaupäev tõusti vara ja riietuti võidu, sest see, kes kõige virgem riietudes, on ka terve suve kõige virgem ja usinam. Pääle riietumist jooksti võidu ahjuesisele kivile, kus siis karates lauldi: „Kivi kindrus, pae paksus, kõik pastlad paksuks.“

See pidi siis pastlad tugevaks ja vastupidavaks tegema.

E 65342 (1) < Lihula khk. – Valentine Taevere < 60–70-a. vanainimeselt (1930).

3) Jõululaupäeva öösel olid kõik öö läbi üleväl. Kui keegi juhtus magama jääma, seoti ta nõoriga kinni või nõeluti jalad kokku (poistel püksisääred), isegi püksid võeti raskesti magajatel jalast ja nõeluti padjad selga.

ERA II 42, 160 (16) < Kolga-Jaani khk., Soosaare v., Vissuvere k. – Johannes Grauberg (Raidla) < Elle Grauberg (1931).

4) Jõuluöösi ei olnud luba magada. Kogu öö pidi üleval olema. Soojas toas võidi pealmisi riideid seljast võtta, kuid jalad pidid ikka kinni olema, sest muidu löödi jalgu vasta kiva ära.

E 8° 5, 34 (121) < Rõngu khk., Hellenurme v. – Matthias Johann Eisen < Juuli (1927).

5) Põlva kerikon peeti vanast jõuluüüsi jumalateenistust. Kõik lätsiva keriku. Perenaine ütsi jäi kodu. Üüsi perenaine kütt ahju ja tegi süvvä. Kui ilusti ahi küdenü, viimne ku süsi ei jäänu perrä, siis üteldi, et tüü edeneb ästi.

E, StK 34, 96 (19) < Kursi khk., Laeva < Põlva khk. – Paul Berg < Liisu Kihu, 60 a. (1926).

6) Jõululauba õhtul köetakse kadakapuudega ahju, ehk kui kadakapuid ei ole, siis pannakse kadakaoksi puude ulka, uskumiseks, et kadakapuu lõhn kurjad vaimud tuast välja ajada.

EKS 4° 5, 705 (2) < Risti khk., Nõva – Jaan Treumann (1887).

7) Jõulu- ja nääripäeva laupäevil põlesid kogu öö läbi igas elumajas tuled, kuid aknad pidi hoolsasti kinni hoidma, sest kergesti võis juhtuda, et see tuli läbi akna paistab kusagile põllule rukkiorasele. Seda ei tohtind juhtuda, sest see usuti rukkiorase ära rikkuvat.

E, StK 43, 31/2 (1) < Jämaja khk., Mässa k. – Mihkel Tooms < Villem Õunpuu (1927).

8) Jõululaupa ja nääribe laupa öösse peeti ja peetakse paergu veel igas kohas öö läbi tuluke ülal põlemas osalt sellepärast, et jõuluöösel valgus ilma sisse tulnd, osalt kalli ööde auks ja vanal ajal ka sellepärast, et kardeti tondid muidu majades kolli tegavad, sest nee pidid ju „ristitud“ kartma.

H II 18, 635 (2) < Kaarma khk., Praakli v. – Johan Kappel (1889).

9) Ka pruugiti seda pruuki jõululaube õhtul, et kadakasuistu tupp tehti, et seega kurja vaimu toast välja ajada. Siis tõmmatud

akende ja uste peale kriidiga ristid ja loetud kolm korda issameie. Siis ei pidada kuri vaim enam sisse saama, sest need ristid keelata seda. Ma isegi nägin seda pruuki, aga nüüd on see rumal ebausü mood kõigist perest kadunud.

E 1138 (2) < Risti khk., Nõva – Johan Holts (1890. aastad).

50. Vanapagan rehes.

Vanal ajal elas rikas peremees, kes palju sulaseid pidas. Tal oli suur rehi, seda pidivad sulased kordamööda kütmas käima. Sulase-Tõnu kord oli aga pühapäev rehte kütma minna. „Oh sa kuri vaim, kas sul kuuest päevast küll ei saa, nüüd hakka ka pühapäe tööd tegema!“ kirus Tõnu peremeest. Rehe juures hakkab kirvest otsima. „Kus kurat see kirves jälle on?“ siunas Tõnu. No viimaks leiab kirve kätte, raiub puud katki, paneb nad ahju, kuid puud ei taha ega taha põlema hakata. Viimaks saab tule põlema, istub ise koldekivile soojendamata. Äkitselt tuleb vana hall mees ähkides ja puhkides uksest sisse, habe jookseb mööda maad. „Mis sa minust tahad?“ küsis ta. „Olin praegu Kuuramaal haige juures, kust ma nüüd tuhatnelja siia jooksin; tule siia, kui sa ei tule, viin vägise.“ Tõnu oli kui keriksel, ei saanud sõnagi suust ja juba sirutas Vanatige käed Tõnu poole. Surmahirmus läksid Tõnu keelepaelad lahti ja sõnas: „Jumal, Issa pojuke, püha ristike!“ Vana hall lipsti uksest välja ja pühkima, sinine suitsujoon taga järel. Tõnu luges veel edes- ja tagaspidi „Issameie“ läbi ja peasis nii Vanatigeda küüsisist. Kuid sest ajast jättis Tõnu aga vandumise täieste maha.

H III 22, 464/4 (3) < Kroonlinna < Halliste khk. – Ernst Kitzberg (1894).

51. Kuidas suure raamatuga kodukäija ära kaotatud.

Kord surenud ühes talus peremees ära, kus naene mitme lapsega leinapõlve jäänud. Peremees aga käinud peale surma k o d u k ä i j a n a kodus. Kord linnu näol, kord metsalooma kombel. Naene kartnud

kodukäijaid kui tuld ja iga ööse, kui midagi selle sarnast näha ja kuulda olnud, tahtnud ta selle hirmu pärast kas maa alla tükkiada.

Viimaks väsinud naene kodukäija piinast nii ära, et ta posija juurte abi otsima läinud. Posija olnud ka kohe valmis teda aitama. Ta võtnud p ä r a t u s u u r e r a a m a t u , mida just kanda annud, kaenla alla ja läinud naesega ühes ligi; ootanud siis ööd, mil kodukäija jälle pidanud ilmuma. Tulnud ka kodukäija, kui õhtueha ära kistunud. Posija võtnud suure raamatu lahti ja lugenud sealt seest väha aega. Kohe kadunud sissetulnud suur lind ära ja ei olnud enam midagi näha. Posija viskanud nüüd pikali põrantule, et oodata, kas veel midagi tuleb. Ei tulnud nüüd enam kedagi.

Hommikul, kui perenaene ja posija ülesse ärkanud, näinud nad nurgas s u u r t m u s t a k o g u . Kui nad seda lähemalt silmitsenud, leidnud, et see muld olnud.

Posija läinud nüüd ära kodu ja ütlenud veel naesele: „Nüüd võid rahulikult elada, kodukäijat ei tule enam.“ Ja sellest päevast saadik ei käinud ka kedagi enam selles talus kodukäijaks.

E 13877/8 (10) < Paistu khk., Kaarli – Jaak Peeter Sõggel (1894).

52. Kuidas tondid ära kadunud.

Ühes talus käinud tondid iga ööse kolinat tegemas. Peremees katsunud küll kõik tükid ära, aga tontidest ei saanud ta iialgi jagu. Kui peremees kambri lael vahtimas käinud, ei näinud ega kuulnud ta tontisid kusagil, aga kui peremees jalanukid kambri pistnud, olnud kolli-tegijad kohe platsis.

Peremees läinud t a r g a j u u r d e n õ u k ü s i m a . Tark õpetanud: „Võta üheksama päeva põranda pühkmetest ja pilla sellest kambri lae peale, küll tondid siis kaovad.“

Mees läinud kodu, teinud targa õpetuse järel ja tondid kadunud kohe ära.

H III 24, 255/6 (92) < Halliste khk. – Jaak Peeter Sõggel < Peeter Sõggel (1895).

53. Lugusid halltõvest.

1) Halli tõbess ehk orgass. Inimene ei piä mitte orgale ette jäämä, vaid piäb edess ä r ä p e i t m a , et ork tädä kätte ei soa. Üks miis jutustab: „Mina õlin koa organ ja mulle õpati, et minnä hobeseaadiku sita piale makkama, sinna ei tuleva ork mitte kallale. Ma tegin sedä. Ork tuli ja õts minut taga, lõis ärä ja üteli: „Mes sa sess ninass sita sisse topid.““

H II 27, 935 (2) < Kodavere khk., Pala v. – Villem Kirik (1889).

2) Kord mõtelnud üks taluperenaene, kes mitu aastat seda haigust põdes, kuhu kurja tõbe eest pakku minna. Põgenenud ka mitu korda põõningule, rehe ahju ja mõtsa, aga ikka otsinud hall teda ülesse. Viimaks võtnud nõuks ja läinud se a l a u t a pakku, ise vaatnud uksepilust, kui hall õueaeda mööda otsinud ja hüüdnud peremehe näol ja tema häälel: „Mai, kus sa ommetagi oled, tule välja, lapsed, pere ja põrsad tahavad süüa, tule ommeta välja, Mai.“ Aga perenaene ei tulnud, ta täadis, et peremees oli linna läinud ja hall teda peremehe näol välja tahtis petta. Sestsamast päevast kadus hallitõbi.

EÜS IX 139/40 (2) < Rõuge khk., Tsooru v. – Mihkel Siipsen (1912).

3) Ühel tüdrukul olnud külmtõbi. Tüdrukut õpetanud keegi t a r k , mille järele tüdruk ka nii teinud: läks poos end sala lehmaküttesse ära (tegi nagu pooks). Tõbi tulnud lauda ukse peale: „Mari, Mari! Oh sina vana raibe, näe, poosid enese üles. Ma paar päeva oleks veel käind, siis oleks su rahule jätnud.“

Peale selle saanudki tüdruk terveks.

E, StK 2, 180/1 (6) < Viru-Nigula khk. – A. Martinson (1921).

4) Kui alli sõitmine om, sõs pannas säng, kos aige sehen om, ümmerdkieru kik t e r ä v i t r i i s t u täis, sõs ei tohi al'l mitte sel'ga tulla. Nee oiave alli, kes mitmet muudu sissi tuleb kambresse; vahel tuleb, om sika ja kitsi muudu, vahel jälle om põrmandu pääl tahulise nõgla muudu, vahel jälle kuldsõrmuse muudu. Kes sõs johtub sika ehk selle looma äält tegema, kelle näol ta tuleb, sõs om al'l sellän kohe. Ku

ta sissi tuleb, sõs küsivat kohe, ku ta näeb, et aigel om teräriistä ümmer: „Mis te „neist“ sinna topite?“ Kennigi tedä lüvvä ei tohi, sõs sellel kooleb mõni luum ärä.

H II 25, 410/1 (16) < Tarvastu khk. – Aadu Rull (1890).

54. Katkuhaldjas tuleb peresse.

1) Vanal ajal käinud katk loomade kujul talust talusse. Uksest sisse suades annud ta pererahvale mõistatuse mõista. Kes mõistnud, jäenud elusse, kuna aga muidu terve talutäis rahvast ära surnud.

Korra söönud pererahvas lõunat, kui kits lävele ilmunud ning inimese häälega hüüdnud: „Ime, ime, tuld süüakse ja kirge juuakse.“

Perenaine asjast aru saades vastanud kohe tarku: „Ime, ime, kits räägib kidakeelel.“

Ei katk sealt talust midagi saand, läind teine lonkides teise talusse, kus aga inimesed tale vastata pole mõistnud – kohe surnud kõik talutäis rahvast maha.

H III 28, 264/5 < Viljandi khk. – J. Leoke (1897).

2) Katk Pahkla Kalmu talus. Vanaste olnud suurte sõdade järel Eestimaal kange suur katk. Katk käinud ka inimese näul mööda maad ringi. Kord tulnud ta ühel laupäeva õhtul naisterahva näul Pahkla Kalmu talusse. Pererahvas hakanud vihtlema ja kutsund võera naisterahva ka vihtlema. Vihtlemise ajal näinud, et tal teine jalg olnud inimese jalg ja teine veise jalg. Pärast antud talle õhtust süüa, toodud õle tuppa, tehtud talle aset ja antud öömaja.

Seal talus jäenud kõik inimesed ja loomad elusse, kuna teistes taludes kõik ära surnud.

H II 65, 603 (6) < Jüri khk. – Jüri Saalverk < Hans Veidenberg (1898).

55. Näkk lapsi kaevu tõmbamas.

1) Enne irmutati lapsi, kui lapsed läksid kaevu peale vahtima: „Näkk tõmmab kaevu!“ Laps ütles: „Te käite iga päev vett võtmas, ei tõmma ühti.“ Vanad inimesed ütlesid: „Vana inimest ei tõmma, tõmmab lapse kaevu.“

ERA II 62, 221/2 (29) < Lääne-Nigula khk., Palivere v. ja vndk. – Rudolf Põldmäe < Mart Pikkpoom, 73 a. (1933).

2) Lapsi hirmutatakse selleks, et nad teatud kohta ei läheks ega seal endale haiget teeks. Üheks selliseks kohaks on kaev. Kaevus öeldakse näkk elutsevat, kes lapsi kaevu tõmbavat. Mulle öeldi ka, kui ma väike olin, et ära kaevu ligi mine, näkk viib su vette. Mind aga ei hirmutanud see, vaid tõstis huvi. Missugune näkk võib olla? Krampulikult kinni hoides kaevupuudest vaatasin kaevust alla. Suure kisaga jooksin sealt minema, sest kaevust oli paistnud mulle nagu vastu. Varemalt ma nagu ei uskunud, et näkke võiks olla. Nüüd aga hoidsin kaevust eemale kaua aega.

E 84372 (5) < Viru-Nigula khk. – Elmar Ruben (1933).

56. Tuulispask hoonete kallal.

1) Tuulispask viis mu sauna katuse ära. Kui ta tuli metsa poolt ja murdis kuuseoksi, siis ma mõtlesin, et kui ta siia tuleb, ma annan talle labidaga pihta. Ei saand mõtet lõpetadagi veel, kui juba tuulispask tuli ja viis mu sauna katuse kaugele aru peale, roovi tükka viis veel mõisa heinamaale. Ma kartsin, et viib viimaks mullika ka ära. See oli k u r i - v a i m, kes teadis mu mõtte ja tasus kohe kätte.

ERA II 18, 515/6 (4) < Harju-Jaani khk., Peningi v., Kadakaotsa k. – Rudolf Põldmäe < Kai Silberg, 85 a. (1929).

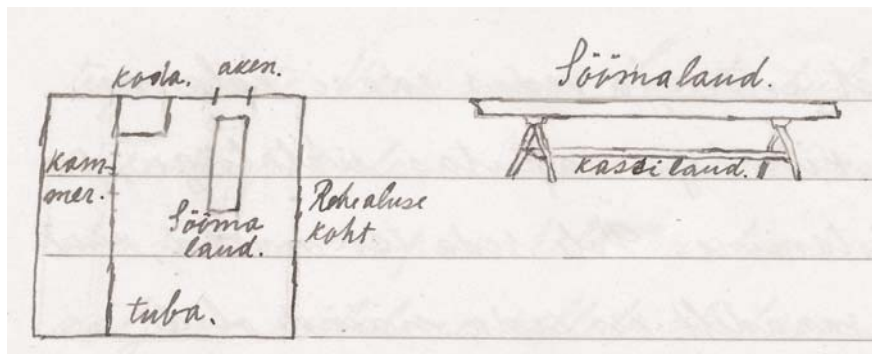
2) Paar aastat tagasi oli ega õhta tuulispaska näha.

Üks õhta oli nii vaga, ma tule aida poolt, seesama luuk seal oli lahti, einatordid kukuvad karsa pealt maha. Mõtlesin: „Kes seal einu

maha ajab!“ Pimedas es taha juure minna. Teisel päeval läksin, einad olid sülla maad luugist kaugel.

ERA II 158, 455 (49) < Mustjala khk. ja v., Panga k. – Aino Ahurand < Laas Mikk, s. 1849 (1937).

57. Mälestused söömisest Märjamaalt.

Pilt 32. Söögilaud ja selle paigutus.

1) Söömalaud oli lihtne puulaud, nelja jalaga ja all jalge peal teine kitsam laud, mida nimetati *kassilauaks*, selle vastu toetusid sööjate põlved. Vanal ajal olid söömalauad madala jalgega, nii et laud asus palju madalamas kui nüüdisajal.

Joodulauad olid pikad, jalge pealt äratõstetavad, laud ulatas toas ees seinast taha, ja pandi seinale ligi, nii palju seinast eemale, et sööjad ruumi said istumiseks. Istumise jäuks olid jooduajal pingid, igapäevaseks söömaks olid istmed ehk toolid ja pingid, kudas kellegil juhtus olema. Kõik lauad ja pingid olid valgest värvimata puust ja küüriti liivaga hästi valgeks. Joodulauad ei olnud igal talul, neid laenati teisest talust, kus oli niisugune laud, sealt viidi tarviduse korral igale poole, niisama ka istepingid.

ERA II 299, 162 (3) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom, oma mälestuste järele (1941).

2) Söömalau oli ikka eesseinas, vanaste olli jo toal üksaenuke pisike aken, mõni maja oli üsna ilma aknata. Laua ots oli akna all, siis paistis valgus üle laua, peremees istus akna pool otsas laua ääres, perenaene ta kõrvas ehk üle laua mehe vastas, teesed, kudas olid arjund ümmer laua istuma, istmeks oli puutükk kas kolme ehk nelja jalaga, ega siis toolisi põlnd. Laud niisama lihtne puulaud, neli jalga all.

Kaks kord nädalas sai liha, keedeti kapsaleeme sees nel'lapää ja pühapäeva õhtuks. Ema jägas lihajäud igäühele oma osa, leiba jäupärest ei antud, võis vabalt võtta, aga räägiti ikka, et leiba peab kokku oidma. Supid olid erne-, tangu-, kardule- ja jahusupp, pudru suuremalt jäult tangu-, aga vahest ka jahupudru. Kõik ei taha jahupudru; vanad tahavad, et on pehmem süüa. Mis need jahud siis vanal ajal olid, jahvatati veskil ää, kõik keed ja jahu segamini, kodu sõeluti käsisõelaga suured keed väl'la ja sellest keedeti pudru ja leent. Kõik sõid ühisest nõust, oli suur vaanas ja puulusikad, kõik sõid üheskoos, lastele anti vahest enne, neil lähvad jo kõhud rutem tühjaks.

Lapsi keelati sööma ajal rääkimast, vanad võisid rääkida küll, kus jutukad inimesed, arutasid kõike asju sööma juures. See oli kombeks, et lapsed enne leeris käimist ei võind süües istuda, pidid püstijalal sööma, leerind inimestel olid suuremad õigused, nad võisid süües istuda. Kui põllul ja metsas söödi, siis oli toit maas ja siis istusid kõik, olgu leerind või leerimata. Põllul söödi aea ääres põllupeendral, eenamaal eenaküüni juures, leevakott viidi ikka küüni. Iga pere sõi oma toitu, teistega ühiselt ei ole söödud.

Vanaste, kui olid lapipõllud, siis Märjamaa külas oli ühel talul kuusteistkümmend põllulappi rukki all. Kui rukis ära lõigati, siis pidi iga põllulapi peal sööma, et siis põld rõõmustab ja vili kasvab easte, siis ikka söödi mitme lapi peal, aga kõigi peal ei jõutud ikka süüa. Metsas söödi suurem jägu palja peaga, vanad palja peaga mehed sõid mütsiga, neile läksid mudu sääsed ja kärbsed pea kallale, siis pidasid süües mütsi peas. Kui söömise lõpetas, siis võttis mütsi peast, vaatas taeva poole ja pani kääd risti. Sööma ajaks riideid ei vahetatud, mis riideid vanal ajal töö juures oligi, va takused kalsud, pühapäevaks olid paremad riided, kis neid muul ajal selga pani. Ega metsas käsi pestud, söödi niisama,

nagu töölt tuldi. Kodu, siis kui oli nihuke töö, mis kääd ää määris, siis sai ikka enne sööma pestud.

Kui kutsumata külaline juhtus tulema sööma ajaks, siis tale pakuti koos oma rahvaga sedasama toitu, mis seekord juhtus olema. Kutsutud külalisele tehti ikka paremaid suutäisi. Rätsepale anti ikka teisal ja paremat toitu kui oma perele. Joodul seisis toit laual, kis söönd sai, see tõusis üles ja läks ära, teene astus kohe asemele ja sõi jälle oma jäu, sedasi kõege pidu aja.

ERA II 299, 168/71 (6) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. < Märjamaa k. – Emilie Poom < Mihkel Pöldre, s. 1872 (1941).

3) Vanaste ja nüüdki süüakse kolm korda päevas, lastele antakse vahepalukest söögi vaheajal ja raskema töö juures; kus võõraid töölisi ka on, antakse enne lõunat lõunaoodet ja peale lõunat õhtuoodet, oode viiakse töö juure kätte. Sõnnikutalgul kodus tõstjatele õue peale, põllul laotajatele ja mahakiskujale põllule, kes siis istuvad aea ääre põllupeendrale sööma. Ooteks viiakse võidleiba, perenaene lõikab kodu leivakäärmad valmis ja määrib võid peale, igaühe jäuks üks käärm. Hooste ajajad, kes on kas vanad ehk lapsed, neile antakse tükk kätte ja sööb tee peal ühe käega hoost juhtides, ehk kui rohkem aega, siis võib hobuse niikaua seista lasta, kui ise sööb. Heinatalgulistele viiakse korviga metsa, kus siis igaüks võtab oma käega leivakäärmeid, mida tooja lahti lõikab ja võid peale määrib. Vanal ajal ei olnud ju nuge, et igaüks ise oleks saand võid võtta, nüüdsel ajal on oote söömiseks igale nuga kaasa toodud söögi tooja poolt ja igaüks võtab võid oma noaga. Heinamaal pannakse toit heinaküüni juure rohu peale maha; kus küüni pole, seal vaadatakse põesa ääres varjuline koht, kus tuul peale ei käi, sööjad istuvad ümber toidu ja sirutavad omale osad kätte, öeldakse: „Sööja käsi peab olema pikk, lõõjal lühike.“

Talvel on kaks söömavahet päevas, sui pika päevaga kolm söömavahet. Jüripäevast algab keskhommiku söömine ja pärtlesepäevast lõpeb keskhommik, siis süüakse kodus vara hommiku enne tööleminekut. Kevade lindude tuleku ajal olla vanaste vara hommiku võetud linnupetet, selleks aitas suutäis leiba ehk lonks kal'la võtta, ka pidid silmad pestud olema, siis polnud karta, et lind petta saab. Toas

süües asub söömalaud eesseinas otsaga akna pool. Kus rohkem sööjaid, seal pannakse laud kesk tuba, peale söömist tõstetakse seina ääre tagasi, et toas rohkem vaba ruumi oleks.

Süües istuvad peremees ja perenaene vastakute teine teisel pool laua otsas, lapsed perenaese kõrval, sulased ja oma pojad, kes suured juba on, istuvad peremehe kõrval laua poolel, karjased – omad ehk võerad – taga laua otsas püsti seistes, lapsed kästi ikka püsti süüa, siis kasvavad heaste. Kes juba leeris käind, see võis istuda, peale leeri ei kasva enam, leeris pannakse kasule tipp peale. Väiksekasvulised ei tahtnud leeri minna, katsusid aega edasi lükata, tahtsid veel kasvada.

Teenijatüdruk istus kas perenaese ehk peremehe poolel, kudas ruumi oli, ehk taga laua otsas. Tüdruku laul oli: „Sui ma suure soru otsas, talve laulan laua otsas.“ Tüdrukud sagedaste laulsid sööma alla. Soruks nimetati, kui heinariisuja ehk rukkilõikaja oma esiga teistest maha jäi, öeldi: „Tol veel suur pikk soru seal riisuda.“ See tuli põõsaste vahel ette, kui igäihel oma põõsavahe ees oli, lagedal riisutakse reas üksteise järel.

Istmeid olid lihtsad puuistmed ehk pingid, lastele, kes ei ulatand laua pealt sööma, pandi toit pingi ehk puupõhjaga istme peale. Kõrkja, õle, tapuvääne põhjaga istmeid nimetati tooliks.

Toidunõudeks olnud vanal ajal puust tehtud kausid ja pütid, piima- ja silgupütid olid kõige kauem tarvitusel. Lusikad olid puust tehtud, lastel pisemad, vanadel täiskasvanutel suuremad. Puulusikad olid suure laia kahaga ja süües puutus toidune lusikas mõnikord vastu ninaotsa ja jättis toitu ninaotsa külge. Kui teine seda nägi, ütles kohe: „Sa viid nina otsas pruudile koa,“ ehk peimele, kui see tüdruku nina oli.

Söödi leent ühisest kausist, siis läks ka lusikavars kaugelt toiduks, kui kausi põhjast paksu kolasid ja toidune lusikas määris nägu, kui külge puutus. Klimbisupiga ühisest kausist söömisel oli sööjatel kange klimbipüüdmine, küll siis lasti lusikad võedu käia. Nägin kord talgul, kui vanamees sõi kausist, kus kaunis rohkeste klimpa oli, naesed hakkasid ka sealt kausist sööma, vanamees võttis ruttu silgukausist lusikaga soolvett ja pani supi sisse, siis naesed ei söönd enam temaga ühest kausist ja ta sai klimbid kõik omale. Lastele õpetati ala-

tasa: „Ei tohi klimpa üksi norida, peab kartulelõika ka sööma,“ aga talgul oli naljaks ikka teise eest parem suutäis ära näpata.

Lastele õpetati: mitte kõhuli vastu lauda seista söömise ajal, kätt küünarnukiga mitte laua peale panna, leiba mitte ühe käega murda, ikka võta leivatükk kahe käega ja murra oma jägu küllest ära. Imetajal naisel titeemal oli luba ühe käega leiba murda, ta hoidis teise käega last süles. Keelati valjuste rüüpamist ja suuga matsutamist. Kui kõha ehk aevastus tuli, siis kohe nägu kõrvale pöörata, et toidu peale ei pritsi. Söömalaual istuja ei tohi jalgu kõigutada: kurivaim paneb oma lapse jala peale kiikuma. Sööma juures ei tohi palju rääkida ega lobiseda, kui oma pere isekeskes sõi, aga kui külaline ka oli, siis sellega räägiti ka mõningaid tarvilikke arutlusi ja uudiseid. Lapsed üldse ei tohtind oma suud lahti teha, öeldi kohe: „Söö nüüd, ega nüüd põle rääkimise aeg.“

Kui peremees ehk perenaine söömalaual teenijale mõne töö kohta, mis halvaste tehtud, märkust tegi või nurises, selle üle pahandas teenija ja ütles pärast: „Või ta akkas seda mulle söömalaudas ütlemal!“ Söömiseiga vaadati ka inimese kärmust, öeldi: „Kis kärm sööma, see kärm tööle, kis laisk sööma, see laisk tööle.“ Tugeva kohta öeldakse: „Härg sööma ja härg tööle.“ Laisa kohta öeldakse: „Härg sööma, aga tõi tööle“; „Sööma minnes esimene, tööle minnes viimane.“ Kui mõni toit ei maitsend ja sööja ei tahtnud heaste süüa, sellele öeldi: „Sea suu sööma, vaata, pärast lähäb küll.“

Vanal ajal oli toit väga lihtne, leib oli peatoit, leivakõrvaseks oli silk, piim, kali, leem, kartul. Leent keedeti õhtuks pajatäis valmis, seda söödi ühisest kausist, laua peale pandi kaks leemekaussi, üks ette-, teine tahapoole, lusikad kahe kausi vahele, sealt võttis igaüks oma ära. Leib oli laua otsa peal peremehe ees, sealt lõikas peremees ehk perenaene leivaviilukad lahti ja pani kausside vahele hunnikusse, kust igaüks oma tarviduse jäuks võttis. Hommiku soendati õhtust leent ja söödi samamoodi kui õhtulgi. Lõunaks oli külm toit, silk, leib, piim ehk kali, ka koorega keedetud kartuled, neid kasteti silgusoolvee sisse. Liha olevat väga vähe olnd, ainult pühapäeva õhtul antud ja suurte pühade aegas, niisama ka võid.

Kui juhtus külaline tulema, siis tema ette toodi võid ka süüa, öeldi: „Võerale anna võidleiba, isi söö silku-leiba.“ Külalise kohta öeldi: „Kui harva käib, siis ausaste peetakse.“ Liha anti jäu pärast, perenaene ehk peremees jägas lihaportsjonid igaühele kätte, lõikas noaga näpu vahel hoides katki, andis käega ja võeti vastu käega – vanematele, see on töötajatele enne, lastele pärast.

Jõuluõhtul võisid igaüks ise oma käega liha võtta, lastel oli jõulu-
otuseks laul:

Jõuaks aga jõuaks jõulud tulla,
siis saaks lapsed saia süüa,
oma käega ossi (liha) võtta,
vahest vorsti varastada.

Üks sulane rääkind, et ta sellepärast vahetab tihti kohta, siis saab uudes kohas esiti suurema lihajäü. Lihatükk hoiti süües näpu vahel ja hammustati otsast, pärast sööma lakuti rasvased näpud keelega puh-
taks. Lastele õpetati: „Hammusta aga leiba suur suutäis ja liha pisike raasuke kõrva!“ Liha oli jo vähä, hea, kui natukegi sai.

Üks rätsep rääkis, et ta olnd talus õmblemas, perenaene toond tale ka liha süüa (rätsepale toodi mõnikord toit töölaua peale), lapsed vaadand kõrvas, kui ta söönd. Kui ta viimase lihatüki oli võtnud, hüüdnud üks laps: „Ema, juba viimane tükk läks!“ Ema olla lastele ütelnud: „Oodake, kui rätsepast üle jääb, siis te saate endile.“ Rätsep kahjatses: „Oleks ma teand, ma oleks neile ühe tüki jätnd, aga mo kõht oli tühi ja mekkis mulle kõik heaste.“

Pudru ja piima söödi ühisest nõudest, pudru oli kausis ja piim pütis, sealt võttis igamees korraga pudru ja kastis piima sisse. Kui oli piima rüüpeks leiva kõrva, siis see toodi ühe suure kapaga lauale, sealt rüübatu kordamööda, ega piimakapp saand laual seista, oli järjest söö-
jate käes rüüpamiseks. Lastele anti väikse kibuga piima, nad ei suutnud suurt kappa tõsta.

Pilt 33. Lähker.

Metsa töö juure võeti piima lähkriga ja rüüpe jäuks kapp ka kaasa, kus sisse lähkrist piima lasti söömaajaks. Ega selget piima ei saand keegi süüa, ikka segati veega, et rohkem oleks suud kasta. Silgud olid metsas pütiga, sinna pandi ka silgusoolvett leiba sisse kasta, pütil oli kaan peal ja kaane külges sang, millest hea pütti kanda, väljaspoolt oli pütt kirjuks põletatud, nagu neid veel muuseumis näha võib. Teelkäimiseks olid silgukarbid, aga nende sisse ei saand soolvett panna, nendest jooksis soolvesi välja. Liha ja või pandi ka karp, aga paljuks neid talurahval süüa oli. Leent viidi ka pütiga metsa, leemepütt oli suur, kõrvad külges, kaan peal, kaane peal sang kandmise tarvis, kaan kinnitati pulkadega kõrvaaukudest läbi püti peale kinni. Et kõik toidunõud puust olid, siis oli iga laupäev kange nõude küürimine, selle jäuks oli küürmold õues kusagil seina ääres, kus sees oli liiv küürimise tarvis. Küürmold ehk liivaküna oli puust õõnestatud nagu pesukünagi, aga palju vähem ja jalad olid küna külges otsapidi. Enne küürimist leotati nõud keevas vees ja siis küüriti niinekoore nuustikuga liivakünas puh-taks, loputati puhta vee toobris liiv küllest ära ja pandi päikesepaistele kuivama, kas aeateivasse ehk selle jäuks tehtud pingi või kaevurakete peale. Mida valgemad ja puhtamad nõud kuskil peres olid, seda enam kiidetud perenaised ja tüdrukud. Heinale minnes nähti kohe, kellel ilus valge lähker selgas ja puhas pütt käe otsas, ka leivakott pidi puhas ja valge olema.

Igapäevase töö juures sööma ajaks riideid ei vahetatud, milledega tööol oldi, sellega mindi ka sööma, sõnnikutalgul vahetati õhtusöögiks puhtad riided, päevased tööriided ju haisesid sõnniku järel. Lastele, kes endid süües täis tilgutasi, seoti rätik kurgu alla, üsna väikse lapsele tehti ilalapp ette, et kuube ära ei määriks. Pühapäeval kirikust tulles võeti kohe puhtad kirikuriided ära, enne kui sööma hakati.

Kodu toas süües mehed sõid palja peaga, naestel pidi pea kaetud olema, tüdrukud ja lapsed võisid süüa palja peaga ehk rätik peas, kudas keegi tahtis. Metsas heinamaal olla üsna vanal ajal mehed ka palja peaga söönud, hiljem söödi metsas müts peas; kui söömine lõppes, siis mees võttis mütsi peast ja pani käed risti söömapalveks, peale sööki.

Sööma ajaks käsa ei pestud, kui väga must töö ei olnud; kui olid käed mullased ehk sõnnikused, siis koju sööma tulles pesti, aga väljas süües nühti rohu peal suurem mustus ära ja aitas küll. Vanal ajal naesed laotasid põllul sõnnikut kätega laiali; kui neile sinna oodet toodi, pühkisid rohu peal käte küljest suurema sõnniku ära, nühkisid kuiva mullaga üle ja ütlesid: „Ega sõnikut või põlata, sõnikust kasvab meile leiba.“ Öeldi: „Kelle käsi sitane, selle suu saiane“ ehk „Kelle käsi rähmane, selle suu rasvane“; „Kelle jalg kergatab, selle suu matsatab“; „Kis ei viitsi tööd teha, see ei pea sööma“; „Tühi kõht on kõige parem leevakõrvane.“

Magamast tõustes pesti silmnägu ja käed puhtaks ja sellest aitas kõigeaks päevaks, pesemata silmega ei tohtind süüa ega palvet lugeda, seda peeti patuks, seda õpetati lastele meespidamiseks. Vanaste olla mehed enne oma silmad ja käed puhtaks pesnud, kui siga tapma läksid ja seatapmise noatera tõmmatud läbi tule, tuli pidi noa küllest mustuse ja muud vigad ära võtma.

ERA II 299, 139/50 (13) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom, oma mälestuste järele (1941).

4) [- - -] Peremees ehk perenaine laulsid sööma alla ehk lugesid söömapalvet. Kus juba lapsed suuremad, seal kästi lapsi sööma alla laulda ehk söömapalvet lugeda; ka pärast sööma pidi laulma ehk lugema, see oli rohkem talgutel ja pulmas, varrul, matustel, seal olid

sööjad kõik ühekorraga laua ääres ja said kõik laulust osa võtta, kodus töö ajal, kes söönd sai, läks kohe lauast ära ja viimane üksi ka enam laulma ei hakand.

Metsas ei lauldud, pandi käed risti ja sosistati palvesõnu: „Issand Jumal, taevane Isa, õnnista leiba ja rooga“; „Tule meile võeraks, Issand Jumal ja õnnista, mis sa meile oled annud“; „Issand, õnnista meid ja neidsinatseid sinu andeid, mis meie sinu rohkest armust vastu võtame.“ Iga palve lõpul öeldi ka „aamen“. Pärast sööma pandi sõrmed risti ja öeldi: „Aitäh Jeesuksele.“ Seda õpetati lastele juba noorest põlvest, üsna väiksete lastele harjutati sõrmede ristipanemist. Enne sööma kästi last: „Pane käed risti ja ütle: „Jeesuke, jätk!“ Kui lapsed suureks ja vallatuks läksid, siis ütlesid: „Jeesuke, jätk, ja ammas, akka.“

Ühes talus lesk mees võtnud naise, mehel olnud pojad kooliskäijad ja mõistsid juba koolipoiste vigureid. Võõrasema oli seda teinekord koolitajale rääkind ja see oli poissi sellepärast noomind, poiss tulnud koju ja ütelnud: „Küll meie ema on aga edev, isi ka palveinime, ta rääkind seda koolmeistrile, kudas ma sööma alla lugesin!“ Ema ütelnud: „Ega ma seda koolmeistrile üksi rääkind, ma rääkisin seda mitmele, see oli mo meelest aga nii ime, et sa sedasi lugesid!“

Kui lapsed sööma alla lugeda ei tahtnud, siis lubati neid sööma ajaks si g a d e l a u t a viia, räägiti vanasti, et ollagi lapsi sigade lauta viidud. Üks ema viind oma väikse lapse sealauta, kus vana emis olnd, unustand lapse kauaks sinna ja kui ta meele tulles vaatama läind, olla emis lapse juba ära söönd. Kas see tõsi on või räägiti laste hirmutamiseks, et siis lugema-laulma pidid õppima.

Ka teenijad laulsid söömalaule, kellel hea hääl oli, neid just nii ei sunnitud kui oma lapsi. Pulmas, matusel laulsid või tegid laulu hakatuse vanemad mehed ehk naesed ja siis laulsid kõik kaasa. Varrul oli laulmine vaderite kohuseks, võisid ka teised algust teha, kui juhtus vader vaevase häälega olema. Ühissöömingutel, talgutel jne. toitu ei jägatud, igäüks võttis ise, aga viisakus nõudis, et vanemad võisid enne võtta, nooremad pärast ja lapsed kõige viimaks. S ü l e l a p s e d olid emaga seltsis lauas ja ema söötis teda. Igapäevases korras anti ikka vanematele ja töötegijatele enne, lastele pärast. Peremees lõigand leiba ka igäuhele tüki kätte, kõige esimese tüki and koerale, siis töötegijatele.

Õeldud: „Koer peab enne saama, koera käpa all kasvab leib.“ Ükskord nälja ajal, kui vili põuaga kõik ära kuivand, olla ainult koera käpajälje sees vili kasvanud ja sellest ajast antakse esimene suutäis koerale.

Kui külalaine oma perega koos sööb, siis lükatakse ikka toidunõud talle ligemale ja sunnitakse kõike võtma, öeldakse: „Söö aga kõht täis, ää karda kedagi, võta aga liha, võid,“ jne. Naljaks öeldakse veel nüüdki isekeskis: „Võta võid ja katsu kala, söö kõik, mis süda kutsub,“ kuigi võid ja kala laual ei ole. Ka öeldakse: „Söö aga sa oma kõht tublisti täis, ää oma inimeste järel vaata ühti, oma inimesed söövad vahest omikuni,“ või „Söö ennast unгани täis.“ Lastele öeldi: „Söö punna täis, siis sa kasvad.“

Meeste ja naeste vahel söömisega oma perega ei tea vahet olevat, istusid lauas, kudas oli harjutud istuma, toit oli kõigil ühine. Pidudel, talgutel, kus hulgakesi söödi ja korruga lauda istuma ruumi polnd, siis ikka mehed sõid enne, naised pärast, kõige viimaks lapsed, karjatsed, toidutegijad ja vabadikud, ka vanakesed sõid pärast ehk neile anti nurka sāngi juure, kus nad olid.

Kus majas ihnus perenaene oli, see sõi salaja tagakambri paremat toitu ja käis laua juures teiste seltsis ka moe pärast toitu katsumas, et teenijad aru ei saaks ta salasöömisest. Olla ka hilisemal ajal neid kohti olnd, kus pererahvas teisal sõid ja teenijatele anti seda, mis neist üle jäi. Üks teenijatüdruk tulnd talust ära ja läind uut kohta otsima. Küsitud, miks ta sealt ära tuli. Tüdruk vastand: „Ma olen õppind nihukese koha peal teenima, kus me perenaesega ühes tööd teeme ja ühe molli kallal sööme, aga seal anti mulle neid ülejäänd jahtund tilkasi, mis nad isi olid läbi luristand.“

Üks perenaine pand supi sees keedetud liha oma jäuks kerisele seisma, kust ta siis sööma vaheajal salani võttis. Sulane-poiss oli sest aru saand, ta olnd kärmas perenaist aitamas loomade talitusel, kui perenaine läks lehmale jahu ehk soola tooma, et polnd toas, siis poiss võttis kähku keriselt kausist liha ja lükkas kausi küliti ja perenaine arvas, et kass on liha kallal käind, nii ta sai kassi arvel liha süüa. Nüüdki on ütluseks väikse varguse kohta: „Seal olla kassi paha tehtud.“

Karjatsed sõid metsas, mis ajal tahtsid, kas püstijalal seistes ehk edasi käies, kõige rohkem aega oli neil siis süüa, kui loomad kesk-hommiku ja lõuna ajal magama heitsid, siis võisid ka karjatsed maha istuda sööma, neil oli leivakott paelaga kaelas ja kandsid seda kõige päeva igal pool ligi, sealt võtsid siis niikaua, kui võtta oli. Kui loomad rahuliste sõid, et aega oli tuld teha, siis küpsetati ka kartuleid. Kui karjane kõhu täis sai ja pudelis piima veel järele jäi, siis tagus jalakannaga maa peale augu nii kõvaks kui sai, valas piima sinna sisse koerale süüa ja leivakoorukesi ka lisaks. Koer oli ju karjatse truu ja kallis seltsimees. Karjatse kohta öeldi: „Karjatse söömalaud iga põesa ääres.“

ERA II 299, 152/8 (1) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom, oma mälestuse järele (1941).

5) Kui laual söödi ja mõni inimene hiljem tuppa tuli, pidi ütleva: „Jätku toidule,“ ka leiva sõtkujale ütlesid uksest sisse tulijad: „Jätku leivale.“ Söömalauas ei tohi ringutada, ajad laiskuse toidu peale, magamast tõustes võis üksi ringutada, mujal mitte, ajad oma laiskuse teiste peale. Lauas ei või haigutada, kui haigutus kipub, siis haigutatakse peo sisse; kui keegi täie suuga haigutab, sellele öeldakse: „Mis sa aad suust lahti, Jumal mõtleb, et sa laalad.“ Kui leiva sees juhtus olema kas puupind, mis võis olla astja küllest tulnd ehk mõni muu prügi, siis selle leidja ei võind seda sööma ajal nimetada; kes seda teistele näitas, öeldes: „Näe, mis leeva sees on!“, siis tale öeldi: „Ää tee leevale häbi, leib teeb teenekord sulle häbi.“ Leib tegi ütlejale sedasi häbi, et ajas seltskonnas äkiste peeretama. Kui levatükk maha kukkus, siis pidi maast võttes leivale suud andma, mudu leib põgeneb majast ära, peab olema leiva vastu aupaklik. Sööma ajal ei tohi hunti nimetada, hunt tuleb karja kallale. Jänest ei tohi nimetada, jänes sööb orase ära. Pererahvas peavad kõik korraga seltsis sööma, siis lammad sigivad heaste.

Kui teisele külaleiba anti, siis lõigati otsast tükike ära, et mitte leivajätku ära anda. Kes teiselt leiba laenuks viis, see viis laenuleiba teisele tagasi ikka natuke rohkem, kui oli teiselt saand. Seda öeldi: „Viis laenu naeruga kätte.“ Kes vähem viis, see viis laenu

nutuga kätte. Vanasõna: „Laastutuli ja laenuleib ei kesta pikale.“ Kui süües leivaraasuke suust ehk tükike näpುವahelt maha kukkus, siis tuli näljane külaline, kellele oli tarvis süüa anda. Kui süües toit hingekurku läks, nii et kõhima ajas, siis ennustas vanematele külalisi, lastele tapelda, riielda saamist; kui nii kõvaste kõhima, et silmad vesiseks läksid, siis võis peksta saada. Kui leivalõikajal nuga leivast välja tuli liuhti, ei lõigand kuigi suurt tükki, siis oli sööjal kõht täis. Kui nuga sügavaste leiva sisse kiskus ja lõikas suure karjatsekanika, siis oli sööjal kõht tühi. Kui nuga käest maha kukub, tuleb meeskülaline, kui lusikas kukub, tuleb naiskülaline.

Vanal ajal olnd söömalaual peeretajal kõva trahv, peale sööma hakatud temaga kündma. Kündmine toimund järgmiselt: süüdlane pandud seliti maha ja ahjuark kõhu peale, üks istus argi peale ja teine võttis jalust kinni ja vedas edasi, kolmas võttis juukstest kinni ja raputas ühtelugu, see olnd saha puistamine. Pole seda ise näind, kuulsin lapsepõlves vanadelt, kes seda näind olid. See karistus oli suurte inimeste jäuks, lastele lubati, aga ei tehtud mitte, lapsi häbistati sel korral ja lubati vitsa anda, öeldi: „Mis sa teed, suuga sööd ja takkaotsaga tänad!“ Laste vabanduseks öeldi: „Peeruke naeruke, salasitt petja komme.“

Mõne peres oli see mood, kui sööma ajal juhtus külainime tulema, siis kutsuti teda ka sööma ehk anti tale tükk leiba kätte, öeldi: „Ega külainimest või lasta kuiva suuga ära minna.“ Kui külainimene vastu tõrkus, ei tahtnud sööma tulla, siis öeldi temale: „Kas sa änam oled kui toit.“ Ehk: „Leib ikka vanem kui sina.“ Sooja leiva eest öeldud aitüma läheb kohe taevasse ja on andjal seal eest leida. Hea külajutu eest saab ka sooja leiba. Tühi kõht olla kõige parem leivakõrvane.

ERA II 299, 158/61 (2) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom, oma mälestuste järele (1941).

6) Ühes peres läind peremees ja perenaine kottu ära, käskind sulast perele lihajäud lõigata, liha oli paras jägu välja antud perele jägamiseks. Sulane lõigand ühesuurused tükid, aga viimane tükk jäänd suurem, siis ta olnd kimbus, kellele suurema tüki annaks; teised hakkavad nurisema, kui näevad, et üks rohkem saab. Tal tulnud hea mõte:

lase nad ise võtavad, eks näe siis, kes selle suure tüki võtab. Ta ütelnud: „Ma lõikasin liha katki, igaühe jäuks on üks tükk, võtke nüüd isi oma käega.“ Vaadand ise, kudas nad võtavad, aga keegi ei ole julgend suurt tükki võtta, kõik võtsid vähemad ja suur tükk jäi ta enese jäuks. Sulane mõtelnd: „Sedasi võiks teinekordki veel teha.“

ERA II 299, 163 (4) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom, oma mälestuste järele (1941).

58. Söögi ootus.

1) Peremees, peremehike,
perenaene, naesuke!
Tõsta jalga, ma vaatan,
kas su viisud villendavad,
jalanartsud narmendavad
köögiteeda käiessagi,
aiateeda astussagi.
Juba meil tülpib tühja kõhtu,
näpib nälgi vööalune.
Pane nüüd lammas laua peale,
oinas teise otsa peale!

EÜS IV 1552 (6) < Pilistvere khk., Kõo v. < Viljandi khk., Uue-Võidu v.
– Mart Saar ja Hans Siimer < Mall Larm, 67 a. (1907).

2) Ma nägin kambrist tulevat
tükk leiba kahe silguga.
Ei seda anta minule,
sest see on pere pärandus
ja pereema varandus.

H III 8, 428 (5) < Palamuse khk., Luua v. – Helene Masen (1888).

59. Talu toiduriistadest.

1) Kui võrrelda endiseid töid praeguste linna turul müügil olevate lusikate ja kulpidega, siis viimaseid endistega võrreldes peab nimetama „nottideks“, nagu kord ühel söögilaual ütles üks kolmeaastane plika, kui ta esimest korda nägi linnast ostetud lusikat. Kadakane lusikas, rõngaga kulp ja puust vaagen, need olid talu perenaise uhkus, aga siis pidid nad ka olema ilusad. Kadakast lusika pidi tegema toorest puust, niisama ka püti ja lüpsiku, muidu ei saanud teda puhtaks ja ilusaks, aga ka uurde lõikamine oli kuivast kadakast raske asi – uure ei jäänud pidama ja läks külge lüües välja. Pidi alati teadma, kui palju ta kuivades kokku tõmbas. Lepp ja kuusk tarvitati kuivatatult.

ERA II 200, III (5) < Tallinn – Joseph Grünthal (1938).

Pilt 36. Puust kauss.

2) Reheahju ees oli kolle. Siin tuli seina seest konks, mille otsas ketiga p a d a rippus – millega sel korral kõik keedeti. P a n n i d olid ka – need olid aga ilma sabata ning pandi tulele ja võeti säält ära pannirauaga. Või siis sel korral pannisid palju tarvitetigi. Niisugusi praadisi ja peenemaid toite siis ju ei tuntud. Harilik – mida siis panniga tehti, oli: tehti sousti, küpsetati munaga liha ehk soendeti vahest paksu kapsaid (need keedeti muidu alati padas tangudega). Siis tehti veel ka tatra-, nisu- ja odrajahukooke. Supid olid nagu nüüdki talukohas. Söögiks oli suur pikk valge puust taotud laud üle rehetare – kus pika pinkidega juures istuti. Söögiks tarviteti puukausid, pütid, puulusikad, mida harilikult mõni lahtine inimene kas pärnast, kasest või kuusest

välja meisterdas, see eest jälle leivajahu ning pütiga hapupiima saades. Vahest tehti anumad ka tammest või õunapuust, mis aga juba haruldane oli.

ERM 12, 78/9 < Palamuse khk. – Marta Kangro-Pool (1920).

60. Toiduvalmistamis- ja säilitamisriistad ning toidutavad Suure-Jaanis.

1) Toidutegemise nõud. Pada. Malmist valatud, suurema- ehk veiksemamõeduline, traatsang pääl, ja sellega koldes lahtiselt koogu otsas, täitis oma keedukohut.

Pann. Plekist kummitud ülespidi äärega tsirkelis ümargune, pikk saba taga. Poest ostetud.

Mõla. Üks teist otsa pidi labidamoodu laiaks lõigatud jala-kahe pikkune puu, millega tanguputru keetmise ajal segatakse.

Kulp. Suur, ümmargune kausimoodu kaha või kaba ja jalga poolteist pikk vars järel. Supi segamise ja tõstmise tarvis. Suurus on mitmesugune, aga kõik on puust tehtud.

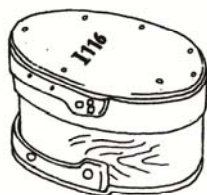
Mänd. Männa ladvast tehtud ja valgeks kooritud. Tüveotsa küljes ümberringi tolli 4–5 pikad oksa-anksid. Kui jahu vee sisse lastakse ehk kõrti keedetakse, siis segatakse selle riistaga ringi.

Leiva-lõim (mõhe) on suur küna raejalge pääl, kus sees leib hapendatakse ja kastetakse.

Lebalabidas. Puust labidas pika varre otsas, millega leibu ahju lastakse.

Söögi- ja jooginõud. Leeme liud. Puust treitud poolkuuli, suurem ehk vähem, nii kuidas puu andis ehk tarvitus nõudis. Kõige veiksem on räimekopp, nagu veike alustass.

Karbid. Kaks õõnest poolt, alumine natuke sügavam, saarepuust, kõverdatud keredega, mõlemil põhjad all. Pooled käivad plinki üksteise sisse. Kodust väljas olles teel ehk tööl. Pannakse nende sisse liha ehk võid ja räime, vedelat toitu nad ei pia.

Pilt 37. Puust toidukarp.

Kapp. Veikestest laudadest põhja ümber kokku tehtud, alt kitsam, päält laiem. Üks laud on teisest rohkem kämmelt pikem, enamiste ka seljakile kõver, see on kapa kõrv. On ka kahekõrvalisi kappasid, et laua pääl vastastikku ühest kapast rüü Bates riista ringi pöörmist ei ole.

Kann. See riist on ka laudadest kokku pandud, aga alt laiem ja päält kitsam. Kõrv on peaaegu kruusi kõrva moodu, kuid alumise kõrva küljes on eemale hoidev saba, mille plaan väga mitmet moodu on. Ülevelt äärest ulatab kõrva ots nii palju välja, et kaane haraline kand selle otsa on passitud, siis pulgaga mõlemist läbi lastud, et kaan nagu hinge pääl üles-alla käib. Kannudele ehteks on neile palju peenikesi vitsu pääle aetud – uurde pääl neli ja üleval ääres neli vitsa. Piduvõi õllekannud on veel mitmesuguste viguritega üle kirjatud, mis tulise rauaga sisse on põletatud. Mitmed on veel kahekordse põhjaga, kus haavlid vahele on pandud, et tõstes ja suu äärde upitades hästi kõrisevad.

Lass – lähker. Kahe põhja ümber, mille vahet umbes tolli 5–6 arvata, on lauad pandud. Suu-laud on paksem, millel ümargune uherdiauk sees ja puust punn ees. Kahelpool kõrval on ka üks laud paksem ja pael nende küljes, midapidi lassi hää kaela on panna. Teised on jälle ankrumoodi tehtud, keskelt jämedad ja otsast peenemad.

Lusikad. Need on kõik kõverast puutüvest tehtud. Kaha või kaba on muna laadi pikergune ja vars ülespidi kõver, kuna ots jälle tagasilangenud on. Keeva veega pesemisest on nad süsimustad nagu

poleeritud. (Kulp, pudrumõla, pudrunui ja kõrdimänd.) Lusikameister ei saa muidu nime, kui et reeaisast tosina välja oskab lõigata.

Toidutagavara nõud. Tünnid. Ühed laudadest kokku tehtud, alt laiemad ja päält kitsamad – aga ka ümbriti – teised ummikud, see on: jämedatest puutüvedest õõneks voolistatud ja põhi alla pandud. – Kõigil enamiste kaaned varjuks pääl. Nende sees hoitakse liha, räime, kapsaid jne. tagavaraks.

Pütid kaanega ehk ilma. Laudadest põhja ümber kokku tehtud, alt kitsamad, umbes toopi 2–4 suured. Neid pruugiti piima hapendamise jne. jaoks. Oli neil mõnel hästi (uurdest kunni pooleni) vitsu pääl, siis hüüti neid vitsik(uks).

Kirn. Alt kitsam, kaan pääl. Suurus mitmeti. See oli roka (märjukese) tagavara-nõu.

Talituse nõud. Panged. Alt laiemad kui päält. Suurus umbes 10 toopi. Kõrvade külgi nõörist sang punutud.

Pilt 37. Toober toobripuuga.

Toober (tooris). Alt kitsam, päält laiem. Suurus kolm kuni neli pange. Kõrvadel on augud sees, millest puu läbi pistetakse ja õlale võetakse. Toobripuu nimetatakse ka *v a h e p u u*.

Künad. Jämeda puu tüvele külje päält sisse õõnistatud, otsad mõlemal pool ees. Suurus põrsa ehk kassi mollikesest kuni kaevukünani, väga mitmetaoline.

H II 55, 641/5 (II) < Suure-Jaani khk., Vastemõisa – A. Johannson (1896).

2) Söögiastjaga olivad vanad rahvas vaese järje pääl. Ehk küll hoolega rasket tööd tehti, siiski oli majas puudus sagedasti peremeheks. Leib oli tuulutamata rukistest – haganatega pooleks – rappeleib. Ainult pühadeks oli ka roovitud leiba. Leiva kohta on tänapäevani veel tähendus rahva suhu jäänud: „Mees läks mõisa väljale töösse, siis lõi kõigepäält vaia maha, kus ta leivakoti külgi sidus, et tuul ära ei viiks.“

Leiva kõrvale oli pääasjaks räim (silk). Neid käidi igal kevadel rannast toomas. Ubinid (kartohvelid) oli väga vähe, mida aruvõtlikult nagu mune saadi. Liha ei saadud mõnes kohas rohkem kui kõigest paar korda nädalas; siiski ainult talvel, suvel oli teda veel vähem ehk mitte sugugi. Võid anti ainult külalistele, ja karjasele kõigist pühapäeva hommiku prukostiks.

Suppi oli igal õhtul ja hommikul. Supid olid kas rasvaga keedetud ehk mustalt, ja siis söögi aeg piima pääle pandud. Enamiste oli hapupiim. Kui hääste taheti, pandi mõlemid, rõõska ja haput. Suppidest on nimetada: tangu-, herne-, oa- (ubina-) ja kapsasupp. Tangu oli aga iga sorti supi seas, välja arvatud ubinasupp, mis vahest ka muidu oli. Sellevastu pandi jälle kapsasupile vahest ubinid ehk ube hulka. Suppide juure võiks veel kõrti või jahuleent nimetada, mida odrajahust tehti ja mõnikord veel ubinid sekka pandi. Himuroaks keedeti nisujahu kõrti, aga kui ette tuli, tehti näljakustutuseks jälle rukkijahustki. Putru keedeti tangudest ja ka odrajahust, aga „ubinatabme“ lõi nad mõlemad üle, sellele võeti leiba kõrvale.

Kes tangupudru kõrva leiba sõi, seda öeldi sellele vangiminemise tähenduse olevat. Suvine tähtsam leivakõrvane oli räimesoolvesi ja piimamärg vai (k)rokk, mida kirnu sees hästi hapuks lasti minna. Talvine maiuseroog oli kaerakile, suvine kama. Vahepalukeseks tehti odrakaraskit ehk nisurõska. Leivajakuks tehti supi sisse veel kakkisid. Sügisel, kui lambaid tapeti, tehti „verivommisid“ ja „päidikasuppi“. Et toidupoolist napildi oli, siis pandi ka teenri söömist teravasti tähele. Näiteks ühes talus keelatud räimeleiva pääle piima ehk suppi rüüpanast, et see korruga kahe kõrvase ärasöömine olla. Teises talus ei tohtinud rohkem hernid lusikasse korralt võtta kui neli-viis tera. Kui keegi rohkem võtnud, näinud varsti, kuidas perenaene keelamiseks suured silmad teinud. Kolmandas kohas antud

räimed jaoperast – igale üks räim. Ükskord võtnud poiss teise räime veel, aga perenaene pöörutanud kohe: „Poiss! Või juba teine räim, ja soolvett sugugi!“

Toidu nappuse pärast otsiti toidule ka hääd tulu, ja seda andis omast kohast ka toiduvalmistamise viis; seda püüti sagedasti niisuguseks teha, mis mitte väga mokajärele ei olnud. Isegi pidusöökide juures arvati toidu solkimise kombe tarvilise olevat, et palju üles ei läheks. Leib lasti enne kõvaks minna kui seda sööma hakati: „Liisu, ae, Liisu! Pane ruttu lebajuur ära, seitse ainust pätsi aitas veel!“ Nii on ühe perenaise käsk naljasõnaks tänapäevani veel rahvasuhu jäänud. Mõni kehva peremees, kes ka tuulutamata rukistest leivaga veel lebast leiba ei ulatanud, pannud neile veel odrahaganaid hulka, nii et jahvatades kolusse vili kinni jäänud ja orgiga kivi alla sunnitud. „Oleks hää küll, kui sedagi leiba huupi käes võtta oleks,“ kõnelenud siiski veel teenrid. „Hoidke leiba heina-ajaks,“ on vanast järele jäänud rahvasõna. Muul ajal otsis perenaene näljakustutuseks seda ja teist nipet-näpet lauale ja ajas söögikorra mööda, aga kui töölised heinale läksivad, siis polnud see enam võimalik, vaid säääl kodust kaugel piditi aina leiva pääle toetama. Suppi keedeti ainult korda kaks nädalas ja siis ikka üks suur katlatäis, millest siis igaks hommikuks ja õhtuks oma paras osa söömiseks ära soojendati. Igas söögis ei võidud ise suppi keetma hakata, sest et sellega „supivalgust“ palju oleks läinud.

H II 55, 663/66 < Suure-Jaani khk. – A. Johannson (1896).

3) Toitu peeti kalliks ja au sees. Leiba võeti kätte hellasti ja armuldi, lõigati ettevaatlikult, murti igat raasukest kokku hoides, pandi tasa ja õrnasti laua pääle ega sallitud ühtegi ülbet ega hoolimata ümberkäimist temaga. Nähti leivasuutäit põrmandal, siis tunti selle juures ehmatust ja häbi, võeti üles ja suudeldi, enne kui suhu pisteti. Nähti kuskil söödavat, siis üteldi palvesõna: „Jakka, Jumal, leiba!“ ja vastati: „Jakka!“ ehk: „Jakku tarvis!“ ehk: „Jakko Jumal!“ Saadi kellegi käest leiba, siis üteldi: „Aitäh!“ ehk: „Aitima!“

Söögilaua pääle ei tohtinud midagi toidupuru ega jätiseid jäeda. Supitilgad kasteti leivasuutäiega ära; kartohvlid söödi sagedasti kõige koorega, ainult supi sisse kaabiti maraskile. Räime pääd ja

sabad, mis sikked närida, lõigati laua pääl peeneks. Supilusikas lakuti keelega söögi lõpul hoolega puhtaks jne.

Ehk orjarahva põline päätoidus küll halv oli, siiski söödi seda suure ja hää isuga. Inimesed olivad prisked ja jumekad. Mehed kandsivad suured kõhud ees nagu kõrtsimehed kunagi. Oli ka mehi, kes haruldased liigsööjad olivad. Nädala moonaks kulunud mõnel kolm-nelikümmend naela ja rohkem leiba ära. Mõni söönud pätsi leiba paari söögiga ära.

H II 55, 666/7 < Suure-Jaani khk. – A. Johannson (1896).

61. Vanaaegsed toidud ja toidukorrad.

1) Iga laupäeva õhtu oli tangupuder hapupiimaga. Pühapäeval kapsasupp. Esmaspäeval pudru, odra- või rukkijahust. Teispäeval lihasupp kartulatega. Kolmapäeval kaerakiisel. Neljapäeval herne- või oasupp, selle supi kõrvale leiba ei antud, sest vanarahvas ütleb: „Ubadel ja hernestel on leivakott seljas.“ Reedel tangusupp piimaga. Õhtuks keedeti supp ehk pudru ja seda soendati teisel hommikul. Lõunaks anti, mis perenaisel juhtus käepärast olema.

2) Suurematel pühadel, nagu mihklipäev, mardipäev ja jõulud, anti süüa paremini. Mihklipäeval pidi olema õlu, tanguvorst ja nisuleib. Mardipäeval ani ja kapsad. Jõululaupäeva õhtuks küpsetati kõige parem liha, nagu seapea ja konsuotsad. Siis võis pere ise o m a k ä e g a l i h a v õ t t a, kuna muul ajal perenaine igale kätte jagas. Vastlapäeval keedeti seajalad oasupiga ja söödi neid rasva sees küpsenud leivaga. Ka jaanipäeva peeti nii kalliks kui jõuludki.

E 61096 (1-2) < Viru-Nigula khk. < Vändra khk., Vana-Vändra v. – Salme Jürisson (1927).

3) Leent toodi lauale puukausiga, kust iga kodakondne oma puulusikaga võttis. Pärast söömist nooliti lusikad puhtaks ja pandi enamasti ilma pesemata varsti riitulile, kust neid järgmisel korral jälle välja toodi. Kui liha juhtus leemes olema, võeti liha lusikaga leemest välja, siis haarati sõrmede vahele ja söödi, sõrmed tilkusid rasva. Keedeti

ainult lamba- ja sealiha. Loomaliha ei söödud. Looma tapeti sügisel. Tavalisest lõppes liha kevadel. Suvel aeti täiesti ilma lihata läbi. Sööma ajal rüübati kalja kuiva toidule peale.

Suvel astusid silgud liha asemele; heeringaid ei tarvitatud. Aga talvelgi täitis silk liha kohuseid, sest liha ei antud iga päev, vaid 2–3 korda nädalis. Talvel ei lüpsnud lehmad nädalite kaupa, siis tarvitati ainult kalja. Kui lehmad lüpsid, söödi haput piima, rõõska pandi ainult leeme peale.

E 8° 5, 50 (189) < Vigala khk. – Matthias Johann Eisen (1927).

- 3) Endisaegne söögikord: pühapäev – kapsasupp sealihaga,
esmaspäev – tangusupp piimaga,
teisipäev – kardulesupp piimaga,
kesknädal – tangupudru piimaga,
neljapäev – kardulesupp või
ernesupp loomalihaga,
reede – tangusupp piimaga,
lauba kaks pudru (lõuna ja õhtu).

ERA II 298, 92 (163) < Paide l. vndk. < Türi khk. – Richard Viidalepp < Eeva Usar, s. 1856 (1931).

4) Korralikud toidud talurahval igas nädalas. Pühapäeva õhtune toit oli kapsasupp sea- ehk lambalihaga; suvel, kui uute ja vana kapsaste vaheaeg on, keedetakse ka piimaga kardulesuppi. Pühapäeva õhtust suppi (ehk nõndanimetud leent) süüakse soendult esmaspäeva homikul. Esmaspäeva õhtul keedetakse enamiste erne- ehk oaleent ilma lihata. Teisipäeva homikul seesama soendud. Teisipäeva õhtul karduled ja kaalid segamini leemeks tangudega, seda ka soendatud kesknädala homikul. Kesknädala õhtul pudru enamiste jahudest, kardulestest tangudega ehk ka jahudega segamini keedetud, hapupiimaga kasta; kui piima ei ole, siis kaillaga ja pannakse võid silma. Sedasama ka neljapäeva homikul, kui piima on, keedetakse ära ehk soendakse. Neljapäeva õhtul ja reede homiku jälle kapsaleem. Reede õhtul on enamiste kõrt jahudest ehk kardulestest, see ka laupäeva homikul soendult. Laupäeva õhtul pudru, enamiste tangudest, see ka

pühapäeva homiku kupatud või keedetud piimaga. Lõunane toit on enamiste igal päeval karduled silguga ja rasvast kastega, vahest tehakse leivapudi kailla sisse ja keedetakse seda, kui piima ei ole.

Kui suvel mõni töö saab lõpetatud, nagu heina-, rukki- ehk kardulekoristamine, siis keedetakse ikka tangupudru ja pannakse võid silma, ka antakse suutäis viina, uuemal ajal keedetakse ju mõnes kohas mannapudru. Rael ja Lagedil ja Mõikus pidi siis võid-leiba antama leikuse ajal, kui üks esi üle välja leigatud jälle saab.

H IV 7, 53/4 < Jüri khk., Kurna v. – Jaan Saalverk (1896).

62. Näpunäiteid söögi ja söömise juures.

Kes leba seliti paneb, see jääb haigeks.

Kui leba raasukesed, mis söömise juures üle jäävad, kokku korjatakse, siis ei lähä selle varandus mitte laiali.

Kui need leba raasukesed näpuga saavad ära söödud, siis sünnitab see iad söögiisu.

Kui levad ahjus küpsedes seest risti-põiki lõhkevad, tähendab: pere läheb lahku.

Ku nuga käest kukkudes püsti maa sisse seisma jääb, siis saab järgmise söögiks putru, kui pikali, siis leent.

Kui süies suutäis suust tagasi kukub, siis tuleb näljane külaline.

Kui lebatükk käest maha kukub, siis peab üles võttes sellele suud andma, seda teevad vanad inimesed ja nõuavad seda ka lastelt.

Kui keegi korraga hulk räime ära sööb, siis söögu ta viimane vastuoksi ära, siis ei ole jänu karta.

H II 26, 375/7 (1-8) < Suure-Jaani khk. – Tõnis Kõstner (1889).

63. Hoolitsus leevaimude eest.

1) Lee-me es. Ühes talus uskunud pererahvas, et pidada leemees olema. Kui tüdruk ahju kütnud, käskinud perenaine ikka leest

kõik risud ahju ajada ja lee heaste puhtaks teha: see olla lee-mehe peasugemine.

Kord tulnud sinna talusse üks laisk ja lohakas tüdruk, kes pole viitsinud lee-mehe pead sugeda. Sest vihastanud lee-mees kangeste, pannud t u a p õ l e m a ja läinud minema.

E 35644 (8) < Jüri khk., Kurna v. – Jaan Saalverk < Ann Rosenfeld (1898).

2) Iga kord, kui õlut tehtud, visatud virret kolde leelastele. Enne seda ei ole keegi õlut tohtinud katsuda. Kord olla sulane ometi katsunud. Peremees juhtunud seda nägema, hakanud sulasega riidlema. Viimaks läinud kolde juure, kisendanud säääl „i-iii, i-iii“ ja kallanud siis kolde õlut. Niipalju teadis vanaeit leelastest jutustada. Minu küsimise pääle, et kes need leelapsed olla, vastas ta, et eks nad ikka ühed m a j a k a i t s e j a d ole.

E 52693a < Tallinn – Paul Berg (1922).

3) Kui kartuleid küpsetati, siis üks jäi ikka vähemaks, seda ei leitud ilmiski. Öeldi, et leelaps on selle ära söönd. Ega seda otsitudki tuhast, oli see siis veel seal või ei old.

ERA II 27, 487/8 (38) < Nissi khk., Riisipere v., Odulemma k. – Rudolf Põldmäe < Juhan Petoffer, 71 a. (1930).

4) Iga maja lees või koldes elada leelapsed ja hea perenaine annab oma supist, mis ta keedab, ka osa leelastele. Kord ajanud kahe pere leelapsed juttu, ühed küsind: „Kas teil on ka hea perenaine? Meie perenaine annab ikka kolm esimest kulbitäit meile leede.“ Teised öeldnud, et neil olla paha perenaine, ei anda neile muud, kui visata tulist leemevahatu vastu silmi. Siis peetud nõu, mis teha paha perenaisega, tarvis tulla leest välja ja maja põlema panna.

ERA II 57, 18/9 (17) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom < Anna Kriismann, s. 1869 (1932).

5) Vanasti pandi sööki lakka, et t i h n i k u n a i s e d tahvad süia.

Üks naine keet suppi. Laes old auk. Üks pist käe sisse: „Rasva! Rasva!“ Perenaine akand paluma: „Oh Issa pojuke ja Püha vaim! Lase

ometi natuke suppi keeta.“ Ja pärast tuleb väl'la – teine inime laka peal!
Üks vanapoiss käind sedasi tegemas oma karutükka.

ERA II 36, 483/4 (3) < Pilstvere khk., Imavere v., Tammeküla < Käsukonna
as. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Leena Kiib, 75 a. (1931).

64. Söömas käijad hinged teadmata.

Söömas käijate hingede üle olen ma mitme valla vanemate inimeste käest teateid otsinud, aga ma pole neid sugugi leidnud. Ma olen seletanud nendele kodukäijate kolm seltsi ära ja siis küsinud, mis nad teaksid kodukäijatest rääkida. Päris kodukäijatest räägitakse üsna palju, hulkujatest hingedest üsna vähe, aga söömas käimas hingedest ei tea siinsed rahvas midagi rääkida. Siin elab rahvast, mis on tulnud Hageri Salutaguse vallast ja Koselt Pitkavere vallast, aga need ei tea ka söömas käimas hingedest midagi rääkida. Kui ma inimestele räägin, et hingedele sügisel tua peale süüa antakse, siis ajavad nad mu jutu valeks ja ütlevad, et mitte hingesi tua peale ei söödeta, vaid krattisi. Et krattisi tua peal söödetakse, see on laialt kõigile tuttav.

E 35619/20 (16) < Jüri khk., Kurna v. – Jaan Saalverk < Leenu Silves (1898).

65. Perenaise vorstitegemise oskused.

1) Kuidas see tulnud, et vorstid kägerase katla pannakse. Ennevanast teinud pereit jõuluks makkisi (vorstisi). Üks neist juhtunud teiste seas õige suur ja pitk olema. Eidel nõu tarvis, kuidas pitka makki katla mahutada. Mõtlenud ja mõtlenud, aga paremat ühti. Läinud kajust vett tooma ja ise mõtelnud pitka maki peale. Õue tulnud ta'ale a n i vastu ja karjunud: „Käh, käh, käh!“ Eit kohe mõtlema: „Aah, ani käsib makki kägerase panna! – Oot, eks ma katsu!“ Katsunud, – ning olnudki tõsi. Sest ajast saadik haketud alati pitki makkisi tegema ja katlas neid kägeras keetma.

E 30758/9 (4) < Jämaja khk., Sörve – Andrei Kuldsaar < M. Kuldsaar (1897).

2) Enne oli vorstitegemiseks perenaese reis vorsti pikkuse mõelduks, soolikale tõmmati sõlm otsa ja keerati ümber reie. Kus majas oli jämeda reitega perenaene, seal olid suured vorstirõngad, kus peene reitega perenaene, seal väiksed vorstirõngad. Põlnd seal vorstikku ega kedagi.

ERA II 283, 277 (42) < Kullamaa khk. – Emilie Poom (1940).

66. Vana aja suuremad toidud.

1) Suuremad toidud oluvad oad ja hernerid, kapsad ja nii kesva- kui rükijahu kört. Kõiki neid roogasid keedetud kõrraga päeva ja kahe jagu valmis ja pantud kolme- ja neljapangi rua sisse toobi ja paari osa piima väeks; söödud keetmise järgi kaks ja kolm korda, pärast siis peestetu (soendus). Pühadeks ja maiusesöökideks olnud: kähkid, verikähkid, uakama, kaarast kama, hernerdest kama, kiisla, kohopiim, kohopiimast sõir, võid, kesvavatsk, kartolipiirak, vorstid.

Lastele ja külla viia tehtud ikka veikene leib ahjusuu pääl ja kelledele midagist puhtama üva sisse pantud ja mida siis usinale karjatsale jalavaivaks antud, sest et jalavaiv üsatse leivataigna sees on. Iga kõrd, kui naised kuhugile teisi taluse läinud, viinuvad oma leiba – muru, suupala, kääru, kiku – ühes, kust temale kodu tulla teine niisugune suupala ühes antud ja mida kodus laste pääle kui külaleib ära jautatud, ja külaleiba ikka magusaks kiidetud, ehk see küll üsatse leib, aganadega segi olnud.

Kartulid olnud aga kostilistele hoietud ja pere ajanud neid lõnga perra ja keetnuvad salaja ehk küpsetanuvad ühe- ja kahekaupa. Mitmel majal saanud kartulid sügisel ainult toobritäis või kaks ülese võtta. Suvel olnud keetikohaks perenaiele pinu, kuna praegune koda tundmata olnud. Pinuks pantud kaevuäärele lõpmata palju teibaid, alt laialt, aga päält koos, pisti ülese, üksühele ligi ja teine kõrd pääle. All õõnes ruumis olnud kividepääl pada üleval. Ka kiselaudest tehtud pinusid ja ka kuuselt tõmmatud koorest, mis hästi laiad ja vihma vasta kindlad olnud. Pinu vorm olnud nagu heinakuhi.

Kui rükkid ära r a b a t u d , siis peremees võtnud luua ja pühkinud rükiste päält aganad vähemale, seganud siis jalgadega veel kõrra ja pühkinud luuaga ja üsatse leib olnud käenkist. Labidaga visatud leiba tehtud ainult pulma minna ja üteltud: kes võib visatud leiba nii palju ära saada kui seda rahvas söövad. Võtnud ka peremees labida kätte ja visanud sellega pühitud üsät sid vastu rehe ust, et ära tunda, kas on paras jagu aganid sisse jäänud. Kui nüüd rükkiterade särinat kuulda ei saanud, siis olnud üsät sed parajalt puhastatud, olnud aga terade heli ukse päält kuulda, siis olnud üsät sed liiga pühitud ja pantud aganaid tagasi seltsi. Olla ka mõned nõnda aganatsise üsät seleiva teinud, et kõrd kellegil leib a h j u s p a l a m a läinud ja üks jälle leiba ahjust söklaga välja kandnud. Olla ka kõrd juhtunud, räägivad mõned, et lapsed hooletumal kombel piruka leivalautsile põlema süüdanud.

E 4217/8 < Oudova, Sträkova < Põlva khk. – Joosep Tamm (1893).

2) Piima tol ajal ei veetud kuskile. Piim kulus juba oma perele – oli ju siis teoorjuse aeg ning suured pered. Piima ei jatkunudki kõigi perele, seepärast keedeti piimakõrti – mida nii valmisteti: keedeti see kõrt, pandi piim pääle, siis pangetäis vett, pandi segu anumasse, kus hapuks lasti minna ning kust siis perele anti mõisa võtmiseks ning laualepanekuks.

Et sel ajal olid nälja-aastad selle tõttu, et inimesed suurema hulga mõisas pidid olema ja põldusi korralikult ei saand harida, siis oli toiduga üleüldse täbar lugu. Leiba ei söödud millaski puhtalt, vaid ikka aganatega segi, kutsuti vaheliku-leib, sest rükkid tarviteti tuulamata. See leib oli iga päev. Sinna kõrva anti piimarokka. Toodi kiisse, mida rannast koormate kaupa anti ja nii valmistati: kiisad soolati ära, kuivateti. Siis võeti sel määral kui tarvis, võeti ikka üks kord kiissu, teine kord pandi heinu ning pandi põlema (tuld löödi tulerauaga). Nii söödi neid siis küpsetult. Siis söödi veel soolatud h e r n e i d j a u b e . See oli harilik kaasavõtmise toit tööle, muidugi tarviteti kodus ka suppisi. Soolakalu, nagu heeringaid ja silke oli ainult mõisas.

ERM 12, 91/2 < Palamuse khk. – Marta Kangro-Pool (1920).

3) Toitumisest vanasti. Kui jutustaja oli poisike, siis oli kartuleid vähe. Neid peeti vähe maas ega osatud hoida ka. Hoiti mäe sees aukudes, aga talvel läks vesi sisse ja külm võttis ära. Pärastpoole hakati kartuleid hoidma kuhjades, mis maeti päält mullaga kinni.

Kuid herneid ja ube peeti vanasti rohkem maas kui praegu.

„Kama oli vanasti ka, aga nad es jõvva tetta, olliva vaese. Hainale viidi kaasa kamajahu, tehti tolotkat. See oli lämmi kama, pajas tehti, vett ja sealiha sisse. Kama: nisu ja kaaru, vähe hernid ka. Hapu piima sisse ka pandas.

Teed ja kohvi es ole olemasegi vanasti sukugi.“

(Oli juba täismees, kui näinud, et mõisas kuivatatud „tsigurit“. Varastand säält kaks saapasääre täit sigureid, siis saand esimest korda kohvi.)

ERA II 35, 249/50 (4) < Võnnu khk., Ahja v., Kärša k. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Hindrek Kupper, 76 a. (1931).

67. Aganaleib.

1) Puhast rüä leibä es tundaki'. Mõni rikkamb küdsi kohegi pidosihe minnä vadsa, mis sugu puhtamb ja valgõmb ol'l ku egapääväne leib, mis üsät sist jahvõtu ol'l. Et ka neidki veidü sai, sõs pan'ti viil meelega mõni vakk aganit sisse, ehk säält jo küländ esiki ol'l.

Peremiis visas' peoga üsät sit vasta saina, ku säält seen viil midägi kõrahti, pan'ti viilgi aganit mano, kooni üttegi kõrahtamist kuulda es olõ'. Missugunõ tuust leib sai, om jo muidogi mõista'. Nii üteldäs vanaaolisõst leeväst: „Tiä ol'l must ku üü.“

Nälä aig olgu kõnõlõmada, kuna sõnjalaleibä süüdi ja naadi vatska küdseti. Kuna liia vihmalalamise peräst kõik vili kõrrõ otsa ärä' kas'vi, hoijõti ka tuul viisil hinge seen.

HI 6, 718/9 (2) < Vastseliina khk. – Jaan Sandra (1895).

2) Suti Mart oli mo vanaisa. Ma põle aganast leiba sõön ühti. Mo isa ikke oli sõön küll.

Mo isa ikke riäkis. Rugi tuulati kespaika tuba. Sari oli pardes, parsis kinni. Tuulan naamoodi rugi. Kõik tä lapsed ja lapselapsed pidid sedä leibä söömä. Tegi leväd valmis. Aganast leväd olid. Pan taha kamre laudu piäle, et lapsed käde ei soas. Aga lapsed torkin ikke orgiga leväd maha, võtsid isi leibä. Mart oln kangeste kuri, et lapsed isi leibä võtsid.

AES, MT 112, 2/3 < Tõstamaa khk. ja v., Kastna k. – Kristjan Meikop < Ann Vestmann, 78 a. (1933).

3) Nii juhtunud kord, et külast toodud haganad vähe märjaks saanud, nii et neid kuivama pantud. Hommikul märkand neid sulane, kes ahju juures jalgu kinni pannud. Asjast õiete aru saades olnud tal varsi nende hävituseks plaan valmis: pannud piibu peale tuld, tiku visanud ahju. Kuiv kraam võtnud kohe tuld ja seega põlenud kõik see mõnus leiva jätk ära. Sulane vabandanud ennast sellega, et ta ahjus mingit tulevõtvat kraami pole teadnud olema.

E 49111 (2) < Saarde khk., Voltveti – J. Teearu (1914).

68. Rabandleib.

See tehti tuulamata viljast. Kui terad olid rabatud, rehitseti suur praht päält ära. Veeti ka jalguga läbi, et pikad kõrred välja tuleksid. Nii viidi veskile. Hädaajal segati sellele enne veskileviimist veel lisaks kuivatatud ja purukshõõrutud sõnajalalehti ja „kanariku häilme“.

Jutustaja on ise lapsena saand maitsta niisugust leiba. On olnud väga mõru. Lapsed katsund sisu maha poetada ja söönd ainult koorikut.

ERA II 63, 501/2 (57) < Urvaste khk. ja v. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Eeva Kõdar, 70 a. (1933).

69. Halb jahu.

Miks me leivad lopergused,
lastekakud latergused?
Kas on vaese naese süü?
Ei ole vaese naese süü,
vaid on minu oma süü:
jahud halvast jahvatatud.

H III 8, 617 (5) < Palamuse khk., Luua – Helene Masen (1890).

70. Leivast ja leivakommetest.

Nõos, Meeril Kooba talus olnud vanasti 65 aastat tagasi suur pere. Sääli olnud leivamõhk praeguse sigade molli sarnane. Leivamõhke pantud alati vakk jahu. Leiba kastetud kahekesi. Tollele leivamõhel olnud ka kaas, mis pantud pääle kastmist pääle. Leivamõhk seisnud harilikult rehetares soojas nurgas.

Iga leib, mis rehe ahju pantud, olnud oma puud raske (s.o 20 naela).

Kui naised leiba kastsid, siis olnud räätt kõvasti ümber pää kinni köidetud.

Naine es tohi üte käega leiba murda, sii olli patt.

Enne leiva katkilõikamist tetti risti mõlemale otsale, et tont leiba ära ei viiks.

Tüdrukule anti alati leiva ots, sis kasvava talle suure rinna.

Ilma tanuta es tohi naine üle läve astu – tuu olli patt.

ERA II 295, 471/3 (12) < Nõo khk., Pangodi v., Tamsa k. – Oskar Sild < Miina Terav, 80 a. (1940).

Pilt 38. Leivaastja.

71. Leivategemisest.

1) Meil tuntasse üht sorti igapäivast leiba. Taluleiva suurus on umbes 28×43 cm. Leiba küpsätatakse rukkiyahust. Leiva küpsätamine ja tegemine on niisikene. Leiva astja pannasse keend vett ja jahu ja segatasse segamiste. Ninda sõisab sie siis umbes 24 tundi. Siis pannasse jahu päälä ja sõtkutasse kõvast taigina muadi. Siis sõisab viel paar tundi, nõndakaua kui kerkima hakkab ja siis pannasse ahi küdäma. Laua päälä raputatasse jahud ja astjast võetasse leiva suurused taigina munad ja vaalitasse jahude sies leiva muadi. Siis pannasse labida päälä ja senega ahju. Ahjus on leivad kaks tundi ja siis on valmis. Mõnikõrd nalja pera tehasse leivale kahvliga kriipsud päälä.

Kui vaalimise ajal sõrm lähäb leiva sisse, siis saab surne sõnumid.

ERA II 199, 105/6 (28d) < Jõhvi khk., Kohtla v. ja k. – Endel Mets < Salme Mets, s. 1894 (1938).

2) Vana komme leivaküpsetamisel. Vanast, kui leivad pandi ahju küpsema, siis veeritadi üks tuvimuna suurune muna leiva tainast ja pandi külma vette, kus vajus põhja. Kui see muna tõusis vee peale, siis oli kohe teada, et leivad on ära küpsenud ja võib ahjust välja võtta. Sel ajal ei olnud taludes kella ja siis otsustadi küpsemise aega ülemal-

nimetud viisil. See munake seisvat vee all kaks tundi ja see on ka täpselt leivade küpsekssaamise aeg. Aga see muna olevat pandud just nimelt selle vee sisse, mille sees leivade voolimise ajal käed kasteti – käekastmise vesi.

Oma emalt kuulnud.

ERA II 150, 238 (12) < Võnnu khk., Kastre-Võnnu v. – Jaan Moodis < emalt (1937).

3) Leib üteln muiste: „Param jäetagu mind ahju pannes kastmata, aga kui mind ahust välja võetse, siis mol oo pala – siis ma taha kasta suaja.“

H II 41, 554 (1) < Muhu khk. – A. Pallasmaa (1888).

4) Leib ütelnud, et kui tema kaapepätsik ahjust välja võetakse, ei tohi seda nuaga lõigata, sest siis läheb päris leib ahjus pragusid täis, ja sellepärast ei lõika naised kunagi kaapepätsikut nuaga, vaid murravad seda käega ja maitsvad seda, et teada saada, kas leib on parajasti magushapu ja kas ahi küdsatab ka hästi.

ERA II 256, 274/5 (19) < Helme khk. – Hans Martin (1936).

72. Tee kakku.

Tee kakku, kasta saia,
sili sealihaga,
veere kanamunaga.
Viska ahju virdi,
tõmba välja sirdi,
söö ära naps, naps.

ERA II 253, 75 (7) < Torma khk., Laius-Tähkvere v., Sadala k. < Johanna Tiit (1932).

73. Ämm õpetab miniat.

See üks ämm ütles oma miniale, oma pojanaisele: „Nüüd kasta leiba.“ – „Kaua ma kastan?“ – „Niikaua kui ahju ots vett tilgub.“

Ämm käind seal ümber ja minias kastnud leibu, et igi otsa ees ja vaadand ahju otsa – ei tilgu vett. Viimaks ämm läind eemale, siis võtnud toobiga viskand vett ahju otsa peale. Siis õikas ämma: „Tule vaata, ahju ots tilgub juba!“ Ämm üteld: „Oh pojanaisekene, siis jäta järele, kui sul oma ahju ots (otsaesine) tilgub, ega ahi tilkuma ei akka.“

Saand leib kastetud, ämm üteld: „Nüüd akka pada pesema, akkame süia keetma.“ No akkas pada pesema, küsis: „Kost saadik ma pada pesen?“ Ämm ütles: „Pese vana pudrust saadik.“ Siis minias akkas õeruma oolega ülemist äärt, aga põhjas oli vana pudru, selle jättis liigutamata. Siis õigand: „Noh, ämm, tule vaata, nüid on pada puhas, nüid võib keetma akata.“ Ämm läks vaatama, ütles: „Ei, pojanaane, selle vana pudru pead välja kaapima, siis on pudrust saadik.“ Siis minias akand küinega kaapima ja küined ei akand külge, siis ajand pää patta, et ma tõmban ammastega, aga ambad ei ulata ka pada põhja. Siis akand ämma õikama: „Ämm, mina ei saa, küined ei akka külge ja ambad ei ulata.“ Siis ämm võttis noa ja tegi noaga pada puhtast.

Siis ämm käskind leiba ahju panna, aga minias jälle ei oska. Tahtis mõhest korruga leiva ahju panna, sest ämm ütles: „Pane leib ahju,“ aga mismoodi, seda ei teadnud. Siis õikas: „Ämm, tule appi, mina ei jõvva!“ Siis ämm jälle näitas: vat niiviisi pannakse leiba ahju.

Selle töö peale jõudis õhta kätte ja oli nii väsind minias, et ei viitsind omale juvva tuua. Palus meest, et mine too mulle juvva. Aga mees ei läind. Siis viimaks mehe isa kuulis seda äda ja ütles: „Minias, ole ea laps, too minule juvva.“ Ja siis läks tõi toobitäis vett meheisale juvva, kui see käskis. Aga isa ütles: „Mina ei tahagi juvva, aga sinul omal oli joogi äda, joo nüid.“ Siis minias jõi toobitäie vett ära ja eitis magama.

ERA II 54, 445/8 (498) < Kodavere khk. < Tartu-Maarja khk., Kavastu k.
– Richard Viidebaum (Viidalepp) < Kaarel Jürjenson, 64 a. (1932).

74. Kaapekaku küpsetamisest.

1) Kaabepäts kaabiti leevaküna küllest piale leva ahjupanekut ja sii hoiti levajahu kotis. Kui kaabepätsi ei juhtunud olema, siis mindi teesest talust tooma, sest mudu leib ei pidand kerkima. Enamasti käis perenaene otsmas. Pärast levategu viidi uus kaabepäts tagasi. Siuke muud olli Valma külas (Võrtsjärve ääres). Vissuvere külas aga kaabepätsiga leiba ei tehtud. Siin kaabiti küll pärast küna puhtas ja tehti kaabepäts, aga sii panti k o h e a h j u . Sii sai lastele. Küna väga puhtas ei kaabitud, sest siis ei hapnenud leib hästi ära.

ERA II 141, 465 (2) < Kolga-Jaani khk., Soosaare v. – Johannes Raidla (Grauberg) < Mari Grauberg, 86 a. (1937).

2) Missugune on lapsekakk ja karjasekakk? Igakordse leivaküpsetamise ajal on leivategijal viisiks kodulapsele ja karjasele leivakakk teha. Kodulapsele tehakse peopesa suurune leivapätsikene, sellele pannakse k a n a m u n a keskele, küpsetakse ära ja see on siis lapsekakk. Karjasekakk tehakse kas sedasama moodi ehk ka sutikese suurem. Karjasekakk tehakse ka veel teises vormis. Mõnele pannakse l i h a kanamuna asemele sisse, teistele tipitakse jälle kakule sõrmega a u g u d pääle, määratakse päält munavedelikuga, mis annab küpsedes ilusa välimuse ja meeldib karjasele kakuna väga.

ERA II 113, 657/8 (5) < Saarde khk. – Jaak Peeter Sõggel (1935).

75. Peigmehe armukarask.

Tahab tüdruk mehele minna, siis peab tegema niisugust kuntsi. Üks peretütar hakkas leiba ahju panema. Pani leiva labidale valmis, ise ütles: „Jaanile!“ Siis käänas selja ahju poole, võttis leiva labidaga kätte, ajas jalad laiali ja pani leiva jalgu vahelt ahju. Seda pidi ta hästi viskama, et ta hästi ahju läheks. Viimast pätsi visates ütles:

„Alt hanna armukaraskit,
läbi reie lämmind leiba,
kukkel Jaanile!“

Kui kukle viskamine hästi läheb, siis saab sel aastal mehele.

ERA II 308, 306/7 (8) < Rõuge khk., Kasaritsa v., Soe k. – Luutsia Vallaste < Alide Raudsepp, s. 1900 (1943).

76. Leiva nimeks vatsk.

1) Vatsk – see on üks õhukene leib, kas nisu või rükkijahudest tehtud, odrajahudest leib on aga juba karask. Näituseks nisuvatsk on nisuleib, rüavatsk on rükkileib. Mis aga juba paks leib on, mitte enam lai ja õhukene, seda ei nimetata ka enam nõnda, vaid kannab nimeks ainult leib.

HI 9, 748 (171) < Hargla khk., Mõniste v. – Anton Suurkask (1896).

2) Kapstmaarjapäev võetas egast seemneviljast, mis peremehel on ja jahvatati käsikivi all purus ja kütseti üts vatsk, kellest kõik majarahvas pidiva saama, et siis kõik nee vilja, kellest vatsk oli kütsetu, hää kasvasiva.

HI III 15, 514 (13) < Räpina khk. – E. Undritz (1892).

3) Sorokasveeta küdsetäs nelikümmend vadsakõist ja viijäs vällä haoriida pääle ja üldäs: „Tsirg’kõsõ, puttu-i suvõl mii viläkeist ja tulgõ söõge mii vadsakõisi.“ Sis nakka-i suvõl tsirgu’ vilja putma. Lastas sõglaga kõrd aigo vadsol haoriida pääl olla’, sis tuvvas ar tarrõ ja süvväs kõõ perrega. Ku’ kia johus sinnä, sis andas toolõ ka vatska.

ERA II 173, 717 (2) < Setumaa, Vilo v., Tagamäe k. – Anna Oinas-Tammeorg < Nasta Karulaan, s. 1892 (1937).

4) Suurõh paastuh om poorna. Küdseti vatska. Panti kõkkõ vilja sisse, lisasiimnit ja tatrikku ka’. Üteldi, teemi porivatska, et poorna jäta-i ahopaat tühäs.

ERA II 194, 410 (11) < Setumaa, Vilo v. ja k. < Ungavitsa k. – Ello Kirss < Ann Pääslane, snd. 1863 (1938).

77. Ei tohi palja peaga leiba teha.

Vanast ollu jälle siande nõidus, et kui naise leiba ahju pannu, sõs ei ole tohtin palla pääga olla, vaid pidänu midagi pähä panema, räti või rõõvatüki.

Üitskõrd ollu Tartumaal siande lugu, et naine pannu palla pääga leibä ahju. Parasjagu kui naine ahju suu ehen kükitanu, tullu äkki tagatsel'la üits v a n a a l l i a b e n a g a m i i s ja küskin, et mispärest naine pal'la päägä leibä ahju paneb ja kas ta ei tää, et sedä ei või tetä. Naine ütelnu vastu, et tääb küll, aga ei olevat siikõrd siast pähäpantavat käeperast ollu ja tema tennu sõs pal'la päägä. Vanamiis noomin sõs naist ja ütelnu, et kui sul ei ole midägi pähä panna, sõs ma anna sulle pähäpantava, et sul sõs kunagi sellest puudu ei pea tulema. Sõs pannu vanamiis midagi siandse k ü b ä r ä t a o l i s e a s j a p ä h ä ja ütelnu, et sii seisab sul kuni surmani alle ja minnu sõs esi minema. Kui vanamiis ollu kadunu, kaenu naine kübärt ärä võtta, aga olli pää küllen kõvaste kinni ja ollu peris rauast. Sii kübär jäänugi sõs naisele seni kui surmani pähä.

ERA II 282, 444/6 (23) < Tarvastu khk. ja v. < Suislepa v. – Jaak Veskemäe < Ann Rohtla, 70 a. (1940).

78. Õpetuseks koerapidajale.

1) Kord teinud ema leiba ja teise talu koer tulnud tuppa ja n u u s u t a n u d leiba. Isa võtnud väädi ja ajanud koera minema. Koera peremees aga ütelnud: „Küll sulle tuleb see kätte.“ Nende h ä r g s u r n u d samal päeval ära.

EKLA, f. 199, m. 14, l. 79. < Pärnu-Jaagupi khk., Enge v., Pööravere – Jaan Konks < Riina Kusinsky, 86 a. (1925).

2) Ära anna iialgi koerale värsket sooja leiba. Kui sa koerale värsket sooja leiba annad, siis kaob koeral h a i s u t u n d m i n e kohe ära ja koer ei tunne änam ei võera inimese ega võera looma aisu. Nanda

võtma vargad sooja värsket leivaga koerte haisutundmise ära, et koer võera inimese haisu ei tunne, siis on neil hia vargile minna.

H II 39, 335 (464) < Koeru khk., Vaali – Hans Anton Schults (1891).

3) Koerale ei tohi iialgi seda leiba anda, kelle küllest ise enne oled hammustanud, koer minna siis ahneks ja enesel kaduda söögiisu ära.

H III 8, 738 (16) < Palamuse khk., Luua – Helene Masen (1889).

4) Koerale ei kästa mitte andmata jätta, kui ta leivasõkkumisel küna juure tuleb, sest koera k ä p a a l t olla nälja ajal rüaseeme alles jäänud.

E 16820 (3) < Põlva khk. – Joosep Tamm (1895).

5) Kui koer leivaastja alt läbi läheb, siis tuleb koer uuesti tuldud teed tagasi ajada.

Ühel naisel jooksnud ka koer astja alt läbi, ajanud küll tagasi, aga näe, pole vist hästi näinud, missuguse jala vahelt koer just läbi jooksnud, ja leivad ajanud ikka välja.

ERA II 42, 623 (13) < Kodavere khk., Alasoo k. – A. Tiitsmaa < Ella Ader (1932).

6) Koer on ia elajas, kes viil nella silmaga (kõllased silmakulmu karvad), sii näha tonti ja võivat tonti ära murda. Koera keele otsas olevat ü h e k s a t s u g u r o h t u . Kui käsi, jalg ehk mõni muugi koht haavatud on ja koer haava lakub, saavat tervest. Umbused ja kõik paised võivat koer tervest teha.

H II 43, 766 (10) < Äksi khk., Elistvere – August Mauer (1893).

7) Koera ei tohe jalaga lüia; kis lööb, selle jalg kasvab seitse süllda auast väl'lä ja koerad käivad senna pääl oma asju õiendama.

ERA II 309, 354 (43) < Häädemeeste khk., Rannametsa v. – Marta Mäesalu < Veera Tähendus, 71 a. (1943).

79. Usside nõidumine leiva sisse.

Toomika Kaarel käis Pöölilt jahu viimas. Esimesel korral anti, aga teisel korral ei antud. Siis Kaarel vihastus ja nõius Pööli leivad. Pärast seda ei saadud häid leibu, leivakoore all olid valged ussid ja mustad pääd. Siis Pöölid viisid astja sauna ja panid oriksea p a h n a astja alla põlema, hõõrusid s i b u l a g a astja ja kolm korda ümber astja. Tõid kolmest kaevust vett, aga häid leibu ei saanud. Aasta pärast tuli Kaarel Pöölile, need hakkasid rääkima, et sa nõidusid meie leivad. Pärast seda saadi häid leibu.

ERA II III, 71 (8) < Kuusalu khk., Viinistu – Margit Heinakroon < Eliisabet Kivi, 50 a. (1935).

80. Kaupmees öömajal hädas tondiga.

Kord tulnud üks räbalakaupmees ühe maja juure ja palunud öömaja. Perenaene kaebama: „Meil siin ruumi pole!“ Kaupmees vasta: „Aga teil on ju siin veel üks uus maja?“ Perenaene: „Jah, senna võid sa ööd pidama minna küll, aga seda tea, et sa säääl kunagi rahulist und ei saa. T o n d i d j a v a r b i d on säääl iga ööse aset võtmas.“

Kaupmees: „Ohoh! Mina julge mees ei karda kedagi. Mina tahan säääl magada. Sulane, kas tuled minuga ligi?“

See ei seisnud ka vasta ja peagi sammusivad mõlemad mehed, õlevihk, mida omale alla panna lootsivad, käes, uue maja poole. Siin tegivad nad sellest aseme maha ja heitsivad pääle.

Läks natuke aega mööda. Korraga kuuleb kaupmees, et keegi puhub: „Vusssss!“ ja pats löödi talle selga. „Tondid!“ kisendab ta ja jookseb uksest välja. Sulane, kes praegu unest ärkas ja seltsimehe hüüdmist kuulis, katsus ka, kudas ruttu ülesse saab, et koivad ka kärmest liikuma panna, sest ainult sellel teel võib ta veel hädaohust pääseda. Ukse alla jõudes lööb keegi „plaks!“ talle vastu silmi. Nüüd oli pill kahekordse jõuga lahti. Kisaga põgenevad mõlemad mehed toa poole. Siin aeti kõik pere elule. Igaüks haaras kerve, kiine, noa, sae ehk mõne muu terasriista pihku, võeti latorn kaasa ja mindi tont tapma.

Latornikandja läks ees, teised taga järel. Teised esimest õpetama: „Sina mine nüüd eel, sest sina näed minna. Meie tuleme sulle järele. Aga majasse jõudes mine ikka vastupäeva, sest mööda päeva keib tont, et meie kõik temale otse vastu läheks.“

Tuppa jõudes, kus igamees silmad pärani ajas ja kus kõikide südamed hirmus, nähti ahjuroopi ukse kõrval maas olevat ja suurt taignapätsi õlgedel. Nüüd saadi alles aru, kust need tondid tulivad ja kuhu nad läksivad. Perenaene oli päeval leiva kerkima pannud ja astja parsile viinud, kus see sooja tõttu kiirelt puhuma ja tõusma hakkas. Taigen oli üle ääre ajanud ja räbalakaupmehe selga kukkunud ja tõega oligi selle selg alles taignaga koos. Sulane oli uksest välja tormates ahjuroobi pääle astunud, mispärast see temale silmi vahele lõi.

Häbi silmad täis läksivad kõik tagasi.

E 35258/61 < Pärnu-Jaagupi khk., Enge v., Pööravere k. – Martin Morritson < Jaan Morritson (1897).

81. Silgukalt.

„Silgukalt“. Meil seda nime tuntakse vist vaid Vihterpalu kantis. Ei tea pääd panna. Kui see on see, mida arvan olevat, siis meie ema tegi nii, et võttis ühe tüki leivatainast, tegi sellest koogi, ladus r ä i m e d ellik silgud risti pääle (nii kui pannile, kas siis üks kord või kahekordselt) ja kõige pääle pani teise tainakoogi. Vajutas ääred hoolsasti kinni ja pani ahjupaistele.

Ma ei tea, kuis ta seda küpsist nimetaski. Hää maitstes küll, kui kõht tühi oli. Et kas on seegi tähtis – et silgud olid s o o l a s i l g u d ja et neid enne leotati, et kook ei saaks liiga soolane.

Külap sel oli oma nimigi, aga mulle ei tule teda kusagilt meelde.

ERA II 10, 345/6 (2) < Harju-Madise khk. – Marta Strandberg (1929).

82. Tuhkakook.

Tuhkakook. Jäi vahel suppi järele, segati senna jahu sisse ja tehti taignaks. Taignast pätsiti kook valmis ja visati leesse palava virnasse. Sai ta tükk aega seal palava tuha sees audunud, võeti ta sealt välja, puhuti tuhk pealt ära ja söödi. „Sõi ise ja andis kassilegi.“

Tuhkakook, mis niiviisi odrajahust valmistati, nimetati *petselik* (petselikku).

EÜS IX 821/2 < Harju-Jaani khk., Liivamäe k. – Karl Viljak ja Gustav Vilberg (Vilbaste) < Kai Silberg, 70 a. (1912).

83. Leivakõrvaseks rokk.

Suvve, ku piim kasin om, ja muud vedelt levä kõrvalist ninda õlpsaste ei saa, sis tetäs piimäle abi, see om rokka. Mede päevil nüid rokka küll pailu ei tarvitede. Kariste vallan kuulub mõnel vaesemal talul tad nu kah veel oleved, aga vanast olli ta leväkõrvane peris edimene. Ku me alle mõisan teol käusime, olli iki rokk peris lassige man. Oles rokka mitte ollu, mis sis joles kedägi liget levä kõrva võtta ollu. Vanast käüsive karjad küll kik mõisa mõtsad läbi, aga talu pääl olli eläjid ninda vähä, et mitte suuve aal kah tahtmist möödä piimä es saa, selleperäst es avite muu nõu midägi, ku tetti ka tubliste rokka valmis ja viiti ankrüge mõisa tükile. Sääl lasti karbikaane sisse vällä ja rüübati sedäsi levä pääle. Vana Öisu Rits iki küskin vahel mõtsan teomeste käest juuva, kes ni sis temäle karbikaanege rokka juuva andan, mis ka ärräl joogiadäge õige mokka möödä ollu.

„Vana Öisu Rits“ või „Kuri Rits“ olli Öisu mõisa perisärrä. Temä eläs orjapõlve lõpentsin, enne 1860. aastat, olli irmus kuri inimene.

Aga kudas rokka tetäs? Vanast teorjuse aal, ku rokka iki õige pailu tarvitedi, tetti rokk iki talu poolt. Rüäjahu sõgluti vähä peenemes – kun vanast see peenike pöoglejahu olli, nagu nüid om, muudku iki see va ilma tuulutemedede rapants, – ja lasti keevä vee sisse audume, sis surveti ta ästi segi ja panti veel vett manu, ninda et vedeles läits. See puder lasti sis ninda kavva apante, ku tad vaja olli, sis panti piimä

sekkä ja jook olli iki valmis. Ku teole või kaugemele einäle minti, sis võeti rokka ja panti piim sekkä. Ku sulasenaised teole lätsive, olli egäl esi piim lassi valmis pant, muudku talu poolt anti rokk veel pääle. Nüüd akkave juba inimese rokka enam põlgme, ei tee tat enam pailu. Aga selleki peräst om rokk mõne kuha pääl veel ette ku piim om iki. Piim lääb suuve lämme aage ruttu alames ja akkab ilasteme, aga rokk seisäb iki ää, lääb lämme kähen küll kangeste apus, aga egä see temäle magu mant ärä ei võta. Mõnes kuhal, nagu Kõpun, kun einämaa kaven om, minnäs mitmes nädälis vällä; sinna om iki rokk parem manu võtta ku piim.

H II 22, 165/7 (3) < Halliste khk., Kaarli v. – Peeter Ruubel-Kõrmitse (1888).

Pilt 39. Uhmer ja uhmrinui.

84. Kruubi- ja tangutoidud.

1) Suorme on vanematel inimestel tangud, suorme nimi oli vist küll tulnud surumisest. Vanasti oli tehtud suormid uhmre sehen kirve kooni otsaga surudes. Siis, kui mina veel olin laps, minu ema tegi jälle tange uhmre sehen. Kesva pandi uhmres, vähe vett pääle ja hakati kirve varre otsaga tampima, ikka ühte auku, nii et terad pidid ringi käima, alt järjest üles ja ülevalt alla. Kui olid sõkled juba päält valla, võeti uhmre seest valla, lasti tuule käes läbi, pandi vette, pesti nii

mitme vee läbi, kuni sõklid enam hulgas ei olnud, siis olid tangud valmis. Nendega keedeti siis harilikult oasuppi, see oli meie maiustoit ja tehti enamasti laupäeva õhtuks, siis tuli teomees teolt kodu ja jõmpsi-kad koolist, nõnda et keegi ei jäänud maiusest ilma.

ERA II 58, 231/3 (4) < Karksi khk. ja v., Nuia k. – Mari Sarv (1933).

2) Vigalas olid vanasti pudrupäevad kesknädal ja laupäev. Neil päevil keedeti tingimata pudru, tavaliselt tangupudru.

Peale selle oli viisiks lõpupudru keeta mingisuguse töö lõpul. Tihti küsiti mingisuguse töö lõpulejõudmisel: „Kas saab juba lõpupudru?“ Kui lõpp oli täiesti tulemas, ruttas perenaine kohe lõpupudru keetma. Pudru söödi enamasti hapupiimaga, s.o kasteti pudru lusikaga hapupiima sisse. Harukorral pandi kaussi pudrule võisilm peale, millesse siis lusikaga pudru kasteti.

E II 8 (51) < Vigala khk. – Matthias Johann Eisen.

3) Kolmapäeval oli kõva tangude surumine. Selleks toodi suur puust uhmer keset tuba ja kolmandiku mõõduga aidast otri. Siis riputati otri uhmrise, valati natuke keeva vett peale ja nüüd algas kestade lahtitampimine, või nagu öeldi, tangude surumine. Töö oli raske ja pani mehed higistama. Kolmandiku kuni poole vaka läbitöötamiseks kulus ligi pool päeva. Läbitambitud odrad pandi nõusse ja nõuga sooja ahju peale ööseks seisma, et veel külgejäanud sõklad (kestad) hästi lahti hauduksid.

Suurt neljapäeva peeti poolpühaks. Kuni lõunani tehti kergemat tööd ja pealelõunane aeg oli vaba. Hommikul äratati lapsed ja nooremad inimesed juba enne koitu üles ja aeti lähemasse metsa või võsastikku linnupuid otsima. Linnupuudeks nimetati metsast korjatud kuivad oksad ja puutombud, mis hommikueine valmistamiseks ära põletati. Kes hästi palju linnupuid enne koitu tõi, pidi kevadel hästi palju linnupesid leidma. Peale hommikueinet hakati tangusid keetma. Selle nime all tuli mõista oasupp tambitud tangudega. Selleks võeti tambitud odrad ja hõõrutati veel käte vahel hästi läbi. Siis laotati valge lina tuule kätte maha ja puhastati tangud kliidest ära. Lõunaks oli oa-tangu supp valmis, mida vanemal ajal ainult hapu kalja või taa-

riga söödi. Hiljemalt tarvitati ka piima. Silgud ja leib oli kõrvaltoiduks. See oli katoliku ajast päritud paastuaegne toit. Tangude söömine on veel praegu Halliste pool suurest neljapäevast alates moeks.

E 76760/2 (3-5) < Halliste khk. – Maria Jakobson < Jüri Linnask, 60 a. (1931).

85. Millal muhulane putru keedab.

Egas muhulane uisa-päisa ehk ala-tahes putru keeda, nagu ehk mõni ülemoa mees arvab. Igal asjal piab aga ikka oma aru olema, nõnnasamma koa pudru-keedul. Sellel oo ikka oma seatud p ä ä v a d ja aad. Meie nänn teab juba ise ää, mis kessiku ja laupa õhta keeta tuleb. „Täna oo jo pudru õhta,“ ütleb ta ja eigab nustikaga paa puhtaks. Just nõnna teeb koa Lalli-Soadu vanaeit ja va Kostla-memm ja va Nossa-Ingel koa. Nõnna teeb ette iga Muhu perenaine ja ikka ise, ega seal tüdrikumi selle taris peeta.

Muhulased keetvad paljast odra-tangu putru, kui pudru õhta oo. Vahest tehasse mõnes kohas koa tuhliputru, aga see oo aru (harva). Jahuputru keedetse koa väga aru. Pudru kõrva tehasse enamast ikka mitmet seltsi kastet: petipiimaga, hapupiim üksi, ehk jälle koorejärmist soolveega või soola enesega. Isased tahvad ikka tugevamat toitu soaja ja eks soolane piim ole selle va isase inimesele nagu kolbakam. Hapupiim teeb jälle südame mõnel na vesiseks ja mõnel tulavad kanged kõrvetsed ehk aavad rõhitsed üles. Laupa õhta pannasse vahel koa võid pudru silma (auku). Kesktalisel aal, kui lehmad kinni oo, piab va kallis toaer (taar) pudru kasteks hea küll olema. Putru süiasse nõnna: võetse kostaga oanast ja kastetse piima kapp, aga mitte sedaviisi, kuit ülemoa inimesed – pistvad enne pudru suhu, siis helpivad piima takka peale. Mis magu see võib olla!

Üks putr oo siis k e s s i k u ja l a u p a n e p u t r, mis enamast ikka õhtaks valmis keedetse. Teine putr oo t i t e p u t r; see keedetse üsna limaks, nõnna et tangud ühte sonki lähvad, pannasse siis ühe suure puhta püti sisse ja soadetasse sõnna perese, kus laps oo oln, aga siis, kui juba joodud peet oo, enne mitte. Vahel kallatse titepudrule keedu aal koa kipuga piima peale, mis ta valgeks teeb, ja tangud peavad muidugi

head ja roovitud olema. Enne said aga suuremad keed ää sõelutud, nüid põle muud kuid roovitse. Püti sisse pudru keskele tehasse hea suur auk või taris. Kui laps kaugel elab, siis võetse karpidega ehk vitsikuga või seltsi ja pannasse pere värava taga pudruauku, sest muidu jooseks või teel pudru sisse. Oo see jälle nooriku laps, siis tipitse võiaugu ümber kümmekond pooleks löödud keedet muna, kõige koorega, nõnna et kollased pooled, taelad, ikka nähe jäevad. Tüha püti sisse paneb lapse-ema kannika leiba ja pudrutooja peab koa süia soama. Vahest viiasse titeputru mitu kuud pärast lapse olemist, nõnna et pisike juba isegit võib mukitseda.

Kolmas putr oo nogiputr. See oo see putr, mis mattussel andasse. Selle hommiku kui maetse, soab ikka kõige enne putru süia ja see putr nimetse nogipudruks. Vanad inimesed reaktivad, et see olla surnupesiveega keedet, ehk olla kaks-kolm kapatäit seda vett teise vee hulka kallat. Nad tahvad nõnna noori narri. Oleks see tõsi olavad, külap nad isegit siis töögiksid ja öögiksid, nõnna et okselasud oleks nina all, aga kus paraku, putr läheb nendel eetsi, mis koar taga. Vanad naesed oo ise kanged lorima ja kanged putru kühmeldama (vihtuma) koa. Ma küsisi ühe korra meie taeda käest, et miks see nogipudruks hüiasse. – „Sest et inimesed kõik seal kallal nogivad, („nokkivad räägitaakse muidu“), olgu isased ehk emased, kanged ehk nõdrad.“

Neljas putr oo lõp e p u t r . Kui mõni välja ehk väline töö lõpet oo, siis keedetse lõpuputru, nõnna oo pärast rukki õsumist, pärast heina, pärast odra lõikamist ja kis paraku kõik need korde mäletab. Ma ole ise põllal oln kahlusi sidumas, sellepärast tean üsna heaste, kui rõõmsad õsujad lõpupudru üle oo. Pärast putru oo jo hea tossata ja kui töö lõpet oo, siis maka või hominguse söömani.

H IV 2, 438/43 < Muhu khk. – T. Kuusik (1888).

86. Kama – kasulik toit.

1) Üits arutu kallis ja kasulik toit om kama. Suvel, ku eläjäd äste süüvä saave ja selle tõttu äste lüpsäve, sis kige kergem kama tetä; nagu pakiline einäaig om, perenaine tuleb esi kah einä võtma, ei läbe kodun

olla, sis om söögitegemine mudu raske, võtab aiga, aga kamage saab ruttu valmis, om täuveline toit kohe kähen, ei ole leibä vaja kõrva egä kedagi. Raske töö man võetse küll räumeleibä enne soolatses alla, aga sis lampitse kama pääle ja kespaik om tehe. Kige parem kama saab sedäviisi: pannas o t r e ja e r n i d s e g ä m i n e , kumakist ütepailu või ka tõisest tõust rohkem, ninda kudas na kellekil kätte kakkeve, keedetse paan ärä, ninda et erned juba pehmes lääve, võetse paast vällä, kurnatse kuivas ja aias kuumaskütet ahju, lastas säääl ärä täüveste küdsäde, võetse vällä, tuulutetse tuhk ja puru seest vällä ja viiäs veskele. Säääl jahvatetse ärä ja kamajahu om iki valmis.

Ku vaja om, võta kamajahu, lase apupiimä sekkä ja kama om kähen, lampsi ka nahka, ei ole leibä egä kedägi tarvis. Vanad inimesed kõneleve, kudas vanast teol tett kama ka roka ja vee sisse, ku piimä ei ole ollu. Mia mälete veel, ku kadunu Tala Mari kõnel, kudas na vanast teol kama tennu, et „ku piimäkse sissi teed, sis ei ole soolakst vaja iki mitte, aga ku veekse sissi teed, sis kulub soolakst iki ärä“.

Kama tetäs ka u b a d e s t , l ä ä t s e s t ja l u s t e t e s t , aga odraerne kama om kige parem. Suur imuroog om veel paks kama või k a m a k ä k k . Kamakäkki tetäs koore sisse, seetse ästi segi, ninda et ää paras sikke taigen om, sis võetse lusikutäüve kaupa piuu, mätsütetse käpu vahel ümärrikes, tetäs ümmert kamajahuge ja kamakäkk om kähen. Miu esä kõneleb, kudas vanast teotidrukidel mõisan ollu ka kodust ilma perenaise täädmäde piimä sisse tett kamakäkki põlle sehen ligi võet, mis aga senis, ku mõisa saanu, ärä ollu kujunu, ninda et pallast jahu veel põlle seest löüdän.

H II 42, 240/2 < Poolamaa < Halliste khk., Kaarli v. – Peeter Ruubel (1891).

2) Iisaku pool tehti kama ka. K a e r a j a h u d e l e pandi vett terake ulka, näpuga soola ka ja piigistati siis pihude vahel nagu pallid. Neid söödi kuivalt. Vett pandi nii vähe, et jäi paks pudru. Kamakäkki söödi sügisest suve.

ERA II 279, 178 (12) < Iisaku khk. ja v. < Mäetaguse v., Pagari k. – Armilda Männiste < Triinu Suuder, 78 a. (1940).

87. Sõirategemine.

Nelipühiks tehti sõira. Hapupiim ja rõõskpiim pandi patta ja aeti keema. Siis nõristati vedel ära, pandi soola, köömlit ja koort hulka ning „kasteti segi“ (sõtkuti). Siis pandi see segu kotti ja kotiga kahe laua vahele vajutise alla. Sää! seisis ööpäeva. Siis määriti päält rasvaga ja pandi pilbaste pääle ahju, kus küpses ära.

ERA II 63, 304 (6) < Kambja khk., Vana-Kuuste v. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Emilie Jakobson, 46 a. (1933).

88. Kanepitoidud.

1) Kanepist tetti piima talvel. Isakanepid kakuti enne ära; emakanepid korjati hiljem, köideti vähe altpoolt teri kinni. Need otsad lõigati ära. Kanepi tera' pandi likku, tambiti uhmres katki ja valati vett pääle. Sää! (uhmres) tambiti niikaua, kui ta oli nagu savi, siis pandi vesi pääle ja pigistati läbi. Nii sai kanepipiim. See oli väkkev ja jõuline. Toda söödi leivaga. Tal poln rõõsapiima maik, aga oli siiske... no ütleme: oma maik.

ERA II 36, 119 (8) < Põlva khk., Peri v., Meemasküla – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Jaan Keerberg, 73 a. (1931).

2) Kanepipiim. Vanast kehväl aal, ku lehmäd kinni jäive ja kitsi kah es ole, selleperäst valgust kudaki es saa, sis tetti esi piimä, see olli kanepipiim. Kanepi seemled pannas uhmre sisse, tambitse äste purus, ninda et piim vällä tuleb, ja piim om iki kähen. Kessi jõuvakum om, see kurnab veel läbi sõgla või läbi arva rõõva, siis saab veel õige peenikst piimä. Vedele jahu või ka tangupudru (-supi) pääle om tõne õige ää panna, keeb üten pudruga ära, sis om ninda vägeve puha. Kanepipiim ei tee putru (suppi) küll mitte ninda valges, ku lehmäpiim, aga ädäperäst om taa ää iki küll, ku paremet ei ole.

Üten sellege ma pidi ka raasikse uhmrest kõneleme. Vanast tetti uhmer puust, paku otsa sisse reiuti või ka raiuti peitlege pikuti puud ümärke auk sisse, just siante, nagu saksempidel vaskised möösred

(Mörser) om, ja selle sehen tambiti nuiage kanepeseemlid. Kellel ääd uhmert es ole, see pidi ka ruhve (küna) sehen läbi aama.

H II 42, 237/8 < Poolamaa < Halliste khk., Kaarli v. – Peeter Ruubel (1891).

3) K a n e p i t e m p . Kanepiterad kuivatatakse hästi soojas ahjus, siis tambitakse terad uhmrisk peeneks ehk lastakse läbi kohvimasina, jahu tuleb läbi sõela lasta, et peen oleks. Peenendatud jahu kallata uhmriskpakku, juure lisada soola ja peenendatud sibulat. Segu tuleb survinuiaga tampida, kuni õli segust välja nõrgub, ning siis hapukoort juure segada ning uuesti tampida, kuni valmis. Toit on maitsev süüa võileivaga.

E 6100 < Viru-Nigula khk. < Sangaste khk. – Marie Kirsberg (1927).

4) T e m p . Kanepeseemlest tetti vanast küll ääd pudruvalgust, aga sai kah ääd leväkõrvulist, see olli temp.

Tempi tetti piaaigu nindasammuti nagu kanepipiimä, tambiti kanepeseemled katki, panti siarasva veel sekkä, tambiti veel äste segi ja ää leväkõrvaline valmis. Kes taht, keet veel paan ärä, sis lääb temp küll mustemes, aga magusemes, misperäst ka rahva sekkä see vana sõna om tekkunu, et „must om magus“.

Temp om üits õige ää leväkõrvaline, om odave, ei pelgä külmä egä lää suuve kuuma aage ka mitte sandis. Temp võib nindasammuti kui võid karbi või napa sehen teekäümise ja oori (voori) pääle ütten võtta ja väidsege (nuaga) või viisi levä pääle panna. Temp ei sula suguki ninda ulluste ärä ku või.

H II 42, 238/9 < Poolamaa < Halliste khk., Kaarli v. – Peeter Ruubel (1891).

89. Suure-nädala ja lihavõttepühade toitudest.

Paastuaeg algas pääle vastlapäeva. Siis söödi vähem liha ja käidi tihti kirikus, nimetati seda aega kalliks paastuajaks. Suurt nädalat peeti iseäranis pühaks. Sel ajal ei tohtinud kurikaga pesu pesta ning üldse pidi vaikne olema.

Suureks neljapäevaks ja reedeks keedeti oasuppi kruupidega ilma liha ja piimata, süües pandi hapu taari juure. Neid kruupe valmistati järgmiselt: odradel kallati keeva vett peale, et koored lahti läheks, siis pandi puu-uhmrise ja tambiti nii kaua, kui koored küljest ära tulid.

Kanepiseemned said pajas kuivaks kõrvetatud ja uhmri sees tambitud. Selle jahust tehti piima, mida tangusupi pääle pandi, veel valmistati sellest pudru, mida tembiks nimetati. Kui kanepiseemneid uhmris tambiti, siis lauldi:

Terepi timpi, tampi nuia,
vaske nuppu keeru nuia.

Neljapäeval ja reedel ei tohtinud räime süüa, siis pidi palju mürgiseid usse nägema.

Pühade laupäeval küpsetati korpe, karaskid, nisurõõska ja puhast rukkileiba, harilikult söödi rapanseleiba, kus katkitambitud rukkিপääd sees olid.

E 76748/9 < Saarde khk. – Freida Link (1931).

90. Kaerakile keetmine.

Veel üits tõine tuline ää toit, mis vanad targad inimesed om vällä arvanu, om kile. Suve kuumaa aage om kile kige parem einäl ja tõugu kokku ajaden mõtsan, sest kile om apu, ja kui inimene aput vähä saab, olgu sis taari või kilet või apuoblikut näride saab, sis joogi nälgä iki pelläte ei ole, ja selle jaos om kile õige eht. Kilet tetäs sedäsi: võetse kaarajahu ja pitsitetse läbi arva rõõva, pannas sugu soola sekkä ja lastas apneme minnä. Keedetse parras püdeles pudrus. See puder läab viimätse sülditaoltses sikkes, võib ninda sammutigi nõu sehen mõtsa manu võtta ku tempä iki. Kilet võib peris pallalt ja ka levä kõrvan süüvä. Leväge om parem, sest pallalt om kile irmus apu.

H II 42, 239/40 < Poolamaa < Halliste khk., Kaarli v. – Peeter Ruubel (1891).

91. Rätsepa kiislisöömine.

1) Rätšäp pani kiislile soola. Rätšäp oli talus õmblemas. Sääl taheti kole sualast söömist ja rätšäp jällä ei tahand sualast süüä. Perenane segas kiisli ja pani ia pihutäiä suala sisse. Läks õue ja peretütär tuli tuppa ja pani tõise pihutäiä viel, arvas et perenane ei pand. Tõine tütär tuli ja pani kolmanda pihutäiä. Rätšäp vahtis, kui kõik läksivad õue, tuli laualt maha ja võttas kotist suure kamalutäiä suala ja pani potti.

No akkasivad süömä, – kiissel nagu sualaputru. Perenane, et: „Mina panin natuke vade suala.“ Tütär, et: „Ah sina ka panid, mina ei tiandki ja panin ka.“ Tõine tütär, et: „Mina arvasin, et te ei pand, mina ühä pihutäiä ka panin.“ Rätšäp, et: „Mina õlin vagane,“ aga no süämäne ei mend kenelegi nahka.

ERA II 300, 22/3 (12) < Jõhvi khk., Kohtla v. ja k. – Endel Mets < Salme Mets, 48 a. (1942).

2) Ennemast, kui kiisli keideti, siis tehti lusikaga auk päälä ja nüüd ka tehasse sedasi. Vajutatasse lusikalavaga auk kiisli ja pannasse sie auk võid täis. Seda üäldasse, et pannasse võid silma.

Küläs õli üks rätšäp ja akkasivad õhta süämä. Perenane pani pere süämä ja üttäl, et: „Ma lähän ise lehmi lüpsäma,“ et „panga teie rätšäpale võid silma“ (st. rätsepa kiislile), kui rätšäp kiirest laua tagand üläs ja juaksuga õue, et: „Ei mina omale võid silma küll panna ei lase.“ Sai aru küll, aga kõhe niisike vigur, nagu rätšäpad kõik õlivad.

ERA II 300, 26/7 (15) < Jõhvi khk., Kohtla v. ja k. – Endel Mets < Salme Mets, 48 a. (1942).

92. Looduse annid toidulisaks.

1) Eks ole ka seentel oma hea koht olnud leivajätkuks kui ka leivakõrvaseks. Kui on siguripuudus, võib ka võilillejuuri siguriks tarvitada, tuleb teda sammuti kui sigurid leigata ja puhastada ning kuivatada. Ja tal on siguri maik. Tammetõrudestki olla leivale

lisa tehtud: tõrusi olla kuivatatud, jahvatud ja tõrude jahu lisatud leivajahude hulka.

ERA II 288, 259 (17) < Tallinn – Eduard Kriitmäe (1940).

93. Taimesupid.

2) Heinaajal tehtud luhta kaasa ohakasuppi, rukkijahudega, siis – kui tema alles noormees olnud (siis olnud jutustaja 80-aastane). Tehtud ka varesnaadi suppi, kuna neid pole olnud, siis käidud kirikumõisa rohuaias neid korjamas. See oli umbes 130 aastat tagasi.

ERA II 60, 77 (2) < Kolga-Jaani khk., Soosaare v., Vissuvere k. – Johann Grauberg (Raidla) < Rõõt Grauberg < jutustanud Rein Parm (1932).

3) Ja vanasti ikka tõesti keedeti suppi ohakatest ja muistki rohtudest. Noortest maahakatest sai päris hea supp (nii see eit pajatab). Need said enne keetmist veel kupatatud. Keedeti liha ja piimaga.

Kalambakõrvadest (taime nimetus) keedeti suppi ja piimanõgestest. Nii et laul ei valeta sugugi.

E 62643 < Peetri khk., Mäo-Nurmsi – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Mari Herbst, 77 a. (1928).

4) Naadiroog. Seda keedeti kevadel värsketest ohakatest. Naadid (noored ohakad) korjati põllult ja pesti mitmes vees liivast ja tolmust puhtaks.

Ennem pandi suurmad patta keema ja kui need juba pehmed, lisati naadid juure. Patta pannes käänatati nad peo vahel väiksemaks (kuid raiumise või lõikamise teel neid ei tükeldatud). Keemisel lisati veel rasva, piima ja soola. Süües ka veel haput koort, kui seda juhtus olema.

Nõgeseroog. Keedeti samuti kui eelkirjeldatud naadiroog. Korjati aiaveertest noori nõgeseid ja pesti vees puhtaks. Ennem pandi suurmad patta keema, hiljem lisati nõgesed juure, kusjuures neid käte vahel väänates pisut tükeldati. Veel pandi juure soola, rasva ja piima.

ERA II 63, 148 (445–446) < Põlva khk., Karilatsi k. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Ann Pilber, s. 1858 (1933).

5) Tuulatud rukistest leib oli vanasti „sai“. Harilikult söödi aganaleiba; kui tuulati, olid väravad kinni. Rukkeid leivajahuks kroovima hakati õige hilisel ajal.

Aga herneid ja läätse peeti vanasti palju maas, ube ka. Pääle läätse-, oa-, herne-, kapsa- ja kardulesupi keedeti veel naadisuppi ja ohakasuppi piimaga. Ohakad kupatati ennem ära.

Aganaleiba kuivalt ei söödud – oli terav, vedelikuga aeti alla.

ERA II 36, 423 (25) < Pülistvere khk., Imavere v., Jalametsa k. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Mart Rets, 77 a. (1931).

6) Perenaesed pikad naesed,
talunaesed targad naesed
õhta joovad soojad õlled,
videvikun soojad viinad.

Oh mina vaene orjalatsi,
õhtu söön õlesidemed,
videvikun vitsaraod,
enne valget ernevarred.

H III 15, 223 (9) < Tartu-Maarja khk., Luunja v. – A. Annuk < Ann Russak (1892).

94. Kartulite tulek toidulauale.

Kardulid. Vanal ajal ei olnud mitte nii palju kartuleid kui praegu, et neid oleks saanud alati süüa, vaid söödi nagu jõululaupäeval ja tähtsamate päevadega. Karduleid hoiti vanal ajal korvis haganate sees. Kui karduleid oli keedetud, siis pandi kardulid puuvaagnasse ja toodi lauale. Lauale ei toodud mitte karduleid nii, et kardulid oleks paistnud, vaid pandi riie üle kardulivaagna, et siis ei saaks karduleid valida, vaid igauks võttis riide alt ja peab ära sööma, kas olgu hea või halb.

ERA II 147, 443/4 (13) < Pühalepa khk., Käina v., Kassari k. – Hilda Elmi < Mari Elmi, s. 1865 (1937).

95. Kartulitalgute lõpulaud.

Rukis ehk odra ehk kardul, kui ära lõppes, siis tehti lõpetist. Paramat toitu oli, viina, saia-leiba ka tehti. Muidu ei tahetud vahel tööle tulla, aga kui teati, et lõpetist saab, siis kas omikul aa tulijaid tagasi.

Pilt 40. Talgulisi kartulikuuhja juures (Põide, Asva k.) 19. oktoobril 1935. a.

Õhtul siis anti napsu ja söödi-joodi ning lauldi. Kardulivõtjaid viidi vahel õhtu obusega koju. Igal talul oli kardulid terve põld maas. Raske võtjaid leida – päilisi vähe saada. Saunainimesed akkasid augutama: „Nüüd tunnete saunainimesi, talvel ei tunne keegi.“ Kui viimaks lõppes, siis anti viina ja peeti lõpetist. Riisisuppi keedeti, kooki või sepikut tehti, liha keedeti.

ERA II 298, 46/7 (6) < Peetri khk., Mäo v., Nurmsi k. – Richard Viidalepp < Jaan Viidebaum, s. 1867 (1940).

96. Lihavõttemunadest.

1) Kui alles laps olin, see on 50 aastat tagasi, siis värviti mune punase ehk sinililla värviga, aga munad keedeti enne ära, siis pandi veikese nõusse värv ja keev vesi peale, siis tõmmati veikse lapiga üle munade, aitas küll. Aga need olid väga määrima. Ema keetis vihalehtega, kooris vihad peale sauna paljaks, pani lehed ühes t u h a g a patta, ja kui vesi oli nii palju keend, et kollane oli, siis pani munad sisse, tulid kenad kollased munad.

Aga kui juba 18–20-aastane olin, siis sain mune küll noortemeeste ja ka sõbrannade käest ja andsin ise vastu. Ka oli kombeks siis juba munavärvi osta ja sai igavärvilist ja tehtud said nimetähtega, lindudega, lilledega, kuidas keegi oskas. Kraabitud said nootsaga ehk ka naaskliga. Raske töö oli, mõni läks katki, kui hakkas valmis saama – muudkui otsast peale jälle. Noh, niisugusi mune said ainult teatud nooredmehed. Poisid käisid mööda küla mune nurumas, aga igähele ei antud. Poisid olid validad koksima, olid kavalad, katsusid ikka ka puust ehk pärlikana munadega koksida, aga kui aru saivad, siis lükkasid selle kampast välja.

ERA I 3, 327 (1) < Väike-Maarja khk., Porkuni < Märjamaa khk. – Juulie Piilberg (1930).

2) Tormas värvitakse mune lihavõtteks ja suvisteks. Vanemad värvimise viisid on järgmised:

a) s i b u l a k o o r e d v õ i v i h a l e h e d seotakse kaltsudega munale ümber ja pannakse siis keeba vette. Nii saadakse ilusaid kollaseid mune. Kui panna koorte hulka tangu, siis tuleb tükati vahele ilusat rähnulist kirja.

b) muna ümber seotakse kirjused värviandivaid kaltsudega. Kui riie on hästi kirju, siis saab tõesti kunstiliselt ilusaid mune.

Uuemad vahendid on lakid ja muud poest ostetavad värvid ning aptrukk-paberid. Enne sõda tarvitati ohtrasti lillakat, nn. aniliinvärvi.

Mune värvivad eriti tütarlapsed. Poisid käivad aga pühade ajal talust tallu ja norivad mune. Enne söömist koksitakse mune. Kelle

muna läheb katki, see peab enamasti loovutama oma muna sellele, kelle oma jäi terveks.

Torma õigeusulised eestlased ja venelased viivad lihavõtte ajal mune kirikusse kaasa kas õnnistada laskmiseks või muidu pool naljapärasest tuttavatega vahetamiseks.

ERA II 23, 318/9 < Torma khk. – Paul Ariste (1930).

3) Lihavõttemunade värvimiseks pannakse keeduvekke nõgeseid, sibulakoori või kaseoksi lehtedega. Keedetud munad viiakse sipelgapesse, kus sipelgad need triibuliseks teevad. Uuemal ajal tarvitatakse poestki ostet värve. Paarisnimestele (abielulistele) kingitakse paaris-, üksikuile (vallalisile) paaritu arv mune. Lihavõttemunadeks tarvitatakse kanamune.

Metslindude mune toiduks ei korjata.

ERA II 42, 15 (18–19) < Kolga-Jaani khk., Soosaare v., Taganurga k. – Otto Ibius (1931).

Pilt 41. Lihavõttemunade koksimine
(Kadrina).

97. Kanaliha söömisest lambalaudas.

Kadripäeval sõivad jälle perenaine ja peretüdruk lautas keedetud kana, et lambad heaste sigineksid; luud ja suled maeti sõnniku alla, et lambad tugevad oleksivad haiguse vastu panema ning neil hea ja paks vill kasvaks.

H II 23, 125 (10) < Karksi khk., Polli v. – J. Tiidt (1889).

98. Koostööst varavedajatega.

1) Vanast elänu kats sõsard, tönõ tösõn paigan. Tösõlõ sõsarõllõ käänüvä p u u g i ja tösõlõ ei ole käänü. Ütskõrd kutsnu tuu sõsar, kelle puuk käänü, uma tösõ sõsarõ hindä poolõ küllä ja sõsar lännü kah. Külän keedet sagõhõd tatrikusuurma putru; küläline kaenu, et pudõr kiis paan ja piimä ei tuu kiäki viil sisse, ei mindä viil lehmigi nüsmä. Sõs tulnu pernaane ja hõiganu: „Kattä, tuu piimä kah pudru sisse!“ Sõs tulnu Kattä ku kohisõs kua korsnast sisse ja valanu ku tsorisõs piimä poolõ patta ja lännü esi jälki ku kohisõs kua korsnast vällä.

Ku pudõr valmis saanu, sõs kutsut külälist kah süümä, a tuu ei olõ lännü ja ülnü, et täl väegä kõtt valtas ja tiä ei saa midägi süvvä ja lännü ärä kodo.

H I 7, 632 (2) < Kanepi khk., Krootuse – Gustav Loodus (1896).

2) Minu onunaine rääkis. Järva mehed käind siin rannas silku viimas. Siis oli pereema keetnud suppi saunaköögis, korjand vahtu ja viskand kahele poole pada. Järva mies küsind: „Kas teil on k a k s t o n t i? Vat, tont peab kõige päält pajast süüa saama. Kas teil on kaks kratti, et teine süüb teiselt poolt pada?“

ERA II 161, 294 (38) < Kuusalu khk., Kolga v., Tapurla k. – Rudolf Põldmäe < Anna Paalberg, 62 a. (1937).

3) Võhmas olle ühes peres k o n n a d . Kaks suurt konda oln nagu labakindad, neid söödetud. Ju need siis öösi lindamas olid. Peremees ike isi kodu, aga vaimud väl'las. Eks nad ike t u l i ä n n a k s käind.

ERA II 16, 164 (13) < Karuse khk., Lihula v., Poantse k. – Herbert Tampere < Miina Kala, 65 a. (1929).

4) Perenaine viis igal hommikul pöönikule krätile süüa. Krätid elasid pöönikul vakkade sees, valged linad üle, kädisesid nagu luigid. Üks oli isane, teine emane.

ERA II 9, 248 (5) < Ridala khk., Asuküla m. – Meinhard Meiusi < Jaan Rand, 75 a., abikaasaga (1928).

99. Vanasõnu toitudest ja söömisest.

Ütsinda olla hää süvvä, katekeste hää magada ja hulganiste hää tööd tetta. (Rõngu)

Kõik om hää, mis kõttu täidap. (Põlva)

Parem hüvä toitu järele jättä kui vatsa revitä. (Vaivara)

Oleks kõht kotist ja kõri suapasäärest, küll siis lõhuks sisse; parem kui hüva ruuga üle jääb. (Kursi)

Elätie ennemuina, kui süüdi pajusta urbi, saadik siis nüüd eledä, kui süiä rugista leibä. (Kuusalu)

Parem ikka lühike ja jäme nälg kui pikk ja peenike. (Tori)

Näljaga peab kõik ära sööma: sealihad ja kanamunad. (Väike-Maarja)

Soolane suule hää, makke maole hää. (Saarde)

Sälili sööjal säitse pattu, külili sööjal kümme pattu. (Kanepi)

Parem vaanatäis leent rahuga ära süüa kui katlatäis suppi riiuga. (Pärnu-Jaagupi)

Vana-aasta öösel söönud kündjä kümme korda, äestäjä ühessä korda ja karjane kahessa korda. (Kolga-Jaani)

Pool pätsi leiba parem kui mitte midagi. (Vändra)

Paremb kuiv leeväkandsäk ku paar pudõrat. (Rõuge)

Parem aganane leib kui tühi kõht. (Palamuse)

Maha visat leväraas ikeb seitse aastat taga. (Tarvastu)
Kasukanikas kasvatab, rammukanikas teeb paksuks, jõukanikas annab jõudu. (Rapla)

Kes sooja leiva eest „aitäh“ ei anna, see jääb näljatseks, sest sooja leiva „aitäh“ läheb ikka jumalale. (Palamuse)

Hea perenaine võtab leiba ahjust välja ja paneb kolm korda vett peale, aga kuri perenaine lööb põmmu pihta. (Pärnu-Jaagupi)

Kes leiba luusse ei lase, sest leivameest ei saa. (Jüri)

Ei siis pole ikka kõht tühi mette, kui kala-leib laual on. (Karja)

Silk, leib talupoja toit, hambad haljad, kõht terve. (Ambla)

Silk vaese mehe või. (Mihkli)

Lihaleem, siis limpa pealt, kalaleem, siis kaapa põhjast. (Hanila)

Kevadine siig ja sügisene piim on peretütre roog. – Need mõlemad on rammusad. (Emmaste)

Pea püüdjale, saba saajale, keskkohk kõige perele. (Kihnu)

Karu käppad ja põdra morkad, savermu saba ja lattika naba üeldasse kõige magusamad lihatoitud olema. (Iisaku)

Lutsu maksad ja maualused, kiissel ja kartulipudru – vat sie on kõige parem roog. (Iisaku)

Kops koera roog, maks maia mehe roog. (Tallinn)

Leiba hammusta kahe hambaga ja liha ühe hambaga. (Tallinn)

Liha, leib um mehe süük, puder, kapsad vasikajuuk. (Rõuge)

Kis korraga leiba ja pudru sööb, saadetakse Siberisse. (Mihkli)

Pudruga saab kord külasse, kõrdiga saab kord üle aia hüpata. (Järva-Jaani)

Kiisel seisab niikaua kõhus, kui kindad kätte paned. (Simuna).

Kaerakile kõhutäis pidanud aga nii kaua vasta, et vaata kord üle katuse, kui juba kõht tühi. (Viru-Jaagupi).

Jõulupüha – vorstipüha, lihavõttepüha – munadepüha, nelipühi – võipüha. (Kambja)

Hapud kapsad, sealih – see ajab silmad pungi piha. (Kaarma)

Kabustleem ja lehmalih teevad kindlaks mihe kiha. (Viru-Nigula)

Oad-herned külma vette, kardulad-kaapsad keebä vette. (Vigala)

Uba-hernes oli hunta laska, kaal-kapsas leeva katk, kardulas kamre
seina määndaja, silk-leib mehe ülespidaja. (Kullamaa)

Kardul on vaese leevajätk. (Martna)

Kartohvel on kallis toit – küll putrajes, küll patrajes, küll kalujega
keitajes. (Kuusalu)

Kartul on küll kallis asi, aga leeva vasta tühi asi. (Tartu-Maarja)

Vesi on pikka piima jätku, aganad on leiva jätku, kaevukook on
kalja jätku. (Pärnu-Jaagupi)

Vesi pikk piimä jakk, kartul kaunis leeväjakk. (Kambja)

Sool on tulus toidu jakku, vesi pikka piima jakku. (Karksi)

Tuhk oli tubaka jakku ja vesi pikka piima jakku. (Kõpu)

Vesi pere piimä jätk, vale pitka jutu jätk. (Jüri)

Piimasupp on leiva liuväli. (Lääne-Nigula)

Jaanipäev võtab perenaisel ühe püti piima vähemaks, karusepäev
kaks pütti, aga lauritsapäev viskab pütid laudile. (Märjamaa)

Noorikul on kolm korda aastas või paha; suvel, kui koor vedel on
ja kokku ei lähe, talvel külmaga, kui rabe on, et noa päel ei seisa, ja
kolmas kord siis, kui teda ei olegi. (Vaivara)

100. Jõuluaja toitudest.

1) Jõuludeks keedeti mitmesuguseid toite. Kõige tuntavam toit oli
kaerajahu kört, kuhu sisse pandi vorstid ja soolatud kanad. Mõned
panid ka sealiha. Seda toitu kutsuti k a n a k ü d s u s e .

E 68793 (1) < Hargla khk. – Aleks. Laas (1930).

2) Usutledes vanu inimesi näeme, et siis olid jõulukombed hoopis
teistsugused kui praegu. Jõulude eel hakati varakult jõuluroogasid
valmistama. Kõige armastatum jõuluroog oli j a h e r o o g . Seda val-
mistati tangudest ja seapeast ning -jalgadest. Jahenedes see omas hübs-
e k u j u . [- -]

E 68681 < Helme khk., Hummuli v. – Joh. Reinup < Hans Kull, 92 a. (1930).

3) Süüke pühades teti õige mitut sorti. Pääasi, mida teti, oll leib. Pühadeleib es ole aga nii must ku argipäeva leib. Argipäeva leib teti roovmata rukkijahust, pühadeleib oll aga tetu roovitu jahust. Tolleperast oll ta palju valgem. Saia meie aigu es teta. Saia aset täitis vatsk (karask), mida teti kesvajahust. Pühade toidus oll viil suurma-(tangu-)vorsti. Poisikese asi, nonde tegemist ma tähele es pane, niipallu ainult tean, et nad kudagi rõngasse pandi. Perast pisteti tollest pulga läbi ja pandi ahju kujuma. Ütes peris heas toidus oll suurmapuder, kuhu poodeti (pandi) liha sisse. Lihaga teti viil sake (paksud) kapsad. Tsülti teti meie aigu ka. Tuu es ole aga tetu tsialihast, nagu seda praegu tetas, tuu oll tetu vasikalihast. Puulba (laupäeval) oll kombes suitsetada sannan liha. Toda liha võis igaüts võtta. Isegi karjalatsed, tütrikud ja sulased võisid toda liha süvva nii pallu ku keegi taht. Mõni sõi ennast õkva aiges.

Puulba õdagu (laupäeva õhtul) käidi sannan. Enne käisid mesterahvad, sis nasterahvad. Ku sannan käidu, kogus pere tarre kokku. Nakati süüma. Enne süüki, ku peremiis mõste lugeda, luges piiblist mõne palve või salmikese ette. Pääst keegi midagi lugeda es oska. Ku süügid süüdu, toodi napu sisse, pandi üle tare põrandu pääle. Sääl pääl magati kogu pühade aig. Jõuluüül käidi ka loomadele süvva andman. Noile anti pühades ka vatska.

Üüse, enne valget, nakati keriku minema. Keriku läits igaüts, kes vähegi kõndi jõudis. Hommungus valge ajas jõuti keriku. Perast kerikut läits igaüts oma kodu. Sääl nakati jälle süüma. Esimetsel pühal oll kombes süvva külmä süüki, ainult maiusesüük oll soe. Toda teti niiviisi: aeti piim kuumas, sinna pandi sisse tatrikuvatska, nuu olleva ku klõmbi. Tuu süük om nagu meie praegune kombott. Meie, latse, tahtsime toda süüki väga süvva. Pühade aigu meie puul muud es teta ku süüdi ja magati.

E 75554/6 < Rõuge khk., Haanja v. – V. Zion (1931).

4) Jõululaupäeva õhtul toimetati loome varemine ja käidi varemine saunas. Elamu põrandad külvati peeneksraiutud kuuseokstega ning ette suurte tuppa toodi mitu kubu õlgi ja lahutati tagaseina äärde põrandale. Õhtusõögiks keedeti värske peakapsa leent kaa-

likate, kartulite, sea- ja anelihaga. Peale sööki pikutati õlgedel, vesteldi, loeti ajalehti ja raamatuid. Meie tallu käisid pea kõik tol ajal ilmuvad ajalehed, ja egas neid üle paari polnudki. Suur laud suure puust õllekannuga ja raamatutega oli asetatud ettetuppa ahju äärde, kus õledki olid. Harilikul ajal lauda eestoas polnud. Laua kohal rippus valgesti põlev laelamp. Õhtust kirikusõitu ei olnud. Tol ajal Viru mere valdkonnas jõuluõhtust kirikuteenistust ei peetud ega põletatud ka jõulukuuske, vähemalt mitte minu kodutalus.

Esimese püha hommikul vara lõigati mitu leiba tükkideks ning anti siis leiba kõigile sarvloomadele, lammastele ja hobustele.

Hommikusöögiks oli kas õhtune keeduliha kaalikatega, sültliha, sült, silgud-heeringad, leib, sai, või ja kohv. Peale hommikusööki sõideti Esku, Ilumäe ja Käsmu kabelisse (Haljala ja Kadrina abikirikud), mis asusid versta 3–6 kaugusel. Kodujääjatele luges keegi (harilikult isa ehk vanaema) jutluseraamatust jõulujutluse.

E 72378/9 < Kadrina khk. – A. Mühlbach (1931).

5) Meie esivanematel olid mitmesugused tseremoniid ja kombed, milledest mõned praegusajani on säilinud. Mul oli juhus vestelda ühe vanema inimesega, saades viimaselt mõningaid kombeid, mis tol ajal valitsesid.

Jõuludeks valmistati pea igal pool tanguvorste ja neid keedeti supi sees. Oli ka moeks valmistada erilisi pirukaid, millede valmistamiseks pandi leivataignale vahele pudrutaoline *k a n e p i j a h u s t j a t a n g u d e s t* valmistatud mass ja küpsetati ahjus. Seda toitu söödi kogu pühade aeg.

Jõululaupäeva käidi saunas. Jõulukuuski olla tema ajal juba hakatud korraldama. Ta olla esimene olnud oma ümbruskonnas, kes jõulukuuse tuppa toonud.

Jõulu esimese püha hommikul söödud soolikatega kartulasuppi ja see söök olla alatiseks jõulu esimese püha söögiks olnud.

E 68805/6 < Karula khk., Sangaste v., Korijärve k. – A. Värnik < Jakob Altusaar, 85 a. (1930).

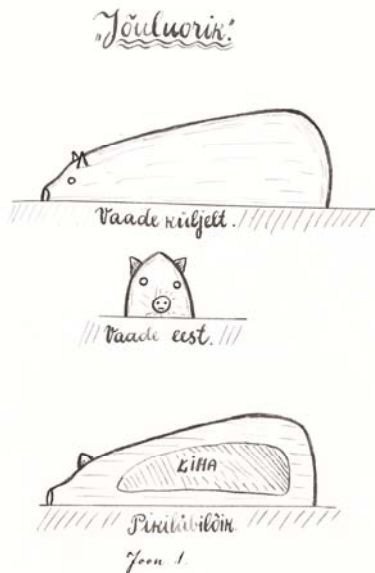
6) Valmistati „kolaskeid“. Kolaskiteks nimetati nisujahust pätsikesi, mida ahjupõrandal küpsetati. Igal kolaskil oli ka auk keskel, millest nõör läbi pandi ja selle abil jõulupuu otsa riputati.

E 72698 (2) < Tartu < Palamuse khk. – M. Krootmann < Juula Panksepp (1931).

7) „Kütused“. Kütuseks nimetati jämedat jõuluvorsti, mis oli soojendatud lihaleeme sees. Kütuseid söödi jõulu teisel pühal.

Jõulukapsaid söödi viimasel pühal. Nad olid terved vähelikud kapsapääd, mis ühes kaaliviiludega ja sea selgroo lihaga ära keedeti ja siis puukausist söödi.

E 74451/2 (1-2) < Tartu < Põlva khk., Vana-Koiola v. – L. Kikas < Miina Kikas (1931).

Pilt 42. Jõululeib ehk jõuluorik (Pärnu khk.).

101. Õlletegemise kunstidest vanasti.

1) Kõigile oli kaetud ühine jõululaud. Kõik toidud võrdlemisi hääd, millede hulgas ei puudunud kunagi tanguvorstid ja õlut. Olgugi, et oleme kuulnud hiidlast ihaldavat „torni täis võid ja kiriku täis putru“, kuid jõulu ajal olid hiidlastel päris „kuninglikud“ toidud, nii kui seda on rasv soojade tanguvorstidega.

Kuidas valmistati jõulumärjukest, õlut? Viina polevat olnud, seda kangem tehtud aga õlut. Pereisa, kui keetnud humalaid, toonud v a n a v a n k r i r a t t a t ü k i, niisuguse, mis juba ilmas palju ringi veerenud. Keerutanud seda paar-kolm korda ümber oma pää, et siis õlut pääs ka nii keerlema hakkaks, nagu seda ratas teinud. Siis pandud ratas tulle, millel humalad keenud. Sarnaselt keedetud õlut pidi siis hästi „pähe hakkama“, nagu seda öeldakse.

E 67704/6 < Reigi khk. – I. Karm < Mari Jõhvik (1930).

2) Vähemalt kolm korda sae aastas ikke õlut tihtud, see oli mardipäävaks, jõulupühadeks, õllepära jäi siis jõulust uue uasta vastavõtmiseks ja juanipäävaks, niid olivad kindlad korrad, aga nigu lihavetteks ja nelipühadeks sai ikke kua õlut tehtud. Sügise, kui viimane riht oli all ja tuul pialt kesvaterad välla uand, siis sai ikke paremad muaohrad (õlleodrad) välla vuadatud ja koti sisse valmis pandud. Sedamoodu kui nüüd, et tihakse koe ulga linnakseid valmis, et koe terveks uastaks oleks võtta, ei olnd vanaste, õlut jääb siis lahjaks ja on teene niigu varsa kusi ja teeb kangeste kõhu seest lahte, kui toobi ää jood. Linnakseohrad, kui olid puar pääva lius olnd, said saunakambri kasvama pandud.

Õlleohrade liutamisevesi pidi pehme vesi ja iaste puhas olema. Ülepia sai vuadatud, et sial ulgas niukest linnurohtu ega põhjamuda ulgas põleks, see aas, kui sihukese vee sisse ohrad said pandud, joomise aal kangeste seest täis, nõnna et käi iga poole tunni takka vällas. No iake küll, oli suand siis ohralinnaksed liust välla tõstetud ja mardipäeva eel oli kua saanakammer parajaste nõnna soe, siis sai metsast ilusaid noore kuuse iaste värsked oksti toodud ja ühetasatselt

saanakambri põrandale laudatud, nõnna et ikke iaste ühetasatselt on, mitte ühest kuhast kõrgem, teesest kuhast madalam.

Pilt 43. Õlleodrad külimitus. Iisaku, Lõpe k.

Ja kui olid ää nirisend, vesi oli ämbres, seda vett ei suand maha visata; kui lehmad tulevad piima ja on peale selle aiged, siis antud seda vett, mis enne olnd kadakaokstest tule pial parajaste soojaks tehtud ja pandud natuke puakspuukoort sisse. Antud seda lehmale juua, põle see siis kedagi kaua aige olnd ja akand koe iad piima andma. Seda vett oetud ikke niukeses kuhas, kus põle old karta, et alvaks läheb, pandud vilusse kuhta ja pialt kua puhtama riidega kenni, et praht ega muud sodi sisse ei lähaks ja lastud olla ilma liigutamata. Vahel seist oma puar kuud nõnnamoodu. Kui lehm piima tulnd, siis olnd seda vett ia anda.

Linnakse kasvamise aeg oli oma neli või viis päeva, kui idud parajaste kolmveerand esimese pöidla pekkust välja andma. See oli tähtjas tüü ja oli ikke vana peremihe või mõne muu vanema inimese ammet ja järelevaatamine, ega nuuremad osand iasi õllelinnakseid kasvatada. Mõnespool pandud, et odralinnakseed iaste ühetasatselt kasvaks ja mõnest kuhast ää ei kuivaks, teeselt puult aga oopiski kasvamata, senna pandud õuevahtra oksipiale ja kua vahele. Sedasama uskund, et otsetud südatalve vahtra lehti, uskund, et kui lume alt leind kuivand vahtralehe, siis elab tuleva uasta ja võib veel samas kuhas ohralinnakseed kasvatada.

Olid siis linnakseed parajat moodu kasvatud, sai saanaahi kolm korda alla köötud ja linnakseed koe esimese korra köetuse järgi kuivama pandud. Enne sai niukesed kasvama jäänd tükid piu vahel pehmeks kestud, ega ial linnaksel polnd kua kokku kasvand kõherdikku. Olnd siis linnakseed saanavommi pial, pandud vanad vihad, mis olnd pialt heenaaega arukase okstest tihtud, aga kellega põld mitte viheldud, nende lehte jäänd siis linnaksete ulka, need teind õllele ia mahlamoodu maitse ja olnd iaks tervekserohuks, kui pühade ual suand külmetada.

Kolme korra alla kütmise järele olivad linnakseed kua kuivad, nõnna et võis neid ää jahvata. Ennemalt olli ikka peredes ehk vähemalt ühe küla piale käsitsi ümberaatav käsikivi. Eks neid ole mõnespuul praegagi viil alles. Ülepia oli nende pial parem linnakseed peeneks tiha: tee oma tahtmise järele, nõnna kuda ise aga iaks arvad. Akka nattukese pärast nüid veskele mineme, vua mölder teeb teesed kua vahel nigu leevajahud, äda kääs, vat ei taha astjast kudakit moodu välja tulla.

Linnakseed said jahvatud ikke sedamoodu, et kui teese pääve sai õlut akkatud tegema, siis eelmisel pääval sai ää jahvatud, pekapeale läheb õlle kangus välja. No eake küll, olid siis linnakseed valmis, läks siis õlletegemeseks lahti. Sai sedamoodu tihtud, et suure püha laupäävaks oli ikke esimene tüge all õlut kääs.

Saanas, sial oli ikke parem tiha, polnd nigu teeste jälgu ega naeste tülinaks. Ega igauks olnd õlletegija; sel, kel oli uastaid üle poolesaja ja kis ilmas näind ja käind, see oskas ia õlle teha ja parajaste kangust kaasa panna. Todamoodu ütles vanarahvas. Siis, kui kukk teist korda

laulis, oli saunaahjus tuli sees, nõnna et juba praksus. Õlletiu puud sai juba ammust valmis vuadatud, ega nad tohtind liiga käredate olla ega kua vesüda ega otsast vett välla uada. Naesa põle õlletiu juure kudagit moodu sallitud, kardetud, et uavad vussi tegemise. Mäletan ja olen näind, et minu nooremihepõlve antud läbi saanaukse naestele värsket virret mekkida. Akand suana ahi küdend suama, siis visand õlletegeja piutäie neidsamaseid kuuseoksi, mis olnd linnaste all kuivamise ual, need olnd sellepärast, et siis jääb tehtud õlut ilusaste k o h v i m o o d u pruuni värvi ja on kua ia maitse juures.

Linnaksed tihtud paraja sooja vee sisse, mõnespuul, kui olnd, pandud ulka nisukliisi või puar piutäit rukki jahu, siis jäänd parajaste ia, natuke magusavõitu nigu soe piim ja seda ütud pruudiõlut. Pulmas antud pruudile ikka sihukest õlut juua, see pidand pruudi siis pärastpuule mihe vasta ia pidama. Niuke õlut olnd aga kaval, põle suand arugi, kui joond, korraga suand aru, et pia käib ringi nigu kellaseiar. Õlletainas olnd nõnnamoodi paks nigu leevatainas, veeretatud ümbertringi linnaksejahuga ää. Ennem, kui linnaksetaenas olnd leeva moodu valmis tehtud, olnd sui juba valmis korjatud k a d a k a - m a r j u , neid suand ühe puuda linnaksejahu piale puar pesikest piutäit ulka pandud.

Siis suand sööd parajat moodu välla tõmmatud, kahele poole pelti ahju jäätud aga siiski natuke süsi. Siis proovind õlletegija, võtt püksitaskust v a s k k o p i k a s e ja visand ahju. Kui see susisend, siis olnd ia õnn. Suand vuadatud peerutulega: jäänd suarikull piale, siis põle sõda ega muud äda olnd tulemas; olnd kiri, siis võin kua pahandust ja õnnestust tulla; olnd aga sütte vahele pidama jäänd, et kumbki külg pole ahju põranda pial olnd, siis olnd sellega, et varsti surm suu juures, katk käib ümber maea, sõda ja nälg näpuga näitamas. Vaskkopikast proovitud kua sellepärast, et kui ahju põrand särtsub, siis on paras ahi.

No olnd siis linnaksed ahjus, suand pandud ahju suu ette pelt ette, et soe välla ei tuleks. Oma kaks-kolm tundi lastud peratu (s.o linnaseleivad, mis ahjust olles kutsuti peraseks, ka päraseks) olla, selle aaga olnd kallaastja puhtaks tihtud ja alla põhi pandud. Põhi pandi nõnnamoodu, et oli laua kõrgune (umbes kahetolline) puuluast, mis oli oma tolli muad lai. Selle sisse olid ambad, - oma poolteist tolli oli

amba pikkust ja kaks ja pool välla saetud, – niukesed pulgad said siis puaritolliste vahedega kallaastja põhja pandud pikkuse järge mööda, nende piale pandi siis teisepidi reste luastud, siis oli õhuke kord õlga, et raba peras vahelt läbi ei peaseks. Siis oli toodud ia maitse suamiseks noore kadaka oksa, mis põhja pool põlnd, ikke rohkem na lõõna k a n t i s , neid sai põhja õlgede piale pandud.

Oli linnaksepera na peenevõitu, siis sai sial veikseid kadakaoksi kua vahele pandud. Kui paistes nõnnamoodu, et ei taha iaste välla tulla, pandud mõnespool veel puhtaid rukki- või ohraaganaid natukese ulka, siis tuleb east välla. Teissa korralt segajaid õlletegija ei taht kudagetmoodu sallida. Ülepea, kis tahtis viil õpetama tulla, kui see oli viil nooremate ulgast, selle kuhta õlletegija üteld: „Kae, nää mul assamiist, enesel kõrvatagused märjad ja ninaalune märg, vuata, tõmban sul sabaaluse üle pia ja annan kadakaokstega vasta tagumikku.“ Kis põle taht sellest viil kuulata, sellele vahest tehtudki niuke kommet ää, et võetud püksilakad või kui olnd tüdruk, siis seelekusaba üle pia, iasti terava okastega kadakaoksad suand sauna tuha sisse pandud, mis olnd palav ja puar korda vasta tagumikku antud, siis olnd sihuke kui tina tuhka kadund.

Olnd siis nõnna, et raba sündind välla võtta, suand astja ahjusuu ette toodud, ja kui pala vesi olnd kua juba keend, nõnna et volisend, siis võtt tegija pintsaku sellast ää, sest kõik pidand ikke iaste puhtalt suand tehtud olema ja pand raba astja ja tulene vesi kohe piale. See esime virre, mis, kui olnd juba natuke aega seesta lastud, olnd magusam veel kui mesi ja parem viil kui soe piim. Ja kua järgmine kord pandud iseäranis teese kuhta, antud, kui tulnd nuabrivanatuat sõnnapoole, suand kutsutud saana ja antud temalegi mekkida. Suand kua tua juure viidud tubastele proovida. Esime virre, kui olnd külm, pandud koe ankrusse ja kõste (pärm) või vana õllepära pärimi sisse ja kui pühadeks tulnd võeraid või muid tuttavaid, siis suand nendega proovitud. Pärastpoole, mis see õlut tulnd, suand pandud külma, olnd täieste külm, suand suurde ankrusisse pandud käima aita, kus olnd külm. Old vahel nihukest nal'lagi, et ankrupunn, kui taht õlut kapaga võtta, nõnnapia, kui liigutand, lõõnd plõmmdi vasta aeda lage ja võtjal enesel kua suud-silmad õllevahtu puha täis ja teesed muudku aga

naerd, et näe, ega sua jõua õlleankurtki oeda, pruut läheb sul kua kääst ää, iga ööse külapoesid teisega koos magamas, eks sua ikke puha vanapoesiks sedasi jää. [- - -]

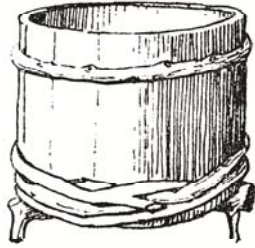
ERA II 308, 27/35 (1c) < Kose khk. – Gustav Sommer (1944).

3) Om taar iki kah, mis ta om, aga see va paias, selle raipe man om iki õige tööd, enne ku sa ta ästi ärä tetä saad. Paias või nagu peris joo-diku ütleva, pairis, kutsutse mede pool *Bairisches Bier*. Siin kottal om see sõna esi nal'laperäst sekkä võet. Jahi ja kojute sääil man pääle ja mässä, ninda et sa ullus lääd, mõnikõrd jääd veel kimpu kah, ei lää tõne reo käümä kah.

Õlletegemine om meil edimelt pīaaegu nindasammuti, nagu linnasetaar iki. Egä medetaoline ometigi sedä's ei mõsta egä saa tetä, nagu õppin meistre. Me teeme vahel koorekirnu sehen ära, muudku sepp (pärm) kähen om, ninda et käümä (käärima) saab aia. Siantse väikse nõul pannas aan (kraan) ette. Sisse tetäs siante samma värk, nagu linnasetaaril iki, pannas linnaspäts pääle ja laanitse keebä vett pääle.

Suurte tõrikste sehen tetäs enämist Kariste pool koguni tõistmoodu. Tõriksel ei pannaki aani ette, vaid lastas põhjast auk läbi ja pannas naga ette. Naga om üits pikk teibäs, ots vähä terävemes tett ja ästi ümärkses, ninda et auku sisse lääb. See naga käüb kik kurnast läbi, õlgest ja ka pulke vahelt. Naga ümmer pannas üits õletuust, mudu jooses raba naga möödä alla põhja. Tõrikse ala pannas ruhi (küna), kelle sisse virre vällä jooseb. Ku vällä tahetse laske, sis käänetse naga üles.

Siantse suure tõrikse sissi ei tetä ka mitte linnasse pätsi, vait pan-nas jahu nindasamma sisse, vesi pääle, sis aetse tulipunatsid kive sisse, kellege kurn kuumas kütetse. See siantse kividege kütet k u r n a õ l u ei saa aga mitte ninda iluse näoge ku ahjun küdsäted pätsist. Kütet õlu om valge piimä nägu, justku rokk, aga p ä t s i õ l u om mustjaspruun, ninda ku peris vabrikun tett.

Pilt 44. Tõrs õlle tegemiseks.

Ku virre vällä om last, sis lastas tat tooride ja tonne sehen jahtude, seni ku seppä sekkä võib panna. Kige paremine saab õlut käüma aia, ku pane sepä pudel lämme virre sisse, kalda või enne vähä lämit virret pääle, ninda et varsti pudelen käüma akkab, see pudel pane sis virre nõu sisse, küll ta sis esiki ninda pailu vattu väl'lä purrib, et virre nõu käüma aab. Sedäviisi pane pudel ütest nõust tõise; ta aab na kik viimäni puha käüma, aga pudelest ei lõpe ta suguki.

Ah pimet veel! Selle pää käüma-aamise asja uneti ma koguni ärä. Kus umal? Va u mal, et see om iki, kes virre puha ullupöörä aab. Va tapusid me piame iki kah aia nurgan, egä me neid tühje ometigi linnast otsme ei akka; tühje kasvab esi aia nurgan küllät ninda pailu, ku meil neid vaja om.

Sis ku kurn üles säetse, pannas ka umaled patta keemä. Sedä umalevett pannas sis virrel ninda pailu sekkä ku kulub. Mõned kuulus ka kadajamarja vett paneved, ku umalid ei ole.

Õlle tegemise man tuleb kangeste selle eest oida, et midägi rasvast sekkä ei johu, sis jole käüma minekust juttugi.

Ku õlu külmä kähen pikkämisi om käünü, sis om ta pailu parem ku lämme kähen käünüst peräst. Lämme kähen käünü õlu om kipe ja mõrkja maoge, aga külmä kähen käünü om ää tahe puha, pane kas või terve toop korrage nahka. Mõni paneb ka soola õlle sekkä, ütleb sis õige ää tehe olevet. Mede piirimees Loodi vallan Naistevalla külän

Saadu Ants Pöder ütleb iki oma peotäüve soola vaadi pääle paneved, sis olevet õige ää kihmate.

Mede tõise piirimehe veli, sellesamma küla Naistevalla Märta Tasane teeb jälle õige rutskit. Temä, pime, paneb õllet suhkurt ja viina sekka. Parajaste käümise lõpetsin paneb temä poole nakla piiritset vaadi pääle ja mõni kolm-neli nakla suhkurt. Sis saab õlu irmus kange ja magus. Kes sedä kätte saab, see kihmab tat küll, aga jääb õige ruttu parras ja varsti om mudu peris purjun. See ull õlu vae- vab ka kah sis ninda mis irmus, vabriku õlled ja viinäd suguki ninda ei vae- va. Miul vabriku joogid suguki pääd valuteme ei aa, aga Naistevalla Tasatse õlu aab irmus.

H II 22, 159/64 (2) < Paistu khk., Kaarli v. < Halliste khk. – Peeter Ruubel- Kõrmitse (1888).

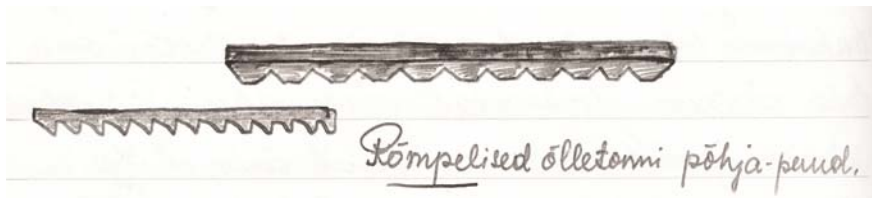
4) Seal majas, kus mehi oli ja on ja kus leidub selleks odrateri, valmistatakse õlut. Maal mõnel perekonnal on koduõlut aasta läbi. Suurimalt osalt kõikedeks tähtpäevadeks: pulmadeks, varrudeks, sünnipäevadeks, matusteks, jaanipäevaks, jõuludeks, uueks-aastaks, lihavõtteks, suvistepühiks jne., ja vahel ka teistele laenuks, kel omal pole võimalik seda märjusest valmistada.

Kõige enne võetakse puhtad odra-, nisu-, rukki- või ka lustaterad, asetakse kottides vette likku: kui jää alla, siis lastakse seal seista umbes nädal aega, kuid suvise vee soojuses aitab kolmest päevast, mille aja sees tera pehmeks lähäb – mitte aga ei tohi piimale laska minna, siis ei saand õlut. Leotult võeti välja, lasti pisut taheneda, et vesi välja nõrjuks, siis laotati õled maha, kus oli toa põrand savi-rihast. Sinna puhta sirgete õlgedele kallati niisked terad maha umbes vaksa paksuselt (s.o 6–7 tolli paksuselt) ja laotati uued õled kattedeks peale. Seal lasti neid seista, kuni terad narmendama hakkasid (s.t idanema, juuri ajama); kui ei akand kasvama (kasuma), riputakse vett peale ja oitakse soojes.

Siis õerutakse peo vahel koost ära. Võeti lauad ja seati sauna üles. Sinna laudadele viidi see kasuma akand teravili kuima. Tehti tublit sooja ja kui terad kuivaks said – neid selleks tihti segades ja liigutades, siis nad aeti kotti ja viidi veskisse. Kui aga ei tahetud teistele oma õlle-

tegu teatavaks teha, siis oli selleks kodus aites oma talu käsikivi. Jahvatati jäme jahu. Siis võeti suurem puust õlletonn. Leotati ära, et ta ei jookseks. Peale selle kuivatati tonn õletule kohal täiesti veest kuivaks. Siis valatakse sinna keev puhas vesi, arvata nii palju vett, kui palju jahust saab segades paras vurra-vurra sehuke soba; siis saab parem õlut, kui on paras mõsk. Kui väga kuiv paks mõsk on, siis jälle ei saa hea õlut.

Kui jahu ilusti sees segatud ja paras mõsk valmis, siis laotakse riie peale ja lastakse seista umbes $\frac{1}{2}$ tundi aega, siis ruttu jälle keedevett (puhast) peale, segatakse jälle ja ikka kohe riie peale, et külmaks ei jahtuks. Nüüd ruttu valmistakse teine õlle-tonn selleks valmis tehtud rõmpelised õllepuud põhja seades, millede peale laotakse puust pilpad, siis veel neile õled ja nüüd võetakse pikk pulk – naga – ja seotakse õle-sõlm valmis ja püstetakse naga sealt sõlmest läbi.

Pilt 45. Õllevaadi põhjapuud.

Teadku, et tonnil auk olgu pulga jaoks sees enne puuritud. Nüüd püstetakse see õlesõlmega naga sinna tonni põhjas olevasse auku. Nii on õlletonn mõski ootamiseks valmis. Siis seatakse tonn, kui tal kõrged jalad puuduvad, nii kõrgete pakkude peale üles, et tonni põhja alla naga augu kohta nõu või mold alla mahub. Nüüd võetakse õllekapp ja tõstetakse mõlaga segatud mõsk senna tonni, kuhu enne on tund aega keedetud umalad pandud, mida umbes pool naela puuda linnaste kohta arvatakse – nii kuis maitseb. Mõsetonn tehakse ikka keede puhta veega puhtaks ja kallatakse see vesi ikka veel sinna nagaga tonni – mõse peale. Nüüd keerutakse naga, nii et ta pisut tilkuma hak-

kab (ikka keedevesi peab alati valmis olema, mida üksvalu peale kallatakse, kuni mõsk lahjaks muutub).

See väljajooksev vedelik kallatakse endise puhtakstehtud õlletonni, seni kui jagu käes. Kes aga makit tahab, see võtku seda vedelikku paras jagu ära ja alles nüüd pangu keedetud pitsitud humalavedelik senna väljajooksnud vedelikusse ja nüüd jääb ta seisma. Kui ta leige on (soojust võib arvata umbkaudu: leige vedelik ei ole kibe ega hakka ka nii ruttu ega nii suurel määral pähä – kui on soe, siis on ka kibe ja hakkab ruttu ja hästi pähä), siis pannakse pärm sisse. Kui paelu pärm, siis lähäb valgeks – na umbes klaasitäis pärm puuda kohta, kuna õlle rohkuse määrab õlletegija oma maitse. Kui on lahjem – see on t a h e r b ä r (-pärm) ja pärast pannakse s a h a r i i n i taherpärile sekka ja siis saab veel oma 50 toopi õlut, mis oma mehed maha murrab. Rabast (s.o läbiletatud mõsest) saab taari, mida juuakse vee asemel. Rabale pannakse jälle k ü l m v e s i peale, kui on õlle-vesi läbi joosnd, et ta soojalt jälle lõmpsiks ei muutuks.

M a k i on see, kui esimene kord mõsele pannakse vett peale, siis segatakse ja sõelaga litsutakse pealt vedelik ja seda võetakse topsiga ja juuakse heameelega, sest see on kõige rammusam ja kosutavam. Lubatakse aga vaevalt lastele, sest siis lähäb teda paelu ja õlut jääb lahjemaks. V i r r e on see, mis kurnanõust läbi moldi on joosnud. Mõni paneb ka k a e l u v a r s i (mis metsa-all kasvavad) õlle-mõse sekka, et siis peab hästi uimastama joojaid.

Kui on tonnisolevale vedelikule pärm sisse pandud, siis oodatakse, kuni vedelik vahutama ja liikuma hakkab. Mõned teevad nii: kui on saada juba virret, siis võetakse prooviõlut. Lastakse pärmiga panges sooja koha peal seista, see hakkab varsti „käima“ ja siis saab õlletegija ise kohe maitsta värsket õlut; ja kui pärast seda ülejäänud kallata panges teise sekka enne käimahakkamist, mis kohe nagu teisega ühinedes sellegi „jalutama kutsub“, see on nagu kohe üks värsket pärm, mis tõmbab vahuvinetse peale. Raisku läind õlut aga käib ühest äärest teise nii kui vahutav pasa: üks äär on vahtus, ja kust keeb kähisedes, sealt pealt on puhas. Seda peab jahutama: suured pudelid või panged pannakse külma veega sinna keedes käima hakand raiskuläind õlle sisse, kuni ta ilusa vaipse vahuvinetse jälle peale tõmbab. Aga kui ta nüüd ei hakka

mõistlikult käima, siis pannakse soojavee pudelid või panged soendada sinna õlle-vedeliku sisse.

Kui on õlut ilusti mõned tunnid käind, siis pannakse ta vaatidesse. Selleks pestakse õllevaadid puhtaks ja pannakse kuima, et vesi välja nõrguks. Kuna õllevaat omab kaks auku: küljepeal ja otsas – siis enne õlle sissevalamist (vaati ajamest) lüüakse küljepealne auk kõvasti puupunniga kinni ja tõstetakse vaat püsti, nii et otsa-auk ülespoole on ja nii kallatakse käiv õlut otsa peale, kust ta ise vaati jookseb. Võib ka kapaga lehtrisse valada, mis vaadi auku on asetud – kui lehter üldse majas leidub! Püsti seistes käib vaadi otsa välja pärm, mis on ette hea saia tõstmiseks (kergitamiseks) – siis pole seda vaja külast saia küpsetamise puhul otsima minna. Pikapeale pannakse puupunn kergesti auku, et näha, mis ta teeb sees, sest kohe kõvasti kinni lüüa ei või, siis ajab õlu vaadi lõhki! Pärastpoole lüüakse küll punn kõvasti auku.

Mõni mees laskis taarikannu teha kahekordse põhjaga ja nende kahe põhja vahele pandi siis erineid või ka haavleid, mis suu juurde kannu upitades ragisesid.

Ristid ja punktid põletati kannule tulise rauaga – nii kuis kellegi meelest kõige ilusam oli. Kannu kaan oli tagant – kõrva juurest – puuingedega, nii et peale joomist ise kohe kinni langes.

Pilt 46. Kirjatud õllekann.

Kui siis vaja on õlut omale joomiseks või külalistele pakkumiseks, siis lastakse vaat külili ja kõrgemale maast – mõne pingi peale tõstetuna tõmmatakse ettevaatlikult punni väljapoole – kus siis seda mühenat ja pahenat, kui vahutav märjuke suurde õllekannu või -toopi jookseb... kuni lõpuks:

...naine tõmbas viiulit,
mees tantsis püksata! –
Eit hüppas, taat tantsis,
uht-saht-saht-saa!

Lapsed ka järele kõik tantsivad! Lapsed ka järele kõik tantsivad!

ERA II 169, 192/9 (24) < Vändra khk., Vana-Vändra v., Aluste k. < Tori khk.
– Anti Õunapuu < Kadri Õunapuu, s. 1858 (1937).

5) Vanad mehed teevad veel nii, et puhas s a u n a v i h t kastetakse pärmis sisse ja pistetakse kas räästasse või kuskile mujale kuima. Siis kui õlut tehakse, siis liigutab selle vihaga, see ta pärm siis ja kõik. Vat suaiegu saant pärmis oida, aga viha külgis ta kuivab ära, lähä apuks mette.

ERA II 254, 41 (3) < Käina khk., v. ja k. – Enda Ennist < Liisa Teeäär, s. 1895 (1939).

6) Vanaaegne õlletegu, olen kuulnud, et kaseviht on humalate asetäitjaks õlle sisse keedetud. See ei ole harilik kaseviht, õigem, harilikest kaskedest tehtud. Selleks kasutati neid väikseid rava-kaski, nimetakse p o r s a k a s e d, need ei kasva puuks, porsakask on väike madal põõsas rabamätta peal ja õige pisikeste lehtega, lehed on täpselt suurte kasklehtega sarnased, aga nii pisikesed kui kevade kask hiirekõrvalhed. Porsakased on väga viha maitsega ja kõlbasid humalate asemikuks tarvitada, olla ka u b a l e h e j u u r i k a i d samaks otstarbeks kasutatud.

Vanal ajal oli talurahval humalakasvatus alles vähene, neist ei jätkund kõikidele, pidid aseaineid tarvitama. Ka olla veel siis porsakaski õllele keedetud, kui juba h u m a l a v i h a ka oli sisse pandud, siis olla õlut rutem „pähe hakand“. Selle pähehakkamise otstarveks olla mitmeid abinõusid kasutatud: pandud t u b a k a s t õllekätise nõu

põhja alla ja toorest rukkijahu õlle sisse, ka vähekeend humalad olid selleks head. Kes tahtis, et õlut joojad tormiks ja haigeks pidid tegema, see keetis veel r a b a k a i l u d e vett õllele juure, niisugune õlut ajand kohe oksendama. Kui õllele pandi palju humalaid ja lasti soojakäima minna, siis sai viha õlut; kui see õlut veel kaua seista sai, siis tegi joojad varsti purju.

Kes hea õlle tahtis teha, hoolitses väga selle eest, et humalad hästi kaua keedetud said ja virre paraja soojuseni jahutatud, enne kui pärmi sisse pani. Külmakäind õlut seisab kaua värskel, on maitselt hea ega tee joojale haigust. Heaste kuivatatud linnased andvad õllele küpse maitse, küpsetakse ka linnasejahu kakukesi ahjus õlle sisse, õigem virdesse panemiseks. Nüüdsel ajal küpsetakse rukkijahu paja põhjas pruuniks, segatakse mõskinõusse linnasejahude juure, see teeb õllele küpse ja rammusa maitse.

Kui talurahval veel humalakasvatust ei olnd, siis nad käisid salaja mõisa humalaid varastamas. Orgita mõisa humalad kasvasid maantee ligidal põllupeenra kõrval, sealt olla külamehed käind salamahti käba noppimas ja omale koju viimas. Ükskord juhtund härra tulema, kui mees humalakotiga parajasti alles tööl oli. Mees pistnud härrat nähes kohe jooksu, härra hüüdnud tagant järele: „Sinu viskab kott maha, ära jooksep, minu tundma sinu küll!“ Mees vastand: „Ma mudu ei usu, kui ärra nimetab mo nime!“ Ja jooksnud edasi metsa poole, kuhu ta ka kadus.

Mehed tahtsid kanget ja viha õlut, naistel mekkis magusam ja lahjem õlut paremine. Kui oli esimene rammusam virre astjast välja lastud ja astjas uuesti keeva kadakaveega täidetud, siis sai lahjemat virret, mitmel korral laskmise ja täitmise järel sai üsna lahja jooki, see pidi olema naiste „taherbäri“. Mehed pidasid seda väga lahjaks, selle joomine ei „tunnistand“ änam, see oli õlle tagatipp. Joodu lõpul mehed laulsid: „Õlut oli otsas, kali oli kappas, tagatipp oli naiste nahkas.“ Õlletegemise juures loetud sõnu: „Kis joob, see joobnuks jääb, kis mekib, see maha kukub.“

Segaselt on veel meeles lapsepõlves kuulnud lugu talumehe õlletegemisest. Talumees teind viis vaati viravommi ja kuus vaati kurikanget. Mõisa aidamees Mats tulnd taluniku juure, talumees võtnd

kapa, et mõisa Matsile juua anda, naine keeland: „Ää mõisa Matsile kurikanget anna, see võtab mõisa Matsi meele ää!“ Mees võtnud kapaga keeva kadakavett ja and mõisa Matsile. Mõisa Mats põletas keeva joogiga suu ää ja lõi vihatujus kapaga andjale pähe. Naine kohe kisendand: „Eks ma ütelnud, ää anna mõisa Matsile kurikanget, vaata nüüd, võttis kohe mõisa Matsi meele ää!“

Õlletegu oli jõukamate peremeeste asi, vaesed ei teind õlut muul ajal kui pulmaks, varruks ja matusteks. Pühadeks tehti värsket kal'la ja seda joodi niikaua kui raba veel rammu välja andis. Pidi hoolt kandma, et kal'laraba pealt kuivaks ei jäänd, pandi kohe külma vett peale, kui alt sai välja lastud. Kui kali lahjaks läks, siis tehti hauet peale. Kal'la haudeks oli linnasejahu, ka pandi leivakoorukesi kal'laastjasse liguma, need andsid kal'lale rammusemat ja hapu maitset juure. Peremehed kinnitand teenijatele kaubategemise ajal, et neil ei ole vesine kali. Oli omal ajal moesõnaks öelda: „Leba põle kesine ega kali vesine.“

Üks kehva peremees, kes pole iial õlut teha jõudnud, tahtnud, et temast ka midagi räägitakse, ta teind õlut ja jootnud õlle pullile, siis pull olla lautas mõirand ja luigand, nii et kõik küla kuulis ja imestas, kudas ometi vaesel mehel talvel lautas nii vägev pull on, et nii mõirgab ja kisendab. Vanasõna ütleb: „Rikka surm ja kehva õlut on mõlemad kuulsad.“

ERA II 260, 96/100 (10) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom (1939).

7) Pahast saab hea piibu, vihast saab hea õlle. Hea piibu võib saada kasepahast: kasepahk on sitke ega pakata lõhki nagu sile puu. Humala vihast saab hea õlle: mida vihamad humalad, seda parem nad hoiavad õlut halvaks minemast.

ERA II 260, 93 (6) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom (1939).

8) Katsun kirjeldada õlletegu hilisemast ajast, oma nägemise ja mälestuse järel. Õllekadakaid toodi juba päev enne õlletegu metsast koju, selleks valiti võimalikult marjadega kadaka oksad, need pandi suure paja sisse ja pada täideti külma veega. Teisel hommikul vara,

juba poolest ööst, tehti pajale hea vägev tuli alla, et vesi keema hakkas. Keeva kadakaveega kasteti kõik nõud, mis õlleteo juures tarvis läksid, üle, ja pesti siis hoolega puhtaks. Kal'laastja puhastamiseks pandi hunik õlgi maas põlema, astjas kummuli peale, suits käis nagaugust välja, tuleleek kõrvetas astja seest hapu korra ära, mis sinna kalja seesolemise ajal oli tekkinud. Siis pesti astjas puhtaks, tehti nagale õlesidemest sõlm ümber, õlevihk pandi astja põhja, naga pisteti läbi vihu, kesk vihu südamest, keerati õlge pealmised otsad kahekorra vastu astja põhja ja kal'la põhi oligi valmis. See põhi pidi saama heaste pandud, et virde laskmisel raba läbi ei tuleks.

Teised tarvitavad nõud olid: mõskitoober, virde jahutamise astjas, ja ankrud ning vaadid. Kui kadakavesi heaste punaseks oli keend, siis pandi tarviline jägu linnasejahu mõskitoobrisse ja valati keeva kadakavett peale nii palju, et jahud veega kaetud said, paksu riidega kaeti mõskinõu pealt kinni ja lasti immida. Ahjus tehti mõned raudkiivid tules punaseks, võeti labidaga ahjust ja pandi mõski sisse, segati õlletubraga kiireste ringi, kiivid susisesid ja ajasid paksu auru üles. Seda tehti selleks, et õllet saaks ilus pruun värv ja hea küpse maitse. Õlle värvist peeti pal'lugi lugu, hea õlle kohta öeldi: „Punane nagu hane veri.“ Lahja läbipaistva õlle kohta öeldi: „Lahja nagu hobusekusi.“

Kui kiivid oma ülesande valmis teind, võeti nad mõski seest välja ja mõski tõsteti kapaga kaljaastjasse, tõsteti pajast keeva kadakavett niipalju peale, et astjas täis sai, kaeti pealt riidega kinni ja jäeti imbuma. Enne pandi teise pajaga paras osa humalaid keema. Humalaid pani igaüks oma maitse järel, kes tahtis magusat õlut, pani vähem humalaid, kes tahtis viha õlut, pani palju humalaid. Kui humalad paraja jäo olid keenud, pandi nad kal'laastjasse mõski sekka. Kui enne humalate juure panemist mõskist vedelat võeti, seda nimetati maki ja lastel oli see maiusjoogiks, sest see oli magus. Kui humalad juba juure olid pandud, siis oli jook virre. Virret lasti juba kal'laastjast nagaugust püti sisse ja valati virdeastjasse jahtuma. Makit võeti mõski toobrist, pandi sõel mõski paksu peale ja vajutati nii kõvaste alla, et vedelik sõela peale kogus, sealt tõsteti väikse kruugiga lastele mekkimiseks.

Virret lasti astjast välja ja täideti astjas uueste keeva kadakaveega, kaeti igakord pealt kinni ja kui uus jägu vett keema läks, lasti astjast virret jälle välja, et uueste vett peale täita. Seda korrati nii kaua, kui joogil veel rammust maitset sees oli; kui juba lahjaks hakkas jääma, siis täideti astjas veel kadakaveega täis ja jäeti kal'laks hapnema. Virret pidi hoolega valvama, et hapuks ei läheks; kui soe aeg, siis valatakse mitme vähema nõu sisse, et kiirem jahtuks. Kui virre paras leige, pannakse pärm sisse, tulise virdesse ei või pärmi panna, keedab pärmi jõu ära. Üsna külma virdesse pärmi panna – ei lähe õlut käima.

Õlle hoidmisega on rohkem muret-vaeva kui õlle tegemisega, peab teadma, millal on paras ankrusse panna. Kui vähe käind õlut ankrusse panna ja ankrule punnid peale, siis lööb ankru aani pealt ära ja purskab välja, ehk kui aan väga kõvaste ees, lööb ankru lõhki. Kui lastakse õlut astjas välja käia ja siis ankrusse panna, on tal kolkund maitse.

Kui õlut on ankrusse pandud, tõstetakse ankrud vilusse kohta püsti, jäetakse prunt kergeste peale, et käies (käärides) õhku sisse kogub, siis ei löö punni pealt ära, visiseb natukehaaval punni vahelt vahtu välla. Käitiseastja põhja kogub pärmi. Kui õlut ankrusse pannakse, tõstetakse astjas uurakille, et pärm uurdesse koguks, kust siis pudelitesse pannakse ja alal hoitakse nisuleiva kergitamiseks ja õlle käitamiseks. Pärmi kogub ka ankru põhja ja õllekannu ja toobi põhja. Talgulised laulsid: „Täna joomme täiest toobist, homme toobid uurakille.“ Kui õlut kohe värskelt ära juuakse, siis ei saa pärmi, õllekäima ajal on pärm õllega segamine ja läheb juues kõhtu. Külma käind õlled on peenike valge vahukord peal, soojakäind õlled on suurekubluline pruun vaht. Kui õlut soojakäima läheb, siis ta käib lahjaks ja vihaks nagu humalaviha. Talvel tuleb hoida, et õlut ära ei külmetaks, see võtab õlle jõu ära.

Et õllega teadmist tarvis läheb, siis vanal ajal, kui teadmise puudusel õlletegu heaste ei läind, arvati nõidade ja kadedate poolt need vigad tulevat ja katsuti õlletegu võõraste eest varjata. Õlut tehti ikka rohkem öö ajal ja tegija pidi valvas olema, et uniseks ei jäe. Kui virre hapuks kippus minema, pandi soola sisse. Oli värsked õlut valmis, siis anti iga külalisele juua, kes aga juhtus tulema. Seda tehakse

veel tänapäevani, viiakse ka naabrile õlut, ehk kutsutakse õlut jooma kõik ligidased naabrid.

ERA II 260, 103/8 (13) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom (1939).

102. Humalate kasvatamisest tapuaias.

Mo lapseõlve ajal oli pea igas talus oma tapuaed, kus humalad kasvasid. Kui kevade humala väened kasuma hakkasid, löödi neile pistled maha ja juhiti noored tapuväened mööda pistleid üles minema. Kui oli soe kevade ja ilus suvi, siis kasvasid humalakäbid ilusad pikad. Kui humala õitsemise ajal juhtus öökülma olema, siis rikkus õied ära, ei tulnd siis käba, kasvasid pisiksed kõvad kräbalad väänte külge, öeldi: „Humalad läksid marja.“

Sügisel, kui humalakäbid valmis said, lõigati vääned alt pistle kül'lest lahti, tõmmati pistel seest välja (pistled olid kas lepa- ehk kuuselatid). Vääned toodi tuppa ja sügiseõhtutel oli humalanoppimine talus kõigil ametiks, vanadel ja lastel. Igaühele anti kahlakas tapuvääni kätte, mille küljest humalad ära nopiti ja sõela sisse pandi. Parte peale laotati riie, humalad puistati riide peale laiali kuivama. Kui humalad kuivad, pannakse kindla tunni sisse kõvaste hinge alla, kust neid tarbekorral võtta on. Kellel oma tarvidusest rohkem oli, müüs neid poodidesse edasimüümiseks. Et poest humalaid osta saab, on nüüd kodune kasvatus vähemaks jäänd, paljudes taludes pole enam oma tapuaeda. Olen kuulnud õlletegemisest laulu, aga ei ole täielikult kuulnud, laul algas umbes nii:

Olgu terveks õllesepad,
kes on kolmest kokku pannud:
esite vee, see vedela,
pärast maki, see magusa,
viimaks veel vihad humalad...

ERA II 260, 108/9 (14) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom (1939).

103. Ühisest õllemaitsmisest Läänemaal.

Sügisel, kui suuremad tööd tehtud, kutsutakse tuttavaid ja tugevamaid mehi, kes õlut armastavad, kiba aama. Ilma kutsumata ei minda. Niisugusele ühistööle harilikult talgute nime ei anta.

ERA II 298, 391/2 (3) < Karuse khk., Paatsalu v., Nehatu – Richard Viidalepp < Linda Tilling, u. 30 a. (1936).

104. Õlle kasutamisest toiduvalmistamisel.

1) Pulma aegu tehti õllepudi ehk õllepeergas (ka: „sokulaad“). Õlu aeti keema ja mett pandi sekka. Leib lõigati tükkideks ja poodeti sisse, et leivast soe läbi kees. Mett pandi selleks, et magus oleks. „Joo ja söö õlut!“ tähendab, et õlut võidi selle pudina ka süüa. Kui pulmade lõpp oli, siis see oli langude viimane söök.

Viina aeti keema ja pandi mett sekka – punts, ka seda tehti pulmade aegu.

Survetud otri söödi kõige rohkem paastuajal. Suurel reedel ja neljapäeval söödud tambitud ube. Isesugune toit, mida praegu enam ei esine, oli ka läätsileem.

Vanast tapetud palju põtru (aukudega) ja põdraliha olnudki liha eest!

E 72238/9 < Saarde khk. – H. Jänes (1931).

2) Peesits. Piim aetakse keema, võetakse tulelt ja valatakse õlut (2 jagu piima ja 1 jagu õlut) hulka. Siis klopitakse toores muna (toobi piima peale 1 muna) ilma keetmata hulka ja valatakse saiapudi (peenendatud sai) peale. Tehti pühade ja pulmade puhul. Joodi kohvi eest.

ERA II 58, 621 (7) < Halliste khk., Penuja – J. Sarv.

3) Võõraste toit õli ennevanast liha, kartulid ja sooja õlut. Õlu keedeti ära ja siirupit lasti ulka, muna klopiti ka ulka. Küll õli ja juua!

ERA II 30, 64 (2) < Torma khk., Mustvee – Paul Ariste < Leena Mänd, 90 a. (1930).

105. Kirjeldusi taari valmistamisest.

1) [- - -] Eestlane oli aga tubli töömees, ja seda pidi ta ka olema, sest tema oli ori. Tööline tarvitab jälle rohkesti toitu, siis ka rohkesti juua. Vesi temale ei maitsenud, sest ta oli parema jookidega, piima, mõdu ja hiljem õllega harjunud, seepärast hakkas ta häda sunnil õlleks äratarvitatud materjalist veel üht alamat jooki valmistama, mida ta taar nimetas.

Õlut me joome, teist me teeme,
kolmas käärib kammerisse,
neljas ligub linnastesse,
viies jooseb virde'esse,
kuues kõigub kõrre otsas,
seitsmes seeme põllu peale,
kahessas kasvab linnastesse,
ühessas magab matustesse (mätastesse?),
kümnes põllul külvatakse.

(Rahva suust väljastpoolt Kolga-Jaani kihelkonda.)

Sellest rahvalaulust selgub, et kord aeg oli, kus eestlane ikka õlut tegi ja jõi ja vististe vähe muud jooki tarvitas.

Et ainult õlleks tarvitatud materjalist taari valmistadi, selgub sellest, et praegu veel suurem osa siit kihelkonna taaritegijaid muidu ei mõista taari teha, kui õlut ei tee. Alles paarikümne aasta eest tuli Viljandi poolt, kus nii sagedasti koduõlut ei tehta, ilma õlle tegemata taarivalmistamise mood siia.

Vanemal ajal on ikka „taar“ nimetatud. Olen kusagil vanas laulus ka lugenud: „Saksa taari tahtemata.“ Uuemal ajal ja enam haritud ini-

meste suus nimetakse küll „kali“. Mis meil „taaritõrs“, Viljandi pool „taari anum“, seda olen Tartu pool „kalja astja“ kuulnud nimetadavad.

Õlut ja taar sai vististi nõndasamu valmistatud, kui seda nendes eesti taludes, kus vanema aja pruukisid alal hoitakse, praegu tehakse. Ka nendel on sellesamu nimelised riistad õlletegemise juures pruugitavad, mida eesti rahva vanades lauludeski ette tuleb.

Jüri oli Jürna õllekurna,
tegi ta järvesse õluta,
vana viisk oli virdeküna,
vana pastel keedukatel (pada),
munakoor oli kurnapibu.

(Rahva suust Kolga-Jaanist.)

Olgu siin lühikene seletus, kuidas umbes 60 aasta eest õlut ja taari tehti ja mõnes kohas veel praegu tehakse.

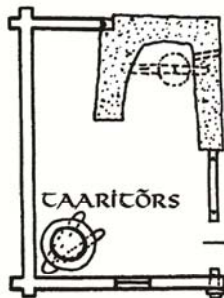
Linnassed, mis käsikivil – väga arvasti ka veskil – jahuks olid jahvatatud, panti tõrre (mõsketõrs nimetatud) sisse, kus neid keedetud veega vedela pudru sarnaseks ning mõlaga tubliste läbi segati. Mõned pannud ka soola õlle sisse ning sagedasti tehtud õlut kadakate-keedu veega. Et õlut küpse saaks, lasti mõned tules kuumaks tehtud kivid selle pudru sisse. Natukese aja audumise järele sai juba magi mekkida, mida linnassejahu pudru, raba seest õletükikese abil välja nõristati. Olid humalad ära keedetud, kurnati leem läbi sõela õlle tarvis välja, kuna humalad ise teise tõrre sisse põhja-õlgede peale panti ja mõsketõrrest raba sinna peale tõsteti. Kahel puul lõigati ühed külled nükiliseks, panti tõrre põhja peale – nükid vastu tõrre põhja – neile puudele risti kitsad lauakesed üle ning lauade peale kord õlgi, et raba õlle ja hiljem taari sekka ei jookse. Keeva vee juurdelisamise järel lasti „kurn joosma“ (ka: „kurnale“).

Kurna tarvis oli tõrre põhja sisse auk tehtud, mille sisse nii pikk terava otsaga puu varv, „naga“, käis, keda läbi raba eest ära tõmmata ja ka ette lükata võis. Naga on t a a r i n a b a. Naga alumine ots, mis tõrre põhja sees oleva augu ette käib, on pikkamisi teravaks tehtud, et õlle kurnamise ehk taari laskmise aeg ta peenikene ots ikka augu sisse jääb ja kõrvale ei lähe, seepärast saab naga ülespoole tõstmisega auk lahti tehtud ja allapoole litsumisega kinni pantud. Nagaga taari lastes

juhtus aga siiski lastel see õnnetus, et nad naga lahti tehes selle august välja tõmmasid, mis aga läbi raba halv oma koha peale tagasi juhtida oli. Et aga õlle kurn ja hiljemine taar tõrre põhja mööda laiali ei jookseks, selle tarvis lõigati naga augu ümber tõrre põhja sisse soon.

Uuemal ajal on „puuaanid“ ja nüüd juba vask- ja tsink-kraanid nagade asemele astunud. Tõrre põhja alla naga otsa kohta panti puust õõnistatud „virdeküna“, mille ots tõrre alt välja ulatas. Lasti kurn joosma, see on: tehti naga lahti, siis jooksis virre virdekünasse, kust teda kurna kiuga (kibu) – ka „kurna kapp“ nimetatud – rabast tühjaks saanud (mõske-)tõrre sisse tõsteti, kuhu siis sellel möödul, kui magust ehk viha õlut taheti, humalaleent sekka panti. Jahtunud virre sai pärmiga „käima“ aetud. Kui käimine juba vähemaks jäi, oli õlut valmis ja „täideti“ vaati, kus teda kuni tarvitamiseni alal hoiti. Täitmiseks tarvitadi vaadi pulga-auguga otsa ehk jälle oli puust õõnistatud küna, „täide“, mille kesk põhjas veike puutorukene on, kelle läbi õlut „täitest“ vaati jookseb.

Vakast linnastest ja meest, omakasvatatud humalatest saadud vähemalt 100 toopi õlut. Aga linnassejahud pidanud võimalikult jämedad olema, sest peenikese jahudega jäänud kurn kinni ning seega õllest ilma.

Pilt 47. Suveköögi plaan tulekolde ja taaritõrre asukohtadega.

Raba tõrs – vähemalt 150-toobiline – jäi, nagu ta oli, taari tarvis ja täideti külma veega ikka täis, kuhu siis aeg-ajalt, nõnda kuidas kellegi peremehe linnasse-tagavara (aastas tehtud 2–5 vakka odralinnasteks) seda lubas, „audid“ peale panti. Kõige sagedamalt sündis see ikka paari nädala tagalt, olgu siis, et leivategija vast küpse „kaabekaku“ taaritõrde raba sisse ära uputas ja nõnda hauetele lisaks sai.

H a u d e d tehti järgmiselt: keeva vee sisse lasti paar toopi ehk ka rohkemgi linnassejahu, millest vedel puder sai; see puder lasti – sagedasti leiva anumast – nii kaua seista, kui ta juba natuke hapuks läks, siis panti taaritõrde. Et jõulu taar kestis vähemalt ikka lihavõtteni ehk kuni kalliskaseke magust mahla hakkas andma, siis oli taaritõrs muidugi raba nõnda täis, et peale hautamise alles umbes kolmandamal päeval „jänese jalg“ tundi taarist läbi käinud olevat (see on: tundi, et taar hapuks hakkas minema). „Jänese jala läbikäimise“ sõna olla sellest tulnud: keegi mees olla näinud, et jänes veest läbi läinud, ta mekkunud sealt kohalt vett ja kiitnud, et jänese jalad olla veele teise maitse teinud. Nõnda tähendakse ka siis taari, kui hapnema hakkamist juba tuntakse.

M a h l a korjati ka tagavaraks vaatidesse ehk tõrredesse, kuhu viimsetele „kaaneks“ natuke linnassejahu peale raputedi ja siis nagast nagu taarigi lasti. Mahlal pidi see kaas peal terve seisma, et ta ära ei „hingaks“ (lahjaks ei lahtuks). Värske mahl oli muidugi magus, kuna ta seistes hapuks läinud ja siis veel maitsevam olnud kui taar. Teda jakkunud ikka suvistepühadeni, sagedasti ka jaanipäevani, ehk nagu minu vanaisa ütles: „Meie jõime mahla ikka kuni kesa kütiseni.“ (See tähendab, et iga aasta peale kesakünni sõnnikust ilma jäänud põllude peale „kütist loodi“ – kütist põletadi.)

Jõukamad peremehed teinud igas suurdes pühades (jõulu-, lihavõtte- ja suviste-), pidude ajaks ja sagedasti ka rukkilõikuse ajaks õlut ja saanud siis ka uue taari, nõnda et aasta läbi taar juua olnud, kuna kehvemad ainult jõulus õlut teinud, sest jõulus pidi ju kõigil, kes vähegi jõudis, ka popsidelgi, õlut olema, seega said nad ainult talvel taari juua, kuna kevadi mahлага ja suvel veega pidid leppima. Et niisugune kauaseisnud taar, mis sagedasti lahja kui vesi olli (üteldi ka: „taar läinud kaevu“), ilmiski hea ega tervisse kohane juua ei olnud,

iseäranis veel sellepärast, et taari-tõrs enamiste ikka ilma katmata seisis ja seega siis kergesti mitmesugusid halbu olusid taari sisse võis langeda, võib iseenesest mõista.

Olen ise oma silmaga näinud, et kukk kanadega taaritõrre äärt omale magamiseõrreks tarvitasid ning siis ka oma poolt „audid“ taari peale panid. Põhjusid selleks otsiti aga siit ja sealt. Kui taaril halv maitse oli, mis muidugi mädanema läinud rabast tuli, üteldi „niudemagu“ olevat ja arvati haudevalmistaja, pealepanija ehk vee taari peale tooja süüst tulevat, sest ta olevat nende toimetuste ajal „oma tuult“ lasknud. Kui taar hapuks ei läinud, mis muidugi vähese hauete ehk taaritõrre külma seisukoha süü oli, siis arvati, et keegi olla kinnastega (kindad käes) taari lasnud ehk joonud, sellepärast pidi taari hautaja ka kinnastega hauded taari peale panema, siis võis jälle taari hapukminemist loota.

Mikspärast eestlased ikka taari tahavad juua, andku ühe vana elatanud kehva saunamehe alamal seisav ütlemine seletust, kes umbes 25 aasta eest oma talu peremehe käest, kui see omale jõuluõlut hakkas tegema, vana taari raba omale sai, mida ta taariks tegi ning seda juues ütles: „Olga terve, talu peremees, nüid saan mina ka seda juua, mis jumalaviljast läbi käib; ta on ikka palju parem kui vesi.“

Üleüldse olid eestlased ka kehvad, taar oli neile talvel nii piima seas kui selgeltki leivakõrvaliseks. Sagedasti asus pere lõunalaua ümber, kus peal muud ei olnud kui kakuke rappeleiba, kala soolvett ehk koguni „ilma sabata kala“ (sool), ja kui „must mustik“ lüpsis, siis „musta mustiku piim“ kirju kannuga, millest kõik pere kordamööda rüüpasid. Oli talus taari, siis „must mustik lüpsis“; ei olnud taari, siis oli „must mustik kinni“.

Taaritõrs nimetadi sellepärast „mustaks mustikuks“, et ta talvel ikka tuas – mis talus ainuke sooja hoone oli – hoitud sai, kus ta ka mustaks määrdis ja ära suitsus. Alles sojema ilmadega võis teda – kui selle viletsale onnikesele üleüldse seda nime või anda – „kamre“ viia. Taarikannu – kaanega, kirju, umbes 3-toobiline, millest taari joodi – seisukoht oli ikka perevanemate „laviku“ (seina külge tehtud magamise ase) päitse pool ääre all.

Aeg aga ruttab edasi ja aja jooksul sünnib ja muutub mõndagi, niihästi eluviisides kui ka töös ja tallituses. Kuna meie esivanemad orjapõlve ajal ja ka mõnedki kümned aastad peale priikssaamise ikka vana harjunud viisil elasid, on uuemal ajal ka uuendused ja muudatused kiirelt meie keskes edasi sammunud. Haganese leiva asemel on puhas leib, sagedasti saigi eesti laual leida. Eestlane on suitsutua ainult rehe kuivatamise tarvis jätnud ja ise puhtasse kambri kolinud. Orjast on perisomanik saanud. [- - -]

Aja jooksul on vabrikudki mitmesugu materjalist ja väga mitmesugusid jookisid valmistama hakanud. Mis pidi siis eestlane veel ootama, et temagi ka ei katsunud oma õlut ja taari ühel ehk teisel viisil kas rutemalt ehk paremine valmis teha. Sellest on tulnud, üks õlletegija küpsetab linnasses ahjus leivana ära, teine keedab katlas virde küpseks, kolmas paneb niisuguse tõrrepõhja, et raba ümbertõstmist tarvis ei ole jne. Kuid see on nüüdse aja õlletegijatel kõigil peapüideks, et õlu joojale kui „paiaski“ päha hakkaks ning selle püide kordasaatmiseks on mitmesuguseid abinõusid katsutud; kuidas nad mõjuvad, seda teavad need rääkida, kes õllejoomise järele pead on valutanud.

Ma ei taha aga õllest pikalt kõnelda, sest õllegi sees on mõnigi protsent alkoholi, mis tema jooja tervisse peale kahjulikult mõjub, seepärast vaatame uuema aja taarivalmistamist, mis tõesti tervisse kohane juua on. Taarigi on aja jooksul mitmelgi viisil valmistada katsutud, kuid muidu ikka taari ei saanud, kui enne õlut ei tehtud. Haute tarvis tehti linnassejahud taariga märjaks, küpsetadi panniga ahjus ja panti jahtumise järele taari peale.

Peale odralinnaste tehti ka lustetest linnassid ning võeti peale selle taari hautamiseks ka muid lisandusi linnastele abiks, nagu nisu- ja rukkikliid, kartohvlid jne., aga odralinnaste taari vastu taari neist ometi ei saanud. Ka on hautele juurde lisatud humalaid, kõõmnid jne. Kõige uuemal ajal tarvitakse õlle järele taari ainult nii kaua, kui ta veel hapu on, aga talvel, kus raba ära külmetab, ei võeta õlle järele taari sugugi, vaid raba tarvitakse hautena taari peale. Taari tarvis on ise tõrs, veiksem kui vanaaja tõrred. Põhjaõlgedeks ei ole perisõled mitte head, sest nad lähevad ruttu pehmeks. Seepärast võetakse poolvalminud rukkid, puhastakse lehed küllest ära, pannakse umbes paari tolli

paksuselt tõrre põhja peale, mida siis õhukese lauakestega ja risti üle-
käiva puuga tõrre põhja kinni pantud saab, et hapnemisega põhja raba
sekka üles ei tõstaks. Nõnda valmistatud õled peavad enne tarvitamist
keeva veega ära leotatud saama, et nad taarile midagi võerast magu ei
teeks.

Taar ise valmistakse nõndasama kui haudedki. Võetakse linnasse-
jahu, tehakse taari ehk ka veega märjaks, küpsetakse panni peal ahjus ja
pantakse jahtumatult taaritõrde, kuhu esite vähem külma vett peale
valatakse, ja kui juba hapuks on läinud, siis täidetakse tõrs vett täis ja
peetaksegi täis. Harilikult hautakse taari nädalis kord, ja nimelt reedi,
nõnda et pühapäevaks ikka hää taar juua on. Umbes viie nädala tagalt
võetakse vana raba tõrrest ära ja antakse loomadele; tõrs, põhjaõled ja
lauad pestakse puhtaks ning uus taar algab jälle peale, kuid põhjaõlgede
leotamist ei ole nüüd tarvis, need seisavad ühed ja needsamud kuni uue
rukkilõikuseni, siis need ka uued. Muidugi mõista peab taaritõrs tubli
kaanega olema ja ikka jaheda pidi puhtas kohas hoitud saama.

Siin ehk saab mõnigi mõtlema ja ütleva: linnassid läheb palju, kui
nii sagedasti uus taar saab tehtud. Sellele vastan: „Ei lähegi palju, iga
nädalis 2-3 toopi linnassid teeb aastas 2-3 vakka; siis on aasta läbi talu
perel väga hea taar juua.“ Ja kui suure tõrre sees palju rabaga ka head
haput taari tahame saada, peame ka sagedasti taari hautama ja läheb
seesamu osa linnassid ära; sest peale hautud hauded on, kes taari
hapuks teevad. Vana raba, mille seest hapnemise läbi viimane rammu-
raasukene välja on kurnatud, ei tee enam midagi head, vaid läheb kaua
seistes halvaks ja rikub kõik taari ära, seepärast: kellest enam midagi
kasu ei ole, see eest ära, et ta ilmaasjata ruumi ei raiskaks ehk nagu
rahva kõnekäänd ütleb: „Kes üüri ei maksa, välja!“ Nõnda siis ka vana
hapnenud rabaga: tõrrest välja ja seega ei saa meie mitte kahju, vaid
vähemalt mitmet pidi kasu. Esiteks ei pruugi meil nii suur taaritõrs
olla, kuhu terve õlleteu raba ja ajajooksul juurde lisatud hauded ning
peale selle tarviline osa vett kõik sisse mahuks, ja teiseks ei saa vana
saisnud raba taarile halva maitset teha, seepärast on taar ikka hea ja
terve juua ning taari tegijad ja laskjad jäävad kõik süist lahti.

ERM 52, 1/24 < Kolga-Jaani khk. – Jüri Ott (1894).

2) Kui oo juba see kali vesiseks läind, mis õlletegemisest sai, siis tuleb tädä uuesti hautada ja see keib sedasi: peened kaljahauded tehase vanni või suurema puuämbri sees märjaks, nehukseks, kui oo leibataenas. Oo taenas valmis, siis pannase ta leibalasna peal sooja ahjo, seal lastase tä täieste elusti pruuniks küpseda. Oo leib küll küpse, siis võetase tä ahost välla ja lastase teise hominguni külma koha peal seista. Siis võetase tä, tehase soja vee sees vedelas nagu jahokuuk. Siis kallatase see jahokuuk taargase ja kaetase taargas ühe riidega kinni. Sedasi kinnikaetult lastase taargas seista mõne päeba – na kaua, et oo juba hapuks läind. Siis kallatase haudele sooja vett napaelu peale, et saab taargas täis, siis oo taar jooma jaoks hea küll.

Taari tuleb ikke noore kuu ja lõunasttuulega hautada, siis seisab taar paelu kauem hapu. Taari ei tohi mette juua, kui oo kenda käe, siis see võib kaotada taarihapu majast ää. Taari ei tohi siis mete hautada, kui oo võeraid inimesi toas. Need, kes toas oo, need võivad taari hapu eesedele saha. Taari jaoks lennasi tuleb jahoda ikke käsikibide peal, veskes jahotod taarihauded ei anna na paelu haput mette välla. Koa peab taarihaudeid jahoma vana kuuga. Noore kuuga jahotod hauded ei hapne mette ää. Kui tahetase, et taar oleks hästi kaua hapu, siis tuleb tääle hautamise aegu kolm peotäit rukkijaho peale panna, see annab parema hapu taarile.

Kes seda tahab, et ta saaks eesele naabripere taarihapu, sellel tuleb täiskuu neljapäebä õhtu menna senna perese, kus ikke kõige param hapu taar oo, seal siis salaja taari jooma, nõnna et mete keegi ei näe joomist, siis suust taari laskma ühe riide sesse ja see riie kohe taskuse tagasi panna. Oo sedasi tehtud, siis tuleb koduse menna ja seal siis see riie oma taaritaarga naga külge panna ja seal lasta tä siis kolm öödpäeba seista. Selle aja sees ei tohi keegi mette taargast keskuda. Kolmandama päeba, siis tuleb see kalts võtta ja kaljahaudede seltsi panna, leibaks hauded teha ja siis sellega taari hautada, siis oo päris kindel, et taar seisab kaua hapu ja ei läha koa tääle sube (suvel) mette ussa sesse.

Eks see ole jälle üks imelik lugo, see usside asi. Ükskord moole rääkis Littu Leeno ühe jutu, kudas Metsani Mai nõiand nende taarile jumala südatalbe aal ussid sesse. Neh, eks se va Mai oli üks va

igavene nõid, kohe kõigiga oli tääl tegemist mes maelmatu rõukass teine, oo tääl isegi teiste taariga koa tegemist. See lugo keind sedasi. Ühekorra tuld Metsani Mai nendele, tä olla paradasti söönd leibasuppi. Eks siis tä andnud sedä suppi koa Maiele katsuda. Kus siis Mai hakkand tädä haugotama, et „mool põle mette kal'latelkagi leiba kõrba rüibata, kos temäl oo seda naapaelu, et ei ühnä supiks koa raesata. Ma ütle küll, et ei nüid põle inimestel aru peas, muudkui raedavad toetu. Küll sa pead nägema, et sool põle varsti kedägi suu sesse panna.“ Ja näegi, varsti olnki nende kaljal suured valged ussid sees päris. Kaljaraba ühna kihand nendest. Ei põlla aedand muud kedagi, kui tä läind ja varastand Maie järält kaltsu, sellega siis tä suitsetand kaljaastjast. Sellega olla koa ussid ää kadund. Mes maelmatuma tont tä oli, kohe kõigega oo pimedä loomal tegemist.

Taarihauded tulebad vana kuu sees ää jahoda. Vana kuu jahotod taarihauded annavad vägä hea ja kaua kestvat hapu. Kui tahta head taari, siis tuleb haudede hulka panna keedetud kardulid, nendest saab elusa magushapu mekiga kalja, see kali ei läha koa mette na kergesti vesiseks.

ERA II 291, 548/52 (2) < Martna khk., Ridala v., Haeska k. – August Hiie-mägi < Priido Isberg, 72 a. ja Priido Holm, 84 a. (1941).

3) Juugis (joogiks) teti taari. Taari tegemist ma hästi ei mäleta, ollin ju tuukõrd viil väike poisike. Niipallu ma ainult mäleta, et leib ahjun pruunist küpsetati. Tuu pandi sis tõrdu sisse, mille põhja olli pandu puudest tetu rist. Risti pääle pandi lavva ja nonde pääle pandi napu (õled). Sis valati leivale pääle kuuma vett. Tuu nirises läbi leiva, napu ja laudade teise tõrdu. Tuu ollegi taar.

E 75554 < Rõuge khk., Haanja – V. Zion (1931).

4) Taar, vat see om alle veel üits jook, teeb iki suu tahes ja süäme karres. See om iki ka mees, kes taari jõuab egal aal saia ja juuva. Aga kas sa tääd kah, kudas taari õige tetäs?

Taari tetäs sedäviisi. Võetse kolmandik linnassid, mis juba ära om jahvated, või ka rüäjahu, pannas kiebä vett pääle, lastas väha audude, sis pannas pannige ahju küdsäme. Ku juba taari päts punatses om

lännü, võetse ahjust vällä ja pannas tõrikses. Tõrike piab aga enne ka valmis säet oleme. Tõrikst säetse sedäviisi: põhja pannas üits puust rist, selle pääle ää rida pulke, ja sis pulke pääle veel õlge, kes nii parajaste ninda pikäs om raiut, et risti tõrikst sisse mahuve. Sis nende õlge pääle pannas veel see taaripäts. Kariste pool aave mõne ahne pere-naise veel kikke rähma, leväkooriks ja kujunud leibä taari sekkä, iki taari väes. Mõned perenaised teeve taari ka piimävee sisse, aga see ei ole suguki ää. Taaril om sis alam magu ja akkab ruttu ilasteme.

Kige parem taar saab iki linnastest. Muust jahust tetäs ka küll taari, aga ei ole ninda ää egä magus ja ei ole siast õlle moodu nägu. Vanast joodi iki taari, aga nüid lääve inimese ärä peeniks, ei taha taari enäm juuva, muudku vett. Suuve tees iki ka taari, oles ää ollu kuuma aage mõtsa viiä töörahvale juuva. Taar seisäs iki pikemelt parem ku vesi. [- - -]

H II 22, 157/9 (1) < Paistu khk., Kaarli v. < Halliste khk. – Peeter Ruubel-Kõrnitse (1888).

Pilt 48. Taari- ehk kalja-astja.

106. Vanasõnu jookidest.

Andrusele jahudaks õllesinnsid, toomapäävä tehtaks õlut. (Käina)
Kadakad ja kümme kivi, humalad ja odravili – siis on õlut valmis.
(Karja)

Õlu peab nii rammus olema, et kass võib poegadega peal istuda.
(Iisaku)

Mõnda kord saab mõdu juua, sada kord saab saia süüa, enam saab aega ilma olla. (Türi)

Jobb mees, kahju veike; jobb naene, kahju suur. (Saarde)

Talomehel akan kohvi jakk, säksal tsikur kohvi jakk. (Vastseliina)

107. Maarjapuna joomisest.

1) Maarjapäev 25. III. Seda kutsutes paastu maarjapäevaks. Maarjapuna joodi alati punase viinaga, et naised hästi noored ja punased seesaksid. Selleks on naesed leotanud naistepuna heina viina sees, see teeb viina punaseks ja on naistele mitme tõbe vasta rohuks. Selleks punajoomiseks käinud sel päeval üksteisel külaliseks, aga kõrtsi naised palju ei tohtinud minna puna jooma.

ERA II 282, 224 (28) < Viljandi khk., Vana-Võidu v. – Johan Kala (1940).

2) Maarjapäeval, s.o paastumaarjapäeval õmmeldi Maarjad voodisse kinni ega päästetud muidu lahti, kui et Maarjad pidid andma kinniõmblejatele maarjapuna (punast viina). Ei olnud võimalik hommikul Maarjat voodisse kinni õmmelda, katsuti päeva jooksul kusagil Maarjat kinni õmmelda ja nõuti talt niisama maarjapuna.

E XIV (209) < Tartu-Maarja khk., Raadi – Matthias Johann Eisen.

108. Nurjaläinud kohvikeetmine.

1) Üks moamõetja läks kodust välja maid mõetma senna, kuhu teda oli palutud. Ta oli peenemat jagu mees ja ei leppinud talupoja söögiga, sellepärast võttis ta omale kohvi, tee ja sukru ligi. Kui ta palutud paika oli jõudnud, andis ta oma kohvi perenaise kätte ja palus seda valmis keeta sest ajast, kui tema kodu tuleb. Perenaene lubas seda kõik teha.

Kui nüüd perenaesel märgitud aeg tuli, siis pesis ta pada ära, valas vee sisse ja tegi tule alla, siis võttis selle kohvi ja valas kõik ühe korraga patta ja arvas, et kohvi veel vedelgi saab, sest ta ei olnud jo kuulnud, kuidas kohvi keedetakse, ammugi näinud ei olnud. Ta vaatas enne kohvi ja nägi, et jahud olid, siis mõtles, et ikka pudru viisi keedetakse. Ta viskas veel pihuga soola hulka, laskis veel natukese keeda ja tõstis siis kausi sisse, ja pani veel omalt poolt võid silma moamõetjale meeleheaks. Mekkis nüüd ise ka: küll one viha, kuidas see muamõetjahärra seda peaks süema. Ta ei võinud lasta kohvi ära jätuda, läks välja ja hüüdis: „Muamõetjahärrad, tulge süema, kohvi one valmin ja või silman sula.“ Kui nüüd moamõetja nägi, mis oli tehtud, vihastas ta, aga kui ta kuulis, et perenaene sugugi ei teadnud, kuidas kohvi keedetakse, läks ta viha üle.

H III 8, 277/8 (2) < Palamuse khk., Kudina – Liisa Arst (1889).

2) Penujan Sademe perenaine, sellel ollu miis aige. Siis toonu õpetaja mehe manu. Ütelnu sis peräst miu nännil: „Mia keedi küll kohvi. Nõristi küll ärä, paksu viisi lauale, suhkru kah, aga õpetajaärrä es süü. Nüüd mia kuuli teste käest, et seda vedelt andas koguni.“

ERA II 124, 245 (81) < Saarde khk., Voltveti v., Talsi k. < Halliste khk., Abja v. – Leili Takk < Ann Jäärats, 84 a. (1936).

109. Vilumust nõudvad tööd.

Vanarahva kige alampe töö.

Ahju külle atmine.

Koti sopi topmine.

Paksu pudru keetmine.

Pastla nuki paikamine.

Lamba kaala pügamine.

Laia räti köutmine.

E 23816/7 (17) < Halliste khk. – Hans Reissar (1896).

110. Põrandapühkimise kunstidest.

1) Kui tuba pühitud, siis ühe luuaga ja pühked kesket tuba kokku; sealt viidud nad ühe korvi või muu nõuga ära. Seepärast pühitud kesket tuba kokku ja ühe luuaga, et pererahvas mitte isekeskes ei riidleks.

E 35095/6 (42) < Vigala khk., Nõlva – Mihkel Väli (1897).

2) Kui õhtu saab tuba pühitud, siis ei pea mitte pühkimid õhtu välja viima, see peab tähendama, et siis see inimene, kes pühib ja pühkimed välja viib, ei pea sinna majasse kauaks jääma: kas siis sureb või läheb ise.

H III 14, 653 (8) < Tartu < Pilistvere khk., Kabala v. – J. Järv (1891).

3) Pääle päeva ei tohtva tuba pühkida; ku seda teeva või pühked pääle päeva õue viiva, sis kull tuleva kanade kallal. Aga kui pidava luuakontsaka aia otsa panema, sis kull ei tuleva jälle.

ERA II 207, 608 (66) < Häädemeeste khk., Orajõe v., Kabli k. – Marta Mäe-salu < Liisa Rääk, s. 1856 (1939).

4) Ask kutsutas tuud purru, mia tarõpõrmandu päält pühide nulka. Tarrõ alostädas pühki perält pühäsenulgast läve poolõ. Sängä nulgast õi alostõda. Puru pühitäs kokku pliidisuu mano. Siih omma' jo nii aho' tettü, õt sääl om väikene nulgakõnõ, tuud kutsutas asunulk. Tarõ pühitäs ar, sis luud pandas asunulka, a ask viiäs säält korviga tahra vai kia kohe vala. Ku tarõpühkja jät't puru tarrõ, üt'ti: „Milles sa taad asku ar vällä viit.“ Munet inemist, kel omma musta ja kat'ski' rõiva' sälah, üldäs, et taa om asunõ ineminõ. [- - -] Ts'ura' üt'li', õt muido tütrik majah ja vällä käu uhkõhõ, a asu-unik tarõh nõnakõrgu.

ERA II 296, 122/3 (11) < Setu, Vilo v., Truba k. – Maria Ilvik < külaelanikelt (1940).

5) Nõidusest. Kui üits pühib põrmatud, sõs ei tohi tõise kennigi muu neid pühkid vällä viia kui pühkja esi. Kui viib mõni tõine, sõs

saavat viha mehe lasta ära nõidu kas mõne inimese, looma või muu asja.

ERA II 138, 224 (25) < Tarvastu khk., Suislepa v. – Jaak Veskemäe < Katariina Trumm, s. 1872 (1937).

6) Tuli tüdruk minu isale teenima teise peremehe juurest, rääkis teise pere virtsahvti. – Kui põrand sai pühitud, ei tohtinud luuda püsti panna, olgu seina ääres pikali. Akkasin peale sööma lauda pühkima, akna poolt ukse poole. Õeldi kohe: pühid meie leivajätku õue. Lehmi ei lastud lüpssta – sõnad lehmad ära.

ERA II 199, 264 (27) < Simuna khk., Avanduse v. – Jaan Arro (1938).

7) Vana-aasta lauba õhtu pühiti tare põrand ära, ja põranda pühkija oli kõige vanem inimene selles majas. Kui põrand ära oli pühitud, siis panti puru läve kõrvale ja kui kõik vagusi oli jäänud, siis võttis vanainimene ilma kellegi teadmata puru ja viis seda välja. Aste esi kahe jalaga otsa, kullel järgi: kui ses majas laudu kuuldi kolistavat, siis loodeti surnut saavat, kui aga rehe all ehk tallin midagi kuuldi olevat, siis hobuste kahju, kui laudan, siis elajide kahju. Kui kukk sel ööl palju kiring, siis loodeti õnnelik aasta saavat. Hommiku, kui üles tulti, siis tõi tüdruk suupesemise vee sisse ja perenaene pand hõbesõle ehk sõrmusse sisse, siis mõssiva perenaene ja peremees kõige enne ja perast ka kõik pere selle üte veega.

H IV 3, 857/9 (1) < Puhja khk. < Tarvastu khk. – V. Mõts < Puhjas elavalt tarvastulaselt (1890).

111. Vanasõnu koduse elu kohta.

Igal majal oma viis, igal linnul oma laul, igas tares oma taar. (Türi)
Parem soojas tuas tühja kõhuga kui külmas tuas täie kõhuga.
(Häädemeeste)

Kussa soe tuba, säääl ka lahke pererahvas. (Viru-Nigula)

Tuli, vesi ning suõl piäväd majas ikka olõma. (Kihnu)

Kui igamees teeb oma tööd, siis on kõik asjad majas head. (Laiuse)

112. Mälestusi seebikeetmisest.

Märge: meil keedeti täna seepi. Vanainemine tuli juurde ja talle meenus, kuda neil noorespõlves seepi keedeti. Tema ütles: „Oo, kuda vanast seepi keedeti! Pandi pada keema... Kesk kööki oli neske kolmjalg, kos pada peale käib. Köögi põrand oli mullane – muldpõrand. Kesk kööki oli leeaud, kos tuli põles selle pada all. See oli saanaköögis... Metsast toodi kottidega t u h k ... see oli kange leeline... – kange tuhk, mis ead leelist andis. Katsuti, kui m u n a peal seisis (leelise peal), siis akati seepi keetma.

Kaugelt metsast puulõikajate juurest toodi see tuhk. Seal põletati just selle jaost tuhka – seepi keeta. Toodi talvel tuhk kodu. Pandi neskse suure astja sisse, raputati vett peale, et ära ei inga. Siis jäi nagu kaas peale, siis ei inganud ära. Sedasi oiti tuhka.

Ja kevade siis akkas seebikeetmine, kui soe aeg tuli. A seebirasvad oli koti sisse pandud ja nõoriga rippusid kiili kül'les rehetua ukse kõhal; siis s u i t s tegi küpsest selle rasva. Nagu sink toodi ta ära – oli ära suitsend see kot't ja rasv kõik...

Talvel, kui siga tapeti ja lambid ja siis pandi rasv kotiga suitsu. Muud astjat ei õlnud selle jaust. Siis võeti see – õigati leeline – pandi paasse. See rasv raiuti kervega katki ja pandi leelise sisse keema. Aga me keetsime teda pal'ju. Vahest sai kolm päeva keeta teist väikese tule peal.

O b u s e r a u d , see korises seal pada põhjas, kui mõlaga liigutati, et seep põhja ei akka. Seep kuuleb seda kõrinat, oiab kõrgele, kohedale – ei akka põhja. Kui juba munaroas oli seep, siis katsuti, kas on val'mis. Pandi puukäsna... neske puukäsna kaussi vett; neske k ä s n a k a u s s . Sinna tõsteti seepi mõlaga sisse. Kui see kokku läks – kõvaks, siis oli seep val'lmis.

Tegivad seebipada ümmer seebikeetmise juures nal'ja, et siis seep east vahutab. Võeti sedasi (jutustaja kahmas endal altpoolt kõhust kinni) ja nagu pandi patta. Üks-ühelt kõhust kinni ja öeldi, et „vil'ti sisse, vil'ti sisse!“, siis seep east vahutab. Vana Pau siist Rajalt, et ma panen täie pihuga, ma panen täie pihuga! (Jutustaja kahmab jälle kõhu alt ja lisab: „Ma õlin noor, pidin patta jooksma.“)

Siis kui seebid valmis õlid, pandi saanaahi kütte; siis toodi kõrtsist palsamiga viina – punane õli tõne, nagu praegu mäletan. Siis ütlesid vanad inimesed, et „viskame viinaga leini“, siis on teine uasta jälle ea seebikeetmine. Viinapudel võeti sauna kaasa. Teine oasta keedeti meil ja teine oasta Tootsil. Tootsi-ema nimi oli Liisu Taavel, 70 a. v., ja meie vanaema nimi oli Kadri Pärn neiupõlves. Aga mehele sai, siis: Kadri Sihver.

Vana Pritsu-isa, Vidrik Prits, tema õli üle 80 a., kui ära suri. Elas Veial (Sadala v., Torma või Laiuse khk.). Tema käis tõrva korjamas metsas. Kevadel tõi naistele tõrva seebi ulka keeta. Üks mat't tõrva ja peremehed andsid kaks mat'ti rukkit. No kaugelt metsast kannu ja korja! Eks vaene inimene pea koa soama...

See tuhaleelisest valmistet seep tahab kaua keeda. Ta teeb naha pehmest nagu siidi kohe. Kui kärnad õlid kas loomad el või lammastel, siis selle seebiga pesti, siis sai kõhe tervest. Muud rohtu ei teadnud.

ERA II 285, 354/7 (1-2) < Laiuse khk., Sadala v. ja k. < Torma khk. – Priidu Tammepuu < Anna Sihver, 72 a. (1940).

113. Seebi asemel puulehed.

Pesu pestakse vanas kuus, siis ei sigi täid sisse, pesu lõegatakse ja õmmeldakse koa vanas kuus – ikka täide pärast.

Kui seepi ei olnud, siis olla s a n g l e p a l e h t e d e g a pesu pestud. Lepalehti korjati nõu sisse, pandi tulist vett peale, siis pestes kobrutas easte, sellega sai pesu puhtaks, ega mud'u veega pestes ilma seebita musti riideid puhtaks saa.

ERA II 291, 57 (47) < Rapla khk., Kabala v., Pühatu k. < Märjamaa khk. – Emilie Poom < Mari Paaks, s. 1871 (1940).

Pilt 49. Pesuküna raejalgade peal.

114. Pesuriistad.

Pesiküna. See on kõige jämedamast puutüvest tehtud, ühe ehk kahe otsaga. Need otsad on päält laiaks tahatud ja siledaks hõõveldatud, mille pääle pesu künast vee seest välja tõmmatakse ja sääl talle sada hoopit antakse. Valuandmise riist on **kurikas**. See on välja tehtud lai puutomp, nagu inimese jalg ja saba taga. Mõnel ka kirjad pääle lõigat. **Raejalad**. Need on, mille pääle pesiküna üles säetakse; neljast puust kokku tehtud raamistükk ja neli jalga all.

Kõren did. Need on pikad siledaks hõõveldatud latid, mis üles säetakse ja pestud pesu pääle pleekima ja kuima pannakse. Selle tarvis pruugitakse ka nõõri.

Nui. See on üks treitud puutomp, umbes nagu toobine pudel, millega kuiva pesu pehmeks ja siledaks tambitakse. **Vaalikaegas**. Ümarik sile käsivarre jämedus, künra pikkus puu, mille ümber veiksemad pesutükid mässitakse ja siis lauatüki all veeretades sirgeks vaalitakse.

Kangapak. Jämedast pakust on kaks laia auku läbi raiutud, millest kangas ringi edasi-tagasi läbi pistetakse ja saagimise viisil kahe inimese jõul pehmeks tõmmatakse. **Vanuts**. See on üks suur ilma otsadeta küna, millel pügalad ristipõhja käivad. Küna sisse käib paras kaan, ka pügalaid täis. Kaane pääl on kolm kuni neli paari pulki, mil-

lest niisama palju inimestega edasi-tagasi tõmbatakse, kui kangas all vanumas on.

H II 55, 640/1 (12: 50-57) < Suure-Jaani khk., Vastemõisa – A. Johannson (1896).

115. Puhta vee saamise taigadest.

1) Jõulus pesi kogu talu silmnägu pesunõust, kuhu peremees enne pesemist hõberaha ehk hõbesõrmuse viskas. Sedaviisi tehtud, loodeti, et silmad tuleval aastal ikka terveks jäävad. Teisal visati hõberaha uue aasta hommikul pesuvette.

E XII 13 (48a) < Maarja-Magdaleena khk., Kudina – Matthias Johann Eisen.

2) Jõulu esimese püha ja uue aasta ommuku peremiis viis kolm peotäit suula kaevu ja ütles sinna sõnad piale, aga neid põle enam meeles. „Suur Jumal“ olli küll kõege iis. Kooguga lõi siis viis ringi ja kui vesi akas peripäeva ringi käima, lassis pange kaevu. Panges pidi kah vesi võtmise aeg ringi käima. Mässas vahel mõni tund aega, enne kui sai pangetäie vett sedasi kui vaja oli. Mina näedasin kaevu ääres tuld. Siis sellest pangest kõik maja rahvas pissid. Kõege enne peremiis, perenaene ja vanadrahvas ja siis tiinijad. Siis oleva kõik ühel nõul ja saava ilusti läbi kõik sii aasta läbi.

ERA II 202, 351/2 (19) < Kolga-Jaani khk., Võisiku v., Oorgu k. < Soosaare v. – Johannes Raidla (Grauberg) < Emilie Laar, 58 a. (1937).

116. Vanasõnu sauna ja puhtuse kohta.

Saun on vaese mehe tohter, leil arstirohi. (Rõngu)

Leiliso on parem kui kõhutäis seeni. (Pärnu)

Saun ilma vihata ja supp ilma soolata pole kumbki midagi väärt. (Põide)

Hobusega käida maailm läbi, kes teda peseb, aga inimene peab iga päev ennast pesema. (Reigi)

Kunas siga suud mõsk, liha hää külländ. (Helme).
Kutumata külaline – pesemata pada. (Iisaku)
Puhtus on perenaise uhkus. (Kose)
Tanu naise ehe, põll – naise puhtus. (Haljala)

117. Saunaskäimisest, kütmisest ja pesemisest.

1) Nüid on enamasti igal talul oma saun, aga kus seda vanasti olli, siis olli terve küla pial paar-kolm sauna. Vahel viheldi hommikuvalgeni saanas. Enamasti olli saanakütjaks oma talu inime, aga vahel kütsid võerad vihtlemas käijad isi kah. Saanakütmine olli rohkem vanemate inimeste töö, nemad tiadsid ära, paelu võis kütta, et saun põlema ei läha. Enne vihtlema ei hakatud, kui söed ollid täiesti ära hõõgund. Kui süte pial olli veike sinine tuli, siis sii viina tuli murrab kohe maha, tiib uematses. Kui söed viil suitsu ajavad, siis liigutasse neid nii kaua ringi, kui sii viinasuits ära kaob. Siis tõmmatesse söed ahju suu alla unnikusse kokku ja tuhka piale. Kui nad nii on kinni maetud, siis ei kustu ära ja pärast, kui saun jahedamas on läind, lükatasse söed lahti. Niid ajavad kerese soemaks.

Omad inimesed käisid kõige enne saanas ära, vahel jäid ka pärastiseks, kui põlnd kohe aega minna. Kis võerad tullid, tõid k u b u h a g u ühes. Ka saanakütjale toodi külaleiba ja muud toedukraami.

Kui pesema hakati, siis visati kohe leili, aeti leiliauruga ving välla. Siis ei viheldud. Kui lavale istuti, siis visati sinna enne vett ja s ü l i t a s s e k o l m k o r d a lavale, et haigust ei tule. Mõned sülitavad jälle kolm korda peosse, enne kui esimest korda silmi piale vett panevad ja mõned jälle seebi piale. Ikki, et haigust ei saaks. Leili tahtjad ollid laval, teesed pessid põrandal, kas istusid pingi pial või kükitasid mudu. Noored vihtlesid vanasi ja vanad lapsi. Vanad inimesed, kui neid vihtlesid, siis tänasid ikki: „Aituma! Aituma! Aituma! Aituma saanakütjale! Aituma leiliviskajalle! Olgu su käed terved! Aituma! Aituma!“

Vihtlejatel olli i g a l o m a v i h t; kui viht terves jäi, siis käis ta teese lauba viil. Enamasti olli aga iga kord uus viht. Suvel ollid värsked

vihad, rohelistele lehtedega. Vihad tehti a r u k a s e o k s t e s t, need olid pehmemad kui sookased.

Kui vihtlemine ja pesemine läbi, siis loputamise aeg vaadati jälle, et viha lehed külgi ei jää. Nendega võib saanast haiguse ühes viia. Loputamine oli taga lava otsas, ukse alla vett maha ei aetud, sest sial oli riidessepaneku ja riidest lahti võtmise koht. Soojal ajal saanas seda ei tehtud, siis panti riidesse esikus või väl'las. Suvel loputamine oli ka väl'las. Kuevatamist paelu põlnd, lasti niisama ära kuivada. Kui saanas riidessepanek oli, siis ei saand mudu, kui pidi tõmmama särki sel'latagusega suure märja maha.

Iga lauba ei viheldud. Ikki üle lauba. Harilikul ajal panti tuli saana ahju õhtu poole. Pühade lauba aga juba hommiku vara, juba pimedas. Kui valges läks, siis oli jõululaubane saun juba valmis küdend.

Külma vett viidi sauna rohkem valmis, toodi toorvi täis. Sooja vett aga viidi pangetäis-haaval ja siis seisis laval üleval, siis vesi ei jahtu ära. Pesemine oli vannidest ja kappadest. P e s t i v i h a g a, viha piale sai siip hõerutud. Poesiipi saanas ei tarvitud, siis oli vaid silmipesuks kodus. Ikki omakeedetud siip.

Saanast kardeti saada h a i g u s i. Aga siis oli kah siuke koht, kus haigusi a r s t i t i ja n õ i u t i. Ükskord üks naene ehmatas surnust, aga siis oli lapsi imetand selle ehmatase piimaga ja näe – lapsed jäid haiges, kõhud läksid lahti ja kuivsid kangesti ära. Siis minti sauna toherdama. Mõeteti ja suitsetadi. Mõeteti, kas üks külg on teesest lühem. Ja suitsetadi nende õlgedega, kus pial surnu oli olnd, kellest sii naene oli ehmatand.

Siis jälle, kui lapse kõht lahti, minnasse sauna ja võetasse pange-täis vett ja pann ühes. Vesi kallatasse kerisesse ja pann tuleb alla panna, kus sisse vesi jooseb. Nii tehasse kolm korda. Seda vett antasse siis lapsele juua.

Ükskord nägi jälle vanaema saanas, kui ühed last toherdand. Vist oleva jälle kõht lahti olnd. Tapuväädid olnd pantud pange sisse likku ja siis seda vett kallatud vasaku jala reie piale. Käsi hoitud kannal (jalakanna) all. Peost siis seda vett antud lapsele. Väädiviiga viheldi kah last.

Saanas võeti kah harjussid (vinnid, vistrikud). Lapse mähe määriti pärmiga ja panti siis lapsele ümmer ja siis visati leili ja viheldi last riide pialt. K a m a a r j a g a on saand hõeruda.

Kel paised on, see ei või sauna minna, siis lähvad nad viil suuremas ja tuleb uusi juurde.

Kus saun omal olli, sial viidi laps juba kolme nädala vanuselt sauna. Ku ta ristitud olli, ristimata last ei viidud, ei viidud õuegi. Kus aga omal sauna põlnd, ega sial nii ruttu ei viidud sauna, pesti kodus vannis.

Saanas lasti kuppu. Kärnasi toherdadi jälle saanas. Silmakivi, elavhõbeda, tuha, panskriim, siarasu segamini, siis sellega määriti saanas. Määriti viil vankrimäärdega ja tõkatiga. V õ e r a s t v i h t a ei võin saanas võtta, võis kohe kärnad külgi saada. Määriti ka seebiperaga. Kui omal saun olli, siis ei olnd enam kellegil kärnasi külles.

Loomasid saanas ei toherdud.

ERA II 141, 263/9 (33) < Kolga-Jaani khk., Soosaare v. – Johannes Raidla (Grauberg) < Mari Grauberg, s. 1850 (1936).

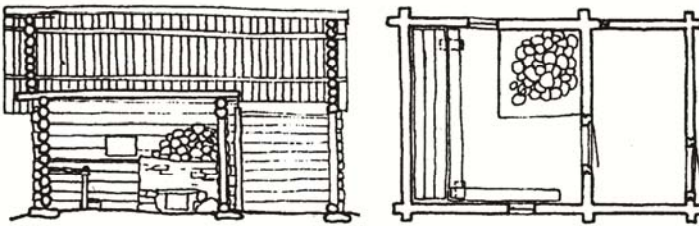
2) Ma kirjutaks siin meeleldi oma lapsepõlve aegsest saunas käimisest. See tuleb isegi mulle vahest nii muinasaegne, nii uskumata ette. Ei mäleta täpselt, kui vana ma olin, kui saunas käimist mäletama hakkas, igatahes alla kümne aasta. Saun, kus meie käisime, oli arvata $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda suur. Ühes seinas oli kõrge poolümmargustest palkest lava vihtlemise tarvis. Ühes nurgas oli suur telliskiviahi maakividest kerisega lõunuviskamise jaoks. Põrand oli seesama maa, kus peale see saun oli ükskord ehitud. Võõrus ehk riietuseruum oli lepa hagudest üles säetud, rohkem mooduasi kui tuulevari.

Selles saunas käisivad endid pesemas 16 perekonda. Iga perekond, kes sauna läks, võttis kahe pangiga kuuma vett ligi, külma vee jaoks oli juhtumisi ehk mõni viinud toobri (tuure), kus siis igaüks pidi ka oma jaoks külma vett viima. Kui laval ära käidi, hakati pesema, see oli üks tülikas töö. Selleks tehti ühe nõu sisse paras vesi valmis, siis terve perekükitas ümberringi pead pesema. Mõnikord oli saun puupüsti inimesi täis, mehi, naisi, lapsi, noori ja vanu, nii et selle ringi jaoks oli nii väha

ruumi. Talvel oli see toiming iseäranis tülikas. Oli ju eelmise saunapäeva vesi põrandal jääks külmand, nii tuli peseda pooleni sääreni külma vee sees jääpõhja peal. Suvel pesti sauna ees muru peal, kust veike vihmavee ojatire mööda jooksis, seal siis ka loputati üle endid.

Pesemise matsalka aset täitis kase viht. Sellel tõmmati seepi peale ja pesti pere kordamööda puhtaks. Kui oli vahest niisugune juhus, et mõnel ihu sügeli, siis kasteti viht sauna koldes t u h a s i s e ja pesti sellega, tõmmati veel s e e p i üle, mindi laval ja vihuti kuuma lõunuga, siis oli ka sügelis kadunud. Muud niisugust paha haigust ei tuntudki kui sügelisi. Neid ikka oli mõnedel, enamasti neil, kellel lapsed koolis käisid. Olid ju sügelised sel ajal harilik koolilaste haigus. Kui saunalaval mindi, visati enne lava istekohalt ikka veega üle, niisama valvati ka selle ette, et tõise loputamisevesi ei tulnud peale.

ERA II 33, 447/52 (1) < Karksi khk. ja v., Nuia – Mari Sarv (1931).

Pilt 50. Sauna sisevaade ja plaan.

118. Juku vihtlemine.

Kuda Al'la naene Jukoda vistleb: „No Juko, tule nüid sopole (vihtlema), emä võtab riidess las'ti su. Mine nüüd lavale, uuta, tiämä löin'!“

„Jaa, aga mina ei lahe muedo viheldä, ku loe sõnu!“

„Uuta, uuta, emä loeb. Saki saki saanakene, saki saana leen'ikene, õõt'si lein'i, õnne lein'i, kasu lein'i, karja lein'i.“

„Emä, kurat, kuum löin!“

„Älä ite kuia (ära ütles kurja), näitä, emä kas'sub (kastab) vista kimmä (külma) vette.“ Ja siis sobob: „Kurjad lapsed lava alla, meie lapsed lava pääle, külä ahjun külmäd kivid, meie ahjun medeleeväd. Aite, aite vihale, aite vedele, aite saanale, aite löön'ile.“

„Emä, kurat, ärä lüü, kuum!“

„Älä ite kuia, emä kas'sub vista kimmä vette. Pruudi lein'i, armu lein'i, nõnna armas pruudi miäless, nagu lõpnud lammas koerte miäless.“

„Juada tahan!“

„Mes nunno (juua, jooki) laps tahab?“

„Tõrukese märgä.“ (Tõrukese märg ~ märg ~ piimä märg – odra-või nisujahust keedetud kõrt, segatud pooleks hapupiimaga; uuemal ajal hüütakse seda piimakõrdiks; peamiselt suvise toiduna, joogina tarvitusel veel praegugi.)

„Võeh, kulla Kaal'naiske, mine tuu aeda juuress tälle piimäkõrdi vedeläd!“

„Ennä mul orjuss, nüid aka alas'si aeda juure minemä, tämale märgä õt'sma,“ mino emä ütles sedäviisi.

„No ei kedägi, tõmba lina ümber.“

„Uuta nüid, Juko, uuta, ononaene tuub märgä. Ennä, onegi siin, tuup täis, nah, nun'no (joo) nüid!“

Juko jõi kere täis: „Ei taha enäm.“

„No ütles nüid ononaesele aiteh.“

Juko ütles aeglaselt: „Aiteeh!“

Mino emä ütles: „Küll sina el'litäd selle poos'i nõnna ärä, et sa-i sua tämäss muud õmale ku kersonaala.“

Õde ütles: „Lähäb vanemäss, suap targemäss, põle viga kedägi.“

„No tule nüid, Juko, emä pesep piäko (pea) ärä!“

„Emä, kurat, siip läts silmä!“

„Älä ite kuia, älä ite kuia, emä muksip kiälegä (võtab keelega) siäbi simmäss (silma) väl'jä. Ennä, Juko lille (puhas) nagu saksa

poiss. Sopoma ärä nüid, panema säko (särgi) selgä ja kupe (kuue) piäle.
Vot, mine nüid kodo isä juure!“

„Lähän küll, aga kaeban isäle ärä, kuda sa mu'da, kurat, kuuma leen'iga vihelsid, küll sa suad isä käess ühe maotäie selle edess.“

„Õle kuko, õle kuko, älä lobise, älä kõnele isäle kedägi! Mine nüid, mine!“

AES, MT 283, 6/8 < Kodavere khk., Sääritsa k. – Salme Tanning < Anna Lindvere, s. 1878 (1940).

119. Saunasõnad.

1) Ämmade laul, kui tittesid vihtlevad.

Sakki sakki (selgi) saunukane,

sakki sauna löülükane.

Löülü puile, löülü maile,

löülü kuumile kivile,

löülü seinä sammaluile.

Poiga pihakaks, piiga peräkaks,

kase oksad kasvatama,

lebälehed lepitama,

toome oksad turvutama,

paju oksad paisutama,

vihalehed virsutama.

Haige-elle arsti-eksi,

kibejälle voide-eksi,

haavule paranu-eksi,

meie titte terve-eksi.

H IV 6, 519/20 (5) < Simititsa < Kuusalu khk., Kolga rand – Johannes Esken < Els Migivoor (1895).

2) Saunas, kui tüdrukud üksteist laval vihtlevad, siis see, keda viheldakse, laulab tänulaulu:

Kos'a tulgu', tõise mingu',

kolmanda' maah kullelgu.
Tapelgu tanomih,
vihelgu värävih.
Mustika muudu,
hõrahka hõngu,
sinililli näkku.
Määne poiss näo näge,
tuu perrä naard.
Ait'üma, ait'üma...

Ait'üma antakse igaleühele, küll saunakütjale, sausüüjale, viituuajale, vihahaudjale jne.

ERA II 308, 309/10 (17) < Rõuge khk., Kasaritsa v., Soe k. – Luutsia Vallaste < Alide Raudsepp, s. 1900 (1943).

120. Hinged hingedepäeval saunatamas.

Hingedepäeval keedetud paremat sööki ja pantud seda tare harjale hingede tarvis. Kui hinged ära läinud, vihutud siis veel saunas ja jäetud siis pangiga vett lavale, pärast nähtud linaluid laval, kuna vesi pangis nagu sibisenud. Mõnikord olnud hingedepäeval külm ilm, siis olnud nagu üht häält kuulda, mis ütelnud: „Külm, külm, tolm, tolm.“ Inimesed vaadanud siis üle ukse välja ja näinud siis nagu valgid kangid maas olema. Hinged lastud siis neljaks nädalaks valupaigast välja.

H III 21, 468/9 (8) < Tarvastu khk. – Johann Sirul (1894).

121. Pesijad hädas maa-alustega.

Meil rehetoas redeli taga maa-alused täksisid. Üks kaltsu-aaja õpetas, et sinna peab ikka s o o l a viskama. Me siis viskasime ikka soola sinna nurka, enne kui pesema läksime.

Pesin kord oma last seal nurgas. Laps läks maa-aluseid täis. Suured plekid olid ihul, viimaks löi silma. Sain ühelt eidelt varmalt rohtu. See eit elas Nissi kiriku juures ja oli kuulus tark. Ta ütles mulle rohtu

andes: „Sa oled noor inimene, aga lähed nurka oma last pesema! On sul aru peas?! Pese keset põrandat. Seal nurgas on ju maa-alused.“

Ma pesin pärast ikka keset põrandat ennast ja oma lapsi.

Üks teine naine läks ka ennast sinna nurka pesema, sai samuti plaksu külge, oli üleni maa-aluseid täis.

ERA II 20, 141/2 (5) < Hageri khk. < Kose khk., Kernu v., Ruila vstm. – Rudolf Põldmäe < Mari Tammerit, 72 a. (1929).

122. Saunavaimud kimbutavad saunalisi.

1) Minu ema õde reakis, et minu ämm (vanaema) reakind. Vanasti viheldud alati laupäe õhta. Üks teenijatüdruk läind lõppude lõpust vihtlema, õhtu ilja. Oli tuld üks a'l'l v a n a m e e s talle appi pesema, plekktekliga kann old käes. Küsind: „Kas tahad mind appi?“ Tüdruk öeld: „Olengi iljaks jäänd, olge ead.“ Vanamees loputanud tüdruku üleni ära. Tüdruk old omiku ruske lojus, loomakarv old peal. Vanamees öeld lõpuks veel: „Laupäeva õhta pesed verega ja pühapäeva õhta rõõsa piimaga (laupäeva õhta on nii püha, pead pühapäeva õhta pesema). Vanamees oli algjas, kodu algjas, ega ta muidu inimeste ulgas uida.

ERA II 38, 280/1 (13) < Väike-Maarja khk., Porkuni v. – Rudolf Põldmäe < Leena Matiisen, 68 a. (1931).

2) Pukats ollu Kurel sulane. Põdeni mõne nädäli ja nakanu joba tervese saama. Ollu kevade veemineki aig; sann ollu üle oea ja viit Pukats sanna vihtma. Nõndapia, ku tõise sanna mant mäele minnu ja Pukats ütsinda sanna jäänu, pistän kaits poisikest sissi ja üits ütelnu tõisele: „Mats, viska lõunu!“ Kohe ollu ka pangitáis vett keressel. Ütelnu tõine jälle: „Mats, too lavalt maha!“ – ollu Pukats kohe maha tood. Ütelnu: „Mats, aa puru!“ – ollu kohe tõine sanna lae pääl ja aanu Pukatsile läbi lae puru kaala. Ütelnu: „Mats, vii lavale!“ ja kohe ollu Pukats jälle lavale viit.

Sedaviisi tembutanu pääle – lavale ja lavalt maha, aanu puru selgä ja vett keressale; lugenu selle manu aga esi kikk patu Pukatsile ette,

mis ta vähägi tennu, kudas kirsi otsast emäle kirsiluid selgä pildunu ja pailu muid. Pukats tahtan amet selgä aada, aga tõine ütelnu: „Mats, ärä lase!“ ja oli ratsun ame käest ärä, et ei ole enämb aru-otsa konnigi ollu. Üits tullu mäeld alla sanna poole, aga tõine ütelnu tõisele: „Mats, tee tagasi!“ ja Mats lugenu: „Tiks, toks, tõisipidi“ ja tuleja jäänu seisma – ollu, nagu oles midägi maha unetanud, kääändän ümmer ja minnu mäele tagasi, nemä aga tennu oma tempu edesi.

Tüki aa peräst tullu Pukatsi naine ja saanu joba purde pääle, aga tõine ütelnu jälle tõisele: „Mats, tee tagasi!“ Mats lugenu oma „tik, toks, tõisipidi“ ja ka naine minnu tagasi. Viimäte tullu peremees ja tõine ütelnu tõisele: „Mats, vana esi tuleb, nüid ei avita enamb kedägi, lääme ärä!“ ja kadunu nagu uttu. Peremees tullu alla; sann ollu kuuma lõunu täis ja Pukats ikken ku ull laits! Aet tõisele sõss rõõva selgä ja viit ärä mäele.

H II 55, 341/3 (2) < Tarvastu khk. – Feldfebel < Lampson (1896).

3) Tondide ahivars. Korra ütelnud kaks tüdrukut poistele: „Tulge laupäeva õhtu sauna, kui kõik rahvad ära on käinud, sis saame meie teile kookisid küpsetama.“ Poisid lubanud tulla.

Kui laupäeva õhtu kõik saunas ollid ära käinud, siis läksid tüdrukud sauna ja hakkasid kookisid küpsetama. Tõine tüdruk juhtunud vihtelavale vaatama ja näinud säääl kahte musta tontti. Kohe tulnud tal hirm peale ja ta ütelnud, et: „Taignast tuleb puudus, tarvis veel jahu tuua.“ „Ei ole tarvis,“ ütelnud teine, aga juba ta läks.

Nüüd ronisid ka tondid lavalt maha ja käkistasid selle tüdruku ära. Kui nüüd poisid tullid, arvasid kohe, et sooja koogi kauss ja armurikka neiu hõlm ootab, aga võta näpust, tondid ootasid neid. Kui nad sauna sisse astusid ja seda koledat tööd nägid, sis tõusid neil ihukarvad püsti, nad katsusid nüüd, kui aga tuhatnelja koju poole plagama said.

Sest saani ei julgenud enam keeki sääält saunast mööda minna, veel vähem vihtlema, muidugi seisis nüüd saun nõnda kaua, kunni ära mädaneski ja paljas keris perra jäi. Rahva jutu järel olla säääl ahivare sees kord nutmise, oigamise, tänitamise, kord rõõmulaulu ja hõiskamise heal kuulda. Rahvas nimetab seda aga Tondi ahervareks.

E 23010 < Võnnu khk. – P. Rootslane (1896).

123. Hoone savitamisest.

Noore kuuga äi tohi ahju ega ka muud kohta majas saueta. Siis sigis kilkisi, mis siis kuidagimoodi ää äi kau. Kõige ullem oli veel, kui Pitkasoo sauega toa seinu sai valgeks tehtud, siis oli kohe kilkisi kõik kuhad kubinal täis ja tee kohe mis tahad, ära nad äi kau.

Ükskord, kui me veel lapsed olime, siis oli jõulute ees noor kuu. Teabmiks siis seda pole ennemini tehtud, aga jõuluks olid seinad alles valgeks tegemata. Me lapsed tahtsime kangesti valgeid seinu saaja, aga vanamees pole luban teha, et olla noore kuu aeg. Küll me siis mõtlesime, mis asi see aitab. Vanamees tegi õlut ja oli väsin ning magas oomiku kangesti kaua. Ema tuli siis ka abiks ja kukkusime sääti salaja tuba sauetama. Panime ikka siis lapakaga latsti, kui vanamehe nina norises. Meitel oli tuba juba ammu üle sauetud, kui vanamees ärkas. Oli esiti kuri küll, aga mis see änam aitas.

Agas kus tuli pärast kilkisi! Kõik kuhad olid teisi kubinal täis. Küll siis sai mütmes asjad ää katsutud, aga ei see aitan mitte aga midagi. Läksid ühtejooni ullemaks veel. Sakslaste aegu sai mere ääres miinikollast, see vettis ikka viimaks ää.

Märkus: Pamma ümbruskonna külades tõid inimesed vanasti Pitkasoost erilist valget savi, mis seinad hästi valgeks tegi. Enamasti sauetati selle saviga enne jõulu rehetoa seinad üle. Kui savi ära kuivas, oli päris valge. Selle savi kohta arvati, et see eriti rohke kilkide sigimise põhjustab.

ERA II 281, 52/4 (20) < Karja kkh., Pärsamaa v., Luulupe k. – Oskar Grepp < Juhan Mäns, s. 1878 (1940).

124. Lugusid elamusöödikute hävitamisest.

1) Pikaveres Sopa saunas olnud palju lutikaid, mis saunarahva üsna ära tüüdand. Mees pand sauna põlema ja käskind poega mängida neile viiuliga surmalalu. Poeg võtnud viuli ja mängind: „Kust on tulnud, senna mingi.“ Isa kuulnud poja mängu ja sõnunud: „Ei see

lähe, mängi niiviisi: sie on neile luttidele paras, sie on neile luttidele paras!“ Nii said lahti saunast ja ka lutikatest.

ERA II 31, 330/1 (71) < Jüri khk., Vaida v. – Tõnu Viedemann < Kr. Haniball (1930).

2) Lutika- ja prussaka- ja kilgitappajad õlivad venelased Mustve pualt. Niisike kõllane kivi õli, miska kriipsutas seinad ja ahjud kirjust. Mõni võttas ninda vällä, et enamb üht nähä ei õld, aga ei mõni tehend midagi. Aga kuntsisi tegivad küll ja küll. Neist kuntsidest ma räägin paar lugu.

Ühäs peres õli koledast prussakuid ja kilkisid. Õhta tuli prussakatappaja sinne ja pererahvas, et „meil on neid luami koledast“. Prussakatappaja naeras, et „no küll ma neile näitän“. Aga enne õli säälmittu tappajat käind ja midagi ei õle saaned paganile teha ja senepera pererahvas ei uskund. Prussakatappaja, et „no ma pruovin, aga sene kaubaga, et ükski ei tõhi vahepääl sõna lausuda ega naerada“. No pererahvas lubas suu kinni pidada ja ei luband naerada. Prussakatappaja tõi kojast käia ja pani tõise õtsa, sidus ahju külge ja tõise õtsa vei õue. Ise siis pomises paar sõna ja siis: kui akkasivad lutikad tulema seinapragudest ja ahjupragudest ja igalt pualt ja kõik käia pääl ja rias kõik nüäri müädä õue. Pererahvas õli kõik tõsine ja vait, aga eks siis jäänd sie vuarimine järsku maha. Arvasivad kõik, et nüüd on puha menned, aga ühākõrraga puges üks suur kilk viel ahjupraust ja akkas ka käia müädä õue menema, ise viel luukas kõvast. Saand neie kõhta, siis nagu kummardand viel pererahva puale. Eks perenane turtsatand naerama, et kilk jättäb viel pererahvaga jumalaga. Ninda kui perenane sene sõna sai üäld, ninda kilk viuh! ümbär ja ahju alle tagasi ja õuest kõik lutikad ja prussakad kõik nüäri müädä tuppa tagasi ja enamb vällä ei menned. Prussakatappaja siis, et „kas ma teile ei üäld, et ei tohi sõna lausuda ega rääkida, aga nüüd ei võtta neid enamb vällä miski vägi“.

Ühtä tõise kõhta läks jällä prussakatappaja ja säälm pererahvas jällä kurtama, et prussakuist ei saa lahti, et muidu viel kannata, aga vagase lapse süäväd kiikus nahka. Prussakatappaja mõttel natuke ja läks õue ja tõi õuest, leidas ühä veikese kassi vai kuera pialu ja tuli viskas sene ahjule ja ütäl, et „võttaga näriga seda, mis te sest veikest lapsest

närita“. Õhta akkasivad süämä, pererahvas, et ühtki prussaka enamb ei ulgu laual, et tia, mis lugu sie on. Ommiku perenane läks õue, siis õues lume pääl õli koledast surrud prussakuid ja lutikuid unnikus ja enamb ühtki tuas ei õld ega tuldkki enamb.

Sie pialuu võis tal taskus õlla, aga käis muidu õues, et nagu õtsiks. Kui te ei taha, mina ei käsi teid uskuda, aga nied piavad tõestsündined lugud õlema.

ERA II 300, 36/9 (26) < Jõhvi khk., Kohtla v. ja k. – Endel Mets < Salme Mets, 48 a. (1942).

125. Peale pandud sajalgsed.

Ollin siis ikki kaunis suur poisijunts, nõnda umbes 19-aastane, ku niisuguste koleda elukatega kimbus ollin. Mea ollin siis oma isa juures Uuekulu talus poisiks; siis olli säääl vanatüdruk Made tüdruk. Tema tahtis miuga ikki libe ka olla, aga kus nüd sehante noor poisike vanad korvi saldis, tüdrikul sääält süda täis, varsi teise nädäli tundsini, mis see on: keik ihu kihaleb. Ei kedägi, läksin põllu pääält võssa, särk selläst maha ja vaatama, mis säääl sehes on. Aga oh sa pime, kui korrast sa'ajalgsi täis. Mis nüüd hääks nõuks? Önn olli, et laubane päe, läksin lauba õhtu sauna, kõrvetasin riided kange leinuga ära, pessin ennast ka hästi puhtaks, mõtlesin: nüüd olen ma ikki neist närudest lahti. Öelti küll, et ilma targata neist lahti ei saa. Pannin puhta särgi selga, sai jälle väha rahu olla.

Sai pühapäe homuku, tõusime maast üles, valmis panema esmaspäevaks Viljandi laadal minna; tunnen: juba jälle kihaleb, mõtlen: mis pagan see on? Vaatan: oh sa heldeke! T ä i e d just nagu suured helmed paistavad põuest vastu. Es saa siis kedägi, käisin sis laadal ärä, hakkasin esmaspäe õhta tulema jälle. Sain sõni kui Kõppu. Läksin vabriku trahteris sisse kah. Säääl sain siis ühe vana eidega kokku, ja palub, viigu tend ka natuke hobesega edesi. Mea võtsin tend ka pääle ja küssin, kos kohalt ta perit on. Tema rääkis, et olevat Kullissonite tädi, mis Voltvedis on. Mõtlesin: Kullissonid on küll ka targad kuulda, siis mõistab tädi veel rohkem. Hakkasin küsima: „Kuule, kulla tädi, olete

ka vana inimene, kas te ei tää ka niisugustest loomadest, mis vahel inimestel selgä pannase?“ Temä küsib: „Ah sa’ajalgseid võih? Need on tühjad asjad.“ Saime jälle parajaste surnuaia kohta: „Kõss, kõss, ärme siin räägime, peräst aiga küll.“ Saime surnuaiast mööda, siis küskis: „Anna oma käsi siiä!“ Mea andsin käe, luges peusse, siis laskis süllata kolm korda oma peusse, mina sülasin; siis lõi oma käega kolm tiiru minu käe ümber ja viskas siis vassaku käega homuku poole, üteldes: „Kust olete tulnud, senna peate minema,“ õpetas ka veel: „Kui sa nüid kodu lähäd, ärä siis kolmel päeväl kellegil midägi lase anda.“ Selle aea sees jõudsimme Kõpu suure kõrtsi, sääl oli nõnda palju abitarvitajaid. Vanaeit kadus, et tedä tänädägi ei saanud.

Kahjuks ei saanud mina mitte homukus kodu. Kui ükskord kodu jõudsin, oli juba Made nõnda kaua perenaese kaelas painanu, kuni see temäl lusikaga lapse putru olli annud, kellest tema terveks olli saanud, muidu oleks temä targa ütelse järel kärvanud. Sestsaadik ei näenud mina enam niisuguseid elukid.

H III 27, 390/3 < Saarde khk., Pati v. – Vilhelm Sieberg (1897).

126. Hiire- ja rotinuhtlusest.

1) Oh need pisiksed iired, need põle ju midagi, võta kõik lõksuga kinni. Aga rotid on nüid küll õhed jäletud loomad, need suured ilmarotid, mis mõni laevarotid ütleb. Noh nemad on ilmarotid sellepärast, et nemad päris õhe koha pääl ei ela, nemad nõnda ilmast tulevad õhe oones ja ku neid säält irmutad, sis lähevad jälle teise oones edesi. Need on suured ku suured kassid, nemad tulevad sängu ka inimestel kallal magamise päält. Sii Sookülas mede ligidal ollid Vasaral väikse lapse kõrva ära närinu, või pool kõrvalehte, või pää küllest lahti. Meil nad ollid sii ka mõni paar aastat tagasi – sai teisi kiusama akatu, siis läksid Vasaral, nüid Vasaral, ma’i tää, vist ka põleva änam.

Mina tõi sis suure lõksu, panni püidma. Nemad nii õhta ämarikus akkavad aelama, sis meie õhtalt passisime köökis, mis tempusi nad tegid. Lõks on nüid püidma pantu (see suur vedruga lõks, mis poest müitaks) ja nemad kaks tükki lasevad ümmer lõksu, ikki üks ees, teine

taga, ikki ümmer lõksu – läheks lõksu ja ei läheks ka – öhe ingega läheks, teise ingega jälle ei läheks... ikki ratastrinki. Miul tüdar akkas naerma, sis joosid nurka sellekorra. Pärast mõned läksid lõksu, sis kadusid meilt ära.

ERA II 299, 289/90 (27) < Häädemeeste khk. ja v., Sooküla – Marta Mäesalu < Milda Jaaniste, 55 a. (1941).

2) Kudas vanad inimesed rottide ja iirede vasta sõdisid. Seda ustaks – ma olen mitmest poolt kuulnud – ku ühte rotti saava vigastada ja lahti lasva, ku ta sis teste juure lähva, sis kõik rotid lähva ära säält majast, kaduva ära. Nad vist akkavad kartma, et kõik nõnda vigastadaks. Rotid, nemad on ju suured ja teevad äbemata kahju. Neid on öhed natuke vähemad kiutsel'lad ja teesed need päris suure, mailmatu suure pika ännaga. Inimesed on nõnda teinu, et mõne elavalt püidnu ja tend vigastanu – ännast tüki ära löönu või kül'le päält lapi maha põletanu ja sis lahti lasnu. Sii Allikal ol'lid rotid, mailmatu pailu, neil ol'lid ikki küll pantu, nii irmus pailu ol'li. Varem anti aptiikrest kihti väl'la, sis toodi kihti, panti väl'la, aga kihti nad pailu ei võta. Nad on nii kavalad. Sis lõksudega püiti. Aga lõksu nad ka pailu ei lähe. Üks-kaks läheb ära, aga sis on jusku ais ees, mitte änam ei lähe, piab lõksu tuulutama ja suitsetama, sis läheb jälle. See põle midagi kuntsi, mud'u suitsetad läbi, et see roti seisnu ais jälle ära kaub.

Aga seda tuleb pääle passida, ku rott on lõksu läinu, et ta sis mitte senna kauaks seisma ei lähe, kas sa situ või tina. Lõksud, no tehti niisamma lauaotsadest nägu nüidki, aga vanasti ol'lid seuksed traadist tehtu lõksud ka, puupõhjaga, iirede jauks ol'lid pisemad. Ku mõni kätte saadi, sis tehti tõrvaga kokku ja tuli kül'gi. Sis pidi kinni oidma, et tulega oones laiali ei lähe. Ku tulega vigastadu olli, sis lasti lahti, sis teesed pidavad akkama kartma, ära joosma. Rotid teevad ju äbemata tempu, kartuled ja porgandid kõik ära ekseldu, unikad ära läbi aetu, muld ja puha segi.

Öhe aasta minul ol'lid jõhvikad kastiga ülevel tua pääl, kevadi läksi võtma – nad pannu viimatse ku öhe nahka, mitte ühte põlnu ka änam, mudku tühjajad koored. Peremel ol'lid villakastid ka pööningul,

sii aita ju põle, sääl sõid kuiva vil'la – see ol'li nurjatu vili kõik, mis sääl maas ol'li liiva sees, mis nad kõik ol'lid ära ekseldanu – sis ju nad s' juua tahtsid ja vett ei saanu, sõid jõhvikad ära. Ja nad kannavad ka omal jõhvikki. Mitu korda on olnu: võta kevadi kartuleunikas lahti, terved jõhvikamarjad sees. Nemad ikki isi soo pääl toomas ei käi, mina mõtlen, nad korjavad õuedest. Sügisilt saab marju toodu ja puhastadu, mõni tera ikki veereb laiali.

Vanemad inimesed räägivad, seda ei tää, ku pailu see õiget on, et sis tuleva sõda, ku rottisi õige pailu on tekkinud. Ku sa tähel oled pannu, neid ol'li ju siis viimatse aastates õige pailu, ja kas praegu sõjast puudus on?

Ja kiilisi ka, ku neid pailu nähtaks, tuleva ka sõda. See on küll just tõsi. Ennegu see suur sõda sii akkas, selle kuiva sui, vaata ku sis ol'li kiilisi – ikki tullid parved, ikki lendasid – sai sellesamma sui, ol'ligi sõda käe ka – naksti.

Nõndapailu nüid mina veel tään rotidest, mis minu õel ol'li, ku tema mehel sai. Neil riided seisis aitas varna otsas, sis rotid sõid kõrdid katki kõik. Jumalauued ol'lid, mitte vanad ei olnud, vanu ei viitu sinna. Vanasti ju kapis ei olnud mitte, nüid on kapid. Vanasti viiti uued riided aita, väärpalgi külledesse löödi naelad, sinna riputati. No ütle, mis loomal on asja seukse koha pääl, aga tal on, noh! Ja kõik õhe koha päält, ülevalt vördle alt läbi näritu – üks äbematu nurjatu kahju. No mõnijagu rahvast ütleb, et ku mõni on midagi nii alba mõtelnu või ütelnu, et see teese alb sõna mõjub, et rotid akkavad seuksi äbemata tempusi tegima – mine tää või ole, ei tää ju!

ERA II 299, 259/63 (18) < Häädemeeste khk. ja v., Kägiste k. – Marta Mäesalu < Maria Adamson, 72 a. (1941).

3) Rottide ävitamisest, mis päris need suured rotid on, mina olen kuulnu nõnda. Pidava ühe roti elusalt kinni püüdma, saaretõrva ga kokku määrima ja siis lahti lasema. Saaretõru aiseb kangesti ja tema kipitab ka naha pääl. Siis ku see üks on lahti lastu, tema läheb teiste juure minema, need kardavad ja joosevad eest ära, siis ta jooseb kõik augud läbi ja tõru hakkab senna auguäärede külgi. Nõnda see elukoht läheb neil kõik vastameelt ja nad lähevad sellest oonest ära.

Et rotid sõda tähendavad, seda ma küll põle kuulnu, rotid vist sõja ette ei puudu, aga oravad küll. Ku neid nii irmus pailu on, siis tuleb küll sõda järgi. Sii olli nüid paari aasta eest ja enne seda endist mailmasõda olli ka oravi nii irmus pailu, õuedes kõik puuriidade ja kajuvinnade otsa joosid üles. Seda mina olen tähel pannu ja seda ma usunka, et oravad tähendavad sõda.

ERA II 299, 288/9 (26) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1941).

4) Seesammane niimoodi, miks mia rottisi ei tää, küsi aga, laps, miu käest! Enne ju põlnu meil suuri rottisi, ollid need väiksed rotid üksi. Aga ku see Rotniku vana laev siia jõesuu-auku ääre tulli, sis need laevarotid ojusid maal, tullid siia majades, sis sai neid siit ümmertkada igäuks. Seesammane, no ollid ikki jurakad kah, ku suured kassid lassid ümmer, ja nii äbematad, vaata et söövad silmad pääst ära. Mia püidsi tõhulõksuga, väike lõks neid ei võta. Neid väiksi, neid sai püitu väikse traadilõksudega, pujudega lõksud ollid ümaruksed, ku pujust sisse läks, otsad ollid vasta, ei saanu änam väl'la. Linna-aidades olnu enne, laevamehed ikki rääkisid, enne olnu ikki need suured rotid ja laevad käisid linna all, sis tullid laevades kah. Neid ei pia ükski asi, seinad uuristavad läbi ja. Ku nad sii randa tullid, seesammane, igäuks ju kautas neid oma majast, varsti põlnu kuulda änam. Seesammane, see on küll tõsi, et rotid tunnevad ära, ku laev ukka läheb. Ku rotid – ja koerad kah – ku rotid ja koerad laevast ära maal tikuvad, sis on tääda, et see laev läheb reisi pääl ukka. See piab änamest ikki tõeks minema.

Nojaa, sis ku see Rotniku laev tulli, ega see isi ukka ei läinud, tend lasti randa. Tema olli juba vana laev, peremees isi tahtis tend ära lõpetada: suure tormiga lassis lahti, tõusvesi tõi ästi ääre, sai ligidalt kätte mandi kõik. Sellepärast rotid ollidki alles pääl, ega nemad ei tää, mis peremees tiha võtab. Aga muidu nad ikki ütlesid, et rott on laeva parameeter: ku rott laevast läheb, siis läheb see laev ka varsti. Saademoodi! (Saademoodi = sedaviisi).

ERA II 299, 300/2 (33) < Häädemeeste khk. ja v., Jakobi k. – Marta Mäesalu < Hendrik Jakobson, u. 80 a. (1941).

5) Rotid olid veskites küll, aga neid ei ole alati, nemad nii tujuti r ä n d a v a d, ühed rändurid loomad. Pisike iir, seda veskis ei tunnegi, sääil on ikke teri küll, et tema söönuks-saanuks saab, tema kottide kallal ei tule. Aga need suured, suure sabaga, need toru alt ka, ku jahu jooseb, tõmmavad koti lõhki, ku inimene just juures ei ole. Ja nemad ei söö üksi, nemad viavad endil keik suured tagavarad kokku.

Meil ükskord olli, sis ku me alles minu mehe isa juures tuuleveski pääl ollime. Me tapsime siga ja öösiks pannime sahvrese liha ja sehemised, piasi-jalgu ja vorstisooliki. Vorstisoolikad mina panin saiavaanase, suur kahessatoobine saiavaanas olli. Omiku mina lähen sahvrese – vorstisoolikad ja maksad ja sehemised keik kadunu, tühi vaanas veel. Mina lähen tuppa, räägin: „Ei tia, mis see tähendab, ruum on keik terve ja ilusam liha on keik alles, aga vorstisoolikad ja sehemised põle kuskil.“ Minu mees akkas otsima ja uurima ja õnneks olli üks soolikaotsake nurgas augu sehest veel näha. Nemad ollid säält laudad läbi uuristanu. Sis mees võttis parandulauad üles: keik ollid säält parandu all ilusti ridas, keik soolikad kõruti ja sehemised ka. Sis mees säädis lõksu püidma. Esmalt küll lõksu ei läinu (nad ju kavalad ka), aga viimati ikki läksid mõni 5-6 tükki. Aga lõksu tuleb igakord üle o h u t a d a, muidu ku see vana ais ees on, sis nad mitte-ga ei lähe. See põle midagi – muidu suitsutad üle või pesed-tuulutad, et teine õhk sisse saab. Nu-ja, sis nad nägid, et neid nägu kiusama ja ävitama akati, kadusid ära jälle, läksid kuskil muial.

Seda usku mina olen ikke küll kuulnu, et rotid midagi tähendavad, ku neid pailu on, nägu s õ d a või i k a l d u s e a a s t a t. Sii viimatse aastates on ka pailu rottisi olnu, nüid on ju sõda ka mitu aega juba. Nemad on ju ka ühed õige pahad, viavad aigusi laiali. Sii, mis ühe aasta siad surid punataudi, keik rotid ollid toonu aiguse laiali. Nemad siamollides käivad söömas ja vähemad põrsad jäävad nälga, kui sa esi juures ei valva.

ERA II 299, 306/8 (37) < Häädemeeste khk. ja v., Võidu k. < Saarde khk., Kilingi v. – Marta Mäesalu < Liisa Vaaru, 49 a. (1941).

127. Rahvaravitsejate ja õpetatud arstide võrdlusi.

1) Mis saab viimaks talupoegadest, kui maa-arstid keik otsa lõpevad ja ära surevad? Selle küsimise pääle peab kostma, et iseäranis talupojad sellest üpris suurt kahjo saavad, niihästi inimeste kui loomade haiguses, sest et siitsaadik ikka veel arstisid leiti, kes olgu, mis taht haigust mõistsid parandada ja abi anda ja talupoegade eneste seas palju tarku ja täädusemihi leiti, kes rohtu mitu kord targemine ja paremine mõistsid keeta ja anda kui õpetud linnatohtrid. Üks õpetud arst laskis 1891. aastal eesti aealehtedes kuulutada: „Kui keegi talupoeg midagi rohu nime teab, ehk kuidas rohtu tuleb keeta, ehk haiguse vastu pruukida, seda siis ühe õpetud arstile täada annab.“

Juba see kuulutus on isegi hää tunnistus talupoegade arstitäädusest ja nende kuulsast arstimise viisist, muidu poleks see mitte õpetud arstide kõrvu ulatanud. Küll on siitsaadik mitmed kirjamehed ja aealehed neid nõidadeks ja soolapuhujateks nimetanud, kes ilma õpetamata inimesed olid ja arsti ametid toimetasid. Noh, niisugused kirjamehed ja aealehed pole eesti rahva au püidnud hoida, vaid seda pori sisse maha tallata, oma vendu nõiaaks ja soolapuhujaks sõimata.

Maa-arstid pole siitsaadik sõnagi oma laimajatele vastu kirjutanud, vaid keigest sellest hoolimata igasugust häda arstinud ja appi tõtanud, kus inimlikud kohused seda nõudsid ja tarvitasid. Aga kahjo saavad laitjad ja pilkajad ise seeläbi, et vanemad maa-arstid oma täädmise varanduseaida ukse nooremate eest lukku panevad ja nõnda palju tarvilikku arstikunsti täädmist enesega ühes mulda viivad. Et mina neid ridasi kirjutates oma pead õrilase pesasse olen pistnud, tean isigi.

Pilt 51. Rahvaarst Ell Savisik (Leie nõid Serva Ell). Kolga-Jaani, Leie k., 1910.

Olgu vasturääkijatele seekord ainult paar näitust, mis ise olen läbi teinud ja näinud, kuidas tõine inimene, kes minust natuke targem, mulle loomade arstimises palju kasu saanud. 1877. aastal jäi minul väga hea hobune haigeks, ei võtnud enam mitmel päeval iva marja ega heinakõrt suu sissi. Lasksin siis ühe õpetamata arsti P. P. talu vanakese sinna kutsuda, ta tohtertas minu hobuse terveks, et ta jälle sööma akkas. Ja selle arstimise eest andsin vanakesele ainult 25 kopikat, mis ta naljalt veel vastugi ei tahtnud võtta, öeldes: „Oh poeg, mina pole kellegi käest mida küsinud.“

1879. aastal, kui nimetud arst meie külast ära surnud ja tõist sääli lähedal käepärast polnud haarata, jäi mul kolmeaastane oriksiga haigeks; tõin küll linnast tohtri käest rohtu ja andsin rohu eest 96 kopikat, aga keigest rohuandmisest hoolimata suri mo siga siiski neljandamal päeval ära. Pärast seda läksid ka veel kaks tõist nuumatud siga esimesele järele, nõnda et mina umbes arvata üle kolme sea sel aastal 100 rbl. kahju võtsin. Kaunis lops minu veikese talupidamisele.

1891. jäi mul hea piimalehm haigeks, ta väärtus oli punkt 30 rbl., keda ma sel kevadel ostsin. Kaugele uue koha pääle elama minnes ei täädnud ma ühtege maa-arsti oma ligidal. Arvasin küll: lähen hommiku V. linna loomade arsti juure ja toon säält rohtu, aga hommiku, kui hobuse juba vankri ette rakentasin, suri lehm ära, ja nõnda pidin 30 rbl. mulda panema. Sina vaest ütled: „Miks sa kohe jalapäält V. linna ei sõitnud, kui lehm haigeks sul jäi?“ Jah, see on kerge ütelda, aga 27 versta sõita, päälegi kui sinul veel hobusekonti omast käest pole, nago mul sel korral, vaid pidin seda tõise käest palkama, ei ole kellegi naljasi. Näituseks: oleks mo lehm seni elanud, kui ma kodust minema oleks pääsenud ja ma linnast tohtriga surnud lehma juure tagasi jõudnud, arvad sina siis, et tohter oma reisi rbl. 8 ehk 7 mulle oleks kinkinud! Ei, sõber, õpetud arstid palju halastust ei tunne, ehk mõnd arva. Ta elupäevad ja reisitunnid on 10 kord kallimad kui meil ja ta mõistab rahaga hoopis lahedamine ümber käia kui meiesugused.

Oleksin ma nüüd tohtri toonud ja hobuse peremehele ka sõidu eest maksnud, siis oleksin mina nüüd 30 rubla kahjo asemel 40 rbl. kahjo võtnud, oma käimise kulu ja vaev veel arvamata. Aga küsib nüüd lugeja, mis viga pärast so lehm suri, siis kosten mina, et u s s teda lauta

oli ära nõelanud. Ta mokad ja pea läks paistetama, mis hirmus. Tõise targema minu omasuguse inimese käes oleks ta veike asi arstida olnud, ilma et sinna tohtrid ehk õpetud arsti tarviski oleks olnud, aga mina pean tunnistama, et mina arstimise kunstist midagi ei tea. Pärast sain küll targemate käest kuulda, mis rohtu ussi panemise vastu pruugitakse, aga mis see surnud lehma kohta veel maksis, kui joba nahk seljast ära nülitud oli.

1893. aastal jäivad jälle minul kaks poolnumatud kaheaastast siga korraga ka elae- ehk kurguhaigusesse, mis haigusesse ka eelnimetatud sead lõpivad. Aga nüüd sel korral juhtus minule üks maa-arst käepärast olema. Rääkisin oma sigade haigust temale, et neil kaelad ära paistetand ja enamb söögi-iva oma suhu ei võta, vaid ainult pisut veel vett joovad. „Vend, see on veike asi arstida, mul pole sinuga tarvis ühes minna, see on tiiru- või hiirehaigus. Sorka ise sulenoaga tõine haav tõisele poole tiiru sissi, siis on kohe abi, ja hakkavad sead sööma.“ „Ei, vanakene, seda mina ei tohi teha,“ vastasin mina. „Oleks mo sead pisut rasvasemad olnud, kui nad praegu on, siis küll ma mõistaksin neid arstida, aga pisut pitkema noaga, kui sina, vanakene, õpetad.“ Ta naeris selle üle ja ütles: „Noh, olgu siis pääle, ma lähan sinuga ühes ja arstin so sead ära, aga ära mind sellepärast hakka nõiaks sõimama.“ „Ei,“ ütlesin mina. „Kuis võiksin mina sind pilkama ja sõimama hakata, kui sina mind hädas avitad.“ „On neid meie oma rahva seas küllalt, kellele sa head teed ja pärast veel pilgata saad,“ ütles vanakene.

Kui me maeasse jõudsim, küsis arst ahtakse teraga nuga, ja kui mul seda anda polnud, võttis ta ise taskust noa. Võtsime siis peremeest ligi, kes lauta sea-aida läksivad, ja sea selili maha käändsivad. Sääl torkas siis vanakene tõise augu tõisele poole sea lõugepära tiirude sisse arvata 1 ½ tolli sügavuselt, aga laius haaval oli taskunoa laiune. Pärast torkamist valas ta lambiõli (petroleumi) haavade sissi. Kui esimene arstitud oli, võtsime ka tõise käsile ja toimetasime nõndasama. Sead olivad paar nädalat haiged olnud ja viimsetel päevadel ei tõusnud enam ilma aeamata jalgu pääle. Aga nüüd pääle arstimist läksid kohe küna juure ja akkasid sööma. Nõnda olen mina nüüd 13 aasta sees 6 siga sedaviisi lasknud ära arstida, ikka seesama viga, olgu ta kõhn ehk

söödetud. Keik on elama jäänud, siis nuumatud, rasvaseks läinud ja tapetud.

Et ma esimesel korral ise rumal olin ja kedagi arsti ka käepärest polnud, sain oma kolme sea suuremise pärast sel aastal 1889 100 rbl. kahju, kelledel, nagu ma selgeste mäletan, seesama tiirude vai kurguhaigus oli. Ja seda haigust on siin Võrumaal Rõuge kihelkonnas sage-daste pea iga aasta. On ka meie ümber maa-arste, kes teda mõistvad arstida, aga kes arstida ei mõista ehk seda veel kuulnud ei ole, kuis arstitakse, selle sead lõpevad ka veel 1895. aastal kurguhaigusesse ära.

Olgu neist paarist näitusest sulle, lugeja, küll, et sa ära tunned ja aru saad, et maa-arstid väga kasulikud ja tarvilikud on.

I. Et nad väha palka võtavad.

II. Et nad alati käepärest saada on.

Ning III. Et nende abi niisamuti mõjob, kui loomal ehk inimesel mitte surmahaigus pole, nagu õpetud arstigi rohi.

On õpetud arst mõne surnu üles äratanud? Ehk mõne, kellel surma haigus oli, elama jätnud? Esimese punkti pääle ütled sina: „Kui ma õpetud arstile ka 10 rubla maksan ja teda haigevoodi juure kutsun, siis on mul seegi lootus, et ta midagi mõistab.“ Sõber, kui haige siis sureb, kui sina õpetud arsti koju tood, ehk maa-arsti tood, ja ta siis ka sureb, siis pole 10 kopikat, mis sa oma eesti vennale annad, ja 10 rbl., mis sina õpetud arstile annad, siiski mitte üks.

Süda valutab sul sees, kui õpetud arsti oled haige voodi juure kutsunud ja temale 10 rbl. maksnud ja haige siiski pidi surema. Vähemb valutab so süda, kui sina 10 kopikat maksid ja sellest ka mitte midagi kasu ei saanud. Kui eesti rahvas oma haigustes, mis maal nende keskel loomade ehk ka inimeste seas juhtub, peaksid õpetud arstide abi keik saama, siis peaks keige vähemb 20 talu ehk ühe küla pääl üks õpetud arst olema.

Küsime veel: palju on neid surejaid eestlaste seas, kellel jõudu on oma surma ehk haigevoodi juure õpetud arsti tuua? Mis sellest suuremal hulgal kasu, et õpetud arstid ilmas olemas on ja üksainus tuhandete seast selle õnne osaliseks saab, et õpetud arst ta haigevoodi ääres teda tohertab. Selles mõttes on öeldud, et nad palju täädvad ja palju ka aidata võivad. Mis ma sellest räägin ehk tean igatseda, mis küll vaest

hea maitseks, aga kuidagi viisi vaesuse pärast võimalik pole kätte saada. Igas kihelkonnas üks õpetud arst on nigo tilk ämbris.

Minu arvates oleks see keige sündsam igasse külasse üks velskäär, kes tohtrist alam on ja vähemb palka nõuab, ametisse sääda, kui maa-arstid suutumaks ära kaovad, et need velskärid siis maa-arstide aset täidaks ning alati ka keige vaesematel käeperast häda korral võtta oleks. Mikspärast? Vähemb õpetud inimine lepib vähema palgaga. Lepib ka vähema ning halvema korteri ja ülespidamisega. On ise ka madalam madalamatest uksedest sisse astuma ja sellest tuleks meie eesti rahvale igapidi kasu.

E 21623/30 (15) < Pilstvere khk., Kõo v. < Rõuge khk. – Jaan Keller (1895).

2) Ükskõrd õlivad K. mõisa naesed, nuared ja vanad ühel laubä õstul sauna vistlemä lähnud. Neie ulgas õli kua üks pualetõese uastase lapse emä. Nagu juba teäme, kos naisi palju kuos one, seal viäreb neie jutt varsi lapse ä r ä t e g e m i s e ja n õ i u m i s e piäle. Nõnna hakkas kua seal kõhe sii pualetõese-uastase lapse emä õmast lapsest kõnelemä. Et tämä laps piäb ära testud või nõiutud õlema. Sest igä pääv igä süägi piäle piäb tämä ennäs kuus kõrda mustas (see on läbi jooksmä) tegemä, ja selle pärast õege kõhnas jäämä. Ei aedata ühegi nõiaeide tarkuse sõnaga K. külä aptiigi rohu tilgäd.

Nõnna seda juttu vestes kuulab üks vanaeit piält ning vastab õige käreäält: „Küll om niid inimesed viil rumalad, nämäd otsiväd siält abi, kes ühtegi enne põle aedanud, nagu tühjä aptiigirohu tilgäde iist mak-savad ulka raha, kes enne kedägi põle terves tehnud. Aga selle käest ei märkä nõu paluda, kes enne om joba aedanud, nagu minä. Kas sul viil miälel ei jõle, kui ma ükskõrd R. valla saananaese lapse, kellel siisama hädä õli, mes sinu õmalgi one, terves tegin. Nõnna tahan kua sino üvä inimese puolt õpata, kuda laps tervest suab.“

„Kui laps ennäst hommiguse süägi piäle kolm kõrda mustas one tehnud, siis võta ruttu luud kätte ja pühi tare piält pühkmed ukse alla kokku ja lõika siältsamast ukse pahemalt puolt piida küljest kolm laastu ja katsu kua mõni selle inimese räbäl, kes lapse ä r ä t e g i. Kui kõik nõnda valmis, siis pane pühkmed põlema ja söäl neie piäle ja laps söälä piäle. Nüüd lase last seal piäl nõnna kava suitsuda, kui ta

kolm korda aevastanud one. Vot siis one sii häda lapse küljest ärä kui pühitud.“

Rumal naene õli kua nõnna tehnu, kuda nõiaeit õppas, aga õnnetuseks õli sõäl põlema lähnu ja lapse nõnna ära suetsutanud, et laps mitu nädalit piäle suetsutamise haige pidi õlema, nõnna et lapse kõht viil rohkem lahti lähnu kui enne. Vot siis one siäl nõiaeitede tarkus, et kas vai põleta laps ärä õma tühjä õppuste päräst.

H III 9, 393/6 < Kodavere khk. – A. R-ss-er (1889).

128. Haigustest, saadud ja tehtud hädadest ja nende arstimisest.

1) Luumurdmist, väänamist ja kidsi parandati alati kodus; luumurdmist pandi latti, väänamist murti ja õeruti. Kidsi arstimiseks pruugiti kidsiheinu, seuti punane lõng ümber, pigistati kädsiseja ukse vahel; kui abi ei saanud, otsiti arst. Nikertusega otsiti arsti juurest abi, see võttis valu ära ja säadis soone paigale. Vere kinnipanemiseks ja valuvõtmiseks õeldi sõnad olevat. Kodus pandi pääle peenikeseks õerutud sütt, ämblikuvõrku ja madalaid veriheina lehti. Roosid arstitakse uuemal ajal paberiga. Villi tõbel pandi küpsetud sibul, hõbe- ehk kuld- raha peale ja siis haige koha peale. Kui ei aitanud, mindi ruttu arsti juure. K a t k u villi õeldi saksa naisterahvas edasi kandvat. Kuhu ta sisse läks, senna viskas ta ilusa lõngakera. Kes kerasse puutus ehk too- jaga rääkis või kerast midagi ütles, pidi tingimata katku kätte surema.

Tõstmist: õeruti rinde alust ja tõmmati selga, ka pandi potti – kupp – topsi viisil kõhu peale.

Tõmmatsehaigusid, palavikku, külmetamist jne. arstiti ikka paa- tossuga. Selleks aeti pada tules punaseks, panti lävealust muda, raha ja sõrmus ka ühes kuumaks minema, korjati põrandalt 9 õlekõrrest risti, viidi siis pada haige lähidale, võeti haige rõõva sisse, hoiti paa kohal üleval, visati õleristid sisse. Kui need põlesid, kallati rõõska piima (kui ei olnud, siis vett), tossutati haige hästi kuumaks, panti soojalt asemele ja anti ka pajast seda leemi temale sisse.

Külmetamise vastu hautati hoonete põhja päält võetud heinapuru, pihlakaõelmeid, maaumalaid, vaarukvarsi ja mõnda muud.

Naisterahvaste haiguste vastu pruugiti päeva-lille (madalad sinised lilled, kasvavad heinamaal puhmades), valge õelmetega veriheina, kadakamarju, koiheinu; kalmusejuured olivad üleüldse tuttavad.

Elajate jaoks pruugiti „ütsmeväelisi joosuheinu“, maranid, pihlakalehti, taevavõtmid jne.

Ussi nõelamist arstite tubakaga, rõõsa piimaga, seuti pealtpoolt paistetust kinni, ei toodud tulihoone alla, pandi ka kirikuriideid päale, viidi arsti juure, kellel ussisõnad arvati olevat ja kes siis ussi välja kutsusid ja ussil haiget kohta lakkuda lasksivad, mis haiguse kohe terveks tegi.

Saadud hädasid oli kolme sorti, nimelt: maast, tuulest ja t u l e s t saadud hädad.

Tehtud hädadeks arvati kurja inimestest tehtud kahju teisele. Selleks arvati: tulihänd, tuulispask, nõidumist, kahetemist, kurja silma, halli, luupaine ja koolisk (tulivad teise kiusust).

Pilt 52. Arbumistoiming sõela ja kääride abil.
Tartu.

Arstid ütlesid vee ehk viina kirja järele, teised katsusid raamatuga. Ristiga võti pandi laulu „Ehk kurjad küll mind kiusavad“ vahele, liigutati raamatut võtme perast mõlemate nimetissõrmede pääl ja õeldi kõiksugu asju ette. Missuguse asja nimetamisel raamat ümber läks, seda pruugiti arstimiseks.

Suurtel tarkadel arvati Seitse Moosese raamat olevat ja need võisivad kõiki asju korda saata, nagu vargust tagasi tuua lasta, vargaid varguse juures käsipidi kinni panna ja kõiksugu vigasid ja haigusi parandata.

Tulest saadud hädadeks arvati kärnad, kublad ja mõnesugused villid, mis suu, pea, käte ja jalgade ümber tekkisid. Neid haigusi arvati sellest tulevat, et tule juures kurja nimitati ehk ka tulesse sülitati. Arstimiseks tarvitati sütevett, mis järgmiselt tehti: loeti neljapäeva õhtu pärast päeva loojaminekut 9 ehk 3 korda 3 tulist sütt vette (lugemine pidi tagant, s.o 9-st peale hakkama) ja selle veega peseti haigeid kohte. Piirati soolaga kolm korda ümber haige koha ja visati tulesse, kuna haige ära pidi jooksuma, et pragisemist ei kuuleks.

Rabandused, pea- ja kõrvahaigused arvati tulet tulevat. Nende haiguste vastu on arstid „valget“ annud tuulde visata; sissevõtmiseks anti sõnadega vett.

Raskemad välimised haigused – kärnad, veripaised, enamiste kõik silmahaigused, paistetud, palju sisemisi ja kondihaigusi arvati maalisteks või maast tulevaks. Selle vastu visati „valget“ arstist tähendatud koha pääle. Valgeks võeti soola, kaabitsetud hõberaha ja veel midagi. Mis maaline oli (haige koht) piirati enne kolm korda sisse ja valge visati „maamale ja maaesale“. Ka andis arst sissevõtmiseks ehk haige kohtade pesemiseks vett.

Kui haiguse vastu posimine ei aitanud, arvati nõiutud olevat.

Nõidumisest usuti, et ta aastateks ehk ka eluks ajaks teist külle peale panna võib. Kõige suuremat häda võis see sünnitada, kui mõnel riide küllest tükk ehk ka juukseid ära lõigati.

Ka muid halbu asju, nagu mädanud kanamune, mädanud liha, raipeid ja muud musta kraami ja lappisid pandi nende läve alla ehk hoonetesse, kes nõiutud pidi saama. Usuti, et need asjad nõia käsul ise, ilma toomata oma määratud kohale lähevad. Palja käega ei puudutud

iaalgi neisse asjadesse. Neid visati tulesse, pandi põhja poole aia toe alla, lasti püssiga ehk pandi ka põhja poole räästa alla. Juhtus elajate kahju ehk muud õnnetust, siis viidi leitud asjad t a r g a kätte, küll see siis nõiale sedaväärt häda tegi, et ta midagi „asju otsme“ tuli. Kui talle nõiutud asju anti, jäi häda majasse, kui mitte ei antud, läks häda nõiale tagasi. Kes asja otsima tuli, arvati nõiaks ja hoiti hoolega selle eest, et ei antud. Kui saadetud asju enam saada ei olnud, püüti täadmata nõia ümbert ehk tema asjadest mõnda kätte saada ja nendega suitsetada ja sedaviisi nõiale häda tagasi teha.

L a m b a p ü g a j a d käisid jõulu-, uueaasta, lihavõtte- ja muul tähtsatel öödel villu pügamas, saadud villad kudunud oma riiete sisse rinna kohale, see olla neid saksa meelest armsaks teinud.

K a h e t e m i n e oli enamiste laste haigus, arstiti enamiste saunas ja karedate asjade suitsetamisega; ka lasti arstidel „posida“. Kahe sõnast ehk kurjast silmast sündinud haigused arvati ilma täadmata tulevat, seepärast oldi ütelistega ja kiitusega ikka ettevaatlik. Juhtus keegi midagi kiitma, siis vastati: „Ära ära kahete!“

T u l i h ä n n a s t arvati, et see aidast vilja, elajate, hobuste ja muu loomade õnne ära viib, ja et peale tulihänna käimist ikka elajate kahju saab. Usti seesuguseid tarku olevat, kes teda taeva külge kinni paneb ehk ka hõbekuuliga läbi laseb. Kes tulihännaks käis, sellel öeldi oherdi- auk aida seina sees olevat, kust ta tulihännana sisse ja välja käis.

T u u l i s p a s k viis õnne välja pealt. Kui tuulispasale mõne raudriista, mulla ehk turbaga või kiviga sisse visati, siis ei saanud ta enam kahju teha. Tuulispasast arvati, et sel korral tuulispasal käijal inimesel hing ihust lahkuda. Räägiti, et keegi olla hingeta kerel pea jalgade asemele pööranud, seal tulnud hing sitikuna ja vurisenud tagumise otsa ümber, aga ei pääsnud sisse, enne kui kerel jällegi teine ots käänatud, seepeale läinud sitikas suust sisse, mees ärkand elusse, võtnud külimate maast ja hakanud külma.

S o e n d i t e k s arvati inimest enamiste teiste nõidumisel, mitte oma tahtmisel käivat. Ämmad nõidunud miniad soenditeks. Mõni perenaene olla ägli alt läbi tükkides soendiks saanud ja perele varsa ja koera liha kodu kannud. Inimeseks saanud ta ägli alt tagurpidi läbi tükkimisega.

Langetõbi ja hall öeldi vandumisest tulevat. Langetõbisele otsiti arstiabi; kodus põletati temal ennegi need riided ära, mis tal esimese tõbehoo aega selgas olid. Halli arstiti ussimatriga, söödi leitud leiba ehk muud söödavaid asju, põgeneti halli eest ära ja võeti ka kuivatatud kalmuse juure vett sisse.

Luupainajaks öeldi õel inimene käivat. Korra olevat enesele keegi linaharja selga siduda lasknud, luupain aga käändnud harja teravad otsad inimese poole ja siis pääle vajutades hirmsat häda teinud. Luupaineks käijat inimest sõimati. Kui ta elajate peal oli, siis lõivad naised teda päärätikuga.

Need arstimise viisid on rahvale tuntud, kuna aga targad oma tarkust kellegile ei avalda. Surmatunnil võida meesterahvast tark naisterahvale oma saladust õpetada, naiste-arst aga meesterahvale.

Maruhaigust arstitakse keele alt lõikamisega. Ka anti leiba, mida nad üheksa hõbesõle sees põhjapoolse räästa all posisid. Mõnda posimise sõna võiks üles tähendada, aga need on enamiste Jeesuse, Maria ja Taaveti lauludega ja ristitähedega korda saadetud, siia ei arva neid puutuvat.

H, Kase 103/5a < Halliste khk. – Leena Kase (1868).

2) „Tont tiid, mis minu latsel nüüd säлга om tullu? Kärt, tule vaata.“

Kärt, kes üks neist vanausu jüngritest olli, ütles: „Nee om maast; täo om neid pal'lu näтта, vanarahvas ütlive iks: kui suvel udutsid ommukud pal'lu om, sis om pal'lu maast saanu aigusid näтта, nee punadse leki om tõeste maalise.“

Lapse ema Viuu, kes alles kaks tosinat suid kui ka kaks tosinat talve oligi ilmas elanud, küsis: „Mis maalise ehk maast tullu, mis see tähendas?“

„Noor inimene iks rumal, nigu ma ütli. Ära lase last alla vana sanna kõrva minna, säält tuleve latsele alva aiguse, näe, omgi kähen.“

Viiu: „Mis tont sääл vana sanna kõrvan sis vika om, et last sinna laske ei tohi ja latsele sääлт aigusi ja maalisi külge nakkase, sääл om siandsesama maa kui egal kottal ehk ennembi veel premb, sest sääл

kasvive mullu parema kapsta ja kaali kui mujal aidu seen, ja sina ütled, et tuu maa alb maa om.“

Kärt: „Noore inimese om iks rumale, nema ei tiia midägi, aava iks lori pääle, ei usu aigusi ja aiguse andjid kotusid. – Alla Sõnni Matsi aigu olli säääl sanna kõrval ohvriaid, ning sääält saadik om tuu maa pellate.“

Viiu küsimise pääle: „Mis tähendab ohvriaid?“, seletas vanaeit, aga häste jämedal toonil: „Vanal aal olli egäl talul oma ohvriaid, kos kik talu kurja vastalise, kui neid johtusi olema, tetti. Sinna aidu sisse panti ega kõrd, kui midagi värsket sügisedsel ajal tetti, oma jagu. Keedeti olgu taht uudsesööki, iks kiigepäält anti ohvriaida. Kisti sügise mesipuid, sis kige ilusembe käre, kos puhas mesi ning äste täis olli, viidi iks ohvriaida.“

Naer tükkis selle jutu järele Viiu uultelt ilmsiks tulema, aga ta oidis oma pale kõrvale ja küsis edasi: „Mis kasu and siande töö ja kes selle töö toimetaja oli ning kunas seda vigurit mängiti?“

Kärt nuuskas tubakat, aevastas ning akkas uueste juttu: „Ütsinda vanembe inimese, kes neist asjust tiidseve, nigu peremees ehk -naene, talu ema ja tõse, kes targembe siandsid asju teedma ollive, teiva seda sis, kui kengi seda, nimelt noore inimese, seda es pea nägema. Sa küssed: „Mis kasu perast seda tetti?“ – Ega kõrd, kui seda es tetta, olli alb kõrd selle asja edesiminekil, mikkest temale andmede jäi. Nigu karjaloomest, mesilintest, tõuviljast ning kigest, mis talu sissetulekusse putte. Ooletus lei seda meest!“

Nagu näha on, et sel vanal eidel tõeste hää jutuand on, ja ta rääkis ka tõeste, mis ta olli kuulnud ja näinud, sest tääduse puudusi tal, va tühjaksel, küll ei olnud. Isegi mõista, kes 86 korda puu lehtetulekit ja lehede minekit on näinud, see on muidugi targem ja täädusest rikkamb kui selleaegsed kihelkonnakooli õpilased, kes nüüdsel ajal väga väha kodumaa vana ajalugusid uurivad, sest neil polegi aega selle jaoks määratud. Natukese ingetõmbamise järele laperdas vanaeit edasi: „Nädal perast mihklepäeva akkab ingede aig, siis tapeti must sõnn ärä, mida mihklepäevast saadik kinne peeti, kus teda selle nädaliga tubliste söödeti. Nimetud päeval keedeti see sõnn ärä, kost kige päälmise pütitais ohvriaida sai viitus, kon enge sedä ärä koristive, tõne pütitais viidi

tare otsa pääle, ütelten: „Söö seda meile tullen, tõse too sul ärä minnen,“ ja ommugu es näe enab koskil. Nääti: sest kos sääll olla võisegi, mõnel talul kooli jo mitu enge aastel maha, ning nii tahive kik oma andest saia. Seda aiga om neli nädalid engede tulekist seeni kui minekine, sest nätal enne märdipäiva, teisel talvekuu pääval, sis läävä enge ärä. Nüüd tapeti ses õdakus kanu ja üts must kukk ärä, kellel kõllatse jala pidive olema, ja säält anti see lubatu and kätte, mis tullen lubati. Viuu, sa tiiad, et see maaloleki aig iga aastee lämmi ja tossune aig om, a kui na lääve, sis om pia külmembe aja loota.“

Viiu oles veel kullelnu, kui tema laps, kellest akatuses rääkisin, mitte nutma ei oleks akanud. Vanaeit jättis käesoleva jutu järele, andis Viiu nōu nimetud Tuple Mareti juure minna, kes lapse nimetud aigusest vabaks tegevat. Ehk küll Viiu kaksipidi oli selle nōuga, siiski andis ta viimaks järele, võttis lapse ja läks Tuple Mareti juure, kes muidugi märjukesest aiguse ära tundis ja õpetas, et laps pidada edespidi kõvaste selle alva koha päält kõrvale oitud saama, muidu lapsest saada viimaks väga pitkaline põdeja. Ta käskinud valgid, mis muud ei olevat kui vana õbedat, arvatud aiguse sünnitaja koha pääle viia, siis saada laps kohe terveks. Viiu viinud ilma kellegi täadmata üks rubla vana õbedat, see olnud neli 25-kopika tükki Karolinna vana ohvriaia asemele, kust vana Tuple Maret ommiku koidupuna aal rahad ära koristas, mida ma ise ilma täadmata juhtusin nägema ja teda kui petist ja varast saagiga minema virutasin.

H I 2, 353/5 (30) ja 358 < Helme khk. – H. Karolin (1889).

3) R. talun ollu ka üits seante mees, kes seantsid tange tõistel inimestel sisse kaenu anda, kellest uisk akanu kasume. Kui ta muul kellekil sisse anda ei ole saanu, siss anden oma naisel. Ku naine siss tulist valu hakanu röökma, siss anden seast rohtu jälle, et uisa vällä õksenten. Tema ollu ku valu sehen, mõnele pidanud ta iki sisse anda saama.

H III 25, 632/3 < Kõpu khk., Suure-Kõpu – Jaak Laarmann (1896).

4) Haiguseid oli ainult paarkümmend. Neist tähtsamad olid külmetamise põhjusel tekkinud haigused. Peavalu, sellele pandi pääle

külmad hapud kapsad ehk kuuseoksad. Kahepoolseid vajutati. Kui oli kõhuvalu, siis olid kahelpool külgi pääl ülestursunud sooned, nende vastu võeti või- või lihasoolvett. Kui olid ussid, võeti ussirohtu. Kui oli vill, võeti üheksat värvi siidi, mett, sibulat, lepakoort ja vett, segati kokku ja söödi ära. Roosi puhul põletati vana pühitud luuda ja selle tuhka pandi haige pääle. Sel puhul tarvitati veel musti, pesematuid villu, paberit, nahahelbeid, laulatissõrmust ja toomingakaabet. Kui oli mingisugune nahahaigus maast hakanud, võeti hõbevalget ja soola ja visati sinna maha, kust arvati haiguse hakkavat. Nari oli siis, kui mõni liiges ragises, sellele lasti esimest last peres seda kohta närida. Närimise ajal küsis haige närijalt: „Mis sa närid?“ Siis pidi närija vastama: „Närin nari!“ Rabanduse vastu võeti püssirohtu ja lakuti peopesa. Veiseröögatisele võeti kolme looma ninast ila ja määriti sellega. Pääle selle tarvitati veel vihmast jäänud veepiiske käidava värava küljest. Silmakaele tarvitati mee ja uriini segu, mis pudelikesega leiva sees ära küpsetati. Ja veel luisuihet ühes peenendatud suhkruga. Kõrvavalu puhul tarvitati poomvilla kampferiga ja suitsetati paksu sinist paberit. Nikastatud kohale võeti must kolmekordne villane lõng, tehti üheksa sõlme sisse ja seoti kolm korda ümber haige koha. Ehk varastati teisest perest ahjuluua pael ja seoti ümber. Mõlema paelte sidumise ajal loeti Meie Isa palvet.

E 79872/4 (5) < Kadrina khk., Undla v., Võduvere k. – A. Koort < Mari, 65 a. (1932).

5) Praegu veel ustakse Rannus „käsna“ parandamise ja kaotamise võimalusse. Tuleb toimida aga täpselt musta kunsti nõuete järele. Seda tehakse järgmiselt. Sala, ilma teiste nägemata hiilitakse rehekambri siis, kui parajasti reheahi kõeb. Tüdruk või poiss, kes tahab käsnast lahti saada, viskab rehe küdevasse ahju kesvateri ja ütleb, ilma et keegi pealt kuulaks või näeks: „Käsnä külä palagu!“ Ütleja peab ise selja tule poole hoidma ja selja tagast peoga teri ahju viskama.

Hiljuti oli kord keegi tüdruk seda tempu katsunud ilma nägemata, salajas. Selga tule poole hoides heitnud kesvateri ja hüüdnud: „Kesvä külä palagu!“ Kohe tulnud tüdrukul küll meelde, et eksinud sõnaga. Öelnud veel siis tagast järele: „Ei! Käsnä külä palagu!“ Kuid ei ole

enam midagi aidanud. Tüdruku käsn pole kadunud, kuna see täpselt ei toiminud musta kunsti nõuete kohaselt.

ERA I 3, 357 (1) < Rannu khk., Valguta v. – Elmar Päss < Eduard Ahas (1930).

6) Ühel naisel valutanud kõrvad. Teda õpetatud, et suitseta kirikukella oheliku narmastega, siis saavad kõrvad terveks. Kirikuskäija unustanud aga kirikukella oheliku küljest narmad toomata, näppinud kodus köie küljest narmid ja annud naisele. Naine suitsetanud kõrvu ja kõrvad saanud terveks.

E, StK 12, 68 (6) < Kullamaa khk., Rõuma – Aleksander Tiitsmann < R. Peekmann (1922).

7) Ühel naisel valutanud hambad. Keegi õpetanud, et vaja surnu risti küljest laastuke lõigata ja sellega hammast torkida. Ta saatnud poja surnuaiast risti küljest laastu tooma. Poeg pole sarnast arstimise viisi uskunud. Surnuaiani olnud 15 versta; vihma sadanud. Ta läinud tee ääres olevasse kõrtsi, istunud seal tüki aega. Koju minnes lõiganud ta versteposti küljest laastukese ja viinud selle emale. Ema torkinud sellega hammast ja hammas saanud terveks. Ema kiitnud poega veel kaua: „Küll sa oled hea poeg, et mulle risti laastu tõid.“

E, StK 12, 76 (14) < Kullamaa khk., Rõuma < Aleksander Tiitsmann < R. Peekmann (1922).

8) Kusagil nõõlanud siuka õhe obesa ärä. Obesa omanik lähnud targa juurde. See joosnud targa näoga ja pall'la pääga ümmer tare, isi kisendanud: „Ma põle muud, ku täht ja märk, Jumal isi on arst ja tohter!“ Ometi põle see midägi aedanud. Mees võtnud obesa käekõrva ja lähnud teise arsti juurde. See küsknud: „Mihast karva see uss olli?“ Mees ütelnud, et temä põle näänud. Nüüd vilistanud tark korra ja üks pikk uss roomanud värätist õue. Tark vaadanud teräselt ussi ja põrutanud siis kõvasti vastu maad, öeldes: „See ei ole!“ Uss olnud korraga nagu maasse vajunud. Nii vilistanud tark veel mitu korda ja mees lugenud ussi, keda ta vastu võtnud ja jälle ärä saatnud.

Õheksa korda vilistanud tark, aga põle kedägi tulnud. Veel kahekordse vilistamise pääle roomanud jäme sinine uss õue, pikkamesi ja alandlikult. Tark tõmmanud vitsa, ku ta ussi tükk aega teraselt olli tunnistanud, ja löönud ussi. Aledaste vingunud uss, aga tark põle sest kedägi öölnud. Viimati jätnud ta ometi peksule järgi ja ütelnud mehele: „Vaata, mis obene teeb!“ Mees vaadanud ja näänud, et obesa jala paestetus ärä alanenud ja seega loom jälle terve olnud.

H III 7, 323/5 (3) < Viljandi khk., Uusna – Hermann Nigul (1889).

9) Kammitsate ragumine. Ruuksu külas Rõuge vallas Võrumaal elanud vanaeit, kes palju kuntse teadnud, mille abil ta abiotsijaid arstida võinud. Vahel vaadanud ta viina pealt tõtt, loksutanud pudelit, nii et vaht tekkinud, siis on ta näinud, mida ta näha tahtnud. Nii seletanud ta sageli inimestele nende elulugu.

Kord läinud naine lapsega vanaeide jutule, sest laps olnud juba kaks aastat vana, kuid pole käima hakanud. Vanaeit öelnud, et laps olevat r i s t k a m m i t s a s, tarvis kammitsaid raguma hakata. Läinud lapsega tükiaks ajaks toast välja. Kui vanaeit tagasi tulnud, läinud ta nurka ja käskinud lapse ema eneselt küsida: „Mis sa teed?“ Ema küsinud. Eit vastanud selle peale: „Kammitsaid raon.“

Ema läinud arstimise järele koju, laps hakanud juba vähe käima. Vanaeit käskinud ema teine kord neljapäeva õhtul tulla. Läinud siis ema ja lapsega teele, kust kolm haru välja läinud ja käskinud jälle ema küsida: „Mis sa teed?“ Ise posisenud lapse juures ja öelnud: „Kammit-said raon.“ Sellejärele saanud laps täiesti tugevaks, hakanud korralikult käima. Oma „kuntsidega“ olevat ta palju inimesi terveks teinud.

Jutustanud Leena Märdimäe, kes lapse emaga esimesel korral ise kaasas käinud.

E 61559/60 < Rõuge khk. – Adele Kõrge < Leena Märdimäe, 52 a. (1927).

Pilt 53. Vee pealt ennustamine. Setumaa.

129. Näiteid nõidusest ja maagiast.

1) Kaks nõida. Ennemuiste oli maa pääl palju nõidasid ja kui kuskil midägi pidu oli, siis kutsuti ka sinna kõik nõiad, kes sääl ligidal olivad, sest kui nõiad kutsumata jäeti, siis nõidusid nemad selle pidu rahva ära.

Ükskord olid talumehel pulmad, sinna saivad ka kaks nõida kutsutud. Üks nende seast oli toropillipuhuja, see puhus rahvale jala järele valtsilugusid. Teine aga ei sallinud pillimängu ega tantsu ja keelas, et tämä ei pidand pilli mängima. Aga vota näpust, teine laskis oma tutulutu edasi. Nüüd sai teine nõid vihaseks ja ütles: „Küll ma su pilli hääle kinni panen, kui sa mängimist ei jätä.“ Teine ei votand sedä kuuldagi, vaid trambutas jalgu mängu järele.

Nüüd läks see nõid, kes pilli hääled lubas kinni panna, vett tooma, viskas sedä vett pilli pääle ja ütli: „Nüüd jäävad sinu pilli hääled kinni,“ aga teine käratas: „Ei jää.“ Kui täma nõnda juba kaks korda oli teinud ja pilli hääled ei old kinni jäänd, läks täma kolmat kord vett tooma. Nüüd ütles toine nõid: „Kui sa veel vett tooma lähäd, siis ei tule sa mitte tagasi!“ Kui täma kauvast oli kaivule jäänud, läksivad rahvas katsuma, kuhu täma nii kauvast oli jäänd ja leidsivad täda kaivus surnud, pea allapidi ja jalad üles taeva poole olevat.

H II 36, 627/8 (46) < Vaivara khk. ja v., Sõtke k. – J. Männik.

2) Üks talumees läind hommikul toast välja ja näind, et värava sambad olnud kõik võigara määritud. Noh, arvand siis kohe, et mis see muud on kui üks nõidus.

Raiund kirvega posti ümbert killud maha, viind need ahju ja põletand haavapudega ära. Sellel, kes seda kuntsi teinud, tahtnud teisele kahju teha, saand omal lehm otsa.

ERA II 12, 451 (9) < Simuna khk., Koila as. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Elisabet Kaasik, s. 1881 (1928–1929).

3) Juhannes Pöder nõiutud kolme aasta vanaduselt ära nõnda: keegi mees tulnud uksest sisse, ütelnud: „Kaksi, kaksi, poisike“ ja „söö savi, isal leiba vähe.“ Nüüd pole poiss enam muud söönud kui selget savi kuu aega, leiva peale oksendanud. Pärast toodud sinna rätsep õmblema, hakand pere sööma, rätsep kutsunud poisi oma juure, siin söönud poiss kolm suutäit liha-leiba ära. Sellest saadik pole poiss enam savi söönud. See lugu on sündinud Tapiku Vahesellal 45 aastat tagasi. See mees elab praegu Tapiku-Täiveres. Tõest sündinud.

ERM 152, 6 (9) < Põltsamaa khk., Pajusi v., Tapiku – Alma Annusa < Marie Paschlak (1921).

4) Et võerad inimesed ehk kostilised palju ei sööksivad, olla tarvis nende söögiisu vähendamiseks surnu aiast risti seest raudnael tuua ja see söömalauga sisse lüüa. Kui kostiline sarnase laua pealt paar suutäit sööb, siis olla ta söömaisus kadunud. Oma maja inimeste pääle ei pidada see aga mitte pahaste mõjuma. Tähendus: selle punkti jutus-

taja, Tallinna kreisist pärit olev soldat, ameti poolest rätsep, tõendab, et temal ametit pidades talust talusse rändades paar sarnast kohta ette tulnud, kus võimalik polla olnud kõhtu täis süüa. Küll olnud kõik toit puhtaste ja korralikult valmistatud; niipea aga, kui toidust paar suutäit söönud, lõppenud söögiisu otsa. Kas söömalaua sees surnuristi küllest toodud nael oli löödud, ei tea mees, on aga nii ebausklik, et tema – s.o tähendatud asjas – naela väga usub.

H II 43, 674/5 (2) < Torma khk. – Gustav Sirel (1892).

5) Tüdrukud nõia käes. Kusagil talus surnud vanasti mees ära. Kui surnut matma hakatud, keelanud perenaine tüdrukuid muru pidi liikumast ja nimepidi üksteist hõikamast. Tüdrukud jätnud keelutähelpanemata, käinud ja hõiganud üksteist edasi. Öhtu jõudes nad pole omal jalul enam tarrega tarest välja saanud. Perenaine lasknud tüdrukuid selles hädas kaks päeva viibida. Neljapäeva öhtul käskitud vastu põhja katuseõlgi tuua, lõiganud igal tüdrukul kura kõrva tagant juukseid ja kura jala poolt alt hame veert, pannud siis need patta ning keetnud kokku. Lasknud tüdrukuid jalgu keedetud vedeliku sees leotada ja ka sisse juua. Sellega pääsnud tüdrukud hädast lahti.

Jutustaja ütelse järele sündinud lugu: ta olnud siis veel poisikene, kui tüdrukud temale sellest kõnelenud.

ERM 147, 29/31 < Karula khk. ja v., Konnumäe – W. Haas < Juhan Klasmann, 67 a.

6) Kanapojad naine pani auduma. Tõi pojad lagedale, pani ühe kartulikorvi sisse, riide üle. Kana tõises kaenlas, poja-korv tõises – ennenast olid õues niisugused küögid tehtud: inimese pea kõrgusest, neli seinat ja üks sisse käima, pikkad lattid seinat pääle püsti ja õtsad päält teravast kokku ja laoti nii paksust, et oidis vähese vihma kinni. Siis läks kanakorviga sinna küöki, tegi tule maha, pani kaitusrohtu sinna tulle ja siis pidas selle kanapoja-korvi tule pääl ja laskis suitsu, siis ei sõnata jälle kana.

ERA II 37, 531/2 (12) < Jõhvi khk. ja v., Vasavere k. < Järve v., Kohtla k. – Rudolf Põldmäe < Taavet Käbin, 80 a. (1931).

7) Tammekülas Ansu Mart pidand omal nõiduse kivid nurgas. Kolm kivi old sahvre põrandal. Kui keegi tema kohta üteld midagi alvasti, siis üteld seal kivi juures: „Jumal Issa Jumal see jook!“ – Ja teised ei ole tohtind keegi neid kiva seal liigutada. Muudkui tema ise.

Mart nõidumist kart alati. Tige mees oli koa. Naistele old tige kangesti. Viis naist oli tal. Ja kõik surid ära.

ERA II 36, 513 (4) < Pilistvere khk., Imavere v., Tammeküla – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Madli Mägi, 72 a. (1931).

8) Jõululauba õhta ol'lid Tõhul kõik sõõnd, aga süük põle üks raas vähänend... kõik nisama terve nagu ol'li... Eks Mari oleva põrutand kord põlvega laua külge, ku varsti oleva kõik kausid tühjad olnd... Orikas oleva varsti ää surnud. Siis oleva küll vana Tõhus ütlend Marile, et: „Oi, Mari, mis sa meele nüid küll tegid!“

AES, MT 104, Anni 2 < Kolga-Jaani khk., Võisiku v., Leie k. – August Anni (Annist) < Ell Savisik, 86 a.

9) Hõbedaga võis palju haigusi arstida, et hõbedavalget sauna ehk magamise koha pääle kaabitseti, kust kohalt haigus arvati hakanud olevat. Katontiehk kodukäijat sai hõbekuulidega kergesti surmata, kui pauk trehvas.

E 17100 (153) < Rõuge khk. – Märt Siipsen (1895).

10) Mikspärast hobusekabja pool rauda on koja uksepaku peale löödud? Sellepärast, et kui keegi nõid, kis võib raha, mis tema teisele on and, jälle tagasi oma taskusse nõiduda, aga sealt majast, kus pool rauda uksepaku peal on, ei ole tema nõidusel võimu. Aga kui rauda ei ole, siis peab see raha kohe nõia tasku tagasi tulema.

E 28091/2 (3) < Kose khk., Tuhala – Tõnu Viedemann (1896).

11) Kuidas mees hulluks läinud. Keegi noormees olevat uudishimulik olnud, tahtnud uue aasta sündmuse ette näha. Ta olevat kuulda saanud, et tuleb vana-aasta õhtul piibel võtta, sellega peegli ette minna, nagu peegli poole pöördä ja seal piiblit lugeda ja veel muid „kuntse“ teha. Teinud nii. Ta selja taha hakanud nägemusi ilmuma,

hirmsaid inimesi, loomi ja muid arusaamatuid asju, mida ta ise peeglist näinud. Mees kohkunud hirmsasti, kukkunud põrandale ja olnud nagu surnud. Teised inimesed tulnud ja tõstnud mehe üles. Viimaks hakanud mees jälle elama, kuid oma täit mõistust pole ta enam tagasi saanud. Kui ta oma hulluse juures vähe targemaks saanud, jutustanud ta oma nägemustest teistele. Võimalik, et mees, kes Rõuge vallast Võrumaalt, veel praegugi elab.

E 61561 < Võru – A. Kõrge < Leena Märdimäe, 52 a. (1927).

12) Harjumaalt: nõiatembul ei ole väge, kui keegi kummardades oma jalgade vahelt tempu pealt vaatab ja sealjuures vilistab.

Lugu: ema tahab tüdruku tanu alla panna ja suitsetab teda oma onni esikus. Naabritalu mees näeb tempu, pöörab selja, vaatab jalgevahelt ja vilistab. Naine kukub meest sõimama: „Küll on inimesed vaese vastu kadedad! Sedagi nad ei luba, et vaene inimene oma tütre mehele saaks panna!“

ERA II 40, 206 (1) < Valga < Harjumaa – J. Peep (1927).

13) Targa tarkus tühine. Ühel mehel olnud kaks naist ära surnud lühikese aja sees. Mees läinud targa juure, targa käest nõu küsima, mis nüüd peab tegema. Tark kuulutanud mehele, et kolmas naene sureb ka veel ruttu ära, aga neljandamaga elab vana põlveni.

Ühes talus olnud väga hull tige ja pöörane vanaduse poole tüdruk venna ja vennanaese tüliks. Mees mõtelnud: ma võtan õite selle omale sealt teiste risust ära, eks ma katsu temaga ka läbi ajada, sureb muidugi varsti ära. Võtnudki tüdruku omale ja teistel hea meel, et hullust lahti said; naine aga elanud vanaks ja olnud mehele eluaja ristiks ja koorimaks. Mees aga vandunud alati tarka, et tark temale oli valet kuulutanud.

H IV 9, 164 (2) < Jüri khk., Kurna v., Sepamäe k. – Jaan Saalverk (1896).

14) Usuti, kui käima peal olija naisterahvas hunti nägi, siis saavad lapse silmad niisamuti kiirgama kui hundi silmad. Selle vastu otsis siinses kihelkonnas K. vallas M. talu peremehe Jaani naene, kellel seesugune õnnetus juhtus, abi Elistvere vallast, kus sel ajal kõige kuulsa-

mad nõiad elasid. (Räägitavad inimesed elavad praegu.) Tark andis naesele hundi pealuu, käskis seda vanni panna ja last selle peal pesta, mis muidugi täideti.

Sellest oli ka kirikuõpetaja (praegune) teadust saanud ja kutsus peremehe enese juure ja küsis pealuu asja järele, kes sellest aga midagi ei teadnud. Õpetaja jutustas talle pealuust. Koju jõudes otsis ta kõik kohad läbi, kuni ta viimaks leidis. Ta viskas ta niisuguse kohta, kust teda enam kätte ei võinud saada. Küll otsis naine oma kallist varandust taga ja ütles oma mehele, et ta teda pidi ilusasti hoidma ja ei mitte märja kätte panema. Ta võttis ka oma mehe kolmerublase piibu ära, mis ta ennem kätte ei lubanud anda, kui ta mees pealuud kätte ei tooks. Pealuu aga jäi kadunuks. Vist sai ta mees ka oma kalli piibu viimaks tagasi.

H II 28, 368 (1) < Äksi khk., Elistvere v., Raigastvere k. – August Mauer (1888).

130. Naist tegemas.

Üks mees otsinud omale naist. Pole aga külatüdrukud olnud ükski ta meele järele. Siis lõõnud ta igale tüdrukule käega patsi selga ja läinud metsa. Nüüd ta toonud metsast puud ja teinud puust naise. Kui naine valmis, ütelnud: „Naine mis naine! Ei süö ega joo!“

Kord mees läinud kodunt ära, kuhugi. Pannud naise keldri ja kirve ukse kohale käiaga. Kui mees koju tagasi jõudes keldrisse läinud naist vaatama, näinud ta, et kõik kartulid on otsas. Mees mõtelnud küll, et kes need kartulid ära sõi siis? Pole teadnud kedagi arvata. Teinekord läinud jälle mees kodunt ära ja pannud naise lehmade lauta ja vikati ukse taha. Kui koju tagasi tulnud, pole enam ühtki lehma laudas olnud, vaid paljad luud-kondid. Mees võtnud naise ja viinud tuppa. Ööseks võtnud ta omaga voodi. Aga mis nüüd juhtus? Naine sõi kogu mehe enese äral!

ERA II 178, 153/4 (41) < Kuusalu khk., Kõnnu v., Viinistu k. – Joosep Eplik < Liisu Meistermann, 80 a. < Ida Piibemann, 22 a. (1938).

131. Millest Jumal naise on loonud.

1) Ku muidoki Jummal ol'l är loonu kõik joba, sõs tegi ta Aadama kah är. Sõs võtsõ A ad a m a küleлуу ja pandsõ kannu pääle pliikmä, et sõs saa ilosamp. A üts väikene taksipini ol'l. Tuu võtsõ tollõ luu ja nakas järämä. Jummal tul'l tagasi ja nägi, et pini ol'l säändse suurõ patu tennü. Pini pandsõ kõgõ luuga pakku. Vana Jummal es jõvva järgi joosta. Nigu järgi nakas saama, nii haardsõ pini h a n n a s t kinni ja hannaots jäigi peio. Luud inämp kätte es saa. Es saa muud, ku tegi pini hannast naasõ.

ERA II 160, 500/1 (25) < Vastseliina khk. ja as. – Ija Daniel < Katri Kripasson, s. 1879 (1937).

2) Kuidas Looja naisterahva valmistas. – Kui maailma looja naisterahvast oli tahtnud valmistada, siis märkanud tema, et meesterahva loomise juures kõik materjal juba ära olnud tarvitatud. Siis kutsunud ta ennem loodud olevused kokku ja korjanud nende küljest uue valmistamiseks materjali. Ussilt võtnud ta painduvuse, lillelt kenaduse, mesilase meelt magususe ja harakalt lobisemise. Nendest loonud ta naisterahva.

E 72863 < Harju-Madise khk., Paldiski – A. Elling (1931).

132. Miks naised peavad aseme korda tegema.

Lapsepõlves kuulsin emalt jutukese, mis mu onu Mihkel Poom emale oli rääkinud. See ei ole küll viisakas kirjutada, aga see on ometi vana luule, siis julgeksin ometigi kirjutada ja see käib järgmiselt.

Adam ja Eeva vaielnud kord, kumb peab õhtul magamise aseme valmis tegema. Kumbki pole seda toimingut tahtnud oma peale võtta, siis teinud omavahel kaupa: kumb enne n a e r m a hakkab, see teeb aseme üles. Istund siis mõlemad väga tõsiselt. Aadamal olnud tooli põhjas auk ja ta asi rippund sealt läbi välja, kass tulnud ja hakand selle rippuva asjaga mängima. See teind Eevale nii nalja, et ta enam pole

tõsiseks saanud jääda ja hakkand naerma. Nii pidand siis ka aseme üles tegema, ja sellepärast teevad tänapäevani naised voodid üles.

ERA II 33, 132/3 (256) < Märjamaa khk. – Emilie Poom (1931).

133. Kolm sugu rahvast.

Edimäne jago olõv nuu, kiä väigä häüläse umava ja sändset põdõlikut ja neil naistõrahvil ollõv, kia Maarja sugust umava, latsõ ilmalõtuumene väega rassõ. Vana rahva arvamise perrä ollõv Kristusõ imäl peräst Kristust viil ka üts tütär ollu. Ja sellest olõv see Maarja sugu rahvast sugõnu.

Tõõnõ jago rahvast ummava huu (hobuse) sugu: neil ei ollõv inämb suurõst häpü ja neil ollõv ka latsõ ilmalõtuumine ju pallõ kergemb kui Maarja sugu naisil.

Kolmas jago rahvast ollõv hata sugu rahvast, neil ei olõ sugu häpü ja neil ollõv ka latsõ ilmalõtuumine hoobis kerge asi, aga need ollõv väiga laisat, aga huu sugu rahvast ollõv väiga kerged ja virgad, aga Maarja sugu rahvast ollõv jälle väega targad. Ka õpetajad ollõv kõik Maarja sugust. Nii olli vana rahva usk.

Selle ollõv Maarja sugu rahvas väega häüline, et kui vanast häpü olli jaet, sis olli Maarja sugu naistõrahvas siäl õkva maah haigõ ollu, koh häppü jaedi, aga huu sugu naistõrahvas olli huhmrõ paku takast kaenu, kui häppü jaedi, aga hatt olli uma jao häppü ärä sõõnü, selle ei ollõv hata sugu rahval sugugi häpü.

H II 71, 10/1 < Vastseliina khk. – Jaan Jakobson (1902).

134. Komed laste sündimise, ristimise jm. juures.

1) Vanemal ajal olla viisiks olnud laste sündimise ja ristimise juures mitmesuguseid tembutusi teha, et selle läbi lapsele tema tulevik õnnelikuks teha. Et need kombed veel meie päivil mõnes kohas tarvitusel on, seda ei tahaks küll naljalt keegi uskuda, aga ometi on see tõsi.

Meie Kõnnu-rannas, võib olla, et ka mujalgi, on naestel see pruuk, et kui keegi mahasaamise ajal kauemine haige on, siis mõnikord hulgana teda vaatama lähevad ja igaüks oma nõuga püüab abiks olla, et haige valu võimalikult vähendada.

Nii olla paarikümne aasta eest Pärispä külas kusagil talus (taluni nimi jääb nimetamata) perenaene ühe tütrekesega maha saanud. Seal näinud teised naesed oma imetuseks, et ämmamoor sellesama küla talu naesterahva ja sünnitaja lähem sugulane on, nii kohe kui laps sündinud, võtnud ja viinud lapse ukse juurde ning vajutanud lapse istmekohaga ukse käepideme külge. Kui teised temalt küsinud, mis pärast ta nõnda teeb, siis kostnud „tark“ ämmamoor iseteadvalt: „See sünnib tütrekesse tuleviku pärast! Tütarlaste sündimise juures tuleb lapse istmekohaga ukse käepideme külge vajutada, siis ei jää ta mitte vanapiigana koju, vaid viiakse mehele. Poeglapsega tuleb niisamuti talitada, aga selle istumisekohaga ei pea mitte ukse külge puudutama, vaid temaga tuleb ahju juurde minna ja seal vajutamise tööd teha, sel kombel saab poisikesest viimaks majaperemees!“ (Kas ka siis, kui vanematel enam kui üks poeg sünnib, järgmistega „ahju vajutama“ pidi käidama, seda ei ole ma teada saanud.)

Teisest sellesamasest loost kuulsin alles käesoleval aastal ühe võõra suust. Tema olnud 17 aasta eest Viinistu külas ühes talus (ka selle talu nimi jääb nimetamata) varrul. Kui vaimulik talitus lapse nimepanemiseks juba möödas olnud, siis hakanud naesed väetikest kätest ja jalgadest rebima ja venitama, et tüdrukuke, kui ta suureks sirgub, kätest k ä r m a s t ö ö l e ja jalgadest n o b e k ä i m a oleks.

Oli lapsele sel kombel „töötahmine“ ja käimise „kärmus“ sisse istutatud, siis olla veel l a u l u r a m a t lapse juurde toodud. Võetud raamatu kaantest kinni, tõstetud lapse kohale, lastud lehed ripakile ning hakatud siis kärveste raamatu lehti sõrmede vahelt läbi laskma, nagu siis, kui raamatust midagi otsitakse. Raamatuga tembutamine olla selles mõttes toime pandud, et lapsest siis omal ajal t a r k raamatulugeja peab tulema!

Selle tüdruku juures on varrude ajal toimetatud „tööd“ häid tagajärgi annud; neiu on nobe ja tark ja see peab vanemate ja võõraste usku

ära tehtud tempude „võimu“ sisse kasvatama. Oleks need tegemata jäänud, siis võib-olla puuduksid neil need head omadused.

Neid kahte nimetatud tegu tuleb siin küll haruldaseks nähtuseks pidada. Võib olla, et niisugustega ehk veel mõned valmis saavad, kuid niisugust asja ei ole minu silm puutunud (ehk küll omal ajal paljudel varudel ja 17 lapsel vaderiks olin), ega ole niisugustest toimetustest – peale nende kahe – enam kuulda olnud.

E 50091/4 < Kuusalu khk., Viinistu – Salomon Lilhein (1916).

2) Lapsevoodi. Sünnivalude tulekul minnakse lapsevoodi vanade kommete põhjal. Lapsevoodi pidi olema pimedas nurgas, et „sündinu kahvatuks ei jääks“, s.o, et sündiv laps elus mitte verevaeseks ei jääks. Lapsevoodil sünnitaja juures valvas mõni vanem naine (ämmaeit, ämmamoor), kes siis aitas, kui vajadus selle järgi oli. Sammuti pesi ka juuresolija sündinud lapse. Mõnes külas oli (Ardus, Triigi v.) „ämmaeit“, selle kohuseid täitis elukutseline, vanem naine. Juhtusid lapsed juures olema ja sündinu kohta pärima, kust sündinu siia saanud, siis seletas ämmaeit: „Näe, eila õhtu isa unustanud pliidsiibre kinni lük-kamata, öösel tulnud aga suur kurg (toonekurg) ja visanud läbi korstna lapse tuppä, nüüd tuleb laps tahmast puhtaks pesta.“ (Ann Aama, Triigi v., s. 1928. a.). Ka toovad kured salaja lapsi tuppä, kui kõik väljas on. Üldse on lapsetoomine kurega kõige levinenum.

Ristemata laps arvatakse olevat vanakurja võimuses ja iga hommikul tehti sündinu nimele näpuga risti kuju ehk õhatakse Jumala nime.

ERA II 149, 21/2 (6) < Kose khk., Triigi – Gustav Sommer (1937).

3) Lapse sündimisest. Kas ennemalt (muistsel ajal) lapse sündimise korral ka tema eestuleva elu kohta kuidagi (taevatähtede järele või mõnel muul viisil) ette kuulutada püüti, ei teata tõendada. Võib-olla tehti seda siiski. Nüüd ega ligemal ajal küll sarnaseid kombeid ei ole olnud.

Kisendaja (karjuja) lapse kohta – eriti sündimise järele – mõned ütlevad, et saavat elus teiste üle valitsema ehk jälle kõnemes või jutlustaja, ka kiuslik ehk jonni-ajaja. Harilikult vaadatakse, kas laps

terane on: vahib teraselt (silma), naeratab, ja kui vanem juba on – terase tähelepanekuga, jutukas, – siis saavat lapsest elus tark inimene; vagane aga sellele vastand. Siiski aga on elus tähelepanekuid mõnede kohta: kes lapses õige terane, kärke või tragi ja jutukas, vanas eas täiesti vagusaks jääb ehk jälle oma elu ruttu ära elab – noorelt naise võtab, mehele läheb jne., ja kes noorelt vagusa loomuga, see vanemas eas sellele vastandlist elu elab: lustiline, valjakas, saab sagedasti mõtlejaks, teguvõimsaks.

Võib-olla tehti lapse sündimise korral vanemal ajal mõndagi kombeid, ristiusk on aga need kombed kõrvale tõrjunud. Nõnda võtab nüüd lapse sündimise järele, kui laps juba korraldatud ja riie ümber keeratud, ämmamoor (külanaistest, kes rohkem sünnitajate juures harjunud käima) esiteks lapse oma käte pääle, loeb siis *I s s a m e i e p a l v e* ja õnnistamise sõnad („Issand õnnistagu sind ja hoidku sind...“). Selle järele annab lapse ema sülle (kui ema väga haige ei ole), kes ka Issameie palve loeb. Ja kui isa juhtub juures olema, siis antakse ka isale last katsuda (võtab oma käte pääle).

Kuidas nurganaistega vanemal ajal ümber käidi, kas neid ka viheldi jm. tehti, ei ole enam teada. Harilik komme oli (ka nüüdki veel), et sünnitaja *k õ r v a l* pidi olema – laudas, saunas, tagumises kambris.

Kui sündides laps haige ja näha, et pea sureb, siis ristib ämmamoor (või keski teine) tema kohe ära: paneb kolm korda vett otsaette ja lausub selle juures: „Mina ristin sind... (nimetab nime) Jumala Isa, Jumala Poja ja Jumala Pühavaimu nimel. Aamen,“ ja loeb õnnistamise sõnad. Seda loetakse hädaristimiseks, mida õpetaja, kui laps ellu jääb, hiljem oma õnnistamisega kinnitama peab. Samuti toimetatakse ka hädaristimist (ükskõik, kelle poolt) hiljem, kui lapsel karta äkilist surma. Kui laps ilma ristimata sureb, siis ei olevat temal õnnistust teises ilmas – ei olevat õndsate riigis aset.

Nurganaise haiguse ajal (pärast sünnitamist) käivad naabrinaised (ümberkaudsed) *t i t e e m a k a t s e l*, s.o käivad ema haiguse ajal teda vaatamas ja paremat süüa viimas (harilikult viidi enamalt ikka kookisid).

Tähtis oli, kui poeglaps sündis, sest siis läks isa kõrtsi ja ostis (naabritele) poja liiku (on praegugi see kombeks), sest siis tuli (toodi) peremees majja, kuna tütarlapse sündimise korral liiku ei joodud.

Lapse saamise kohta on harilik ütetus (lastele): „Kurg toob“ ehk „tuuakse (ämm, naabrinaine) saviaugust.“

Lapse ristimisest ja ristsetest. Vanemal ajal võeti lapse ristimine – kui mitte ülemal nimetatud hädaristimist ette ei tulnud – ikka kohe ette, kui juba ema terveks sai, s.o juba kahe nädala pärast. Selleks valmistati ristsed ehk varrud (uueal ajal nimetus pidud), s.o valmistati sööming ja jooming (tehti paremad söögid, õlut), kutsuti vaderid ja teised varrulised – p a a r i r a h v a s. Kui kirik ligidal, viidi enamalt ikka laps kirikusse ristimisele (teda viis imetaja naine – mõni naine, kes oma last sellel ajal imetas), ka kaugemalt, 6–7 versta tagant viidi kirikusse, sest ei olnud kodus palju ristijaid (harilikult ikka koolmeistrid). Ristimisel on kombeks, kui poeglaps ristitakse, siis hoiab teda ristimise ajal ikka meesvader oma kätel, kui aga tütarlaps, siis – naisvader. Ennemalt oli Avinurmes ikka kombeks, kui kodus ristiti, et pärast ristimisetalitust kausist ristivett loobiti maja katusele või üle katuse, aeda õunapuie pääle ning ka vaderitele selga, sääljuures sellel viisil: kui poeglaps ristiti, siis nais- ehk emavaderitele selga, kui aga tütarlaps – siis mees- ehk isavaderitele; ka anti seda vett mõnikord vaderitele juua. Mis see toimetus pidi tähendama, ei teata palju. Mõned ütlevad, et vee loopimine õunapuie pääle panevat õunapuud kasvama; ka maja katusele viskamine toovad majale õnnistust. Nõnda siis annab õnnistust ka vaderitele, kes vett jookvad; selgaloopimine aga vististi õnnistust abiellumiseks. See olevat ju õnnistatud vesi.

Nüüd on sarnased kombes kadunud ja vesi kallatakse maha, mõnikord aga siiski lillepotti, lillede kastmiseks (vististi, et õnnistatud vesi lilled paremini kasvama paneb). On kombeks, et meesterahvas esimeseks ristilapseks tütarlapse saab, sest ustakse, et siis see meesterahvas ikka naisemeheks saab (kergemini pruudi leiab); samuti peab naisterahval esimeseks ristilapseks poeglaps olema, siis saavat tingimata ja ruttu mehele. Nõnda olen kuulnud – eriti naisterahvaid, kes siis vaderiks minemata jätanud, kui sellekohasele kombele ristilast

ei ole pakutud. Võib-olla olen mina selle tõttu vanakspoisiks ka jäänud, et mul esimene ristilaps meessoost juhtus olema. Õde ütles mulle vaderiks mineku korral seda. Temal olnud esimene ristilaps poeglaps. Sai ka mehele.

Kui laps ristimise ajal karjuvat, olevat sellel halb tähendus, mis-sugune aga, ei teata. On üldiseks kombeks vaderitel h a m b a r a h a andmine ristilapsele. Antakse ema kätte. Peab aga olema hõberaha, sest siis kasvavad lapsele valged hambad. Ristimisetalitus on rõõmupidu. Siis tantsitakse. Ka kogub pääle kutsutute tantsima kontvõeraid, lapulisi (eriti noori poissmehi) püksipulma, pidulapule.

Avinurmes peetakse suvistepühi (nelipühad) munapühadeks, millal rohkesti kanamune süüakse ja tuttavatele kingitakse (nimelt tüdrukud poistele, missugune mood ennem hästi suur oli). Siis on ka moodiks, et ristiisad ja ristiemad oma ristilastele sellel ajal ikka m u n e kingivad, üks või kaks muna igäuhele. See komme kestab igal aastal, kuni ristilaps leeritud saab (17 a. vanaduseni), siis ei ole pärast seda enam kohustust kinkida, sest siis võib ristilaps juba ise ristivanemaks saada ja ristivanema kohuseid kandma hakata. Ka leeripühaks kingitakse mõnda ristilapsele, mis viimne kingitus.

Lapse elust ei ole teada tähelepanekuid, mis eriliselt tähtsad. On vaid sissejuurdunud kombeks saanud, et laps peab igas asjas v a n e m a t e s õ n a k u u l m a ja nende juhatuse järele elama ning üles kasvama. Vanematel on aga täieline õigus oma laste üle valitseda. Kui lapsed mitte muidu sõna ei kuula, siis antakse nendele ikka vitsu – „kaseurvaplaastrit“, mis „kõige parem rohi“ on, „jonni“ ja mõne muu „haiguse vastu“. Vits oli ennem ikka tarvitusel – kodus ja koolis. Nõnda on tekkinud ka vanadsõnad: „Lapsele anna hirmu ja ka armu.“ „Vääna vääti vitsas, ega vanas enam painu.“

E 77625/33 (1-3) < Torma khk., Avinurme – Mihkel Sild (1931).

4) Lapse ristimine ja vaderite valik. Nimi on juba kindlaks määratud, lapsevanemate ehk lähemate, arukamate sugulaste soovil. Vaderid: tütarlapsel 2 naist ja 1 mees, poisilapsel 2 meest ja 1 naine.

Sugulaste seast nooremad, kes hilja leerist tulnud. Hädaristimisel ka vanemad, kes ligemalt saada. Suurusehulluses vanemad lasevad viis vaderit seista ristmisel, enamist kolm. Vaderid annavad pärast ristmist lapse emale valget raha pihusse, et lapsele valged hambad kasvaks; vaskrahaga saavad mustad hambad lapsele. Ristjad: kiriku vöörmünder, koolmeister ehk mõni kirjatundja isik. Kõik koduristitud pühitsetakse kirikus veelkord üle, see sünnib suvel soojal ajal. Rõuges tuldakse kaugelt 20–30 versta, hommikul kell 8 kodunt, laste õnnistamine peale kirikut umbes kellu 3, siis lapsed 6–7 tundi ema süles, märgades mähkmetes, pistavad kisama kui Paabeli vangis olles.

On laps õnnistatud, siis enam vana juudas ära ei vaheta, vaid läheb sealt talust põgenema, kus väike laps on, sest laps roomab tua põrandal ja pistab kõik omale suhu, mis põrandalt leiab: ka vana juudagi.

Kes ristimisel karjub ja kisab, niisama kirikus õnnistamisel, sellest saab lauluema, laulik ja jutukas, terve inimene; kes vaikib, sellest kasvab unekott, laiskvorst, vedeleja, logard. Sellepärast emadel heameel, kui lapsed kisavad. Neist saavad terved, prisked. On pää kõõmetamas, siis harjasõ võtmata. Seda võitakse haputatud rukkijahu taigna pudruga soojas saunas veerand ehk pool tundi ja pestakse pärast ära. Kellel suurena paks juuks ja pea kõõmetab, sellel on vanaeide lapsena jätnud harjasõ võtmata.

E 77532/3 (2) < Rõuge khk., Haanja – Jaan Gutves (1931).

5) Kas suvel ka lapsi ristitakse? Paarikümne aasta eest tuli kord selleaegne noor Pärispä küla kooliõpetaja talve ajal Viinistu külasse last ristima. Et kooliõpetaja alles sügisel koha peale oli tulnud ja sellepärast siis kohalised olud (ka laste sündimise ja ristimise asjus) temale tundmata ja võõrad olid, seepärast küsis ta ühe V. küla nooremehe käest, kellega ta teel kokku juhtus, muuseas järgmise algupäralise küsimise: „Kas siin suvel ka lapsi ristitakse?“ Küsitav vastas selle

peale: „Selle küsimisega peate küll vanemate inimeste poole pöörama, kes selles asjas juba eriteadlased on ja oma kogemuste järele põhjalikku seletust võivad anda!“

E 50476 < Kuusalu khk., Kõnnu v., Viinistu k. – Salomon Lilhein (1917).

6) Ristse pidu. Olli kunnegin majan sünduse ollu, sis pidive tõise ümmertkaudu naise „katsikulle“ mineme ja tuhunaist niikavva söötme ja ülespidäme, kunni laits ristit saie. Olli see üits poiglait, sis võeti võõril mehil, ken kogemada juhtsive sinna majja mineme, k ü b ä r p ä ä s t äräde ja panti latse pähä, sest et see ilma kübärädä olla, midä mees rahage jälle vällä pidi lunastama. Pirla ei ole küll ämp kübärä võtmise moodu, aga mõnel kottel, kun võõra mehe sihandse majja johtuve, sis annave esi tuhunaisele r a h a , kui laits alle ristmädä om.

Väikest ilma nimetä latsekest kutsutas siin iki „äiäke“, kellel vanaste, kui ta ristmädä ollu, l a u l u r a a m a t alati päetsin peet.

Vanempal ajal valvasive targa „vanainimese“ väega selle eest, et kennegi last äräde es sõnata, mikeperäst egäütele ka last es n ä ü d e t ä . Kui aga „katsekäüjäte“ man see tõisiti võimalik es ole, sis om „vanainime“ ettevaatlikult võõra kasuku küllest salaja karvu kaknu ehk mõne närtsu sinna maha pandnu, kun võõras pidi pääle astma, et kui latsel perän sedä hädä pidi olema, sis sellege last pidi s u i t s u t a m a . Mõnikord olla sihande kenä lugu ette tullu, kui „vanainime“ katsenaise ehk võõra küllest midägi ses varas es ole kätte saanud ehk sedä unustanu, et sis selle külä naise käest jälle midägi paluma või otsima mint, millege last suitsuta, kui latsel perän sedä midägi viga johtunud olema.

Hallisten om see mood, et kik latse enämpest k o d u n ristitäs. Kui just last ristme nakatas, sis aijas vadere ütsinte lauda söömä, sest et nüüd kiriku mintävet, ehk na küll pirla tõistege enne söönü olessive; sis om nätä, kui palju vaderisi om, mõnikörd 7–8 tükki! Sis minnäs kottelt last ristma ja kui ristmine möödä om, sis aijas vadere kottelt jälle ütsinte söömä, sest et nüüd kirikust tagasi olevet. Ristmese man paneve kik vadere r a h a ristmesevette, mis „vanainimese“ jaos saas, ken sedä vett sääll toos ja vällä viis. Ristmeselt ärä minnän annave vadere kik üittõisele kätt ja „teretäve“ üittõisi, mille järgi esävadere

viinäpudelege ümmer käüve ja kigile ristitütre ehk -poja kakerkert annave, kelle perän üits naisterahvas jälle põllege saia ümmer kand ja neile, ken viinä saanu, and. Mõnel kottel annave vadere ja risteselese latse emäle ka latse hammaraha, aga Hallisten peas egä ristiemä ristilatsese üte kleidikesse kinkma. Essünü laste ristmese man tennü meestevadere vanaste sedä tempu, et hobesevalla või päitse ristmese ajas tasku topnu, et neil sis perän sedä hää hobeseõnnoles.

H II 22, 233/5 < Halliste khk., Abja v. – Jaan Jung (1888).

7) Varrude pidamine on setude seas suurema tähtsuseta pidu, selle peale suurt rõhku ei panta. Siiski püütakse tütrele võimalikult suuremaid varrusid pidada. Olen neid mõndagi kuulnud oma ausa tütre kohta ütlevat: „Ma pei ka tütrele tugeva riskädsi – sis piät timä ka ausa ja kuulsa olema.“ Juba kolme päeva vanuselt käseb nende vaimulik ülemus last ära ristida, mida ka harilikult täita püütakse. Nad ise ei taha ka pikka aega „paganat majah pita“ ja pelgavat pealegi veel seda, et vanahalv nende lapse oma lapsega varsti ära vahetab – „mis siis saab?“ Praegust sündinud lapsuke tembeldatakse silmapilk ühesakordse ristitähega, et vanahalva temast eemale tõrjuda, ja pandakse korruga väike vasest ristike tema kaela. Samuti seotakse ristike nõõriga hälli kabla külge, et tige vaim tale läheneda ei julgeks. Siiski on nende arvates vahetatuid lapsi nende rahva seas külalt olemas. „Kiä rumala ehk poolemeelega omma, mis nuu muud omma kui vanahalval oma latsega ärr vaeldedu inemise.“ Nii nad ütlevad, nii nad usuvad ka kindlaste.

Enamiste püütakse ikka esimese lapsele varrud pidada, kuhu kõik hõim ja sugu kokku kutsutakse; aga pärastised lapsed saavad lihtsalt ilma „riskädsida“ ristitud, pandakse ainult „lavvakene üles,“ see on: ristsete rahvast on nii vähe, et ainult ühe söõgilaua võrd saab. Olgu varrud suured või väikud, vaderid, need kõige kallimad hõimud, peavad seal ikkagi olema. Setudel on pruuk nõnda, et ühed vaderid enamiste kõõgil lastel on. Nii on ta mitmekordne vader, keda ka kognonist „suures sugulases sünnüs pitä“.

On üks lapsuke ennast ristimise ajal ära roojastanud, selle üle on vanematel suur pahandus: see saab ka elus oma au ja puhtuse kautama. Nimelt kardetakse seda tütarlapselt.

Seturahva auks peab ütleva, et siin kaine elukord, puhtus ja ausus palju kallim vara on kui eesti rahval. Nende vanemad püüdvad oma lapsi varakult abielusse astuma minna, nimelt tütarlapsed 17-aastaselt juba „külalt küdse“ mehele minema. Kui neile keegi ette heidab, mis tütre nii vara mehele paned, vastavad nad: „Miä tuust viil saa, ku timä kavva tütrikuh om? Maka tsura ärr, sis kae hüvvä.“ See on: noor mees eksitab tütre ära.

Vanu poissa ja tüdrukuid on setude seas vähe leida. Juba lapsena panevad nende vanemad neid oma juttudega paari, ja nii kasvatavad nad neid varajasteks abielluastujateks.

E 57513/5 (7) < Vastseliina khk. – Jaan Sandra (1918).

8) Nüüd oma latsõ esä huul ja murõ, tälle ütte rihtsät ja ristämmä otsi, muidogi ummi lähembide sugulastõ seäst, kes edespiditseh abieloh ja lastõ-ristmisesh kõigilõ latsilõ vadõris ja risti-vanõmbis võis olla. Rihtsa ja ristämm veevä latsõ kerikohe, koh preester tedä ristip. Rihtsa kohus om ristmises-vii kerikohe tuumine, latsõlõ risti murõtsõmine, mida vaimulik miis tälle (ristitäväle) kaala pand, ja ristmises raha masmine, 40 ehk 50 kopkat. Ristämmä kohus om, olgu ta tsura- ehk tütrik-lats, latsõkõst ristmises aigu ummi kässi pääl pitä nink ristjale üts illos tiranik (käterätt) kerikohe viiä kässi pühki, mis ka vaimulikulõ palgas jääp.

Ristmises man pandva ristivanõmba tuud väega tähele, missugunõ näide ristilats saa, kas kõlblik vai kõlbmada inemine. Om ta uma ristmises aol uma' rõiva' arr tsurknu, pidävä ristivanõmba' tedä ta noorõh iäh – vallalises põlvõh – katõkõrdsõ' hoolõ ja valvmisega umah silmäh, et ta kuigiviisi hukka lääsi-i', ristivanõmbile häpü teesi-i'. Nink ka lats ehk nuur inemine, kui ta inämb ummi vanõmbi kullõ-i', pelgä-i', sis rihtsäh-ristämmä piät ta ummõhtõ kullõma ja pelgämä. Kes ka neid inäp missõski piä-äi', tuu om „tõbras“ ja „olõ-i“ inäp määnegi inemine ilma pääl. Kogoni vihase näoga ütlesse naa'

niisugutsist kõlbmatummist ristilatsist: „Tsiiga om timä häü ar söönü“ ehk „pinil om õks pini häbü, ni’-peräst koh pini hindki.“

Ent niisugutsit om näide seäh veidü. Inämbüsi armastas egäüts umma rihtsät-ristämmä kõigõ rohkõmp, kui kedägi muud moapääl, mis ka osast jo tuust tulõ, et näide vanõmba vadõrat kõigõ kallimbas hõimus ja umatsõs arvava ja pidävä, olgu ta muido ka vere ehk sugulusõ poolõst kogoni võõras, kui ta ennegi vatõr om.

Kui vadõri keriku mant latsõga kodo tulõva, võtva vanõmba näid suurõ rõõmuga vasta, pandva kõigõ kallimbat ja parembat näile söögis ja joogis lavva pääle, minka latsõ ristivanõmbit popoodsita.

Peräst riskädsi pidosit, inne ar minekit andas ristivanõmbile, vadõrilõ, andõ’: ristsäle hamõ, kaputa, ristämmäle linik, kinda ehk ka midägi muud. Noorikõ kohus om edimätse latsõ riskädsi aigu ka mehevanõmbilõ andõ anda, esäle hamõ ja kaputa, imäle linik ja kaputa. Neid kutsva seto: „vana esä, vana imä andõ“.

Nii nakkas üts inemiselats kasuma, kohe jo väikust saani ka ristivanõmba tedä kaema käävä ja hinnäst uma ristilatsõ üle rõõmustava nink tedä kui umma iho last armsas ja kallis pidävä.

Kui ristilatsõlõ jo hamba tulõva ja rihtsä ehk ristämm näist tiidä saa, tulõva naa nimelt umma ristilast kaema ja andva tälle h a m b a r a h a, mink läbi hamba kõvas ja ilosas kasuvat ja saavat kui hõpõ. Kes sedä tegemädä jätt, ei olõvat mitte vadera nime väärtki.

„Kui üts imä umma last kolm suurt riidit-neläpäivä imetäs, tuu saavat ull.“ Nii näide usk lastõ imetamise kottalõ. Selleperäst võõrutasõ naa egaüts uma latsõ inne kolmõ aasta täüssaamist ar, ehk näil küll hallõ sedä tettä, armsamp umma last imetä, kui imä naaseline tervüs ennegi sedä lupap.

Om lats jo meelemõistjakõnõ, oppasõ nimä tedä maast madalast saani ristikeisi ette hiitmä, jumalat kumardama ja kõiki usukombit tundma. Kui ta jo ärä oma võõrutõdu, kolmõaastatsõs saanu, sunnitas tedä jo p a a s t m a, millest naa ka jo ilma pikemba pajatusõta, suurõmba seletuse nink sundusõta osa võtva. Vistist om näide usuline pruuk, paastmine, risti ettelüümine jne. näide vere siih.

Üts illos ja selge näütüs sest: mina johtu paastupääväl ütte majja, koh kats latsõkõst süümä seäti. Vanõmb, üts tütrik-lats, oll üts kolm-

puul aastakka vana, tuulõ anti süük esieraliste kaussi, mis ilma väetä ja piimätä oll. Noorõmb, katõaastanõ tsuralatsõkkõnõ, panti ka uma süügikausiga, koh piim siih oll, põrmandulõ, suurõmba sõsarõ vai tsõdsi kõrvalõ süümä. Vähämb lats na'as säälsamah luidsaga tublistõ suuhõ voolitsõma, millest küll puul tälle kaala kummahtu, kui ta õks luidsast serbäs. Ent sest hooli-is ta midägi. Ent suurõmb lats es istu inne põrmandulõgi, kui pühäsi ette saistas, kolm ristikest ette lei ja sis viil põrmandu pääle istõ ja süümä na'as.

Mul olli õigõ hallõ kaija, kuis jo nii nuur latsõkkõnõ laiha vereväkapsta liimi leevä pääle lõrpe, niigu ninakõnõ tõrkõ pääh, kuna tõõnõ säälsamah kõrval puulõ piimä põrmandulõ loputõli ja kaala vali.

Kui jo vähämb lats hinele külält arvas saavat – tsusas ta uma piimädse luidsa tõõsõ paastusüügi sisse, kes silmäpilk süümise maalõ jätt, halõhõhõ ikma na'as, üles saistas ja imäle kaibusilõ läts: „Maama, maama, Vassil koronits arki mu süügi! Joo! Timä tsusas uma piimädse luidsa mu liuda!“

H II 60, 560/3 < Vastseliina khk. – Jaan Sandra (1897).

9) Lapse sündimist peeti väga pühaks ja seda sündmust võeti vastu aukartusega. Sugulased, tuttavad ja sõbrad ruttasivad „väikest“ vaatama, nagu nimetati, ning viiti „pütti“ lapsele. Õige vanal oli viisiks viia pütitais t a n g u p u t r u, millel pääl oli keedetud ani, part ehk kana. Oli sündinu poeglaps ja kui mõni meesterahvas juhtus teadmata sündinu lapse kodu, siis võeti võerale k ü b a r pääst ära, sest veiksell olla kübarat tarvis, mida ta ise veel ei suutvat omale muretseda. Tütarlapse sündimise ajal võeti jälle võerale naesterahvale r ä t i k ära, kui see juhtus teadmata sinna talusse, kus tütarlaps sündinud.

Ristseid nimetatakse Saardes „ristikses“, mida kaunis varakult katsuti toimetada, sest ei usaldatud üksinda tuppa ilma ristimata last, mida v a n a p a g a n sarnasel korral ära vahetavat ja mõne „rõõgapasuna“ asemele panevat. Enne lapse ristimist istuvat vanapagan katuse-arja otsas, mõni nurjatu laps süles ja valvavat, et last vahetada saaks. Kui laps ristitud, põgenevat vanapagan. Lapse „ristiksele“ kutsutakse kõik, kes last vaatamas ja „pütti“ toomas käinud, sest need olla lapsele hääd-soovijaks. Pääle lapse sündimist tehtud tuli kohe ahju

või paja alla, et lapsest suurena saaks hästi „tuline“ (erk, kärmas). Pääle ristimist toodi jälle need asjad tuppa, mida keegi vader lapsele tahtis tööks soovida: nagu siis, kui ader tuppa toodi, pidi lapsest saama põllumees, tütarlapsele pangid, õlpad, et saaks perenaene või majatalitaja.

Pääle ristsede töid vaderid lapsele kingitusi. Kes vader lapsele kingitust ei toonud, see saavat põrgus. Kes aga lapsele toonud kas või sibula, seda kistavat varsipidi ikka põrgust välja. Enamiste oli viisiks lapsele muu kingituste hulgas ikka ka lusik ja kannik leiba (uue ajal saia, kommi) viia, et lapsel oleks eluaeg leib majas ja oma söögiriistad.

E 77542/3 (4) < Saarde khk. – Jaak Peeter Sõggel (1931).

135. Naljaka nimega vaderid.

Oijol olnd varrud. Preester akand vaderid kirjutama, johtund ka, et Mihkel Utt ja naesterahvas jälle Veera Oenas. Preester akand naerma, pand imes, et mis nad nüid narrivad, aga olnd tõsine asi, et johtusid sedäsi kokko.

AES, MT 163, 63/4 (5) < Kolga-Jaani khk., Leie k. – Kustav Must < Jüri Pihlak, 77 a. (1935).

136. Kinkimine päästab ristivanema põrgust.

1) Risti-isad ja ristiemad piavad ristilapsele ikke midagi kinkima. Pärast surma tirima nad selle as'saga teineteist põrgust vanapagana kääst ära. Kui sai risti-isa taeva ja ristipoeg põrgu läks, siis andis risti-isa selle as'sa otsa, mis ta moa pial ristilapsele oli kinkind, ristilapse kätte ja isi hoidis ta teisest otsest kinni, ja nanna viima siis risti-isa oma ristilapse põrgust välla.

Agä kui risti-isa ehk ristiema põrgu lähäb ja ristipoeg taeva saab, siis tassib ristilaps nende kingitud as'sadega, mis risti-isa ehk -ema talle olid kinkind, oma risti-isad ja ristiemad põrgust taeva.

Sellepärast kinkind enne alati risti-isad ja ristiemand oma ristilastele kõiksugu as'su.

Ühekorra old üks risti-isa põrgus ja ristipoeg old taevas. Risti-isa hüind põrgust oma ristipoega: „Kulla pai ristipoeg! Vii mind siit koa taeva!“ Risti-isa on moa pial ristipojale ühe naire kinkind ja mitte muud as'sa kedagi. Ristipoeg võtt selle naire ja läind risti-isat põrgust väl'lä tõmmama. Ristipoeg and naire saba otsa risti-isa kätte. Risti-isa võtt naire sabast kinni ja tõmmand, naire saba tuld takka ära ja risti-isa kukkund põrgu tagasi. Küll risti-isa palund veel, et ristipoeg teda väl'la tõmbaks. Ristipoeg ööld: „Oleksid sa mulle mõne kõvema as'sagi kinkind, kellega ma sind oleksin võind välla tõmmata, aga sa andsid naire, ja sellegi saba tuli takka katti (katki), ma ei saa sind änam kudagi piasta. Kättpidi põle mul luba sind väl'la tõmmata!“ Ja risti-isa jäändki põrgu.

Sellepärast piab iga risti-isa ja ristiema oma ristilapsele ikka koa midagi kinkima. Piale selle old veel risti-isade ja ristiemande kohus ristilapse eest Jumalat ehk taev-isat paluda ja seda ristilast aidata korrapärast ülesse kasvatada. Kui lapse vanemad on ära surd, siis on pidand ikke risti-isad ja -emad seda last kasvatama ja õpetama, et sest lapsest inime soab. Kui see laps, kel vanemad surnud on old, on koeraks ja hukka läind, siis on see kohe risti-isade ja ristiemande süiks antud.

H II 39, 444/6 (547a) < Koeru khk. – Hans Anton Schults (1890).

2) Ristilast ei tohi annist ilma jätta, siis piäb põrgu minemä. Ühel ihnusel naesel olnud kolm ristilast. Kahele ristilapsele ei ole kedägi and, ühele aga ühe küislauguküene. Kui ta ärä surnd, läind temä põrgu, aga ristilapsed suand taeva. Kui temä ristilapsi siäl näind, palund, et tedä ärä piästäks ehk üks tilk vett annaks. Kaks last aga ütlend: „Kas tema meile kedagi on and?“, aga kolmas piästnd tedä ärä selle küislaugu küene pärast.

H III 7, 639 (78) < Kolga-Jaani khk. – Mats Kaur (1889).

3) Peale ristimise on Halliste pool see moodiks, et vaderid lapse ema kätte pisut raha annavad, mõned toovad aga isi pärast seda lap-

sele nõndanimetatud kuueriit ja naljalt ei ole ühtegi vaderit, kes oma ristilapsele mitte midagi ei anna. Ja vanarahvas kõneleb üht juttu, kuidas keegi vader põrgus oma surnud ristilast taevas nähes oli ütlenud: „Oleks ma ristilapsele ometi ühe sibula kinkinud, ta oleks mind selle päälkisedega (kasudega) põrgust võinud välja kiskuda.“ Seesuguseid arvamisi liikusivad siinpool ristimise kohta õige rohkeste.

H III 27, 408 (6) < Halliste khk., Uue-Kariste – Jaak Peeter Sõggl (1896).

137. Lugusid vahetatud lastest.

1) Toodi viina ja tehti sepikut ja teisi toitusi ka ja siis kutsuti vaderid ka teatavaks päevaks kokku. Varrud peeti ikka enamasti pühapäevadel või pühade aegas. Ega ennem üle päeva lastud ristimata olla. Kurivaim vahetab ää. Ikka ennem pidi ää ristima. Kui laps oli na kirstis või, et ei saand ristida, aga ennem kaheksat päeva ristiti ikka ää.

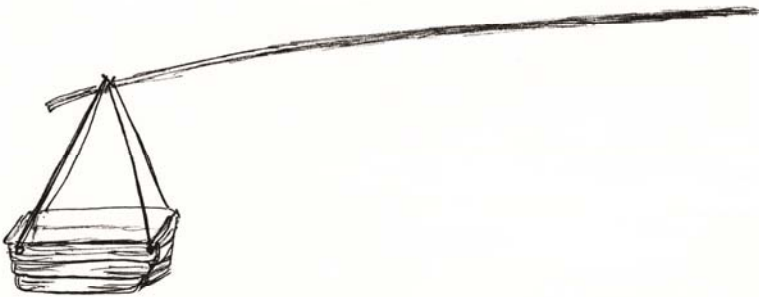
Mo vanaema (emaema) rääkis, et ühel vahetud öösel ää. Kurivaimu laps toodud asemele. See imend nagu koer, nauh, nauh, nauh. Selle kurivaimu lapsel ond must kähar pea otsas ja suured punnis silmad ond peas. Naine karjutand ja imetand teda kolm aastat. Söönd ja ond kätkis, aga väl'la ei ole tulnd, aga kui teised toast ää ond, siis tund kats, kats, ahuette. Kulp ond varnavahel, võtnd sealt kulbi ja kui liha pajas juhtund olema, siis näuh! liha kätte ja söönd ää. Kui põle ond, ütend: „Füh!“, pannud kulbi ää jälle varna otsa tagasi. Teesed vällast varitsend teda. Naine rääkind ka ühele ja teesele, aga keegi põle teand nõu anda. Üks iidlane siis õpetand (iidlased ja saarlased keisid ennem mööda maad ringi), ütlend: „Oh, see oo tühine asi ää kaotada! Küta ahi tuliseks, pane tä leevalasna peale ja ähvarda täda ahju visata, siis tuuakse so laps kätte tagasi.“ Na ondki. Liatoa otselt tulnd alla ja pannud, potsti, maha ja võtnd eesal sealt ää ja läind.

Mo vanaema rääkis seda, kui ma poisike olin, ta oleks nüid juba üle saja aasta ond.

Kui kodu ristiti, siis see, kes ristis, küsis: mis sa lapsel nimeks tahad panna. Ütlesid ää, mis sa lapsel nimeks tahad panna. Kirjutas

(see, kes ristis) nime üles ja ristis ää. Mis seal ikka oli! Eks enamasti koolmeistrid ja need ikka ristisid. Kui kirikus ristiti, siis põnd tarvis enam last õnnistamisel viia. Lapse-ema ei tahnd tulla, võeti üks teene imetaja eit, see võttis lapse eese kätte ja viidi kirikusse.

Kodu tulles akkasid vibu sisse tooma. Ega see ka na kergesti läind. Kui tütarlaps oli, siis tüdrukud tõid vibu; kui poisslaps oli, siis poisid tõid. Tüdrukud ei tahtnd jälle neid (poissa) laska vibu tuua, tahtsid katki raiuda. Poisid peitsid siis juba tüdrukute sõjariistad ää, nagu kiine ja kirved ja. Aga noh, kus sa saad need kõik na ää panna enne; perenaesel tarvis toitu ka teha, eks täl lähe neid tarvis. Kiigu pandi enamasti ikka tuppä ülesse. Tüdrukud väl'las julgend kedagi teha, toas siis katsusid täkke ikka sisse lüia.

Pilt 54. Vibuhäll (Otepää).

Aga noh, poisid olid jälle tugevamad kui tüdrukud. Toas oli kohe rõngas juba lae alla ennem rippuma säätud. Poisid tõid vibu ikka läbi akna. Rõngas oli liiatoa lae all. Lükkasid akna lahti, üks poiss oli ennem alaliselt toas, see juhtis kohe vibuotsa rõngast läbi. Kätki oli ka

seal kohe, visati kärmosti kohe kolksti vibu otsa. Ega siis enam tohtind kallale tulla. Mõnikord poisid oidsid tüdrukud kinni. Kes naesemehed olid, akkasid ka ütleva: „No mis see siis on? Toome ikka vibu sisse.“ Naesemehed aitasid ka vibu üles panna ja oidsid tüdrukuid kinni.

Kõige viimaks oli piimaga limbisupp. Siis kui laua pühkimine oli, siis poisid akkasid lauda viskama. Lapseema, see ikka pühkis siis kõige viimase sööma ael lauda. Akkas laua otsast pühkima, pühkis natuke, mõni viskas jälle paar kopikat pühitud laua peale. Akkas jälle uuesti pühkima. Visati ikka niisugused ühe-, kahe-, kolme- ja neljakopikalised, mõni viskas vahel poole- ja viiekopikased. Need olid enamasti vask- ja mõnel õberaha ka. Pühiti leevaraasukestega seltsis kaussi ja pandi kappi luku taha. Raha viskasid kõik: naesed ja mehed, tüdrukud ja poisid.

ERA II 139, 583/91 (6) < Kullamaa khk., Kolovere-Kalju v., Väike-Kalju k.
- Vello Eenveer < Jüri Varblane (1937).

2) Vanapagana laps. Perenaine keetnud tuas leemet ja sulane ropsinud reia-all linu. Lõuna olnud juba ammugi kääs, aga perenaine pole sulast ühtigi veel sööma kutsunud. Sulane hiilinud läbi ukseprau tupp, et näha, mis perenaine tuas teeb.

Näeb: perenaine läheb tuast välja ja jätab oma aastase lapse lõukale istuma supipaja juurde. Korraga liiguvad haud ahju kõrval ja nende alt tuleb välja veike hall vanamees, niisama suur laps süles, kui perenaise laps lõukal. Veikene hall vanamees läheb lõuka juurde, kus perenaise laps istub, võtab perenaise lapse oma sülle ja paneb oma lapse perenaise lapse asemelle istuma ja läheb perenaise lapsega nurka hagude alla ja kaub sinna ära.

Perenaine tuleb tupp, leiab lapse alles lõukal istuvat, mõtleb oma lapse olevat, ei saa aru ühtigi, et võeras laps on. Sulane nägi kõik, mis tuas sündis, aga ei lausunud sest perenaisele sõnagi. Perenaisel oli enne vagur ja hea laps, aga nüüd läks korraga tema laps halvaks ja pahuraks. Perenaine oli lapsega õige kimbus, ei teadnud, mis lapsega teha, et ta jälle vaguraks saaks. Küll katsunud ka perenaine kõik ohud ja rohud ära, aga keegi asi pole aidanud. Viimaks, kui jo perenaise häda lapse pärast õige suureks läinud, siis lubanud sulane perenaise lapse jälle

heaks teha, kui perenaine talle alati heasti süia annab. Perenaine olnud ka sulase nõudmisega rahul ja lubanud seda teha, mis sulane tahtis, kui ta aga tema lapse ära arstib.

Sulane läinud õhtul t a r g a juurde nõu küsima, et kuidas ta võiks perenaise lapse vanapagana käest jälle kätte saada? Tark õpetanud: „Kui vanapagana laps jälle karjuma hakkab, siis võta laps sülle, vii küdeva ahju suu ette ja ütle: „Sina tondilaps, jäta oma karjumine järele, kui sa oma karjumist järele ei jäta, siis ma sind ahju viskan!“ Niipea kui sa seda oled öölnud, tuleb vanapagan nurgast välja, perenaise laps süles. Läheb võtab siis oma lapse ära ja annab sulle perenaise lapse jälle tagasi ning läheb siis oma lapsega maa alla nurka tagasi. On vanapagan oma lapsega urkasse tagasi läinud, siis tee v a s a k u j a l a k a n n a g a kolm risti augu peale, et vanapagan enam tagasi ei saa tulla maailma.“

Peresulane tänanud tarka nõu eest ja läinud kodu. Teisel päeval pannud ka sulane ahju küdema ja teinud ka nii, kuidas tark teda õpetanud. Vanapagan toonud perenaise lapse tagasi ja viinud oma lapse jälle ära ja sulane läinud ruttu ja teinud sinna augu peale kolm risti vasaku jala kannaga, kuhu vanapagan läinud, nii kuidas tark teda oli õpetanud. Perenaine saanud nüüd küll oma hea lapse jälle kätte, aga vanapagan olnud lapse nii ära näljutanud, et laps pole muud olnud, kui paljas luu ja nahk. Sulasest hakanud ka perenaine enam lugu pidama kui enne ja annud ka talle paremini süia. Vanapagan pole aga enam pärast seda lugu kellegiga tulnud oma last maa peale vahetama.

H IV 5, 591/6 (6) < Põltsamaa khk., Kurista v., Sulustvere k. – Martin Luu < Christjan Brüller, 18 a., jutustanud 4 aasta eest (1894).

3) Ristimata lastele tehti ikka r i s t i t ä h t p e a l e, siis vanapagan ei saand ära varastada. Ükskord vanapagan oli ühe ära varastand. Vanemad näind küll, et nisuke lapsevorakas olnd kiiges, aga ei võta jalgu alla, aga liha kadund supipaast ära.

Kord sulane vaadand läbi lukuaugu ja näind, kudas poisivorakas tõusnd kiigest ja läind söönd liha korraga ää. Rääkind sellest ka pere-mehele. Peremehele hea nõu kallis, kütnd ahu kuumaks ja tahnd poisi sisse pista, kui vanapagan tulnd korraga, õige laps kääs ja ütelnud: „Ma

so last mitu aastat rõesa piimaga ja pähklatuumedega söötnd, sa tahad nüid mo lapse ää põletada!“

Setsaadik oli va poisivorakas kadund.

ERA II 159, 807 (92) < Lääne-Nigula khk., Oru v., Ranna k. – Enda Ennist < Mari Kurismaa, s. 1874 (1937).

4) Ristmätä lapsõ juurõs piäb ikka t u l i p õ l õ m a , muedu kurat viib lapsõ ää ning vahetab oma lapsõga ää.

Ühes peres oln pissike laps. Sulanõ näin üese, et vanakurat tein tie iäres puust last. Sulanõ küsün, mis sellegä tehe. Luban perenaesõ lapsõ ää viiä. Sulanõ ütlen: „Katsu, kui suad!“ Kurat luban lapsõ läbi uhõrdiaugu kua ää viiä.

Viin kua lapsõ ää ning pann puust lapsõ asõmõlõ.

Siis õpõtõt, et kolm anakuu neljäbä õhtad ahju lepäpuudõga palavas kütte ning last ähärdate lasnaga ahju laska. Tehtüd sedäsi kua. Kolmanda õhta kurat tulngi, laps oln käe; ise ütlen: „Kas ma sio lapsõga sedäsi tegi, nagu sa mio lapsõga tied?“ Ann lapsõ emäle tahakohe (tagasi).

ERA II 58, 413 (91) < Kihnu khk. – Theodor Saar < Mari Laarents, s. 1859 (1932).

138. Titelt tige.

Ma olin titelt tige laps
ja väga kange karjuma.
Siis viiti mind põlle sees põllule,
pandi parmaste vahele,
ussi mul anti hoitijaks
ja kana kaelahakkajaks.

H II 18, 520 (9) < Valjala khk. – Mihkel Kolm (1889).

139. Vanasõnu lastest ja laste kasvatamisest.

- Head last nähakse nurka, paha ei nähta põlve ettegi. (Laiuse)
Hää laits, kes häste tantsib, parem viil, kes paegal saesab. (Nõo)
Hüva laps ikka ema abi. (Kodavere)
Head last tuntas hälli ära. (Tarvastu)
Kuri peni tundas kutskast, vaga hobene varsast, hää lats hällist.
(Tartu)
Üks laps sünnib isast, teine emast, aga kolmas sugu võsast. (Põlva)
Kus palju lapsi, seal palju leiba. (Rõngu)
Lapsõd ollõ vaesõ inimese varandus. (Kihnu)
Sõni pea kübar peas, kuni elad laste seas. (Türi)
Siin hea, säääl hea, ema süles kõige parem. (Türi)
Vesine üks veliste arm, sõkline sõsarite arm, aga ema arm on üle
kõige. (Otepää)
Virgal emal on laisad tütreid ja laisal emal virgad tütreid. (Anna)
Ema kõtt saa sellest kah täis, kui sa tiid, et laits on süvvä saanu.
(Otepää)
Emal on üks ainuke, lapsel üheksa söömaaega. (Viljandi)
Ennem kasvas lats ema põlvi nõjal kui esa salve nõjal. (Kanepi)
Kudas isa, nenda poeg; kudas ema, nenda tütar. (Emmaste)
Ema on lapsele iki sooja lõunapääva, isa vilu põhjatuuli. (Haljala)
Kui isa ära kaob, on pool kodu kadunud, kui ema, siis terve kodu.
(Viljandi)
Kui isä surn, siis puõl vaestlast, kui emä surn, siis terve vaenõlaps.
(Kihnu)
Kuda isa, nõnna poeg. (Maarja-Magdaleena)
Kuidas isa ütleb, nõnda laps õpib. (Karja)
Kümme hääd last ei maksa mitte ühte kurja miist. (Helme)
Kunts pole kapsa kasvatamine, aga kunts on lapse kasvatamine.
(Kambja)
Ärä laida latsekõist, laida latse kasvatajat, kes lask latsel laiselde,
pikäl küllel küünüte. (Karula)
Anna lapsele hirmu, anna ka armu. (Juuru)

Kui laps majas, peab üheksa silma ühe asemel olema. (Harju-Madise)

Laps tuleb noorelt kasvatada, puu noorelt paenutada. (Viljandi)

Kasevibu karjutab lasta, kuusevibu kuevatab lasta, lepavibu lepitab lasta, haavavibu aavitab lasta, männavibu mängitab lasta. (Vändra)

Vanul ahi armas, latsil lävi armas. (Vastseliina)

Seitsmeaastast last peab veel tulest ja veest eemale hoidma. (Ridala)

Kui vanemad rääkivad, siis olgu lapsed vaid. (Mustjala)

Keda vanemad ei õpeta, seda ilm õpetab. (Kihelkonna)

Kasvata seitse hundikutsikat või seitse poega, see on ükskeik. (Kärla)

Lapsed pisikesed, pisut muret, lapsed suured, palju muret. (Püha)

Kes isale ja emale vastu hakkab, see vasikanahka kotti kannab. (Ambla)

Kes vanemaid ei austa, see õnne ei leia. (Tartu-Maarja)

Nii nagu vanemba iin elävä, nii latse elävä takan. (Kambja)

Lapsed on vanemate südame lähedal, aga laste süda on kivi lähedal. (Viljandi)

Olgu ema lammas ja isa pukk, kui aga poeg mees on. (Vaivara)

Laps mahub vanema põue, aga vanem ei mahu lapse õue. (Pilistvere)

Üks isa toidab ühessa last, ühessa last ei jõua üht isa toita. (Mihkli)

Parem poja ukse kõrval kui tütri ahju pial. (Palamuse)

140. Laps tahab sauna.

Pisike titake rääkind muiste: „Kui ema teaks, kui hea saunaleil amba tulemisele on, ta lõhuks oma oki ää ja kütaks moole sauna.“

H I 5, 218 (1) < Põide khk. – Thomas Undritz (1894).

141. Lapsehällist ja kiigutamisest.

1) Elati rehetõas. Kiiguks oli lastele riidest kott, suule oli kinnitatud puurõngas, mis hoidis koti suu kinni vajumast. Kiik oli nõõridega nõrga lati ehk, nagu teda siis kutsuti, nõdra külge kinnitatud. Nõder oli kinnitatud partele. Katteks oli lapsele lambanahk. Töö juurde võeti laps kiiguga ühes. Löödi teivas maa sisse ja kiik pandi sinna otsa. Poisslapsed jooksid 8–9 aastani ilma püksata. Koolis nad ei käinud. Ainult ema õpetas neile peast salmikesi lugema.

E 80140 (3) < Rõngu khk. ja v. – Arkadi Tamm < Liis Tamm, 82 a. (1932).

Pilt 55. Sarapuukeppidest lapsevoodi. Iisaku, Lõpe k., valmistatud 1939. a.

2) Lapse kiigutamine. See on ka üks rumal tegu, kui vähegi mõelda. Eks ühel naisel oli kaks last, üks suurem, teine vähem, kiigus. „Kes sul neid hoiab?“ küsisin kord.

„Oh, suurem kiigutab vähemat, vahest veel liigagi.“

No eks tuligi nii välja, et see väike kasvas ja oli päris loll. Mis tal muud oli, kui peaajud olid segamini raputatud.

ERA II 6, 202 (28) < Rapla khk. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Leenu Randorf, s. 1874 (1928).

142. Lapse hüpitus.

Enamasti oli õhtutel taatidel ja isadel viisiks last põlve peal kappatada, ise ajas laulujoru:

Hiir hüppas, kass kargas,
vana karu lõi trummi,
kelps aknast välja,
nahkpüksid jalga.
Ämm piu piu pilli,
ajab härja joru.

EKS 37, 27 < Harjumaa? – Hans Kanketer (1907).

143. Kõrinate valmistamine.

Kõrinate tehti kuivatatud hanekõrist, kuhu sisse herneid pandi ja otsad üksteise sisse juhiti. Saadi kõrisev võru väikeste laste jaoks. Ka kuivatatud seapõiele pandi herneid sisse ja siis veeretati seda kõrinal mööda põrandat või loobiti teda käest kätte.

ERA I 4, 824 (95) < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v. – Jüri Välbe (1935).

144. Lapse pissitamine.

Sülelapse mäng. Laps hoiti põrandal hoidja jalgade vahel seljaga hoidja poole, kes istus järil. Hoidja käed haarasid last põlvist ja toetasid last kaenla alt. Lapse jalgadega tehti jooksuliigutusi, lauldes: „Tipp, tipp, tibu, kus on kibu? Tita tahab piss!“ Sõna „piss“ ajal pandi laps pissimisasendisse.

ERA II 108, 81 (197) < Kuusalu khk., Kolga rand – Adolf Kronström (1937).

145. Pildike meesterahva lapsehoidmisest.

Tahtsin Karistest läbi Abja vaksali juure välja minna, aga olin ära eksinud, ei täadnud õiget teed. Läksin ühte sannaurtsikusse (või ütt, kuidas teda säälpool kutsutakse) õiget teed küsima. Astusin sisse. Mees hoidis last süles, see karjus kui orgi otsas. Ernekauss oli laua pääl, toppis neid lapsele suhu, öeldes: „Söö nüüd kõkasid, mis sa ninda pailu röögid.“ Mind kästi maha istu ja jalgu puhata, seni kui õiget teed saab aega näidata ning lapse vagusamaks häälitseada. Seletas edasi, et: „Ema läits temal kodust ära, nüüd lõuskab ku torupill, ninda et kennigi jagu ei saa.“ Laps kisas edasi. Mees pahandab: „Oh reo, häbene ometigi külainimestki, ei tää, mis mea pea siul tegeme. Va naise-virdsu joosk kodust ära külla uhmert otsma, tahab iki viil vanat moodu kinni pidade, kesvel kesta päält maha uhmerta, et siss suurel reedel ube ja uhmerdet kesvi keeta. Ja mea hoidku last ning kerigu lõnga viidsipuu (asple) päält seni ära, kui tema nüüd küla mööda ümmer uidab. Viilukest (niksi) ei löua ka koegilt kätte, nu mõni tääb, koe ta tema panden om.“ Ta komistas. „Näe reot,“ sõnus ta, „ubinekestle (korvi) jättan ka kesset kammert ja roka kola (kulp) sehen. Petsik kah sii vana Rõõt oma tempeg.“

Soh, väike Piider (Peeter) jätt oma ikmise vahel järgi, nüüd saa külalisel näüta teed: „Ku sa lääd, hoia kurakätt seda teed kinni, siss tuleb soovik, om üits va pimme mäda loik, säält pane muidu kotalt

õigesti läbi, siul pika säärteg saapa jalan, ega jala likkes ei saa. Kellel hää kange heng sehen om, sii saab egast puult läbi.“

H II 59, 420/1 (4) < Kõpu khk., Kihu veski – Jaak Laarmann (1897).

146. Ema parem kui teised omaksed.

1) Ema mul hele päävapaiste,
isa kui külma kaevukooku,
õde kui hagune aeda,
vend kui vilu vihmahoogu.

Ma ise ilusikene,
veeren kui muna murule,
keeran kui kera kesale,
õrnukene alla õue.

H II 13, 60 (34) < Koeru khk., Väinjärve v. – Villem Viitmann (1888).

2) Emakene, memmekene,
kui sa minda kasvatasid,
kasvatasid, kallistasid,
üles tõstsid, hüpatasid,
maha panid, mängatasid!

Oh seda endista eluda,
kallist kasupõlvekesta,
kui me käisime kodussa,
istsime isa toassa,
veeresin vendade seassa,
käisin kui käbi kenasti,
olin kui uba ilusa!

H II 26, 1058 (22) < Põltsamaa khk. – T. Jakobson (1889).

Pilt 56. Talulapsi liivahunnikus mängimas.
Nõo, Tähtvere v. 1942. a. suvi.

147. Lapsed mängivad kodu.

1) Üks nelja-aastane Vana-Võidu poisike mängis kord liiva-augus, tõmmates pulgakeseга liivasse kriipse, ise rääkis: „Siin on mu talu, siin põld, siin karjamaa!“ Karjaloomadeks olivad tal männikäbid ja hobuseks suurem kuusekäbi: „Ma pia siia rukkid külüma, kust ma mudu leiba saa, ja seia tõse poole põllu pääle odrad. Aga ma pia hernid kah külüma, herne on õige hää süüa, aga kes mul hernid keedab? Ma pia õige perenaise kah tooma, aga keda? No ehk ema ütleb, keda perenaiseks toon, pean ema käest küsüma!“

ERA II 270, 369 (167) < Viljandi khk. – Johan Kala < J. Pärt (1939).

2) Lapsed mängivad ka endid teisteks inimesteks, kas isaks ja emaks ehk naabriteks või arvavad ise kedagi, kes nad oleksid, ja siis räägivad vana inimeste jutte järel ja teevad vana inimeste töö liigutusi kepiga heina niites ja konksuga puid raiudes, ehk käivad teisest perest tüüriistu laenamas, ise sealjuures kõiksugu tarku jutte rääkides.

ERA II 129, 68/9 (28) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom (1935).

3) Lapsed aimavad vanemate inimeste toiminguid järele mitmesugustes mängudes. Mõnikord on neil terve majapidamine, kus hobusteks on hobusesarnane puu – jalgadeks neli raudnaela. Kuusekäbid on lehmad, vähemad käbid on mullikad ja vasikad. Männikäbid on lambad. Poisikesed teevad väikesi regesid, vankreid. Tüdrukud teevad nukke, nukuriideid.

ERA II 101, 657/8 (1) < Urvaste khk., Linnamäe v. – Liina Markvardt (1935).

4) Veikesed lapsed, kes olid vanemad juba, tegid ise endale mänguasju, nooremadele meisterdasid vanemad õed ja vennad. Poistele olid hobused – loomad, aga tüdrukutele sellevastu tited – nukud.

ERA II 92, 743 (146) < Martna khk. ja v., Haeska k. – August Iisberg (1935).

148. Lapse tänu.

1) Attüma eite, attüma taati,
attüma tütart kasvatamast!
Küll see eit siis vaeva nägi,
kui tema tütart kasvatas.
Mitu ööd oli uneta,
mitu lõunat leivata,
tuli ei kustund tuasta,
säde ei söngi samba eest,
ei lõke lee pealt,
ei pitka peergu põrmantalt.
All siis seisis aiste vahel,
ühest tema tuli, teise läksi,
otsis lapsel lausujad
ja noorel nutu võttejäd.
Lamma tema lubas lausujalle,
kitse keelu lõikajalle.

EKS 4° 5, 607 (29) < Risti khk., Nõva v. – Gustav Johannes Treumann
< Miina Kõrvemann (1887).

2) Las mind laulda laste hulgas,
teiste teupoiste hulgas,
valla vana naiste hulgas,
küla noorte neide hulgas.
Las mind laulda lapsepõlvest,
suuremast sulasepõlvest.
Kui mina veike vennikene,
pisukene poisikene
eide süles siputasin,
hällipõhjas aegutasin,
vendade hulgas veeresin,
õega murul mängisin,

polnd mul pisutki pahandust,
veidigi vaeva nägemist.

Nüüd ma kõnnin kurval meelel,
astun sammud halval meelel,
muredest maha muljutud,
raskest töödest raputatud.

H II 30, 84/5 (5) < Puhja khk., Suure-Ulila – D. Sell (1889).

149. Vanaviisi lastekasvatusest.

1) Ega vanasti nii viisi ei olnud nagu praegu. Siis kui ema üles tõusis, pesi silmad, suges pea, pani riide ja akas ketrama. Ja kui laps tõusis ülesse, pidi niisamamoodu tegema: pesi silmad, kammis pea ja pani riide ja võttis veikse pingi, pani ema põlvede ette, istus sinna peale, pani käed risti ja luges ommugupalve ja siis ema andis süia.

Lapsed ei tohtinud kurja nimetada ega miski alba sõna. Ja pealegi veel tütarlaps. Kui see juhtus midagi sedaviisi ütlema, siis ära tule tuppagi. Mul tuleb meelde oma lapsepõlvest. Olin kustkilt kuulnud. – Mõisaärral olnud tüdruk karjatallituse peal. Jah, ja ärra tulnud lauta loomi vaatama ja näind, et lehmalt polnud saba taga. Ja küsinud, et „Leenu, Leenu, kos lehma saba?!“ Leenu vastanud, et: „Pai ärra, praegu oli taga.“ Ja mina ütlesin seda ja isa kuulis ja oli kole kuri minu peale. Suure tegemise ja palvetega sain keretäiest lahti.

Mina ka õpetasin ja kasvasin omi lapsi alguses ikka vana moodi. Olin ma kui väsinud, aga õhtupalved ja laulud pidasin ma lastega ära. Teine teisepool, ise ma vahel – sängis, ja lugesin ja laulsin õhtupalved ja laulud.

ERA II 299, 495/6 (392) < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v., Reastvere k.
– Priidu Tammepuu < Anna Räpp, 72 a. (1941).

2) Egas ennemuiste lapsed sedasi tohtind koerust teha, nagu nüüd teevad. Kui me lapsed olime, siis pidime tuas naa v a k k a olema. Kui külainime tuli, siis lapsed aeti nurka ja üteldi: „Te rääkige siis, kui kana kuseb.“ Tahtsime ikka natuke mürada ka. Teised läksid loomi

jootma, ema läks lambaid jootma. Me joosime siis salaja tuas ümmer ümmarguse toidulaua. Käed olid laua pial ja joosime aga piale „sah-sah-sah-sah“.

Ma ei saand ilmaski Jüriga läbi. Ma ütlesin talle Täkk-Jüri, ta ütles mulle Mära-Mari. Ega siis isa-ema seda tiand, nende kääst oleks saand, naat et tagumikud oleks suitsend.

ERA II 285, 77/8 (206) < Nissi khk., Sooniste v., Ellamaa k. – Laine Villenthal < Mari Villmann, 65 a. (1940).

3) Latse es tohi inemiste sekka kõnelda, kui vana inemise jutu aieva. Kui latse vannu inemiste jutu sekkä midäki ütlivä, mes laits arvas vaist parembide ärä seletädä üte asja kui vana inemine, sis üteldi: „Õkva vaik, suu piäl! Laits sis kõnelgu, kui kana kuses.“ Es tohi kah midäki kurje sõnnu suust vällä üteldä. Kui laits midägi kurja johtu suust vällä ütlemä, sis võeti õkva vits ja pesti läbi.

Es tohi kah süümise man pengi pääle istu, sis nakati last naarma, ütelden: „Penk pikem istu kui saisu,“ ehk jälle niimuudu: „Külamiis, anna mulle kah ruumi!“ Konaki es jäetä last istma, kui vana inemine temä peräst pidi saisu jääma. Kui kõtt täis sai, pidi laits käe kokku pandma ja niimuudu ütlemä: „Aituma Jumalale, taivatse Esäle leiva iist, pudru iist, soola iist.“ Niipailu, kui süüke konaki kõrd laua pääl olli, niimitme süügi iist pidi „aituma“ andma. Enämbide seivä latse pörmandu pääl maan ummiku man seleperäst, et üits laud talu perele väikene oli. Tol kõrral oli talu pere suuremb kui nüidse ajal. Mõisa teoorjuse peräst ja kah siiperäst panti lastele pörmandu pääle, et latse süümise man endäle luiskast rinna pääle tsilkutase ja talu pere seleperäst nurinat tõst.

Ku õdakune aig tuli, sis opes emä vokiga keträmise man vai suka kudamise aigu latsele pääst värsse, mis nemä esi raamatust opnuva vai jälle neid, mis nemä ommi vanembide käest oliva kuulu ja miilde jäänu.

Vahel lasti latsil ütsindä lugeda, kaeti perrä, kas om miilde jäänu. Kui oli miilde jäänu, sis lubati vastset särki tetä ehk tsuuge tetä vai saia tutvva vai jälle, kui lell vai vanaemä tule, tuu tuu kosti vai and raha. Kui mõni neist tulli vai kah mõni muu tutvva külaline, sis lasti külälisel

latse enda manu kutsu, tuu kaje, kas latse om häste opnuva. Kui oli latsil värsi iluste pähä opitu, sis silits pääd ehk and kah midägi, kui anda es ole, sis lubas tõne kõrd tuvva. Kui es mõista, sis lubati tõne kõrd tulla, pengi pääle kinni köitä ja valuste pessä vai jälle verd laske. Sis latse peil'lässivä võõrit inemisi kui tuld, lätsivä pakku tuhkauda ja söngi ala ja nukko, kos ene varjupaika löidsevä. Seo olliki vanast mootus, et laits es tohi külälise nõna all vahti, pidi iks kõrvale oitma, kos vanarahvas külälisega juttu ajeva. Nigu juba enne om kirjutetu, es tohi sukuki sekka kõnelda. Kui laits johtu mõne sõna jutu vahele ütleva, mes es arvata kõlbavat, sis võeti õkva vits ja pesti säälsaman läbi ja üteldi: „Seo om joba õge voli ülekatē lännu“; „Seo om joba peni käest leivä ärä võtnu.“ Mõnikõrd jäeti trahvimine senis, kui külälise ärä läits. Nimelt kõnelda, oli vana Paitsku Kaarli esä Jüri ommi latsi openu tuhkauda kivi pääl isten nii värssē ja vannu laule, nigu latsil joba õige viländ saanud. Kui latse ei ole tahtnu hämp perrä üteldä, sis ollu seo laul viil kõige perämine niimuudu, nigu allpool om kirjutedu:

Susi oppes omme poige
mere veeren vitsikun,
ranna pajon paksustikun:
„Süü poiga, murra poiga,
ärä nälgä ärä koole.“

Kui siis latse perämäist värssi ei ole tahtnu hämp perrä üteldä, sis võtnu vitsa ja pesnu latsi, et pidi nu perrä ütlemä.

H II 56, 834/8 < Otepää khk., Palupera – Joosep Silde < emalt ja Jaan Rikkilt (1896).

4) Üheski maeas, kus ahi sees, ei tohtinud keski vilistada. Kui lapsed seda teadmata trehvisid vilistama, siis ütlesid vanemad: „Ega tulihoones või keegi vilistada; kui seda teete, siis lähvad maead põlema.“

H II 8, 47 (4) < Jõhvi khk., Päite k. – Paulus Paurmann (1889).

Pilt 57. Laste loetamine enne vallakooli asutamist.

150. Kodusest lugemaõppimisest.

1) Laste ennekooliealises õpetamises ja õppimises valitses Ilumäel sel ajal kaks vaadet: v a n a m e e l s e d arvasid, et laps peab enne kooli minemist oskama vanu laule, jutte, vanusõnu, mõistatusi jne., sest neid koolis ei õpetata ja hea, kui raamatust lugeda oskad. Muud õpetatakse koolis. U u e m e e l s e t e l e (kristlikkudele) olid tähtsad „pealugemised“ – katekismuse viis peatükki, ja kui lugemine selge, siis Piibli lugemine.

Olin üheksa-aastane. Ema sundis päeval voki kõrval vanast süllaabika-aabitsast lugema: em-mi-en-min-en-naa – mina ei saanud kuidagi aru, kuidas sellest jorust sõna „mina“ pidi tulema. Aga ema ütles! Sain tapelda, karustadagi – miski ei aidanud. Peasin voki juurest voodisse, vahtisin raamatusse ja jõudsin otsusele: m i n a = mina – et sõnad koosnevad häälikutest.

Ema aga ohkis: „Teised lapsed koolis esimeste hulgas, ei tea, mis sellest saab?! Tähtedest kaugemale ei jõua! Uuetoa Maalil ja Mihkli

Olgal kõik pealugemised peas ja Piibelgi läbi loetud!“ Mina ise aga mõtlesin: „Hirmus see Piibel ja raske!“ Kui suurtel pühadel Kuusmaa vanaonule (ta oli õieti mu ema lellepoeg) aitasin teist Ilumäe kabelisse kanda, väsitas käed. Mis sellest ka peaks loetama?!

Oli kaks maailmat: vana-eesti ja uus. Minule meeldis aga vana. Ja nii meeldis see vist pea kõigile selle nurga inimestele.

EKLA, f. 126, m. 4:3, l. 4. < Kadrina khk., Tammispää k. – Johannes Sõster 1883. a. paiku.

2) Kui vanast emad lapsi lugema õpetasid, siis näitasid puu- tikuga tähta ja ise seletasid, mismoodi tähed pidid olema: a – hobuseraua moodi, b – punnis kõhuga, d – tagaspidi sirge, e – edaspidi kõber (kõver), g – jalg all, h – seisab ühe jala peal, i, j – pea otsas (kodus ei õpetatud vanemal ajal kunagi „jot“ ütleva; kui seda koolis lastele õpetati, siis sõdisid kodu vanemad väga selle vastu), k – kahlus peaga ehk k – kirve moodi, l – pikk post, m – kolm posti pealt kinni, koos, n – kaks posti pealt koos, o – rõnga moodi ümmargune, p – püksi jalgas, r – pamp selgas, ð – kaokoogu moodi, s – kapsaraua moodi ehk istub kükakil maas, t – rist peal, u – kaks posti pealt lahti, w – muidu m moodi, aga tagumine alt kinni ja lühem.

Niiviisi seletades pidi laps paremine tähele panema ja meeles pidama iga tähe nime.

ERA II 129, 213 (8) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom (1935).

3) T ä h e k u j u d .

a on hobuseraua moodi;

e on kõver;

h-l on õlm ees;

i, j – pead peal;

k-l on kahukas pea;

l on pealt araline;

m – kolm posti pealt kinni;

n – kaks posti pealt kinni;

o – ümmargune;

p-l on pikk saba;
 r - kerves selgas;
 s - kirju s;
 ð - pikk s;
 t-l rist peal;
 u - kaks posti, pealt lahti, alt kinni;
 w - kolm posti, pealt lahti, alt kinni;
 õ - o moodi, kriips peal;
 ä - a moodi, täpid peal;
 ö - o moodi, täpid peal;
 ü - u moodi, täpid peal.

ERA II 122, 335/6 (54) < Paide khk., Mäo v., Seinapalu k. - Helene Neumann
 < Maria Laube, 69 a. (1935).

151. Laste elu-olust ja toimetustest.

1) Om selle seitsmekümne aasta sehen uus elu puha. Mia kasve veel sannakurun. Oli üitsainu tuba, säääl olime kik kogusin. Sõs eläti suitsutare den. Ku suitsu õge pailu oli, sõs lükäti usselaud pääl äräde. Kolden palas tuli ütsilugu; kui ärä kiste, minti tõise tare manu otsma. Kui midägi vaja oli, sõs käiti ikki tõiste puul otsman, vaest käiti orstipaenepuud otsman ja mis kunagi oli. Inimese olive kah pailu kõvema, es pelgä külmä ega kedägi, ja latse, nii olive ku roogudilli, juusseve väl'län suvi ku tali. Tõinekõrd, kui tulivegi sissi reheahju manu lämitama, sõs aeti savikule istma, mudu olive tõisil jalun. [- -]

AES, MT 126, 1/2 < Tarvastu khk. ja v. - J. Ots < Mari Mirka, 70 a. (1932).

2) Vanasti, kui elatud rehetoas ja uks olnud lahti suitsu väljamineamiseks, siis lapsed istund ülal ahju äärel. Hundid - metsakutsud tulnud vahel tuppä, lapsed siis õrritand säält jalgadega. Aga nüüd peavad leppima ainult koertega ja toolilt (säält teotsevad juba suuremad lapsed) pakutakse jalga:

„Kuts, säh seda jalga,
kuts, säh seda jalga (teine jalg ka alla).
Ei anna kummatki.“

Ja tõmbab mõlemad jalad taas ülesse toolile.

**ERA I 2, 169 (26) < Põltsamaa khk., Vana-Põltsamaa v., Umbusi k.
- Johannes Käosaar < perekond Rebane (1929).**

3) **K u r u m u n a**. Tehakse kompvekipaberist, rukkikõrtest ja kartulist. Rukkikõrs pistetakse läbi paberi ja siis kartulisse. Üldse mitukümmend kõrt. Kartul riputatakse nõoriga lakke.

ERA II 101, 635 (53) < Urvaste khk., Vaabina v. - Adele Tarend < Eliise Kuntsi, s. 1889 (1935).

4) Lapsed olid kerimisega ammetis. Neil olid käes keripulgad, mis aitasid, et näpud (sõrmed) ei läheks kerides kibedaks. Neid tarvitasid veel tänagi.

ERA II 197, 646 (4) < Haljala khk., Aaspere v., Võipere - Julius Aleksander Reepärg < Jakob Pilli (1939).

5) Laps ütelnud muiste: „Laske mind kuus uastad ula joosta, seitse-aastaselt oian sead, kaeksa-aastaselt kaitsen karja, üheksa-aastaselt äästan põlla ja kümne-aastaselt künnan põlla.“

H I 5, 218 (2) < Põide khk. - Thomas Undritz (1894).

6) Enne või pärast jüripäeva pidanud karjalaps alati hommiku vara üles tõustes „käopetist“ võtma, s.o enne karjaga väljaminekut veidikene sööma, muidu petnud kägu räägitava ära ja just siis, kui ta kukkus ja karjalaps söömata oli. Päälegi ei tohtinud karjalaps, kes käost petetud sai, sügisel loomi kinni panema minna. Loomad, keda petetud karjalaps kinni pani, jäid talve jooksul otsetuks, kõhnaks. Kägu oli leinalind.

EKS c, 136 (u) < Tartu - A. Mälson.

Pilt 58. Lapsed mängivad kaevu juures kaupmeest. Peetri, Nurmsi k.

152. Tänamata töö.

Tegin aga eidel kiidutööd,
tegin aga taadil kiidutööd,
õel, vennal eluaset.
Mõtlesin aita annetavat,
rahakasti kannetavat.
Halbu mulle anneti,
kaigast kaela saadeti,
väravast välja vihuti.

EKS 4° 4, 591 (6) < Risti khk. ja v. – Gustav Johannes Treumann (1874).

153. Olematu asja otsimine.

1) Vorsti tegemise või valamise ajal aetakse jällegi kedagit rumalamat naabritalust vorstipainepakku tooma, mille pääl vorsta kõverasse tõmmata (paenutada). Lähäb nüüd aetav naabritaluse ja küsib sarnast riista, siis naeravad säält talu rahvas kas lõhki iseeneses ja ei annagi märku vorstipainepaku tahtjale, et ta petetud on, vaid saadavad ta tühja kätega minema, üteldes: „Meil ei ole,“ ehk jälle annavad midagi iseäralikku asja tahtjale kätte tähenduseks, et see see otsitav vorstipainepakk ongi. Tuleb otsija kodu kas tühjalt ehk täielt, on naeru pärast mõnda aegagi veel kui palju.

H II 23, 364/5 (2) < Harju-Jaani khk., Kehra v. – Jakob Tannenthal < Johann Maasikmäe (1896).

2) Kui kangas lõpule jõuab (kujutud saab) ja teda telgede päält hakatakse maha lõikuma, siis aetakse mõni tütarlaps või poisikene, kes asjast aru ei saa, teise peresse kanga vere moldi küsima. Säält saadakse muidugi asjast aru ja antakse küsijale mõni vana siaküna ehk mõni muu naljakas riist kätte ja saadetakse sellega minema. Koduste naer on

muidugi suur, kui teine niisuguse riistaga ilmub, mida ta teiste rõemuks ja oma pahanduseks veel tagasi peab viima.

Kui ahju küttes, või keetes suitsu tuppa tuleb, aetakse jällegi mõnda, kes asjast aru ei saa, külast suitsunoota tooma. Säält antakse jälle mõni vana kott, seelik ehk muu sarnane räbal kätte ja saadetakse sellega minema. Tagajärg on muidugi samasugune.

E 41896 (60-61) < Kuusalu khk. – Aleksander Ploompuu (1901).

3) Ühel Avinurme valla Vadi inimesel kästud tuua vilja tuulamise korral tuulevilet. Sellele antud külast uhmer selga, et see panna rehealuse värava kohta ülesse.

ERA I 5, 544 (194) < Torma khk., Lohusuu v., Kalma k. – Meinhard Särg (1935).

4) Kotisopi lõikeid tooma. Kui taheti, et kott paremini püsti seisaks, seks tehti kotile sopid. Ja sopi tegemise ajal saadeti mõnd kotisopi lõikeid tooma. Kes lõiked toob, naerdakse välja.

ERA II 263, 324 (3) < Kose khk., Kuivajõe v., Oru as. – Helje Leies < Kata Nirk, 56 a. (1940).

5) Palupera pool olnud moeks uusi karjalapsi naabritallu saata vasikasaba kakkamise puud tooma. See oli lihtsalt nalja mõttes. Jüripäeval, kui uus karjus harilikult kohale astus, tehti see talle just esimeseks ülesandeks. Naabritallust anti sarnasele naiivsele karjusele mõni puunuiakene ehk vahest koguni hiiglasuur puust roovik, mida see siis suure vaevaga oma peremehe tallu vedas. Pärast sai nalja ja naeru palju. Oli ka sarnaseid karjuseid, kes selle mõttetusest aru said ja keeldusid vasikasaba kakkamise puud toomast.

E 66337 (67) < Rõngu khk., Palupera – Johanna Aab (1930).

154. Kuidas vanarahvas lapsi petsid.

Lapsed armastavad ikke enämast leivä päälimist kooriku süüvä. Kui alumine koorik õli vahel trehvand põlend, viha ja kõva õlema, siis

vanemad pettäsid, ööldes: „Ärgä söögä päälimist kooriku: kass istus palja persega kooriku pääl!“ – Lapsed uskusid, ei söönd ka mitte päälimist kooriku.

Kui lapsed õhta tulijala juures peerotutkadega mängisid ja neid uueste jälle põlema sütitasid, siis ööldi: ärgu mängigu tulega, siis kusete ööse alla.

Kui kuski mõnel naisel trehvas titteke sündima, siis ööldi tämä tõiste lastele: „Sinu emäle tõi kurg titte,“ ehk jälle: „Tõise talo ämm tõi teie emäle kaivust titte.“

Ühes raudtee putkas trehvas viimäti, mõni nädäl aiga tagasi üks raskejalgane naine titte ilmale tooma. Et neil säääl lapsi kuhugi kõrvale ei öld saata, selleperast nägid ja kuulsid Matsi ja Atsi kõik, mis sündis. Nattuke aig peräst seda johtos ulk mehi sääält putka juurest ovostega ja koormadega üle raudtee tulema. Pisike Matsi jookseb neile vasta ja ütleb: „Kuulge külälelled, ärgä uskuge, kui keski teile ütleb, et titti kurg toob ja kaivust ämm neid leiab! Täna mina ise just nägin, kust minu emal titt tuli.“

Üks paarkümmend aastat tagasi arvuda öli ühel naisel jälle veike titt, tämä kaks veikest tüttärt uskusid tõeste, et ämm ta neie emäle kaivust tõi. Ükskõrd ütlen emä lastele: „Mengä tooga vähäse joomise vett kaivust.“ Lapsed menned kaivule, vahtined kaivu sisse, nähned veepeelist oma nägo vasta paistama; nad akkand ämbri titt kaivust väl'lä püüdämä, tõmbaned ruttu ämbri veega kaivust väl'lä, vahivad: ei titte ölegi panges, vahivad kaivu, nääväd jälle titte kaivus ölema. Ninda möllaned nad ulk aiga. Viimast üks naine mend möödä, küsind: „Miks te, lapsekesed, kisuta vett kaivust, valata jällä maha ja väsitätä ennäst?“ Lapsed öölled: „Meie püiame üht titte kaivust kätte saada, aga ei tä tule mitte meie ämbri, ja praigu on veel kaivus nähä.“ Naine saatas lapsed kodo ja lubas ise ämmä järel mennä, kes titte öskab kaivust väl'lä võtta.

Nagu külänaiistel see mood on, et kui sünnisõnumid ehk midägi uudist kuulevad, kõhe lähäväd oma naabripere naisele sedä teedä andama. Johtob aga naabrinaiisel kas omi ehk võõraid lapsi toas seekõrd ölema, siis ütleb uudise rääkija: „Kas tead ka, et kurg toond tänä ööse Truksi Truutale titte.“ Tõine küsib: „Kas on muldajalga vai

on takkuamba?“ Kui võõras tädi ütleb: „Muldajalga,“ siis tõine teab kõhe, et see poiglaps on. Aga kui võõras ütleb: „Takkuamba,“ siis teab perenaine kõhe, et Truksi Truutal tüttarlaps on sündind, kellest takkukedraja saab.

Kui üks mees, kelle naisel veike laps on, lähäb oma sõbra ehk sugulast kutsuma oma naist katsuma, aga tämä sõbra toas on jälle lapsed mängimas, nendele ei taha ta seda asja teedä anda, siis ütleb ta: „Minu toa ahju suu langes tänä maha, palun sind meile tulla.“ Lapsed ei saa aru sest ühtigi. Aga küll nende ema aru sai: nii ruttu kui võimalik, lähäb ta sinne, kus tittake on sündind.

H II 8, 273/6 (3) < Jõhvi khk., Päite k. – Paulus Paurmann (1889).

155. Teateid kastmiskombest.

1) Ka aeti vastlapäeval vastlat kotti. Seda vigurit saadi ainult rumalamatel teha. Kes juba korra vastla kotti hoidmas ära oli, see enam teist korda sinna ei läinud. Vastla kottiajamise tarbeks viiti kambri lae peale hulk vett tarvitamiseks, panti siis pimedas võõruses mõned rumalamad lapsed kotti kinni hoidma, ka naljahammas isi läks siis kambri lae peale vastlat kotti ajama. Õpetanud aga enne lapstele heasti ära, et kui tema vastla ülevalt kotti saab visata, siis lapsed kõvaste koti suu kinni hoiavad ja isi kõhuli peale lasevad, sest vastla olevat kange kotist välja tükkima.

Va naljahammas ajanud siis üleval lae peal müristades ja kolistades vastlat taga, pahandanud aga ka mõne korra kangesti, kui see käest ära jooksnud. Tihti viskanud ka ülevalt heinu maha ja ütlenud: „Hoidke kotisuu heaste lahti... Ah sa kuriloom, ära läks jälle käest.“ Viimaks ütlenud: „Nüüd on vastla ometi korra käes“ ja kahmanud siis toobriga lastele vett kaela.

H III 24, 553/5 (5) < Halliste khk., Kaarli v. – Jaak Peeter Söggel (1896).

2) Jüripäeval olnud vanasti moodiks ja on veel praegu mõnes talus: kui karjane õhtu karjaga kodu tuleb, visatakse temale teadmata kombel

pangetäis külma vett kaela tähenduseks, et siis keikil suvel karja juures magama ei jäeks. Kas see aitab, olen mina kahklane.

H I 2, 491 (22) < Kursi khk., Puurmani – Jüri Roots (1888).

3) Luutsinapäivä kutsutas meil kah luutsepääväs. Mälehta, ku luutsepääväl sai pangitävve vett kaala, kui viil väikene poiskõnõ olli. Sis oll meil üts vallatu sulanõ, tuu kuts meid, poiskõise, kõlgusõhe, läts esi laodapääle üles, meele and üte suurõ koti kätte ja käsk laoda all saista ja kotisuud vallalõ hoita. Esi läts laodapääle, lubas Luutse kinni püüdä ja meele kotte visata. Mii ei tiia tuust Luutsest mitte midäge, arvseme, et ei tiia, mis asi vai elokas tuu om. Hoidseme väega kõvastõ kotte kinni ja kotisuud ammulõ. Ütekõrraga tegi timä üte prõksahusõ ja üteli: „Luutsõ, kurat, läts ärke lahke“ ja visas meele ilma nägemätä pangitävve vett kaala. Mii nakseme ikma, esi üteli: „Ikku-i midäge, kui ta lahke es olõs lännü, olõs asi joonõh olnu, aga et lahke läts, sis tegi teid likkõs.“

ERA II 262, 175/6 (13) < Räpina khk., Leevi v., Tuudipalo – Danel Lepson < Rudolf Sälemann, 61 a. (1939).

156. Hambavahetusest.

Hakkavad seitsme- või kaheksa-aastaselt lapse hambad suus „liikuma“, tulevad nad kohe mõnel vanemal inimesel, kellel ise tugevad terved ja valged hambad suus on, näpuga liikuv hammas välja kak-sata ja lapsele näha anda. Laps peab hamba rehetua ahju peale viskama ja sääljjuures ütlema: „Viruskundra! Seh sulle luuhammas! Anna mulle ilus valge raudhammas!“ Siis kasvab kõva hammas asemele. Kõverad hambad kasvavad, kui ennem ei ole liikumahakkavad piimahambad välja võetud ehk eest ära tõmmatud. Vana isik, kellel ise ju hambad välja pudenenud, ei või oma suurte musta näppudega lapse liikuvat hammast välja tõmmata, vaid seda peab mõni noorem tegema, kellel ise terved hambad suus ja kõvad näpud on.

Hamba väljatõmbajale annab laps tõmbamise eest valge raha, s.o hõberaha, mitte vaskraha. Antakse vaskkopikas, siis kasvab hammas

kõver ja mustakene. Ka ei tohi suurt hõberaha anda, siis kasvab hammas suur, et teised kõrvale ei mahu. Kõige viimaks kasvavad tagumised „tarkuse hambad“, nende kohta ei ole iseäralist kuulnud, muudkui „kellel suu paistetanud ja kogu keha nagu haige on tarkusehammaste ilmumise ajal, sellest saab tark inime, et oskab igauhega vaielda“. Kes ei tunnegi oma tarkusehammaste tulekut, s.o ilmuvad ilma valuta, see jääb poolearuga kogu eluajaks.

Inime jääb ilma hambavaluta, kui ta iga söögi peale küüvitsa-(maavitsa-)puust pinnuga hambavahed hästi ära tsusib ehk puhastab.

E 77578/9 (2) < Rõuge khk. – Jaan Gutves (1931).

157. Vanasõnu inimese elujärgudest.

Kahekuune kannab kaela, kolmekuune kuagab, viiekuune mõistab vitsa ja kuvvekuune kutsu. (Iisaku)

Mis Juku pole õppind, seda Juhan ei mõista. (Rakvere)

Kui tüdruk kahekümne viie aastane, siis hakkab ta urisema, kui kolmekümne, siis hakkab ta haukuma – sellepärast ei tõuse tüdruku vanus üle kahekümne kahe. (Rapla)

„Kui kangal ei oleks alustust ega lambal kaela, siis võiks mehele minna,“ ütleb tüdruk, kes kõiki naesterahva töösid ei ole heasti ära õppind. (Maarja-Magdaleena)

Siis võid pereminiaks minna, kui lamma kaela oskad niita, kotikangast kududa, püksireide vahele lappi aada ja ahjuluuda otsa panna. (Kullamaa)

Kes ei saa enne kahtkümmet ilusaks, enne kolmekümmet targaks, enne viitkümmend rikkaks, neil jäävad kõik need saamata. (Muhu)

Esimene hella põlve, keskmäne kulla põlve, viimäne viletsa põlve. – Inimese elu kohta. (Kodavere)

Inimene on surmani koolilaps. (Kadrina)

Inimene õpib nii kaua kui sureb, aga ikka jääb lolliks. (Torma)

Ineminõ om iä seeh kol' vuuri ull: väikost, ku naist võtt, ja vanast. (Setu)

158. Tööjaotusest.

1) Juba varakult pidi laps tööle hakkama: „Seitsmeaastaselt siakarjus, kümneaastaselt künnipoiss.“ Kümneaastaselt pidi aga laps ka kooli minema (ennemalt) ja seitsmeteistkümneaastaselt leeritatud saama, siis ka kooliskäimise lõpetama. 21-aastaselt arvati laps täisealiseks (ennemalt), mil ajal ta vanemate eestkostmise ja kasvatuse alt vabanes, noormees aga kroonuteenijaks vastu võeti. Need on tähtsamad ajajärgud, mida igaüks enne täisealiseks saamist pidi läbi elama.

Märkus: Leeritamise eest oli õpetajale Avinurmes (Torma kihelk.) vanemal ajal kukk või kana ja kubu peerga, hiljem läks üle puhta raha pääle – üks hõberubla.

E 77637 < Torma khk., Avinurme – Mihkel Sild (1931).

2) Vanal ajal tehti kõik tarbeained pääle sepatöö ise kodus. Sügisel, kui rehepeks oli lõppenud, siis algas linatöö, milline tehti suuremalt jaolt ööseti, kuna päeval vedasid mehed metsadest puid ja hagu ning vahetevahel oli mõisavooridel käimine. Pärast linadetööd algas põlluriistade kordasäädmine. Tehti adrad, äkked ja rullid valmis, et kevadel oleks võtta. Ka reed ja vankrid tehti ise, siis veel hobutaosse (rangi-) lauad, heinarehad jne. saivad talvel peeruvalgel valmistatud. Ka köie- ja ohjanöörid saivad talvel kanepist valmis keerutatud.

Naispere oli ka kibedasti ametis villakraasimise, lõngaketruse ja kangaste kudumisega, siis veel sukad ja kindad olivad igapäevased tarvitavad. Kangakudumine käis endisel ajal nõndanimetatud piirit-saga, kuna süstik oli sel ajal veel üles leidmata. Nüüd on juba süstik piirit-sa ammu kolikambrisse surunud.

Pilt 59. Kangakudumine. Setumaa,
Kosselka k.

Ka lapsed olivad igal pool vanematele inimestele abiks, küll peerukiskujateks, nende kuivatajateks ja peeruga tulenäitajateks vanemate töö juures. Kõige halvem ja vastumeelsem oli lastel rätsepatele nende töö juures tulenäitamine. Lapsed pidid nõnda tuld näitama, et rätsep nägi õmmelda ja ei tohtinud peerusüsa lasta lauale ega riide pääle kukkuda; juhtus seda, siis tungis rätsep kääridega tulenäitajale kallale ja tihti sai lapse piht rätsepa küünarpuud tunda. Rätsep oli talus ainuke meister ja naised lobisesid ja laulsivad ikka õhtutel rätsepa selt-

sis, ja rahva suus on hüüdsõna: rätsepad on harjunud külanaistelt lobisemise ja kergatsi oleku.

Kangakudumiste aegu olivad ka lapsed piiritsale lõnga keerutajad. Kanga ülesloomisel oli ikka selleks tare seinadele kanga pikkusele vastav arv pulkaside (vaieseid) sisse löödud ja kanga lõõja käis ühest seinast teise kahe lõngaga. Kui kangas oli mõeldud 20 paasmast lai ja viis seina pikk, siis pidi hoolas pereema käima kolm tuhat korda üle ühest tareseinast teise, kuni jõudis kahekümne paasma laiuse kanga viie seina pikkuselt üles luua. Nüüdsel ajal on kääruud talu emadel selle vaeva vähendanud ja võivad paigal seistes kanga kui tahes pika üles luua.

Tüdrukud, plikad ja poisid käinud neljapäeva- ja laupäevaõhtutel kokku kuhugile külas asuvas suuremas saunas, mida nimetatud kildsaunaks. Sääl mängitud ja lauldud ning tüdrukutel olnu igal oma käsitööd ligi, sääl kujutud ja õmmeldud, aetud kinda- ja sukakirju, kus nooremad neitsikesed õppinud vanematelt tüdrukutelt õmblemist ja kindakirja kudumist. Vahetevahel mängisid poisid pilli ja tantsiti ning seda nimetati kildsaajaks. Kildsaajalistel olnud ka palju iseäralisi laule, kuid kahjuks siinpool ei ole neist midagi kuulda. Ainult üks lause olla veel sellest ajast: „Kes lääb metsa, kes lääb lakka, kes jääb tarenucca vakka.“ Teine hüüdsõna: kui lapsed palju kisavad, siis karistab ema neid tõreledes: „Mis kildsaaja teie nüüd piate, kui te vagusi ei mängi!“

ERA II 305, 265/8 (13) < Viljandi khk., Vana-Võidu v. – Johann Kala (1943).

159. Videviku pidamine.

1) Kui naised tõusid kella kolmest, vokid vurasid ees, et jalad surnd juba, siis, kui omiku loomad söödetud, oldi natuke otseti – magati k o i d u u n d – ja õhtu, kui pimedaks läks ja loomad õhtust söödetud, peeti videvikku, enne kui tuli üles võeti.

ERA II 298, 41 (1) < Peetri khk., Mäo v., Nurmsi k. – Richard Viidalepp < Jaan Viidebaum, s. 1867 (1932).

2) Videvikku peeti, kudas kellegi inimese loomus oli: kas viskas pikali maha, magab seal ja tõuseb üles ja akkab jälle kedrama. Videvikku peetakse siis, kui tuld on vara üles panna ja päevavalgusega enam ei näe. Oiti nagu varandust kokku. Iga õhtu võidi pidada. Peremees ja sulane olid oma kodu, ei muud põnd.

ERA II 308, 172 (14) < Kullamaa khk. ja v., Kalju k. – Vello Eenveer < Mart Birkfeldt (1943).

3) Videvikku peeti sügiseti videvikuajal. Mehed olid külleli maas, suitsetasid piipu. Aeti juttu. Naised tegid näputööd. Mindi mõnda peresse kokku: „Tulime teile videvikku pidama.“ Kui tuli üles võeti, akati kedrama ja kedrati kuni kella kümneni ja rohkem.

Saunainimesed tulid peredesse videvikku pidama. Siis kodus suitsusaun jäi „selguma“. Videvikku peeti umbes tund või poolteist. Vahel mõnele vaesele anti midagi söögipoolist, kui tuli. Nagu nel'labä, lauba või pühabe õhta, ega iga õhta ei peetud. Vahel siiski argibä õhtaka.

Vanasti räägiti videvikul igasugu juttusi tontidest ja kodukäijatest, untidest ja igasugu ennemuistejuttusi.

ERA II 298, 154/5 (4) < Järva-Jaani khk., Võhmuta v., Kaaruka-Tagaküla – Richard Viidalepp < Mart Uuk, 68 (?) a. (1940).

4) Videvikku peeti iga pää. Esti kohe, kui pimedikuks läks, siis oli videvik. Siis tuld üles ei võetud. Räägiti juttusi, ja kis tahtis, see puhkas. Päris vanad inimesed tegid pimedas sukka veel. Kui tuli üles võeti, siis akati kedrama. Neljabä ja laubä oli ikke rohkem, aga oli muul pääval ka.

Neljabä õhta oli änam teeni ja õhta. Siis tegid omale. Küläs ka käidi. Suvel kiikedel ja. Nüid põle änam kiike ega midagi.

Videviku ajal vahel külasse ka mindi. Räägiti vanu jutte.

ERA II 298, 161 (2) < Järva-Jaani khk., Võhmuta v., Karinu as. < Koeru khk. – Richard Viidalepp < Miina Teinbock, 73 a. (1940).

160. Jutustamisest videvikuajal.

Kui mina noor olin, siis ei old lampi, kisti peergu, meestel oli iga õhta peerukiskumine. Meil oli onu kange vanaviisi juttusi reakima. Meil käis siis külapoissa juttusi kuulamas. Peerg põles ahju küljes, raudammas oli keeratud, onu kiskus peergu ja jutustas. Ma õppisin lugemist ja akkasin sukka tegema ja kedrama, siis kogu see õhta aeti juttu, jõuluesised õhtad olid pikad.

ERA II 161, 138/9 (32) < Kadrina khk., Kõnnu v., Vihasoo k. – Rudolf Põldmäe < Maria Odenberg, 78 a. (1937).

161. Mõistatamisest.

1) Ku me lapsed olime, siis ikka mõestatasime. Üks perenaene ütles, et lapsed ei tohi mõestatada, et vanakuri tuleb juure. Et lapsed ükskord mõestatand, et „mõesta, mõesta, misse on“ ja „mõesta, misse on“. Kus korraga vanakuri visand obusejala kõige rauaga uksest läbi tuppa ja üid, et: „Mõesta, mõesta, mis see on!“

ERA II 308, 107 (100) < Keila khk. ja v., Ohtu k. – Kalju Põldvere, oma tähelepanekute järgi (1943).

2) Mõistatused on patt. Ühel õhtal andnud inimesed peres üksteisele mõistatusi. Andnud palju mõistatusi ja arvanud neid. Äkisti pistetud punane käsi aknast sisse ja häääl öölnud: „Mõista, mis see on!“

EÜS XI 239 (2) < Hageri khk., Saku – A. Rebassov < Jüri Russ (1913).

3) Need kolm laube ööd, jõulu-, nääri- ja kolmekuningapääval, on see pruuk vanaste olnud, ja tahetakse praegugid veel üles pidada. Et tuli öö läbi saab toas ülelevel peetud! Siis peavad rahvas ülelevel olema, lugema, laulma ikka k u r j a v a i m u e e m a l t ö r j u m i s e k s, nagu üks vana jutt sest tõendust annab.

Vanal ajal istunud ühes kohas jõululaupääva öösel rahvas ümmer laua ja mõistetanud üheteise vahel mõistatusi, nagu Eestimaal nüüdki veel, kus suitsused ja ilma korstnata toad on ja üle ukse suitsu välja-

minemiseks üks veike auk on. Kui nemad olid mõistetanud, pistnud üks verine käsi sealt ülevalt suitsuaugust sisse ja öölnud ise: „Mõista, mõista, mis see on!“ Sest ajast on rahvas jõulu- ja nääri-laupäeva öösel Jumala sõna enam pruukima akkan.

E 1139 (5) < Risti khk., Nõva – Johan Holts (1891?).

4) Me ütlesime ikki mõisteldused. Mõisteldadi vanasti alati seukse vaikse tööde juures, pühade aeg ja nel'lapäeva õhtadel. Sii mõisteldasid läbiseigi kõik noored ja vanad, kis aga täadis. Kuntsi ei täātu, see olli ajaviiteks ja nägu katsumiseks, kas teine sai üles või ei saanu. Ku üks ütles ja teine üles ei saanu, sis olli juskü üks võit. Minu nooremas lapsepõlves oli mu kodus tavaliseks talveõhtu ajaviiteks mõistatuste andmine, nagu seda nimetati. Isa kodus ühelt pool laelambi kõrval võrku, ema ketras teiselt pool, me lapsed istusime kahe vahel lambi all põrandal ja arutasime mõistatusi, mis vanemad andsid. Kui algas kooliaeg, siis olid õhtuti juba koolitükid vaadata, mõistatamine jäi enamasti pühapäeva õhtuks. Koolist tulles õhtuti me, Kura küla lapsed, tihti mõistatasime kogu tee omavahel ja saime sel teel uusi mõistatusi, mida omalt poolt vanematele üles arvata andsime. Ka isaisa andis meile, lastele, oma külaskäikude ajal sagedasti mõistatusi arvata.

ERA II 207, 715/6 (36) < Häädemeeste khk., Orajõe v. – Marta Mäesalu < Liisa Rääk, 83 a. (1939).

162. Lapsed ja vanad koos aega veetmas.

Ilma küläliseldä mõistsõ pererahvas kah eski viländ lusti lüvvä – niu talsipühi, ku tõmmati uma põhk põrmanda pääle, säääl olli vana mehe ja latsõ, kõik niu suvõl mäe otsahn. Naaru sai nii et hoidku.

H IV 5, 678/9 < Rõuge khk., Haanja v., Sika k. – Jaan Gutves (1894).

Pilt 60. Pereliikmeid kiige juures. Muhumaa, Iga k.

163. Õhtused tööd rehetares.

Mõisas käijat teumeest õhta enam midagi tegeme ei pandud, kui oma hoost söötma-jootma, kellega mõisas tööl käis. Elamine oli reietoas, valgust sai peerust. Peremees ehk kui oli kodune sulane, see kiskus peergu. Üks oli peerusüütamise jäust, pani uue peeru, kui esimine otsa sai ja nuuskas söe otsast ära. Peerg pandi ahju nurga külge kahe kivi prau vahele, kust savi ära oli tautud, ehk sai puu külge selle jäust kõvera keeratud plekk löödud ja naisterahvad ketrasid ümberringi ehk tegid varrastega kampsunid vai sukke ja kindaid.

Iseäranis palju oli siis sukke, kindaid, vöösi ja paelu teha, kui pruut majas oli. Siis anti pulma ajal sukke ja kindaid mehele ja vendadelle, äiale, isamehele ja ka mõne lähemalt sugulaisele. Mehe õed ja ema said rätikuid ja põllesi.

Töö tule ümber kestis hilja ööni. Kui enne mehed ja ka perenaine varemast magama läksid, siis nooremad hakkasid katsuma peigmeheõnne: tehti kaks palli linast ehk ka takkudest ja pisteti põlema. Enne oli teada, kellele need olid määratud. Kui üks tõusis üles, teine ei tõust, siis neist paarimenijaid ei saand, aga kui mõlemad tõusid üles ehk

kumbki ei tõust, siis oli kindlast neilt õigem oodata pulme, ja et vanakurat kulutab seitse paari paslid, enne kui nad paari saavad. Mõnikord pidi ka tuba põlema menema, kui ülevalt kukkus põlev lina- ehk taku- tort kas koondla vai ahju ette, kus oli mitmesugust kolu, nägu ahju- hark, ahjuroop, kassihark, peerulõmmud ja muud.

Ka oli mõnes kohas ühe sambaga süng ahju ees nurgas. Seina sisse oli kolm auku puuritud, sinna löödi aluspuude otsad sisse ja ühe nurka pandi sammas. Seal oldi külleli, kui teised tööd tegid. Kas peremees vai mõisas käija teumees vaatasid teiste tööd ja ajasivad juttu ehk rääkisivad vanaviisi juttusi. Kuni tulid esimesed lambid.

ERA II 283, 102/4 (14) < Tallinn < Virumaa – Gustav Johann Kallus (1940).

164. Ühised tööõhtud.

1) Om naisterahva keträmine talos, kui naine omma lango oma jõvvuga är ei jõvva kedräda: „Tule mulle subrätkah.“ Peetas üks talvistepühipäastu aol. Perenaene kuts külänaisi ja tütrekka. Ku inemise kaugõh eläse, siis lask pernaane voki hobõsõga är tuvva, ligimätse inemise võtva esi oma voki üteh. Mõnikõrd tule kunni 20 vokki kokko. Naise ja tütreku istusõ üü otsa üleväh, mõnõ, kes keträmä inämb ei mahu, tegevä kuutslit ja säädvä linno kõrda. Perenaine and sõõgi: tsäid, silku, peenembät piirakat. Kolm kõrda süvväs: kui tuleva, kesküü aigu, ja hummogu inne är minemist. Päävä tullõh peät jälle egäüts umah kotoh olõma.

H, R 9, 136 < Setu, Helbi k. – Jakob Hurt < Miko Ode (1903).

2) Mu esa kõneles seda, et naise käinuva kokku, seal laulnuva ja kedranuva. Nooremba rohkem. Too oli üts „seltskondlik olek“, see õhtu (rahvapärast nimetust jutustaja ei tea). Rohkemb nellabäõdaguti. Talutaredes muidugi, kambrid siis es ole veel. See oli üle 80 a. tagasi. Poisi ka – no mõne ikke käisiva.

ERA II 298, 331 (5) < Puhja khk., Konguta v., Soova k. – Richard Viidalepp < Mait Mälk, s. 1859 (1940).

3) Peale jõulu paastumaarjapäevani käidi koos käsitööd tegemas. Koos käisid tüdrukud alates umbes 15 a., ja nooremad naised. Koos käidi neljapäeva õhtuti ja „kasu“-pühade õhtutel. Kooskäimised toimusid pere-perelt, igas peres, kus oli osavõtjaid, oldi üks õhtu, järgmisel korral mindi teise perre. Tööks oli vardakudumine või heegeldamine. Valgustus oli selle poolt, kus parajasti koos oldi. Vahest tulid sinna ka poisid kaarte mängima, eriti siis, kui selles peres ka poisse oli. Lõbustuseks lauldi. Tantsu ei olnud. Niisuguseid tööõhtuid korraldati viimati enne käesolevat sõda. Nüüd takistab seda valgustusainete puudus. See komme oli ainult Murruste külas, mujal ei olnud. Harilikult oli tüdrukuid-naisi koos kümnekond. Nendel tööõhtutel erilist nime ei tea olevat.

ERA II 306, 222/3 (48) < Tõstamaa khk., Seliste v., Murruste k. – Theodor Saar < Jaak Kasela, 66 a., Miina Kasela, 56 a. (1943).

4) Vanasti käinud Marksa külas noored koos võrku kudumas. Igaühel olnud oma võrguark kaasas. Võrku kootud võidu, mida nimetatud „korelemine“. Kes kõige enne korra täis sai, see võis mahajäänuid karvustada. Kõige laisem kuduja võetud õhtul koju minnes ühe poolt selga, kuna teised kantavat rusikatega tagunud. Ruttu kootakse võrku: „Vileluiku, vileluiku!“ Pikkamisi ühe sõlmega kootakse: „Silgat-soh! silgat-soh!“

ERA II 306, 406/7 (2) < Tõstamaa khk., Seliste v. vndk. – Theodor Saar < Mari Johanson, u. 65 a. (1943).

5) Suletalgud. Noored enamasti käivad koos, kakuvad sulgi. Mõnes kohtas 7–80 inimest koos, ei tehta patjagi valmis! – Pühapäevaõhtuti. Lõunast minnakse. Üks tuleb varem, teine hiljem. Pärast tulevad poisid sinna pilliga, siis tantsitakse. On ka suvel olnud. Vahel päris tihti. Midagi antakse ikka – ponksi, võileiba, õlut.

ERA II 195, 209/10 (3) < Varbla khk., Saulepi v., Helmküla – Richard Viidalepp < Mari Puskar, 86 a. (1936).

Pilt 61. Võrgupaikaja. Kuusalu, Kolga
rand.

165. Kildsanna pidamine.

Peräst märdi- ja kadripäivä viidi ande ütte sanna kokku. Naise teivä säääl süüke ja sis tulliva mehe ka. Süüdi ja juudi, mängiti pilli ja lauleti. Vili, mes sandele anti, müidi ärä ja osteti selle raha iist viina. Sii pidu olli sis kildsanna pidamine. Peeti õdagu, ku kõigil olli aiga.

Puhjan ütten paegan peetu kildsanna. Õpetaja lännu kah kaema, et mes nä teevä. Susanu rennimulgust käe sisse ja ütelnü: „Ange mulle kah!“ Nemä sehen saanuva aru, et õpetaja, ja pannuva käksi ütten kuuma leemega õpetajale peo pääle. Õpetaja lännu minemä ja ütelnü tõesel pühapäeväl kantslest: „Sedä ma üttele, et kildsanna pidu ja käkätsi tegu piäb ärä jäämä!“

Rannus endise Tamme valla osas oli kildsanna pidamine väga üldine veel läinud sajandi keskpaiku. A. T. ema kõnelnud mitu korda, et siis, kui ta Uniküla Tupa talus teeninud, ei ole kunagi saanud kildsannas käia. Perenaine olnud kuri ja ei ole lubanud seltskondlikust elust osa võtta. A. T. noorpõlves ei ole kildsanna enam peetud.

ERA II 298, 369/70 < Rannu khk. ja v., Uniküla – Herbert Tampere < Ann Tampere, s. 1868 (1939).

166. Noorte kooskäimised.

1) Äripäeva õhtati käidi jälle, noored inimesed, üksühe juures ehal. Tüdrükud võtsid töö kaasa: kes voki selga, kes pitsiheegelduse, kes väljaõmblust, ja videviku ajal mindi ühte peresse kokku, kus rohkem noori inimesi. Iga õhta ei käidud. Paar korda nädalas mindi, siis teistel õhtatel kodus heideti jälle varem magama ja puhati sellest väsimusest, mis ehalkäimine tegi. Esteks tehti hoolega tööd ja juttu ja nalja oli vähe, sest pere vanemad inimesed istusid oma tööga ka ehaliste hulgas, niisama lapsed. Kella 10 paiku läksivad vanad ja lapsed magama, siis algas lõbus olemine. Selle aja pääle tulid ka poisid sinna. Küll nad juba teadsivad, kus tüdrükud ehalistena koos, kas mõnel oma pruut ütles, et tule vasta, vai tüdrükud niisamagi

kutsusivad. Küll siis räägiti naljalugusid. Poisid vahest akkasid lorama ka. Tüdrukud laulsid ja naljatasid, ise tegid ikka tööd. Poisid jälle kiu-
sasid, ei taht lasta tööd teha – sasisid koonlad ja ajasid pitsitegijatel
lõngakerad sassi ja põrandat mööda laiali.

Peretütardel või ka teenijatel oli tihti kartulipann ahjus või küpse-
kaalikaid või -kartuleid ahjus tuhas. Siis söödi neid ühiselt, lauda kat-
mata, määrati üksteisel silmi tahmaga ja tehti kõiksugu janti. Kellu
ühe-kahe ajal akkas mõni kodu sättima. Kes õhtast oli unine ja töö
juurde tukkuma jäi, sellele tehti sada imet. Poisid panid pierupilpad
vokirattasse ja pistsid takud põlema – torkisid igamoodi. Niisugusi
natuke narrikaid tüdrikuid oli ikke hulgas, kelle kulul tehti nalja.

Poisid olid peretütarde vasta hoopis viisakamad kui teenijatüdru-
kute vasta. Oli muidugi ka neid teenijaid, kellest poisid lugu pidasivad,
aga tihti juhtus, et teenimas olid napakad ja kuulmatad ja unised.
Miski vahet selles ei tehtud, et ehale oleks ükski peretütred kõlband.
Vahest mindi ka sinna talu, kus ei oldki muud noort tüdrikut kui
teenija.

Mõnikord oli kooki tehtud ja siapekki pannil sulatatud. Siis ehali-
sed kastsid kooki rasva sisse ja sõivad. Söömise moodi oli üldiselt
vähe. Enamasti istuti niisama, tehti tööd. Pääle südaööd, nii kella 1–2
ajal mindi laiali. Poisid läksid siis koju saatma.

Nüüd hilisemal ajal öeldakse „ehale minema“, siis kui minnakse
„tädiranda“, s.o tüdrukute juurde magama. Poisid laupäe õhtate
kogunevad salka ja lähevad külasse, tüdrukute magamiskohtade otsi-
misele. Suve ajal muidugi, kui magatakse aitades ja lakkades. Siis,
kes oma leiab, see selle juurde jääb. Vastu hommikut on külavahe
vaikne: kes leidis sooja pesa, jäi sinna „ankru“, kes ei, see läks koju. Oli
ikka mõni nisuke nohik vanapoiss, keda keegi ei tahtnud. Tarakuses
oli see va Sarapuu Jaan. Käis ikka aita tahtmas ja kõbistas aidaukse
taga ikka krõõps ja krõõps, siis igaüks teadis, et juba Jaan krõõbib ja
keegi ei lasknud sisse. Rääkimise juures ta järjest „rüüpas“ ja oli naeru-
väärne. Ei saand teine siitkandist naistki, läks ja tõi Varesmetsast
omale sugulase naiseks.

Poiste „ehalkäimist“ on praegugi veel siin-seal, aga tüdrukud ei käi
enam tööga ehale. Ennemalt oli see sügisel ja talvel pikkade õhtate ajal,

nüüd minnakse vahel niisama muidu videvikuajal teise pere noortega nalja tegema. Kes nüüd õhtati tahabki enam nii väga tööd teha; heidetakse varem magama ja hommikuti ei tõusta ka sugugi kella 4-5 ajal nagu vanasti.

Meestel oli metsaveos käimine, „promislas“, nagu nüüdki, sellepärast tõusid kellu kahe-kolme ajal hobusid söötma ja ajasid naised süia tegema. Oli tuline kiire söögiga õigeks ajaks valmis saada, sest muidu võta sõimata. Vedajatel oli kaugemale sõita, üheskoos läksivad mitme pere hobused – kes siis söögi pärast tahtis teistest maha jääda. Minki kasvõi söömatagi, pisteti leivapala kotti või tasku. Õhtuti tuldi rõõmsa tujuga. Hulk mehi ja külm sõita, pidi hädaga „külmarohtu“ võtma.

ERA II 279, 220/5 (20) < Iisaku khk., Mäetaguse v., Atsalama k. – Armilda Männiste < Hilda Alaküla, 47 a. (1940).

2) Subrikus käimine. Vanasti olid talu saunades vabadikud, nende juures käidi „subrikus“, s.o käidi koos tantsimas ja mängimas. Iga talu subrikul oli oma nimi. Täituru subrik, Rähnu subrik, Kanajala subrik jne. Kõige vanemal ajal, mida vähe veel mäletatakse, mängiti niisugusel tantsuõhtul torupilli (ka kiigel), hiljem suupilli ja harmoonikut. Tantsiti ja mängiti, kuni keegi hüüdis: „Subrik hukas!“ Kustutati tuli ära ja hakati suditama: visati vett ehk pritsiti vett subrikuliste peale. Peerg põles peerujala küljes, mõni vanamees kiskus lõmmust peergu. Nii peeti subrikut mõnikord kuni hommikuvalgeni. Suvel tantsiti ja mängiti ka väljas, kuskil nõmme peal, mäel jne.

E 57023 (27) < Iisaku khk., Tudulinna – Marta Blum.

3) Subrikuid pieti siin Pagaris paar aastat tagasi iga pühapäe õhta sügise ja talvel. Suvel ja kevade käidi metsas kiigel, seda ei üeldud subrik. Pühape õhtapoole kogusivad tüdrikud ja poisid kuhugi peresse kokku, kus õli rohkem noori inimesi peres ja kus ei õld nii usklikud inimesed, et keelaks lõbu ja tantsu. Üks tuba tehti kaunis tühjaks, lauad, voodid unniku vai välja, kapid nurka, pengid seina ääri mööda ringi. Ärmoonikumees oli see märguandja, kes külavahel pilli tõmbas ja tema juure kogunes siis tulijate kamp, enamasti poisid.

Tüdrukud ruttasid ka mitmekeste troppis subrikumaja poole. Mõned hilisemad lehkisid üksi pualjuastes menna. Tuli ikke kaugelt ja kaugelt kokko, mitmest küllast mõnikord.

Subrikul läks tants lahti. Pillimies istus kuskile nurga puale laua ääre. Kes ei tantsind, need õlid kobaras tema ümber, teised istusid seina ääri müeda ja kui tants algas, siis igaüks rabas oma, ehk keda tahtis võtta. Vahest tehti ringimängu. Mõni tüdruk ja poiss oli kange laulma, siis need said rohkem tantsida, ühtepuhku keerlesid keskel. Tagatua ukse pääl vahtisivad subrikupere vanemad inimesed ja mõned naabrieided. Tantsijad käisid vahepääl õues jahutamasa, läksid tüdrukud ies, poisid ruttu-ruttu järele. Mürasivad ja tüdrukud kilkasivad poiste kaes, kuni külm akkas. Mõni paar kaduski kuhugi.

Kui tantsust väsiti, siis tehti m ä n g u s i. Ringimängu, pikka nina, numbri-, oma paariga rahul ja teisi mängusi, kus tuli panti lunastata. Kõige viimane pant tuli ikke lunastata „silla tegemisega“. Siis saivad kõik subrikulised ulka kutsutud ja kõige nohikumadki said sedamuadi musu. Mõni, kes tantsida ei mõistand, ajas tantsu ajal „servi pääle“ – käis ümber tantsijate ja ajas ikke üht jalga ies. Poistel õli ikke enamasti veike „kilk peas“, siis tehti mitmesugust nalja. Suuremalt jaolt võtsid poisid tüdrukuid tantsima, aga tihti õikas pillimies ka „ekstra“, siis pidid tüdrukud võtma minema, kes keda omale tahtis. Juhtus tihti, et mitu tüdrukut läksid üht poissi võtma, siis oli rabamist ja jagamist, kes sai, kes jäi ilma.

Pääle keskööd akkas subrik lahkuma. Pillimies tõmbas lõpuks marssi ja siis teas igaüks, et oma riided kiirest välja õtsis. Need õlid kõik unnikus kuskil voodis. Tüdrukud kippusid ikke vahel varem ära, siis poisid peitsivad nende riided kuskile ära. Õli õtsimist ja saga, mõni ei saand enne menema kui kõik juba ära läinud, siis toodi välja. Kodumenek oli troppides: pillimees läks mänguga, poisid laulsid ja hõiskasid kaasa. Tüdrukud niisama kilasid ja naersid. Paariviisi läksid ka mitmed: poisid läksid oma pruutisi saatma ja jäid vahest ommikuni pruudi juurde ehale. Enne kui pillimies ja subrikulised laiali läksid, tehti kindlast, kus majas tuleva püha õhta subrik saab. Enamasti pidid mõne teise pere noored omale laskma subriku teha, aga mõni pere oli ka, kus alati peeti ja kus keegi ei keeland. Siis jäi subrikuliste eneste

ooleks teada anda ligidale ja kaugele, kus subrik saab ja kes säääl on pillimehest ja kes subrikulised. Vahest juhtus, et ei lastud ühte ega teise peresse subrikulisi sisse prahti tegema, siis ulkusivad troppis ühest kõhast teise ja sinna see öö kuluski, kuni laiali mendi.

ERA II 279, 189/93 (8) < Iisaku khk., Mäetaguse v., Pagari as. – Armilda Männiste < Leena Saareväli, 73 a. (1940).

4) Subrikuid vist ei öldki, kui mina nuar ölin, siis käidi talgudel ja mardi- ja kadrisandist. Subrikud akkasivad, kui Võhmale sain mehele. Elasime Kolo Antoni krundi pääl. Siis mendi ikke Ambale subriku. Jua nädäl ötsa tüdrikud, kui kokko said, rääkisivad subrikust: sellest, mis tuleb ja mis läks. Et kes kenega tantsis ja kes keda kodo saatas. Naised ja nuared naisemehed ka käisiväd. Tüdrikud ölid vahest kandlemängijast, kui tōist pillimiest ei öld. Mitmed tüdrikud mängisivad kannelt ja Amba omad tōmbasivad pilligi.

Pühape öhta öli subriku-menek ninda kellu 6–7 paiku. Rajakülast tulivad Savesti omad siie, siis viel Uhakverest Viitalt ja Kalaisi omad – igalpalu pali nuari inimesi. Kampas läksime. Pillimies öli ka ulgas, sie tōmbas pilli, ärmooniku muidugi. Poisid oidasivad omakeske, tüdrikud jälle isepäinis rohkem. Mõned, kellel öli öhtane toimetus iljem teha, nagu lüpseda, jäid maha ja tulid pera järele. Poisid öiskasivad, pill mängis, siis kõik külad kaikusivad ja igäüks tiadas, et Amba subrikulised lähevad. Tarakuse omad ölid jua enne säääl, neil ligemb, mõned tulid järele iljem. Amba suur tuba öli puhtast tehtud, vuaded tahatuppa tassitud, lauad ja pengid seinäääri müede. Kõhe ölid Amba poisid ja tüdrikud vastas riidest lahti võttamas. Riided viedi tahatuppa. Poisid ja tüdrikud istusivad seinä ääres penkide pääl, niikaua kui pillimies pani pilli üürgama, siis läks t a n t s lahti. Tantsiti polkat ja valtseri ja lasti virumageda. Vahest jälle kaerajaani ja krakovjaaki – kes neid tantsusi enam mälestab. Polkat, kui vahel akkasivad võidu laskema, siis kõhe mitu tundi järsku – viimast jäi üks paar ikke põrandale – tōised väsisid, sie öli siis võidumies.

Tagatuba öli pime ja poisid tassisid sinna tüdrikuid vuadi. Säääl pikutasivad ja getivad kosjakaupa.

Ku juba märgati, et mõni tüdruk akkas kodo sättima, kas õtsis oma riideid unnikust vai, siis kõhe tõised tüdrukud ka oma riideid õtsima. Poisid jälle püüdesivad neid kinni, ei last tuast välja ja peitasivad riided ärä. Küll õli siis kilkamist! Mõni akkas kõhe nuttama, kui tõised menema said ja tämale riideid kätte ei annetud. Esimise kõrraga ei mennedki ikke menema, niisama tegivad, et siis saab nalja ja rebimist. Akkasivad jälle tantsima ja mängusi mängima. Mängiti pandimängusi ja ringmängu. Pillimies sai nii ka kaasa mängida, tämä väsis pillitõmbamisest.

Lehtse Ruuben, vanapoiss, tiris Vahtra Manni pimedat tuppa, sää kiskus vuade ja piigistas omale jalgade vahele ja ajas kiele Mannile suhu. Mann nuttas ja kutsus appi. Meie Oro Leenaga läksime ja akkasime urjutama, siis lasi lapsukese lahti. Nuur lapsuke ja va kole vanapoiss.

Kella üheteiskümme ja kaheteiskümme paiku lõpeteti subrik, kui majas õli vanu inimesi ja veikesi lapsi. Vahel keostas ka ühe-kaheni. Tüdrukud akkasivad üksühe võidu riide kiirustama, siis poisid ka järele ja ninda nad kadusivad. Pillimies läks enamiste poiste salgaga: mängis pilli ja poisid laulasivad ja õiskasivad kaasa. Kui peredest müeda mendi, siis õiskati, nii et maja kaikus, et kõik pidivad kuulma. Paljud läksivad paarideviisi, igal poisil oli ikke pruut ka vai mendi niisama ükspuha keda saatama. Enne kui subrik lõppes, räägiti kokku, kus tõine pühä subrik saab. Tüdrukud kutsusid ükstõist, et tule siis meie kaut läbi, ärä sa mitte tulemata jää.

Nädalapäivääd räägiti ja arutati isekeskis subriku asja ja uadati jälle uut pühapäivä. Vanemad mehed ka vahest käisivad, siis nied kas mängisivad kaarti vai, kes pilli ehk kannelt mõistas mängida, sie seda.

T ü e d e i t e h t u d küll miskisugust. Vahest subrikulised – mõned kueremad poisid – läksid sahvri ja võttasivad, kui õli miski valmis, amba ja tulivad tantsijate ulka. Tegivad niisama nalja. Vahest õlivad vintis ka.

ERA II 279, 203/8 (6) < Jõhvi khk., Illuka v. vndk. < Liiva k. – Armilda Männiste < Miili Paist, 66 a. (1940).

5) Noorrahvas sai kokku ehalkäimistel, kiigekäimistel, kiriku- ja kõrtsiteel ning pulmades jne.

Mehed tavaliselt juba sügisel varakult olid kalastamas Peipsil ja sel puhul tüdrukud kutsusid omale külast teisi ööseks nn. e h a l e. Ehale tulejad võtsid kaasa mitmesuguseid näputöid jne., et jutu kõrval ka midagi omale väimevakka soetada ja teiseks ei olnud mitte viisiks laiselda, vaid ennast võimalikult töökana näidata, sest soovinaisi oli ka neil puhkudel liikumas ja nägemas. Nii ehal olles kuduti võrku. Keegi Kalmaküla Preveniku Kuti naine olevat öösel kuuvalgel kudunud hästi nobedalt võrku. Heegeldati pitsi, ketrati, kuduti kangast, tehti sukka või kinnast. Avinurmikud on teinud ka puutööd.

Ehalistele tulid poisid nii umbes kell 11 öösel. Siis töötgemine sai nende poolt segatud, läks üldiseks „mäsuks lahti“.

ERA II 135, 141/2 (1) < Torma khk., Lohusuu v., Kalma k. – Meinhard Särg < Johan Särg, s. 1849 (1937).

167. Õhtuste tubaste tööde lõpetamisest.

Tuhka Tuss-Täss. Osavõtjaid piiramata arvul, lapsed ja vanad. Mängiti vanemal ajal t u h k a p ä e v a õ h t u l. Keegi kinnitas päti, kasuka või muu sarnase riide kepi külge ja käis siis sellega mööda tuba ja laulis ise: „Tuss-Täss, toast välja, vii pärastpäeva töö välja!“ See tähendas siis seda, et pärast tuhkapäeva ei tohtinud enam õhtuti tuld süüdata. Nüüd on see komme ammu kadunud.

ERA II 93, 236 (1a) < Emmaste khk. ja v., Viiri k. – Aino Õispuu (1935).

168. Noorte tutvumisest.

Avalisi seltskondasid ei tea keegi vanalrahval olnud olema. Siiski käidud, kui aeg lubas, kokku n e l j a p ä e v a õ h t u t pidamas. Nii ka vainutel kiige pääl, jaaniõhtul jaanitulel, vastlaõhtul liugu laskmas, mardi- ja kadriõhtutel „santa tegemas“. Nooredele inimestele ei olnud

neist arvikutest kokku käimistest veel mitte küllalt, vaid nõuti rohkem, ja enam omasoodlist – südamlisemat.

Agas kuidas võisid nad seda täita? Neiud olivad ometi nii häbelikud, et ainult varjatud nägudega peiudele vastu julgesivad minna, ehk kui hädapärast kõnelema pidivad, siis pöörati selg, ja peiudele oli ainult seljatagant neiuga kõnelda. Ei või just ütelda, et niisugune häbenemine argtusest, veel vähem kõlvatumast südamest oleks tulnud; palju enam peeti häbenemist süütause ja südame puhtuse märgiks, pääle selle veel viisakaks kombeks. Vana aja arvamine oli siis, et nooremad piavad endid häbenema ega tohtind mitte avaliselt ega ilma nähes üksteisega ligemalt tegemist teha, kui rahva naeru alla ei taha sattuda. Ülemal nimetatud õhtutel tuldi küll kokku, aga nalja tegivad nad igaüks suguvahet pidades omasoodu. – Kes vahet ei pidanud, seda arvati „ülekäte“ läinuks.

Niisugusest arvamisest ja sugude loomulisest kokkusaamise paratamata püüdest järgnes üks kolmas pruuk: poiste öökõndimine, või „tüdrukute otsimine“. Teati küll, et nii käiakse, aga seda ei peetud poolegi häbiks; see sündis ilma kellegi nägimata. Siiski saadeti palumata võerad sagedasti minema, kui mõni vanem inimene pääle juhtus. Õitsetulel, laudil, kõlgusis jne. oli muidugi vabadus piiramata. Mis oli aga selle „öökõndimise“ siht ja mida säääl tehti? Pääliskaudu ja haritud seisukohalt vaadata, võiks selle kombele kõlvatuma tähenduse anda, aga ligemalt ja talurahva selleaegse hariduse järgist vaadates, tekib teine tundmus ja vanaaegse noorerahva öösine läbikäimine kerkib lugupidamisesse.

Asi selgub kohe, kui läbi vaadata mõistetakse, kuidas käidi ja kes käisivad; kelle juures käidi ja mis säääl tehti? Laupäeva õhtul mindi kahe-kolmekesi ilma vanarahva märkamata välja. Mindud kohal oldi tasa ja igasse muusse asjasse puutumata, et käimisest kuidagi tülinat ega pahandust ei oleks. Üksinda käijatele, kelle kohta kasinuse usaldus puuduline näis olevat, andsivad teised „naha pääle“. Poissi, kellel sohinaene juba oli, seda ei peetud puhtaks ega leidnud ta vähematki sallimist neiude poolt; niisama ka tundmata võeras. Kes siis käia tahtis ja tohtis, pidi kõiget puhta südamega olema. Sedasama vaadati ka nendest, kelle juurde mindi. Sohinaese juures, ehk muidu teatud

liiderliku tüdruku juures käimine peeti kõige suuremaks häbiks; need olivad täitsa põlatud. Peale selle võis läbikäimine ainult täisealiste vahel sündida: leerimata tüdruku juures käijal öeldi pää paljaks minevat. Abi selle vastu võinud ainult siis veel saada, kui oma mütsi seltsamal päeval veel kolmel korral ära saab vahetada. Nii naereti ka seda, kellel tule ääres suits pääle käis, et oled noore lapse juures käinud ja nüüd suits kiusab. Kes aga juba noore päivist keskeasse oli jõudnud, kaotas sellega ka öösise läbikäimise õiguse. Naereti, et noorele tekkida vanast mullahais külgi. Läbikäijate seas ei saanud hulgatesti kaisutamine, segamini aelemine jne. kuidagi maad võtta. Paljast neiu ihu katsuma, tegevat poisi käed külma vastu hellaks. Nii naereti seda tegu igauhele süüks, kes käekülmetamise üle kaebas. [- - -]

H II 55, 669/71 (5) < Suure-Jaani khk. – A. Johannson (1896).

169. Noormees mõtleb neidudele.

1) Oleks mul aga unessa ööldud,
tukkudessa teada toodud:
kus need neidised magavad,
punapõsed puperdavad,
sinisääred siperdavad?

Pugeksin läbi puraski augu,
ujuksin läbi uherdi augu
nelja neidise vahele,
viie virve kaenalusse,
kuie kulla keskeelle!
Seal oleks hea elada,
seal oleks luba lusti lüia,
luba lustiste elada!

H II 18, 175/6 (4) < Põide khk. – Johann Trull (1888).

2) Oot, oot, oot, oot homme õhtu,
las aga tulla lauba õhtu,

siis tuleb kallis kauba õhtu,
noorde meeste nooda õhtu,
tütarlaste laada õhtu.

H III 18, 170 < Tallinn < Hanila khk. – Priidik Einbluth (1894).

170. Kombeid ja ennustusi tähtpäevadel.

1) Vastlaõhtul, kui seajalad söödud, siis akati konte pööningale viima. Tüdrise koti sisse pandi üks kont ja sedasi keidi ükshaaval viimas, kott pidi veel ammaste vahel olema. Iga kord, kui kondi sai ära viind, sai klaas õlut. Äi kõiki saa üles, pool tepsu jähi ikke maha.

ERA II 254, 6 (61) < Käina khk. ja v., Nõmme k. – Enda Ennist < Liisu Tammeveski, s. 1892 (1939).

2) Kes tahab teada saada, kelle tema tuttav poiss või tüdruk oma abikaasaks saab, peab ilma selle tuttava teadmata andres epäeva õhtal tema süngi alla asetama kausi veega, millel on kõrs purdeks peal. Hommikul küsigu ta tuttava käest järele, keda ta nägi unes üle silla minevat – see ongi tema tuttava tulevane abikaasa.

E 81517/8 (25) < Tarvastu khk., Uue-Suislepa v. – Feliks Oinas < Doora Senkson, 75 a. (1932).

3) Jõulul õlgede viskamine on ka hilja aja eest mitmel pool rahva hulgas pruugitav olnud, ja ka väga moes ning peeti ka seaduslikukski asjaks! Hakkas jõudma jõulunädal kätte, siis oli mitmes jauskonnas ja peaaegu ülepea terve Eestimaa noortel poisikestel sirgete õlgede valmistamine. Nõnda, kudas see meil ammuigi tuttav on, ja selgeste teada, et selleaegsed eesti rahvas veel suitsumajades elasivad, mis suuremalt osalt ilma puupõrandateta olivad ja keige rohkem sauest põrandatega. Siis saivad suured kimbud õlgi tubadesse kantud ja üle põranda igale poole lademid maha tehtud, mille pääl siis noored ja vanad tantsisivad, käisivad ja keiksugusid muud tükka tegivad. Ja kui lustipidamiste ajad mööda olivad, olivad õlelademed ka magamise

asemeteks. Jõudis jõululaupäev kätte, siis toodi sirged rukki vilja kõrred kubudena tuppa, siis istus teenijatüdruk ja sulane ja muud teised majas elajatest noortest meestest ehk tüdrukutest lademetele maha, ja hakkas kingseppade punumine peale.

Kingsepad saivad järgmisel viisil pununud. Kolm õlesidet sai tehtud, ja siis ühed otsad kokku seotud. Kui juba valmis oli nii palju kingsepaid seotud, et arvati küll olevat, siis saivad nad kolme jala päälle seisma säätud. Siis võtsivad teenija Liisa ja peretütar Tiiu kepid kätte ja astusivad iga kingsepa ette ja küsisivad: „Kas pastlad õmmeldud?“ Muidugi oli ikka tumma kingsepa vastus: „Ei ole.“ Siis lõi küsija kepi otsaga trahviks kingsepa silm peast ära, ja kingsepp pidi oma laiskuse perast pimedaks saama.

Kui sest mängust küll sai, siis hakkas rukki-istutamine peale. Selleks sai sirged õlekõrred õlgede hulgast välja valitud ja tüvid üles ja latvad allapoole kätte võetud, ja siis otsekohe tüvid ülespoole lakke riputud. Arvaste pandud laepalkide vahedele jäävad mitmed kõrred kinni ja otsegu latvad allapoole kasvama. Need saivad kasvajaks viljaks nimetud, ja kel keige rohkem kasvajaid viljasid oli, see oli siis rõõmus selle üle, sest temal pidi sel aastal igaks asjaks suur edu olema.

Aga kingseppade tähendusest oli väga vähä teada nüüdsel ajal, sest nende tegijategi ajal ei teadnud ise tegijad, mis õiete tema tähendas ja põhi olla võis. Aga nii palju on seda veel vanemate inimeste käest kuulda, et küsimine ja küsimise peale vastuse andmine peab igaleühele meelde tuletama, et iga aja toimetaja ja töötegija ei pea mitte niikui kingsep pastlategemisega valmis ei olnud saanud, tegema ja toimetama, vaid nii teha püüdma, et mitte niikui kingsep hooletuse läbi oma silma ei saaks kautama.

E 17422/4 (2) < Kroonlinna < Vaivara khk. – D. F. Roosipuu (1895).

4) Kes uuel aastal tahab tulevikku näha, läheb läbi olviaugu vahtima, aga ta ei tohi mitte oma kaela ühele ega tõisele poole käända, olgu tal mihukesed tahes virastused näha.

Nii lähnud üks mees ühel uuelaastal vahtima, seal kuulnud ta, et tema kõrval justkui einakoormat veetakse. Ta vaadanud ruttu sinna poole ja nähnud, et üks rott ühte suurt einakoormat mööda seina üles

vedanud! Aga selle mehe kael jäänud igavesti nii kõveraks kui ta vaatamise aeg olnud. – Sellepärast: kes läheb vahtima, hoidku pea õigest, ehk ärgu vaadaku mitte kõrvale.

H II 29, 600 (9) < Tartu-Maarja khk. – H. Uus (1890).

5) V a n a - a a s t a ö ö tähendus. Vanemate inimeste keskes liigub veel tänapäev jutt vana-aasta ööst, et vana-aasta ööl pidada väga suur tähendus terve aasta peale olema, ja on mitmed vanad tähenduse uskujad tõega kinnitanud, et see t õ e s t e t õ s i pidada olema. Tuleb viimane vana-aasta nädal kätte, siis hakkavad tähenduste uurijad esmaspäevast peale ja saavad kuni viimase vana-aasta päeva ehk uue aasta laupäevani alati hoolega mures olla, et igast nädalapäevast tähendust tähele panna.

Vana-aasta viimsest ööst aga räägib vanarahvas järgmisel viisil suurt tähendust. On vana-aasta öö selge ja õite palju taevas tähtes, siis pidada sel aastal keik loomade ja inimeste sugu, kes sel aastal sünnib, väga rohke ja väga terased olema. Aga kui vana-aasta öö segane, ja pilves, ilma tähtedeta taevas on, peab sel aastal sündind sugu väga vähane ja lollid olema. On taevas tähes, ja on muidu udune, siis saab selle aastal sündija sugu arv suur olema, aga mitte väga terased, sest üksi keige paremaks loetakse selget ja hästi tähes ööd. Selle kohta ütelda, kas see jutt õige on ehk vale ja tühi vana rahva lori, ei ütle mina mitte sugugi. Palun iga lugejat, kes selle üle vastust tahab nõuda, otsigu ise omale kohast vastust, mille üle ta tõeste rahul olla soovib.

E 17428/9 (5) < Kroonlinna < Vaivara khk. – D. F. Roosipuu (1895).

6) Majavaim. U u e a a s t a ö ö l toatüdruk soovinud teada, kes on ta tulevane. Katnud laua kahele ja palunud majavaimu, et see näitaks ta tulevast. Ilmunud peen härra. Söödud, istunud lauas, tüdruk langedanud noa. Härra tahtnud üles tõsta, aga tüdruk olnud virgem. Laua all näinud võõra jalgade asemel h o b u s e k a p j u , hüüdnud: „Püha Isa! Ei ma sellist meest enesele taha!“ Mees kadunud, jättes järele sinist suitsu.

E 81540/1 (1) < Äksi khk. – Helvi Kullam < Marie Ats (1932).

171. Virk tüdruk saab laisale poisile.

1) Virk tüdruk on laesa poisile luodud. Kui Jeesus mua piäl käies laesa poisi käest tied küsinud, näedänd temä jalaga tied ja ei ole isi üleski tõusnd, aga Jeesus küsind virga tüdreku käest kua, kis leibä kastnd. Sie juosnd levase kätegä ja näedänd tied. Päräst küsind jüngrid Jeesuse käest, kellele sie virk tüdruk suab ja suand vastuseks, et ta selle laesa poisile suab ja sestsudadik jäänud sedäviisi, et virk tüdruk laesa poisile suab.

H III 7, 639/40 (79) < Kolga-Jaani khk. – Mats Kaur (1889).

2) Jeesus ja Peetrus olive lännu katekesi. Üits mees ollu pikäli puu all mahan. Jeesus küsünü teed, mees es ole viitsin maast üles tulla, näüten jalage. Jeesus ja Peetrus lännu edesi, ollu üits naine tee veeren, küsünü selle käest, see õpanu ja näüten ilusti ära, kust pidanu mineme. Sis Peetrus ütelnü: „Mis me tal anname selle eest?“ Jeesus ütelnü: „Anname tal see laisk mees säält puu alt.“

Sellepärast olevetki nõnda alati, et tulitsel naisel olevet iki laisk mees.

ERA II 142, 63/4 (249) < Karksi khk. ja as. – Mari Sarv < Ann Tomson, 61 a. (1936).

172. Tuba küsib luuda.

Neli oli neidu peressa,
viis oli noorta noorikuida.
Tuba luudada küsiksi,
ahi halguda haluksi,
pada vetta palveleksi,
kibu aga nutab nuustikuta.
Tuba oli põlvini põhku täis,
sasi oli sääreluini.
Kerbud kõnnsid, kõrred suus,
täid läksid nurka, pakud jalas,

igas tunnis tõmbasivad,
tunni taga hammustasid.

Meil oli üksi, maksis kaks,
seisis seitsme eesta,
kannab kümmema kübara,
üheksa hame hoidija.
Loos olid tal lusikavarred,
pügalas olid piimapütid,
liivaraasud raamatussa.

EÜS V 897 (162) < Simuna khk., Avanduse v., Rohu k. – Hans Siimer ja
Voldemar Rosenstrauch < Luise Mumme, 35 a. (1908).

173. Vanasõnu laiskusest.

Laiskus ja nälg on ühe ema lapsed. (Otepää)

Virgal vahib nälg akna tagan, aga laisal ukse tagan. (Otepää)

Rühkjäl õks rüüd, haardjal hamõh, magahajal olõ-õi midagi. (Setu)

Tegija saab tera, magaja ei saa maikugi. (Nõo)

Maga öösel, tööta päeval. (Viljandi)

Laisk läheb kanadega magama, tõuseb sigadega üles; usin läheb
sigadega magama, tõuseb kanadega üles. (Türi)

See viis hävitab talu, kus õhtal virgad ja hommikul laisad ollakse.
(Kuusalu)

Ku varra üles tult, süüt leevä är', ku makat kavva, makat võla'
kaala. (Setu)

Kes enne koitu kelistab, see varem leivameheks saab; kes aga
laiskleb, vedeleb, see vanaduses nälga näeb. (Kursi)

Kus talus puru nurgas, säääl on laiskus toas. (Nõo)

Vara ülestõusmine ja vara naesevõtmine on talu kasu. (Saarde)

Mes täambä ära ei tee, peat hommen kats kord tegema. (Otepää)

Kuri külm ja paha palav, ei laesal abi kedagi. (Kodavere)

Laisal uni makus, kitsil kopek kallis. (Vastseliina)

Kust virku muidu ära tuntas, ku laisku ei ole. (Karksi)

Laisk inemene om tõse inemise risu. (Kambja)

174. Laisk tüdruk ei saa mehele.

1) Ühte talusse läinud kosilased. Enne kamresminekut vaadanud nad aknast sisse, mis sees tehakse. Kolm peretütart kedranud. Esimese okk käinud ikka: „Ai tire-tam, ai tire-tam!“ Teisel käinud jälle: „Ei tääs, mis tees, kas lääs või jääs!“ Kolmandamal käinud ruttu: „Sihvaku, sihvaku, sihvaku!“ Kosilased läinud siis sisse ja kosinud selle ruttukedraja ära.

H II 59, 418/9 (2) < Kõpu khk., Suure-Kõpu v., Kihu veski – Jaak Laarmann < Kadri Hermann (1897).

2) Kord peretütar ja vaenelaps akand kaheksi kedervarrega kedrama. Vaenelaps istund luuakontsule ja kedrand, peretütar läind ahuotsale kedrama. Eks peretütrel peimehe isa tulnd senna tüdrukuid proovima. Peretütrel kedervars kukkund maha, peretütar ütelnud: „Vanamehe-kurivaim, anna kedervars kätte, mul kange rutt, tahan mehele minna!“

„Kellele sa lähäd?“ küsis vanamees.

„Kitalõtaka ja Tõtalõtaka Soontaguse Rõike poale.“

Eks vana Rõigas isi olnd seal. Peretütar oli nii uhke, sellepärast ta nii ulluste ütles. Oleks ta teand, et äi toas, ega ta siis põleks ütelnud ka ühti. Vaenelaps pannud järsku kera popsti lauale: taal töö valmis. Peretütrel ei aidand muud ühti, kui tõmmand lõngast kedervart ülesse. Vaenelaps võeti naiseks, peretütar jähi.

ERA II 159, 807/8 (93) < Lääne-Nigula khk., Oru v., Ranna k. – Enda Ennist < Mari Kurismaa, s. 1874 (1937).

3) Kord tahtnud poiss jälle tüdrukut proovida, kas tüdruk ka puhtusearmastaja on ja kas temast hea perenaene saab. Läinud tüdruku kodu ja ütelnud, et ta haige on ja et teda ainult nende kõrte tee aidata võib, mis aluskotist süngi alla on pudenenud. „Oota, las ma vaatan,“ ütelnud tüdruk, „mul ehk on.“ Läinud vaatama ja leidnud terve põlletäie oma voodi alt kõrssi. Seda oligi poisil vaja, läinud ja pole enam tagasi tulnud.

E 49973/4 (25) < Simuna khk. – Voldemar Rosenstrauch (1916).

Pilt 62. Neiu kaevul puunõusid korrastamas.
Kihelkonna.

175. Laisa poisi lugu.

Poiss maganud lakas, isa hüüdnud poissi: „Tõuse ülesse, poegatani, tõuse ülesse rehte puntama!“ Poiss vastand: „Punta ise, vanakurat!“ ja maganud edasi. Natukese aja pärast hüüdnud isa uueste: „Tõuse ülesse, poegatani, juba kuu tõusnud ja kukk laulnud, tule rehte puntama!“ Poiss vastand: „Kukk laotab oma laiu lõugu ja kuu loob mööda laia taevast, mina tahan magada!“

Kui isal rehi pekstud olnud, siis ta läind hüüdnud jälle poissi: „Tõuse üles, poegatani, juba pudru keedetud ja või sulatatud!“ Siis poiss öelnud: „Jah, vanema sõna peab kuulama, kus tata suur koost?“ Isal oli siis aga vemmäl valmis olnud ja hakkand poissi vemmeldama.

ERA II 107, 157 (19) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom
< Hans Poom, s. 1841 (1935).

176. Aeg üles ärgata.

1) Tõuske üles, noored rahvas,
ärgake, pere miniad!
Juba kukk oli korra laulnud,
kana kaks kõerutanud.
Juba äi oli ärjad söötanud,
juba ämm oli lehmäd lüpsnud,
peretüdruk ahju kütnud:
suits oli läinud suurest uksest,
aur oli läinud akkenasta.

EÜS XI 1263/4 (123) < Harju-Jaani khk., Peningi v., Perila – Gustav Vilberg
(Vilbaste) < Kai Pender, 62 a. (1914).

2) Olete laisad, neitsikesed:
tukkudes te teete tööda,
laiseldes lasete lõnga.

Viis teil vilku vaksa peale,
sada sõlme sülla peale.

Uni aga saadab ulkumaie,
magamine marssimaie,
tukku teeda kõndimaie.
Uni ei anna uuta kuube,
magamine maani särki,
tukku pihta peenikesta.

H III 8, 83/4 (18) < Kursi khk., Puurmani – H. Paap (1889).

3) Pill üiab pinu taga,
saja vägi sauna taga,
pruut nutab kaju kaldal:
kindad, sukad kudumata.
Üks kinnas kerstu nurkas,
see sõge sõrmeta;
üks lammas lauda nurkas,
see sõge talleta,
peretütar põlleta,
tahita, tanuta;
viis vaati vitsata,
kaks kannu kaaneta.

H II 6, 178 (218) < Käina khk. – Gustav Seen ja G. Saul < Leenu Mäeumbaid,
52 a. (1890).

177. Kosjadest pulmadeni.

1) Kosja sõideti reede õhtul. Kaasa võeti viina. Hobusel olid kellad kaelas ja sõidukil istus peigmees isamehega. Isamees pidi tavaliselt olema hea jutu- ja naljamees.

Sõideti pruudi õuele. Esimesena läks isamees üksinda tuppa ja teeskles võõrast isikut või kaebas oma häda, et kas teil on õhva müüa, või mul läks a i s k a t k i, kas saaks uut, või j u h a t a g e t e e d.

Pererahval oli viisakam öelda alati „ei“, ja mitte nõustuda isamehe ettepanekutega. Kui pruut viina vastu võttis, mida isamees andis, siis olid üldse kosjad vastu võetud ja pruut nõustunud peigmehega abielluma.

Joodi ja naljatati kogu öö. Hommikul sõideti Torma õpetaja juurde lugema. Õpetaja laskis raamatust lugeda, noomis vahest viletsat lugejat jne. Käidi ka vahest võõra sõrmustega lugemas.

Kosjade puhul anti ämmale: nuga, põll, kingad;

äiale: piip;

pruudile: sõrmus;

isamehele: sall või kindad.

ERA II 135, 145/6 (3) < Torma khk., Lohusuu v., Kalma k. – Meinhard Särg < Johan Särg, s. 1849 (1937).

2) Suures rikkas talus elasid kolm Leenat. Ühte neist, kes oli peretütar, kutsuti Talu-Leenaks, teised – Suur-Leena ja Väike-Leena – olid teenijad. Peretütrel käis palju kosilasi. Kuid et ka teenijad virgad ja töökad olid, siis tahtis peremees neid ka hästi mehele panna. Selleks mõtles ta järgmise plaani. Kui esimene kosilane musta täkuga talli sõitis, saadeti talle Väike-Leena vastu. Kosilane arvas selle peretütreks. Joodi kosjaviinad ära ja määrati kolme nädala pärast pulmad.

Järgmisel päeval kihutas talu õue teine rikas kosilane toredate hobustega. Temale saadeti Suur-Leena vastu. Räägiti ikka, et see on „meie Leena“ ja „meie Leena“. Kosilane ei pärinud ka palju, joodi kosjaviinad ja määrati pulmad samuti kolme nädala pärast.

Varsti sõitis kolmas kosilane, rikkam ja uhkem kui eelmised. Tema käsi käis samuti kui kahel teisel. Ta sai omale Talu-Leena ja laulatus määrati samale päevale kui Suurel ja Väiksel Leenal.

Hääkene küll, jõudiski kätte see pühapäev, mil kosilased Leenadega sõitsid kiriku juure. Siis alles märkasid kaks neist, et pruut ei olnud see, keda arvasid. Aga häbi pärast ei julgenud nad sellest sõnagi lausuda. Laulatati kõige enne Väike-Leena, siis Suur-Leena ja viimaks Talu-Leena. Peremees ei jätnud ühtegi Leenat kaasavarast ilma.

Aasta pärast sõitsid kosilased uuesti peremehe juure ja tänasid naiste eest. Pääle selle elasid kaua õnnelikult ka nende lapsed ja lapse-lapsed. Kui nad surnud ei ole, elavad praegugi rikkalt ja õnnelikult.

E 54695/6 < Helme khk., Hummuli – Bernhard Sööt < Simu Viks (1922).

Pilt 63. Neiu veimevakaga. Setumaa.

3) Noormees pidi tooma kohalikult kooliõpetajalt tähe, et nii ja nii kaua olen seda neiot pruudiks pidanud, mis tuli kirikuõpetajale esitada. (Oli küllalt juhuseid, kus koolmeistril ei olnud aimugi, kes pruut on või kas sa oled teda pool päevagi pruudiks pidanud, kuid ta andis tunnistuse välja, sest seda oli vormitäiteks vaja.)

Pruudil läks lahti äge väimevakasoetamine, s.o nn. lahja kogumine. Mõned Avinurme valla tüdrukud on tulnud Lohusuu valda peaaegu tutvuseta tallu ja esitanud end, et on pruut ja siis ei jäänud pererahval midagi muud üle, kui anna raha, sokke, kindaid, särke jne. Pruut andis vastu viina. Pruut kogus 4-5 nädalat villu, linu, sukke,

sokke, särke, rätikuid jne. Laskis neid viina eest külas valmistada jne. Oli ka juhuseid, kus pruut väimevakka 3–4 nädalat peale pulme soetas.

Tare seinad löödi laia peergudega valgeks ja söögilaua kohta löödi kaks valget part, millel olid peerud. Johannes Särģ ütles, et Laiuses tema onu pulmadeks olid seinad kaetud valgete linaste kangastega. Lae alla partele laotati ka peerge, et pulmalistele nõgi kaela ei langeks, mis põlevatest männipeergudest koguneb.

ERA II 135, 147/8 (4) < Torma khk., Lohusuu v., Kalma k. – Meinhard Särģ < Johan Särģ, s. 1849 (1937).

Pilt 64. Setu pulmad.

178. Pulmad.

Pulmalisteks olid sugulased, sõbrad ja hääd tuttavad.

Pulm algas neljapäeva õhtul pruudi pool kodus ja kestis, olenedes poolte jõukusest, kuni viis päeva, mispäras oli keegi Avinurme metsahärra Aun küsinud: „Kui rikkad need Avinurme rahvas on, et viis päeva peetakse pulma, sellega elaks pruutpaar ju kaua!“

Iga pulma sõitev perekond viis oma poolt pulma pulmakoti, mis anti üle peigmehele või pruudile, milles leidus liha, leiba, viina, raha ja väimevaka tarvis mõndagi.

Pulmas ei tantsitud Avinurme vallas usklikkude perekondades ja osalt ka Lohusuu vallas, sest vähesed oskasid üldse tantsida. Avinurme pool ei olevat lubatud pulmas pilli mängida ega hobustele kellu kaela siduda. Iga sööma alla lauldud kaks salmi koraali. Räägitud riista-kauplemisest, karjapidamisest jne. Viina ja koduõlut olnud küll. Söögi lõpul jälle lauldud. Olnud vanakesi, kes tahtnud lauluoskusega teisi üle trumbata. Nii kui mõni oli juba söömisega lõpetanud, nii üks „kukkunud“ kohe lõpulaulu „lööma“. Üks pulmalistest oli ütelnud järgmiselt: „Ma tõin kahe mehega leivakoti pulmamajasse sisse, lastagu õmete rahuga süüa.“ See oli Avinurme valla Vadi külast rikas Viisaku Mihkel.

Pulmade puhuks pandi korstna külge, puu otsa maja õuele või selleks püstitatud masti punane pulmalipp.

Kontvõõrad või kutsumata pulma tulnud poisid – õhtutel tantsust osa võtma harilikult, nimetati ka lapulisteks või lapupoisteks – need ajaviiteks ja pulmaliste häirimiseks öösel varastasid lipu ja aetasid selle ülesse hoopis kõlbmatasse kohta.

Pulmarahvas lõbutses kodus, pruutpaar ja isamees oma abikaasaga käisid vaid laulatusel kaasas järgmiselt: pruut istus isamehe kõrval ja peigmees sõitis isamehe naisega ühel sõidukil laulatuslele, kuid laulatuselt tulles oli iga paar seaduslikus korras. Isamehel oli valge käterätt ümber õla alla puusani seotud.

Umbes 50 aastat tagasi hakati Avinurme pool pulmavooriga laulatuslele sõitma koos, ees sõitis isamees. Laulatuselt tulevale pulmavoorige sulle titee: lasti puid risti tee peale, hagu ette, latt üle silla

käsipuute. Kord on Avinurme Vadi küla vahel lastud tee kinni üle hobuselooaga kõrguselt ja lahti pole tuldud tegema. Tee kinnipanejad olid varjatult selle koha ligidal. Kui pulmalised, eriti isamees ja peigmees, viina andsid, siis tehti auga tee vabaks, vastasel korral ei näidatud nägu tee kinnipanejate poolt. Vahel tuli ka sellest tüli, sest hobused jooksid üksteise vankri jne. ning joobnud pulmalised ärritusid sellest väga. Auasi oli see, kui oli mitmel kohal a u v ä r a v a d tehtud ja pulmale vastu mindi. See juhtus vaid jõukamatele. Hilisemast ajast praeguse ajani tehakse pulmateele auväravad, s.o peened kased, ladvad kokku sõlmitult, kujutavad kaarega värava. Värava kõrvale pannakse linaga kaetud laud, selle peale tühi pudel ja tool laua äärde. Auvärava tegijad ise peidavad end.

Sõitev pulm teeb hästi, kui peatab voori ja kallavad mitme pealt lauale asetatud pudeli viina täis või kutsuvad peidulised välja ja annavad neile viina. Peatamata läbi sõitnud pulma sõimatakse kaua aega tagajärele ihnuriteks ja koideks. Uhked peigmehed teevad ka seda, et lõövad piitsavarrega laualt tühja pudeli katki ja panevad täie pudeli viinaga asemele, mis jääb auväravate tegijale. Praegu on juba läbinud komme, et pulmasõitu tehakse veoautodel või taksoautodel, või mõned sõidavad hobustega autole järele.

Laulatuselt koju jõudnud pruudile pandi peigmehe ämma poolt toa ukse alla k a s u k a s m a h a, villad ülespoole, et pruut kasukale astudes saab hääsüdamlük, s.o „pehme südamega“. Samuti pandi talle tuppale tuleku puhuks ukse alla vana luud, reha või kaigas, mis tuli pruudil isiklikult üles tõsta ja sobivamale kohale toimetada, oleks ta aga üle nende kolide tuppale läinud, siis oleks üteldud: „Oh, sest saab laisk ja hooletu minija!“

Avinurme pool rahvale pruuti ei näidatud, see hoiti saunas pulmade puhul. Sala toitsid teda sinna peigmees jt., kuid see näitas, et pruut elab vähese toiduga, üldse ei söö! [- -]

Pruudi hoolsust katsetati ka mitmel teisel puhul. Pulmaööks pandi naljameestelt sädelgas, puuhalge jm. sellesarnast pruudi voodi patjade alla. Pruut pidi enne magamaheitmist voodi täielikult järele vaatama ja need üleliigsed asjad sellest kõrvaldama, kui tahtis teenida pulmalistelt hoolsa minija nime.

Pilt 65. Pulma naljapilt. Valjala, Türgi k.

Pruudi kodust väimevaka viimise puhul tehti tingimata sellest hoolsuse katset ja tehakse seda ka praegugi, et pannakse veetavate asjade alla või sekka vana luud, katkine seaküna, vana pang jne. Pruu oli hoolas, kui ta enne kodust ära sõitis, vaatas kraamikoorma(d) täielikult läbi.

[- -] Pruu pulmalistele enne ei näidatud kui „linutamisel“. Pruu oli kõetud saunas peidus, kus ta hästi punaseks ja n.-õ ilusaks viheldi. Siis toodi ta isamehe naise ja ühe sugulase naise poolt tuppa pulmaliste keskele keset tuba. Tal oli valge kasukas seljas. Rahvas selle juures laulis koraali, kui need kaks linutajat naist sugesid harjastest harjaga juuksed ja plett tõmmati kõrgele pealaele ümber pea kinni, nii et otsa välja ei jäänud. Otsaesiseni ulatuv üldse kolmnurkne, kuid ees tipuline räät seoti kõvaste ümber pea. Sellele rätile pandi peale veel punane räät, millega lõppeski linutamine. Seda punast rätti pidi abielunaine kandma alati. Kulus see, siis ostis uue. Hilisemal ajal asendas

tanu punast rätti. Tanusid osteti alati juurde ja kanti nii kodus kui võõrsil.

Mulgid olevat rehetoas pruudi linutamise asjad teistest eraldatuna pruudile külge pannud ja pruut kohe sellisena toodud pulmaliste sekka ja hakatud tantsima.

ERA II 135, 149/67 (5) < Torma khk., Lohusuu v., Kalma k. – Meinhard Särg < Johan Särg, s. 1849 (1937).

Pilt 66. Vanemat pulmarahvast. Simititsa, 1906.

179. Tütarlapsest noorikuks.

1) Tütarlapsed hullukesed,
kirjupihta peenikesed,
margakaela kaunikesed,
pärgapea ilusakesed.

Ei te tea, kuhu saate,
kuhu otsa te ujute.
Mõni, kes leiab leiva paiga,
mõni saab kanade karja,
mõni sigade sekka.

TEM II, 5 (14) < Väike-Maarja khk., Eipri k. – O. Viedebaum < Sein (1921).

2) Oh seda heada piigapõlve,
kaunistest kasvu põlve,
parajada pärga põlve,
kui sai särgilla karata,
linasel sai lippu lüüa,
takusel sai tantsiella,
kanepisel kiigutella
peenella pere vahella.

Ei mind keelatud külasta,
vasta ei löödud vainiulta,
hoitud ei õlle-hoonetesta,
peetud ei piima-kamerista.

Nüüd mind keelata külasta,
vasta lüüa vainiulta,
hoieta õlle-hoonetesta,
peeta piima-kamberista.

H, R 4, 97/8 < Kuusalu khk., Kolga – Joh. Lindwest.

180. Virtsu mehe suur armastus.

Virtsu mees rääkinud teiste töömeestele Tallinnas, et tal olla suur armastus naese vastu. Kevade, kui ta Tallinna töösse tulnud, läinud veel Koluvere maa seest ööseks koju naese juure magama. Aga kui kaugemale saanud, siis ei olla enam läinud.

E 32573 (1) < Hanila khk., Massu v., Virtsu – A. Reimann (1897).

181. Noore abielumehe „kuritöö“.

Noor esä pelgäs latsõ sünnütüst. Oll üts Tamme Oskar, kui naase võtt ja naasel e d i m ä n e l a t s sündö. Niikavva oll naasel man, kui naane sünnütämä nakas, sis pagõse tarõst vällä ja puukuurigi ärä. Vana Tamm läts poja takah otsma, et naase mano tuvva. Sai poja puukuurist kätte ja üteli: „Heh, sina siin ja naane sääl valuh, vot brat, tulõ tarrõ ja kae umma kuritööd. Ma olõ sinno sünnütänü, tulõ sünnütä nüüd esi ummi latse. Jah, brat, tulõ kae, ku hää om.“ Võtt poja tukast kinni ja vei naase mano.

ERA II 271, 602 (93) < Röpina khk., Leesi v., Praali – Daniel Lepson < Johan Pori, 61 a. (1940).

182. Kojujääjate paremad road.

1) Kui osa peret on kodunt ära, siis koju jääjad valmistavad omale paremaid toite kui muidu harilikult süüakse. See toiming ongi „kodopuõlsõ tegemine“. Muid väljendeid: „kodopuõlist tegemä“, „kodopuõlnõ“ on toit, mis teiste salaja tehakse.

Praegu seda tegevust praktiseeritakse vähe, kuid hilises minevikus olnud see tavaline nähe. Loosil teinud peremees õues aeda. Sel ajal teinud naised „kodopuõlsi“ – keetnud omale tanguputru, mida peremehe salaja söödud. „Kodopuõlnõ“ on seega niisugune maiustoit, mida harilikult suurele perele valmistada ei jõutud, nagu „lihaõuni“

(kartulid), odrajahust pannkooke, värsket leiba jm. Aineid varastati, tähendab: võeti nii, et äraolijad ei märkaks, et on tehtud „kodupuõlsi“.

ERA II 295, 101/2 (39) < Kihnu khk. – Theodor Saar, oma mälestuste järgi (1941).

2) Pühapäeval läinud kõik talu rahvas kirikusse, peremees üksi jäänud koju. Tahtnud omale „er a“ teha. Võtnud liha ja koort, võid ja moosi, kapsaid ja maasikaid, kurki, mett ja sinepit, maitseaineteks suhkrut, soola ja tubakat. Seganud kõik segi ja hakanud sööma. Olnud kibe ja ajanud oksele. Peremees aga öelnud: „Ole sa, mis sa oled, aga ääst kraamist oled sa tettu,“ ja söönud kõik ära. Paar päeva selle järele kannatanud ta kõhuvalude all.

ERA II 11, 665/6 (9) < Sangaste khk. ja v., Restu k. – Linda Müllerson < Juhan Müllerson, 62 a. (1929).

183. Miks naiste tööst on vähe tulu.

Naene istus kanga ees ja kudas. Tema visas surnuki üksi parema kääga lõngadest läbi ja võttis pahemal pool ikka lõnga katki. All me h i k e tuli tema juure ja ütles: „Mispärast sa pahemal pool ikka lõnga katki teed? Viska pahema kääga surnuk tagasi!“

Teisel päeval tuli vanake jälle ja küsis: „Noh, kuda läheb kudamisega?“

„Ei sua suurt aru kedagi, et parem on,“ kostis naine. Seal ütles all mehike: „Et sa tulusatest õpetustest aru suada ei taha, piab sinu töö ikka t ü h i s e m j a j õ u e t u m olema kui mehe töö!“

H II 50, 234 (3) < Laiuse khk., Raaduvere k. – J. Riomar < Kai Leiten (1895).

184. Metsavaht ja kiuslik naine.

Kord läinud üks metsavaht metsa kõndima. Sää! kuulnud ta korraga suurt krabinat. Läänud vaatama ja näinud ühe suure kotka mauga võitlema. Madu olnud juba üks kord ümber kotka keerutanud. Teda nähes hakanud mõlemad teda enesele abiks paluma. Mees mõtles natuke ja läks siis kotkale appi. Lõiganud mau suure pussnoaga katki ja nüüd saanud kotkas mau üle võidu. Kotkas sasinud maul pääst kinni ja tõusnud lendu ja kadunud mehe silmist. Mees hakanud kodu poole kõmpima. Aga korraga näinud ta sedasama kotkast enese juure lendavat. Kotkas kohe küsima: „Missugust palka sa nõuad selle eest; mina olen lindude kuningas?“ Mees ütelnud: „Anna mulle, mis sa esi hääks arvad!“ Kotkas ütelnud seepäale: „Mina annan sulle võimu kõigist lindude ja puude keeltest aru saada. Aga selle tingimisega, et sa sellest, mis täna sündis, kellegile sõna ei räägi; mitte ka omale naeselegi, sest mil sa seda teed, sured sa silmapilk. Nüüd pia meeles ja mine kodu.“

Kotkas kadus selle päale ja mees hakkas kodu poole kõmpima. Tee ääres kõikunud kaks kaske ja puutunud tõinetõise külge. Kohe saanud metsavaht aru, et kõivud räägivad. Teine küsinud teise käest: „Mis sul juure all on?“ – „Kivi,“ kostis teine, „aga mis sul?“ – „Katla täis raha,“ kostnud teine, „mida sõa ajal minule hoida anti.“ Mees läks kase juure, kraapis natuke juurte päält ja leidis hulga kulda ja hõbedat, mida ta ligi võtnud ja kodu viinud. Naene kohe nõudma: „Kust sa said see raha?“ Mees seletanud, kuda ta raha kase juure alt saanud. Naene päris edasi: „Kust sa teedsid, et kase juure all raha oli?“ Mees ei seletanud midagi, mispeale naene teda rahule jättis.

Teine kord jälle läinud metsavaht metsa. Sää! kuulnud ta, kuda kaks tetre tõinetõisele kõnelevad, et kirikisanda tütar haige olevat ja keaki teda terveks ei võida teha; ometi olevat see kerge asi: „Leika musta kuke hari maha, keeda ära ja anna seda tüdrukule süia, siis oleks ta terve.“

Metsavaht tegi, nagu linnud õpetasid ja tütarlaps sai terveks. Nüüd sai kõigel maal teada, et metsavaht üks väga suur tark tohter on.

Naene sai ka peagi sellest teada ja hakkas kohe pärima mehe käest ja pole milgi kombel järgi jätnud. Mees aga es seleta.

Ükskord tuli mees jahilt koeraga kodu. Õue pääl tuli õuekoer jahikoerale vastu ja see hakkas temaga juttu ajama. „Mis sinul viga,“ vastas õuekoer, „jahikoer, käid iga päev metsa ja saad linnuliha süia, sest peremees on sinule helde, aga mina pean solki sööma ja sinnagi kuses perenaene eila õhtal sisse. Täna öösel käisid vargad ja tahtsid aita ära lõhkuda, aga mina kihutasin nad minema, sest peremees on hää.“ Peremees kuulas nende juttu ja hoovikoera kaebamist ja andis ühe mahalastud varesse koerale, ise läks tupp ja hakkas naesega pragatsema, mis see koera söögi ära solkida. Naene kohe pärima: „Kust sa tead?“ Mees es ütle. Aga naene ajas pääle ja es anna temale kusagil rahu. Viimaks ütles mees: „Kui ma sulle ütlen, siis pean ma surema nii tõeste kui pipar mõru on.“ Naene es hooli ka sellestki, vaid ütles: „Sure, kui tahad,“ ise pomises tasakesti: „Sureb tema, saan tarkuse omale ja võin selle abil või kuningaprouaks saada.“

Mees nägi, et naene järgi es jäta ja lubas saladust avaldata. Ta käskis naesel sauna soojas kütta, et enne surma ennast peseda. Naene küttis ahju kuumaks ja mees läks sauna ja hakkas ennast pesema, kui häkiste uks lahti läks ja suur punane kukk sisse astus ja temaga 12 kana. Kanad olid esite vagusad, aga pärast hakkasid nad kisklema ja kaklema. Kukki hakanud neid nokaga vopsima, mille pääle kanad nagu vits vette vakka jäänud. Selle pääle muutnud kukk ennast tutvaks kotkaks ja ütelnud mehele: „Sina, rumal, ei jõua ühe tühja naisenaru üle valitseda, kuna mina kaheteistkümne üle valitsen, nagu ma ju näitasin, mis käratsejaga teha tuleb.“ Selle pääle muutis ta jälle kukeks ja läks kõige kanadega uksest välja.

Mees läks ka kodu tagasi, kus naene teda igatsusega ootas. Aga mees ei teinud saladuse avaldusega tegemistki, vaid kui naene jonnijärele ei jätnud, läks mees lepistikku ja tõi hää pajupuust rohupudeli kaasa ja rohitses naist sellega õige mehemoodi. Sest saadik jättis naene kiusu maha ja nad elasid õnnelikult.

E 14825/31 (5) < Võnnu khk. – Jaan Rootslane (1895).

185. Mees süüdistab naist.

Mees mõistnd naise peale kohut, et ep naine jõua mette. V a h e t a n d siis üheks omiguks a m e t i d. Naine läind välja tööle ja mees akand perenaist pidama. Pand kooreputku persse peale, et siis lähäb käies või kokku. See läind aga suure rutuga vastu ust ja puruks. Naine tulnd kodu, kõik segamini. Äi änam põle kohut mõestnd.

ERA II 254, 220/1 (10) < Emmaste khk. ja v., Muda k. – Enda Ennist < Aadu Siig, s. 1861 (1939).

186. Söömine näitab peresuhteid.

1) Perenaine kuulnud: keegi söönud pimedas tare nurkas, arvand teenijatüdruku olevat ja küsinud: „Kes seal nurgas naerist sööb nagu hobu krompsub?“ Hää! ütelnud nurgast vastu: „Memmeke, memmeke, mia olen!“ Selle pääle ütelnud perenaine: „Ah-ah, või sina oled, sööb justkui hiireke!“

E 34299/300 (2) < Helme khk., Kärstna v. – J. Puusepp (1897).

2) Ühel ämmal old kurikaval mini, see pole ämmale iialgi raatsinud tavalisesti süüa anda. Teised hakanud minid juba osatama, et: „Sa ei anna vanainimesele süüa!“ Mini ütelnud: „Ta ise ei taha süüa, või mina talle süüa keelan? Vaadake kohe, et ta ei taha!“

Mini teadnud, et ämm hästi ei kuule. Ütelnud teiste kuuldes: „Ämm, kas tahad süüa?“ Ise läinud ämma juurde ja sosistanud kõrva sisse: „Ämm, kas tahad kedrada?“ Ämm ütelnud kohe: „Oh, ei ma vana inimene enam sellest hooli!“ Teised jäänudki uskuma, et ämm söömast ei hooli.

H III 30, 73/4 (2) < Kadrina khk. – A. Kivi (1902).

3) Ükskord peremees ja sulane akand seltsis sööma pudru ühest vaanast. Peremees sõi oma eest tühjaks ja pööras vaana teisepidi, nii et tühi koht jäi sulase ette, isi ütelnud: „Oma 18 kopkat ole ma sene

eest maksnd.“ Sulane keerand tühja koha peremehe ette tagasi ja ütelnud: „Eks see ole ka seda väärt.“

ERA II 254, 226 (13) < Emmaste khk. ja v., Harju k. – Enda Ennist < Liisu Salundi, s. 1870 (1939).

187. Vanasõnu varanduslikust seisusest.

Kellel on, sellele antakse, kellel pole, selle käest võetakse. (Viljandi)

Anna asi teise kätte, vahi ise läbi viie sõrme. (Torma)

Kõnele kergest ja astu kärmest, siis oled sa ikka rikas. (Kihelkonna)

Vähemalt kopik raha peab taskus olema, muidu koerad kusevad peale. (Põide)

Rikas ei usu vaese häda ja vaene ei usu rikka häda. (Tartu)

Parem ikka vaese mehe varrule kui rikka mehe pulma. (Jõelähtme)

Rikas süüp, mis süda kutsup, vaene süüp, mis saada jõuab. (Väike-Maarja)

Rikkal lust, et raha küll, vaesel muudkui uni armas. (Paistu)

Rikas om uhkõ uma raha pääle, vaene uhkõ ummi latsi pääle. (Setu)

Kui jumal annab lapsi, annab lastele vara kah. (Koeru)

Rikkust himustad, riido lääd, varandust himustad, vaesest jääd. (Räpina)

Rikkus tuleb ringutades, vaesus tuleb haigutades toa nurka asuma. (Karja)

Surnu pärandus ja ämma varandus ei tee kedagi rikkaks, vaid toob enamiste õnnetust, seepärast rumal mees on see, kes neid nõuab. (Narva)

188. Rätsep peres õmblemas.

Rahval on moodiks kõige tähtsamatest, pruugitavamatest ametmeestest ka naljajuttusi kõnelda ja nad on seks rätsepad valinud. Ega ilma rätsepata ei saa ükski läbi, olgu saks ehk sant, rikas ehk kõige vaesem, sellepärast peab rätsep ikka perest peresse ja saunast sauna käima ja tema töö ei lõpe iialgi.

Kord läinud rätsepad ühte ihnuste peresse tööle. Rätsepatele antud, nii kui moodiks ikka on, enne süüa – ja kui nemad saanud söönd, siis akanud oma pere sööma. Perenaine olnud suitsutoas ja et ta üksi põle jõudnud leemepada maha tõsta ja arvanud, et peremees kambris on, hüüdnud ta peremeest, kelle nimi Juhan olnud: „Juhan, tule aita pada tulelt maha tõsta.“ Aga et peremees välja läinud ja rätsepa nimi ka Juhan olnud, läinud rätsep kärmesti aitama. Saanud pada maha tõstetud, arvanud perenaine pimedas peremehe olema ja ütlenud: „Ei neid maiaid rätsepaid jõua keegi täita, nad ei võta leent sugugi, vahivad aga paljast liha, nad söövad niiviisi meie liha varsi otsa.“ Seal ütelnud rätsep vastu: „Küll ma ütlen neile, et nad ka leent peavad võtma.“ Perenaene saanud aga häälest aru, et see rätsep olnud, läinud tulise häbiga välja ega põle julgenud kõige selle õhtu ega teise päeva nägu näidata.

Kord jälle toonud üks perenaine toidu lauale, aga lihakausi unustanud kapi otsa. Rätsepad söönud ja vaatanud ikka lihakausi peale, viimaks akanud vana rätsep juttu tegema ja ütelnud: „Perenaine ae, ma nägin täna hunti.“ Perenaine kohe uudishimuline küsima: „Kus te seda nägite, teie põle ju täna kuskil käinud.“ Rätsep ütleb: „Jah, ma käisin täna kuskil ja nägin hunti, ei olnudki kaugel, oli niisama kaugel kui see lihakauss seal kapi otsas.“ Perenaine sai asjast aru ja tõi lihakausi laua peale.

Kord teinud jälle rätsepad ühes ihnsas peres tööd, pererahvas olnud keik kottu ära ja perenaine akanud ka ära minema. Aga rätsepad küsinud enne uut niiti ja ütelnud kera otsas olema. Perenaine kartnud: ehk rätsepad varastavad ja kerivad kera pealt ära, jätnud kera kirstu ja annud otsa rätsepa kätte. Rätsepad aga kerinud kera kõik ära ja kui otsa saanud, siis tõmmanud kirstu kaane juurest katki. Õhtul tuleb pere-

naine kodu, rätsepad kurdavad endi õnnetust, et niit katki läinud ja nemad kõige pääva midagi põle saanud teha. Perenaine vaatab järele, aga kera on ka kirstust otsas. Pidi aga jälle uut niiti andma.

Kord läinud üks rätsep metsanurga peresse tööle, õhtul tulnud jutt huntidest ja rätsep küsib: „Kas teil ka hunta on?“ Peremees vastab: „Alles paari päeva eest viisivad meie kõige parema koera ära, iga öösi hulguvad siin ümberkaudu ja on juba nii julged, et kipuvad peaaegu tuppa.“ Öösi läheb rätsep õue, aga kuidas ehmatas ta ära, kui näeb, et must kogu kijas on ja liigutab. Ei vaene mees julge tuppa tulla ja külmetab tükk aega paillalt ukse taga, ometi viimaks juhtub ka peremees õue tulema ja nüüd saab ta näha, et see koer on, mis ta esiti tähele ei pannud, kui välja läks. Ta arvanud hundi olema.

Kord jälle olnud rätsep ühes peres tööl, õhtu juhatus ta lakka magama, kus värsked heinad olnud, aga et tüdrukud juba enne seal lakas maganud, seda põle rätsep teadnudki ja arvanud ennast üksi olema. Öösi tulnud külapoiss tüdrukuid tabama, põle aga seda teadnud, et rätsep seal on, heitnud rätsepa kõrva ja võtnud kõvasti ta ümbert kinni. Rätsep karanud ülesse ja pannud karjades redelilt alla, et mõrtsukad kallal. Poiss ehmatanud ära ja jooksnud ta järel ka alla, rätsep toa poole, poiss ikka järel, sest mujalt põle kuskilt välja saanud. Rätsep tuppa saades jutustas teistele, kes unest üles ärkasid, et mõrtsukad teda taga ajanud ja põle enam välja magama läinud.

H II 13, 393/6 (3) < Koeru khk., Laaneotsa – Eduard Erme (1889).

189. Öösel üksi.

Hõissa, hõissa, õe pulmad,
need mu viimsed venna pulmad!
Eit läks taadiga magama,
vend läks noore noorikuga,
õde läks külapoisiga,
mina vaene üsna üksi.
Võtsin kassi kaenelasse,
läksin laudil magama,

kass hakkas pesa tegema –
mina vaene jälle üksi.
Võtsin kuke kaenelasse,
läksin laudil magama,
kukk läks pennil laulema –
mina vaene jälle üksi.

E 28908/9 (8) < Lääne-Nigula khk., Oru < Joann Prooses (1896).

190. Lapse ja minia võrdlus.

Kuldkäpp ja tuliark. Laps olevat kuldkäpp ja minijas tuliark. Vanasti räägiti, et kahe talu koerad rääkinu nõnda vastakesti, mis neil kodus ka uudist olnud. Üks ütleni: „Meil toodi kuldkäpp,“ ja teine ütleni: „Meil toodi tuliark.“ Öhe talus olnu siis väike laps, see on kuldkäpp, et koer ikki saab lapse kõrvast midagi, lakub lapse sõrmi ja, aga teise talus olnu pulmad, toodu minijas.

Vanemade käest ikki kuuldu niisamma lapsemast pärast.

ERA II 300, 268 (87) < Häädemeeste khk. ja v., Padina k. – Marta Mäesalu < Liisu Strandson, 74 a. (1941).

191. Koerast ja kassist vanasõnades.

Koera keele otsas on üheksa tervist, aga kassi keeles on üheksa tõbe. (Tori)

Koera keelel peab olema üheksat segu rohtu, aga kassi keelel üheksat segu kihvti. (Väike-Maarja)

Ära kiida kassi, kass läheb pahuriks. (Järva-Jaani)

Kassi hind – ilma silmalde suur nõkl. (Karula)

Kass om laisa pernaese abi – pernaane lätt makama, kass eiske lavva kasi. (Setu)

Kes kassi põlg, tuu armastes hiiri. (Sangaste)

Kesse kassi kallistab, selle õue õnnistab. (Märjamaa)

Kui kass majas rammus, siis on ka hobune rammus. (Simuna)

192. Kuidas Käärikmäe peremees oma väimeest peksis.

Kümne või viieteistkümne aasta eest elanud Käärikmäe talus peremees ühes väimehega. Kord nad tulnud ühes savikivitegija venelasega kõrtsist ja hakanud teel tülitsema. Venelane ähvardanud neile kätte maksta – kas päeval või öösel.

Peremees väimehega tulnud koju, perenaine annud neile süüa. Pääle söögi mõlemad mehed heitnud purjus pääga magama, kruusi piimaga lauale jättes. Kass tulnud ajanud pää potti, pole aga enam välja tõmmata saanud, sest pott päält kitsam, ning karanud kõige potiga laualt maha, suurt müra sünnitades. Kolina pääle ärganud väimees üles ja hakanud kassi püüdma. Peremees arvanud, et venelane on sisse hiilinud ja tare pidi väimeest taga ajab. Kuu paistnud küll tarre, kuid peremees pole siiski väimeest tunnud ja teda venelaseks pidades hakanud rihmaga uhtuma. Väimees, arvates, et venelane teda peksab, haaranud tulekohendamise nua ja annud vastu. Lahing lõppenud alles siis, kui naised kisa pääle üles ärganud ja vahele tulnud ning tule põlema pannud.

Naised läinud uuesti magama. Prussakad jooksnud mööda laua veert, nende vari laual põlevast tulest sadanud põrandale. Peremees väimeest hüüdma, et tulgu vaatama, tare rotte täis. Ta pidanud prussakate varje põrandal rottideks. Hakanud siis mõlemad jalaga mööda põrandat kaapima, püüdes rotte ära tallata. Naised tulnud uuesti vaatama, mis meestel viga, ja seletanud asja ära. Siis jäänud joodikud rahule.

ERM 147, 51/5 < Karula khk. ja v., Konnumäe – W. Haas < Juhan Klasmann, 67 a.

193. Kes mind laimab.

- 1) Ei mind naera naene tarka,
teota ei tüdruk tegeva,
mees meeleline ei kõnele.
Küll mind naerab naine laiska,

teotab tüdruk tige da,
mees see meeletu kõneleb,
poiss see poole arvuline,
sõimab sõnniku alune,
laimab lakkade magaja,
kõrtsipinkide pidaja,
kõrtsiuste uisutaja.

H II 7, 163 (46) < Vaivara khk. < Viru-Nigula khk. – Heinrich Masing
< Marie Liisabet Välja, s. 1819 (1889).

2) Paremb om küdü küürässelgä
kui see nadu narmaşjalga.
Küdü läits mõtsa kündemaie,
nadu jäi kodu riideleme.
„Mine, uhmer, jo ussesta,
tammepakk, tare lävestä,
tungel, vii tuli koale,
pakk, pane pada tulele,
lits, mine lehmi nüssämäie,
kaak, mine karja saatamaie!“

AES, MT 262, 12 < Sangaste khk., Uniküla – Ö. Sõster < Katri Falkenberg
(1939).

194. Mai ja Kai.

Niedo Miina õli Ranna vallan. Sii õli ike inimese nimi, emä õli Niedo (naisenimi), ütled Niedo Miina. Kui minu Juani emä eläs, siis õli Kaiesid küll.

Kaks sõsart õli. Üks õli Kai ja tõine õli Mai. Vanad tüdrikud õlid kahekeisi. Vanass õlid suured saanad ja saana esikud, saanan eläsid. Tigedä d õlid. Põld (ei olnud) eläjäluumä ei kedägi. Üks tegi ommoko tule auda (tuhkhaud, lees). Tõesel es õle tikku, läks tõise maija tuld õt'sma: „Kai kiit, aga mina tämä tuld en võta!“

Kasetoho rupik õli (kasetohust neljakandiline karbike, kaaneta), tõi selle siden süde ärä. Kahe pilpa vahel kua tuund ärä, kui lähike one. Ja pess õli sii piä-asi. Paad (paned) tule pesso külge, tule ja viibota kätt, pess alate õõgub. Pesso küljess õõguteti süde külge, kõhe karas tuli välja. Eks ta piäru külge puhknud. Kui süsi õõgus, kõhe läks põlema. Siis saed tule ülesi. Sii one kõik jumala luumine.

Kõik oo minu mäletusen õllud.

AES, MT 289, 29/30 < Kodavere khk., Assikvere k. – Aili Univere < Leena Priks, 80 a. (1940).

195. Kurjad naised.

1) Olen ma küll imet näinud,
mõnda maad ka läbi käinud.
Seda imet ma pole näinud,
mis ma mullu Muhus nägin.
Kaks aga naista riidelesid,
teine Tiina, teine Riina,
teine teise kivi otsas,
teisel teine teivas selgas.

ERA II 201, 457 (6) < Karja khk., Pärsamaa v., Paju k. – Aadu Toomessalu < Liisa Uus, 72 a. (1938).

2) Maie-Kaie kakelsiva,
tõinetõist na tõmbeliva:
Mai tõugas Kaie kapstapatta,
esi iste hernepatta.

H II 30, 632 (5) < Rõngu khk., Aakre v. – Peeter Grünfeldt (1888).

3) Voi-voi, voi-voi, võtaks naese!
Kui saab kurja, kus siis panna?
Ei või topi tooli alla,
ei või härjaks ära müia,
ei või varsaks vaheta.

E 1207 < Viljandi khk., Uusna – Johan Evert (1893).

4) Kurjaks minda kutsutasse,
õelaks minda hõegatasse,
pahaseks mind pajatasse.
Küll on külas kurjemida,
teises talus tighedaida.
Ärge, peiud, kartke minda,
et mo helmed peenikesed,
hõberõngad õhukesed.

E 26268 (4) < Tõstamaa khk., Pootsi – Otto Schants (1896).

5) Ime kuulda, ime nätä:
sõsarikud sõimeleve,
vaderikud vaideleve,
kälütsed kärä peave,
velitsed viha peave
üte nurme nurga päälä.
Sõsarikud sõimeleve,
teeve tühjasta tülüda,
jalarätista jaguda,
sõrmerätista jaguda,
kälütsed kära kaeve
üte kirju kepi päälä.

H III 6, 903/4 (93) < Paistu khk., Heimtali – Andres Luts (1889).

6) Ühel tighedal naesel oli väga vagane mees. Naene riidles mehega homikust õhtuni, nii et tükid taga. Viimaks lõppes mehe kannatus ja ta

ütles naesele: „Mis sa lõugad, va kadakas, pea suu ükskord ommeti kinni!“

– „Noh, eks nüüd ole valge väljas, sina kargad nii oma armsa laulatatud naese peale!“

– „Noh, kas see siis nii ime on?“ küsis mees, „sa krääksud minu kallal alati sedaviisi!“

„Jah,“ vastas naine, „sina oled sellega juba õppinud, aga mina mitte!“

E 37160/1 < Tallinn < A. E. Barner-Kreekmann (1898).

196. Vanasõnu tülitsemisest.

Tüli tuleb tühja pääle, kakelus kasinuse pääle. (Rõngu)

Ära puhu tühja juttu, tühi jutt toob tüli majja. (Viljandi)

Ennep olgu suutäis leiba pooles kui tüli majjas. (Nõo)

Aig annap hääd opõrust ja tülüle toop lõpetust. (Rõuge)

Ega kaklemine siis midagi tee, kui muidu hästi elatakse. (Helme)

Õeluse poolest piavad ühe paela pial olema seitsmeaastane kult, üheksa-aastane hunt ja kolmekümneaastane tüdruk. (Palamuse)

197. Abieluvälised suhted.

1) Üks abielunaine pidanud salamahti võõra mehega keelatud sõprust. Kaudu varjanud nad oma saladust, kuni viimaks ühel hääl päeval naise oma mees parajasti kodus olnud, kui võõras mees ar m u k e s t vaatama tuli. Naine kuulnud võõra tulekust ja et kokkupõrkamist ära hoida ja oma mehes ka mitte kahtlust äratada, hakanud last kiigutades laulma:

Tuu-tuu-tuula-luula,
kesse usta kolguteleb,
tuu-tuu-tuula-luula,
ukse linki liiguteleb?
Tuu-tuu-tuula-luula,

ei tohi tubaje tulla!
Tuu-tuu-tuula-luula,
tuas on tua-tegijäd,
tuu-tuu-tuula-luula,
laua otsas laastu-lüäjäd,
tuu-tuu-tuula-luula,
pingil piena-koputajad!

Tuu-tuu-tuula-luula,
mene alla aida juure,
tuu-tuu-tuula-luula,
voti aida silla alla.
Siasink on seinä päällä,
tuu-tuu-tuula-luula,
voipütt on permandulla,
tuu-tuu-tuula-luula,
leib on laia laua päällä,
tuu-tuu-tuula-luula,
nuga leivä serva alla!

Oma mees kuulunud, kuulunud ja tal tõusnudki võid ja seasinki kuuldes söögiisu. Läänudki aida juurest vaatama ja leidnud võõra säält eest. Sel viisil saanud saladuse sabast ometi kinni.

E 45748/50 (4) < Kuusalu khk., Kolga rand – J. Mikiver (1904).

2) Toop õlut toodi, toodi,
klaas viina kallati, kallati.
Jõin ma ära rõõmuga, rõõmuga,
läksin koju lauluga, lauluga.

Naine vaene poisiga, poisiga,
sulasega söngi sees, söngi sees,
siis mu süda külmaks lõi, külmaks lõi,
külmemaks kui küünlakuu, küünlakuu.

Reisipaunas oli mul, oli mul
tubakukott ja tolmunui, tolmunui.
Võtsin püssi üks-kaks-kolm, üks-kaks-kolm,
siis nad olid tuhk ja tolm, tuhk ja tolm.

Oh mina vaene õnnetu, õnnetu,
nüüd pean istma ahelis, ahelis.
Kelle peale jääb see süü, jääb see süü,
see jääb minu oma peale, oma peale.

Ma olin kelm ju ennegi, ennegi,
kus kõrtsis joodi, tapeldi, tapeldi,
perlid, kaardid mängiti, mängiti,
seal mina olin alati, alati.

Vot seal mina palju kauti, kauti,
nüüd mind türmu pisteti, pisteti.

H III 8, 432/3 (13) < Palamuse khk., Luua v. – Helene Masen (1889).

3) Papp üteli naasõlõ, et: „Ma lää är' kotost.“ Esi läts süngü ja võtsõ puuhalo üteh. Sõs ku naasõlõ sõbõr tull, sõs naanõ andsõ toolõ pliine süvvä'. Ku miis karas süngüst ja andsõ haloga pähä'. No tapki är' ja pliingi jäi hambu vaihõlõ.

ERA II 160, 248/9 (2) < Vastseliina khk., Misso v., Kõrta k. – Ija Daniel < Mari Kaev, s. 1906 (1937).

198. Vanasõnu peresuhetest.

Tütruk um ku roosilill, naanõ saa ku põrgupill. (Rõuge)

Ku tüdär kakskümmend viis aastat vana, egä sis änäm koera talusse tarvis põle. (Viljandi)

Kes kana karielajast loeb ehk naesterahvast inimesest. (Maarja-Magdaleena)

Kisse naist inimeseks või kitse karielajaks peab. (Karuse)
 Kes on hea naise saanud, see on hea asja leidnud. (Viljandi)
 Hää naese kolgit rõiva um paremb ku halva naase mõst. (Kanepi)
 Kaugelt tuodud kaasa on ikka kuulsamb. (Kuusalu)
 Kehva naine ja rikka mehe hobune – need on mõlemad virgad ja viledad. (Koeru)
 Naine on sügüsi poole targem kui miis keväde. (Saarde)
 Perenaase pilli järele tantsib terve pere. (Vigala)
 Rikas naine on mehe rist. (Koeru)
 Meeletu mees ja meheta naine ei saa ilmaski õige järjele. (Järva-Jaani)
 Naine on mehe au, soendab külge, annab nõu. (Jõhvi)
 Maja rahu tuleb maja perenaisest. (Rakvere)
 Hea naene on maja lukk, paha, see oo põrgutukk. (Vigala)
 Abielu ärä kita kolmandamal päeval, vaid kolmandal aastal. (Karksi)
 Naisevõtmine põle naeruasi ega meheleminemine mängiasi. (Kullamaa)
 Võta naine säält, kus om rammus koer ja suur puuriit õuen. (Kanepi)
 Ilma kassita ja ilma naeseta ei õle maja. (Kodavere)
 Kaitsa kassi, hoiä hobest, siis oled hüä miis naaselõ. (Rõuge)
 Kala püütakse mõrraga, tütarlast tööga. (Vaivara)
 Enne kui naise odad, piad ämmäga puuda suola seltsis ärä süömä. (Kuusalu)
 Parem ikka vana mehe habeme all kui noore mehe piitsa all. (Peetri)
 Mees on ilusam, kui piip on suus, naine on ilusam, kui on laps süles. (Märjamaa)
 Mees on naise pea ja naine mehe meelehea. (Jaani)
 Kunts pole naest võtta, aga kunts on naesega elada. (Karja)
 Minial on mitu viga, ämmäl ei viga midagi. (Äksi)
 Ku majas peremeest põle, siis majal põle ilu. (Häädemeeste)
 Sünnü ei kattõ peremiist ütte majja, kattõ kuningat ütte liina. (Rõuge)

Koduväimehe müts olgu ukse kõrval naela otsas. Et oleks käepärast, kui ära aetakse. (Häädemeeste)

Parem püksata nõgesepõõsasse kui koduväi kohale. (Vändra)

Enne kaksiti aiateiba otsas istu kui koduväiks minna. (Vändra)

Kui poiss käe otsas kolm koormat aiateibaid ära teritab ja kolm päeva linaharja otsas istub, võib koduväiks minna. (Tartu)

Param auga vanatüdruk kui häbige naine. (Vändra)

Parem olna halva tütre jalutsin kui hää miniä päitsin. (Rannu)

Parem on poja jalutsis kui tütre peatsis. (Iisaku)

Parem oma ema koorukesed kui võera võileib. (Ambla)

Oma ema must puder on magusam kui võera võileib. (Paistu)

Vesine üks veliste arm, sökline sõsarite arm, aga oma ema arm on üle kõige. (Otepää)

Velle arm vesine, sõsare arm sökline, isa arm erapooletu, ema arm aga igavene. (Põlva)

Sool-leib sulase söök, taar-leib talupoja toit, piim-leib peremehe pruukost. (Tartu)

Mia vana süü, kõik lõpõs, mia vana tege, tuu kui jumal and. (Setu)

199. Hoiatus joodiku eest.

1) Oh ma vaene, mis ma tegin,
mina läksin joodikulle!
Tahtsin saada saksa meesta,
ilma uhkema isanda.
Juhtusin ma joodikulle,
kõrtsi kolgaste magaja.
Tahtsin saada saksa meesta,
ilma uhkema isanda,
tuli üks tubakunina,
sai üks sarve-koputaja.
Sain küll ma joodikulle,
kõrtsi kolgaste magaja,

kõrtsi ukse ulgutaja,
kõrtsi lingi liigutaja.

ERA II 29, 287 (6a-b) < Äksi khk., Elistvere v., Övanurme k. – Paul Ariste
< Taavet Ansip, 86 a. (1930).

2) Jumal aga oitku, õed elläd,
seda lasta sündimästa,
emä ilma imetäimest,
kes suab joodiku mehele,
lakõvassika varalõ.
Kõrtsis juõb temä kõik nied pääväd,
kõrtsis kõigõ sie nädäli:
esmäspä juõb uiõ kuiõ,
teisimpä terve kassuka,
kesknädäli juõb temä kengäd jalast,
neljabä juõb üe üelt,
riede juõb temä riesi rjõnnust,
laupa juõb laia kübärä,
pühäbä juõb püksid jalast.
Siis jäeb selgä sirgeli särki,
sirgeli särki, sitsi vesti,
üele pue prussakiida,
jalga saksa saapaiida.

ERA II 56, 225/6 (3) < Kihnu khk., Mõisaküla – Herbert Tampere < Mõisaküla naised (1933).

3) Oh sa joodik jooma koera,
tööle laiska lakkekoera,
vedeliku viina koera,
õela õlle õuekoera.
Miks jõid ära taadi rublad,
taadi rublad rahakesed,
taadi korjatud koppikad.

Miks jõid ära eide helmed,
eide helmed, Maie margad,
Kaie kallid kaelahted,
Kadri kirjud kindakesed,
õekest ehtekesed,
piigakeste pärjakesed,
valged vaga väimekesed.

E 15730/1 (264) < Harju-Jaani khk. – Hinrek Pahlberg (1895).

**Pilt 67. Endine Häädemeeste mõisa kõrts
Pärnu-Ikla maantee ääres.**

200. Pere suhetest külarahvaga.

1) Rahvas olid enam kokkuleplikud ennem. Need vanad eestlased olid üheteisega väga sõbrad, ikka nad enam kokku leppisid kui praegu. Kui lehm poegis ja teises peres ei ole veel mette piima, siis teisest perest viidi pudru kõrva. *Terneks* nimetati seda esimest piima. Teine tõi vastu koa, kui tal jälle olli. Ei viidud nii mitmele kui *õllelautsist*. Viidi nii, kuidas and ulatas.

ERA II 191, 362/3 (5) < Muhu khk. ja v., Simiste k. – Richard Viidalepp < Tõnu Sonn, 83 a. (1938).

2) (Halliste murrakus.) Külaliste jagu om ka lood. Üitskõrd ollu üits kaunis jõukas talu, aga säääl käänü ka peremehel õige pailu külälisi, nenda et perenaisel neid vastu võtten ja taliten väege pailu vaeva ja toimetust ollu.

Selleperast mõtelnu perenaine esiendest: kas kudaki mitte selle vastu abi ei peas saama – sis jääs ikki veel pailu rohkemp varandust üle, mis külälise ilmaaigu ära sööve ja saas ka esi aiga enamp töö man olla ja tules ka nendaviisi rohkemp sisse. Selleperast lännü ka tema üte kuulsa targa manu nõu küskme. Tark õppanud sis perenaist nendaviisi: „Ku nüid kodu lääd, võta oma aida võtme, mine aida ette, viska võtme kolm kõrda üle aida taga-aida ja ütle ega kõrra viskamise aal esi: „Minge, külälise ja küläliste rabi!““

Perenaine lännü kodu ja visanu ka targa õppuse järgi võtme kolm korda üle aida arja. Ja ütelnü ka targast õppat sõna puha manu ära, ja vaata imet: see aviten küläliste vastu küll. Sest aast pääle ei ole üitski küläliline enamp sinna talule tullu, ja nenda viisi ollu küläliste perast küll rahuline elade. Aga nälg tullu ka silma nättan küläliste ärajäämisest saadik majja, nenda et perenaisel enesele ega ka perele enamp midagi süüä anda ei ollu.

Perenaine ollu selle asja perast õige muren ja lännü jälle targa manu nõu küskme. Tark ütelnü sis perenaisel: „Kessi külälisi ilusti vastu võtab, sellel ei tule iialgi puudust, sest küläliste jagu om ju ka lood, aga et sia külälisi enam es salli ega vastu es taha võtta, es saa mia muud viisi parate, ku pidi küläliste jau ka üten külälistega ära saatme.“

Perenaine pallenu nüid tarka, et jälle nenda tees, et külälise tagasi tules ega ei ole nende üle enamp suguki lubanu nuriste. Tark õpanu sis jälle: „Ku nüid kodu lääd, võta aida võtme, mine taga-aida, viska kolm korda üle aida arja ja ütles ka ega kõrra viskamise aal: „Tulge, külälise ja küläliste rabi!“ Perenaine lännü kodu ja tennu ka targa õppuse järgi; nüid akanu külälisi veel pailu rohkemp käüma ku enne seda, ja perenaise v a r a n d u s a k a n u ka silmanätän k a s u m e , nenda et temäl puuduse perast suguki enamp asja nuriste ei ole ollu. Ning ollu süüä ja egat ütles peremehel, perenaisel, lastel, külälistel ja perel küllält. Ning saanu pääle selle peris rikkas.

Kas mõni muu perenaine pääle selle seda ka järgi om katsunu ja kas see tõeste aitab, ei tää mina mitte, aga et mina teda rahva suust kui vana juttu üles olen kirjutanud, tään mina küll.

H I 3, 188 (2) < Halliste khk. – Johan Ilves (1893).

201. Helde naine.

Ühel mehel olnud õige helde naene, iialgi ei ütlenud ta kellegile kurja sõna ja veel kui keegi k e r j a j a kodu tulnud, siis tõstnud naene sellele nii palju selga, et see sugugi ära ei jõudnud kanda. Ja neil olnud ka varandust küll.

Mees olnud naese peale alati kade, et see nii palju varandust ära annud. Ta taplenud küll naesega kangeste, aga kui mees ei näinud, annud naene ikka jälle. Kui mees seda kuulda saanud, et naene ilma tema teadmata ikka annud, siis võtnud ta naese käest kõik võtmed ära ja kannud neid oma püksitaskus. Naene jäänud selle peale õige kurvaks, aga aegamööda harjunud ta sellega ära ega pannud viimaks enam suuremat tähelegi.

Nõnda läinud aastad ühte rada edasi ja mees ei annud iialgi enam võtmeid naese kätte. Aga aegamööda hakanud nende varandus kaduma; see kuivanud päris silmanähtaval kokku. Mees ei saanud sellest ühtegi aru, kust see pidi tulema ja mõne aasta järel olnud talu juba nii kimbust, et enam süüa ka majas ei olnud. Mehel olnud hea nõu kallis, ta läinud t a r g a juurte. Kaebanud kohe targale oma häda. Tark

ütlenud: „Ja mis sa naese käest aidavõtmed ära oled võtnud ja oma käes pidasid ning keelasid, et naene kellegile peotäit ei saanud anda. Kui sa tahad rikkaks tagasi saada, siis anna võtmed naese kätte tagasi ja ela naesega leplikult.“

Mees läinud kodu ja teinud targa õpetuse järel. Mõni aeg edasi ja talus olnud jälle niisama palju varandust nagu ennegi. Nüüd ei keelanud mees enam kunagiste naest kerjajatele peotäit andmast, vaid käskinud koguni.

H III 24, 172/4 (32) < Halliste khk., Kaarli v. – Jaak Peeter Söggel (1895).

202. Kolli Tõnis ja tema pojad.

Kolli Tõnis oli väga rikas mees, sest tema kokkuhoidlik ja vana taadi kartlik meel olivad teda väga usklikuks teinud. Sest noorest põlvest saadik õpetasid tema vanemad teda ka vana isa kartma ja armastama. Iga kord, kui sant ehk vaene tema majasse tuli, siis ei jätnud tema teda mitte ilmaski ilma.

Tõnis hakkas vanaks saama ja vanaduse päevad tulid ruttu. Enne surma kutsus Tõnis oma pojad enese juure ja ütles: „Vaadake, lapsed, mina olen vanade õpetust võtnud, võtke ka minu õpetust. Kuulge, lapsed, see olgu teile õpetuseks: iga kord, kui teie vaest sandile leiba annate, siis ei tohi teie mitte leivakantsikut anda, vaid ikka keskpaik. Kui sa ka ammustad ühe suutäie, lapsukesed, kui teie hommiku vara välja lähete esimest korda, siis peate omale ristikese ette heitma, üteldes ikka: „Issa pojukene, ole isi meiega.““

Isa suri ära ja pojad elasivad esiotsa kaunis jõukaste, aga pärast isa surma ei elanud pojad mitte nõnda, kuidas isa neid oli õpetanud. Ja sellepärast tuli ka vaesus majasse. Nüüd hakkasivad nemad kõigilt poolt arstide juurest abi otsima. Arst ütles: „Teid on üks vana nõid luuranud, mil ajal teie kõigist õpetustest ja säädustest üle lähete ja siis on tema teid ja teie maja ära nõidunud.“ „Aga kust võime siis meie abi saada?“ küsisivad vennad. „Teie peate ühe targa juurest abi saama, see tark elab praegu siin Kukra metsas.“

Vennad läksid siis ära Kukra targa juurde. Targale rääkisivad mõlemad vennad, kuidas nende isa olnud rikas mees ja kuidas isa neid oli õpetanud, kuidas nemad pidid elama, ja et nemad ei ole isa õpetust võtnud ja nüüd selle vaesuse sisse langenud. Tark kuulas seda pealt ja ütles: „Teie peate kõik pidama, mis teile on isa õpetanud, ja peate ka seda pidama, mis mina teile õpetan. Seda kurja on teile üks hirmus slaavi sorts teinud, teie peate, kui kodu lähete, kohe karu pesast samblaid tooma ja aasalt varesjala juuri, seda keetma ja sellega kõik värated ära määrima selle soga ja veega, ja siis veel hundi pesast üks isane poeg, seda tapma ja selle naha oma õue värava alla ära matma.“

Mehed tänasivad tarka oma hea õpetuse eest ja läksivad ära. Kodu jõudes hakati kohe targa õpetuse järele nõidust majast välja ajama. Vennad tegid targa õpetuse järele ja vaata imet: kolme päeva jooksul olivad nende kariloomad kui ennegi ja nende rikkus tõusis kui kevadine päikene. „Kes ei kuule, peab tundma.“

H II 64, 403/5 (5) < Tartu – A. Kutta (1900).

203. Lapsed lahkuvad kodunt.

Isa hoidis hiiesida,
kasvatas seda kaasikmetsa,
mõtles poegadest pidajad,
tütardest töötegijad.

Ei saand poegadest pidajaid,
tütardest töötegijaid.

Isa hiied raiutakse,
taadi laaned laastatakse,
kasvandikud kaotakse.

Ei saand poegadest pidajaid,
tütardest töötegijaid –
koht jäi võeraste varale.

H II 20, 627 (28) < Vändra khk., Lelle v. – Jüri Tammann (1889).

204. Vanadus toob vaeva.

Kui mina olin noori meesi,
hüppasin üle hobuse,
kargasin üle katusse.
Nüüd ma'p saa üle orika,
üle ööse põrsukese.

Nüüd olen vana – tunnen vaeva,
pööran külje – tunnen külma,
pööran selja – tunnen seina,
pööran kõhu – tunnen põhu,
pööran abu – tunnen ahu.
Alla põle asemetegijad,
õlekõrre kergitajad.

H II 65, 143 (II) < Muhu khk., Liiva k. – Kristjan Raud < Reegi pere eit (1898).

205. Haigus ja surm.

1) Vett tehti haigele, kui arvati, et haigus t u u l e s t t u l n u d, kui inimene nii järsku haigeks jäi. Vesi kallati nii kaua teise nõu seest teise, kuni vesi hakkas mööda päeva ümber käima. Kui ei tahtnud hakata mööda päeva käima, et vesi ikka vastu päeva käis, siis arvati, et see isik ära sureb; aga vaest hakkas üsna ruttu mööda päeva käima, siis arvati, et see inimene saab terveks. Siis pandi veel üheksa elavat tule-sütt senna vee sisse, siis anti seda vett haigele juua ja pesti haige pead.

ERA II 281, 310/1 (16) < Kaarma khk., Loona v., Hakjala k. – Tiina Õunpuu < R. Iidlane, 83 a. (1940).

2) Kui inimene haigeks jääb ja teada tahetakse saada, kas ta terveks saab ehk sureb, siis pandakse k a s s s ä n g i. Jäeb kass haige juurde ja heidab magama, saab haige terveks, tuleb aga kass kohe jälle süngist välja, sureb haige varsti. Kusagil jäenud üks vanamoor haigeks, kassid kadunud ta ligidalt kohe. Vanakese süda läinud haledaks ja ütelnud:

„Nüüd ma hakkan ikka vist surema, kassid ei tule ka enam mu juure ühti.“ Ja mõne nädala pärast surnudki ära.

H II 21, 505 (5) < Tori khk. ja v. – Mihkel Kiisk (1888).

3) Pirrutulega vaatamine pidi küll näitama, et kas inimene akkab juba surema. Üteldi, et kui inimene sureb, et sõs olevat ka vana tont sureja man ja oidvat varju inimesel pääl, sellepärast valge tulega ei nägevat midagi, aga pirrutulega saavat küll, sõs olevat inimese nägu tõistmoodu kui muidu.

Latse tunneve surma tulemist. Üitskõrd oli meil üits vana tädi, kes kangesti latsi ois. Latse olive ikki tema man ja tema and neile ubinid. Enne surma oli tädi paar päeva sāngi pääl ja latse olive temā man. Raasike aega enne suremist satte ütel poisikesel ubin käest maha ja viire tädi sāngi ala. Meie kāsseme poisiksel sāngi ala ubinale perra minna, aga poisike mitte es lää. Sōs võtsime esi ubina sāngi alt ja annime poisiksele kätte, aga poisike es taha ikki seda ubind ja visas maha. Seni oli ka joba tädi koolu.

ERA II 270, 266/8 (34; 36) < Tarvastu khk. ja v., Ämmuste k. – Jaak Veskemāe < Kadri Schmidt, 82 a. (1940).

4) Kui elumaja vanem sureb, siis pannakse tähele, kas vana s ehk noores kuus. Kui ta vanas kuus sureb, siis surevad ka elumaja loomad selle järele; kui noores kuus, siis ei ole midagi viga. Sellepärast võetakse ka puusārgi tegemise laasta, kui vanas kuus surnud on, ja viiakse loomalautadesse. See peab hoidma, et loomad ei sure.

E 22735 (3) < Pärnu-Jaagupi khk., Vee v. – Mart Aija < Mari Linnon (1896).

5) Korra olnud talu ema suremas aigevoosis. Tahtnud enne veel jumalaarmu. Toodud ka õpetaja sinna, see täitnud aige soovi. Lõpeks küsinud ka, kas haige tahab surra. See aga vastanud: „Muidu sureks küll ära, aga see ea apu taarike jääb maha!“

E 22526 < Viljandi l. – H. Pöder (1896).

Pilt 68. Matuserongi möödumisel seistakse teeveerel.

206. Laste lein.

1) Suri ää suure kuuske,
maha langes laia leppa.
Sis jäid oksad oigama,
lehed laiad leinama.
Nõnna sureb mu emada,
nõnna sureb mu isada,
siis jäid lapsed nuttama,
suguvõsa soiguma.

H, Mapp 238/9 (19) < Pärnu khk., Sauga m. – J. J. Pulst (1902).

2) Suri mul isa äräje,
jäiväd ärjad äiä kätte,
obused onude kätte,
lehmad lellenaste kätte.
Irnusid isa obused
võõra mehe sõitatessa,
ammusid emäni lehmäd
võõra naise lüpsätessa.
Määgisid emäni lambad
võõra naise niitatessa,
aukusid isäde koerad,
näugusid emäni kassid
võõra naise aida alla.

H II 7, 895/6 (9) < Lüganuse khk. – August Tõnurist (1890).

207. Kometäitmi siises matustega.

1) Suriija soovid peab täidetama. Tean juhtumist, kus suriija taluperemees käskis lamba ja vasika enda matukse päevaks veristada. Ja seda ei tehtud. Tuli hunt, kes mööda läks ja murdis nad mõlemad. Ikka püüti surnu soov täita. Kui tehti surnu soovi vastu, siis tuli ikka õnnetus. Ka peale surma käis suriija meele tuletamas. Ruila Pööra perenaene käis peale surma tüdrukule meele tuletamas, et andku temalt laenatud kolm küünart linast riiet tema miniale üle, ja tegi seda mitu korda, senni kui tüdruk seda täitis, siis jättis rahule.

ERA II 273, 425/6 (32) < Tallinn – Eduard Kriitmäe (1940).

2) Vanasti valmistati surnuile kirstud kodus. Surnu mõõdeti ja saeti lauad välja. Kirst tehti aga nii suur, et sinna mahtusid ka asjad, mida surnule kirstule ligi pandi. Harilikumad esemed olid: vana viht,

lauluraamat, nõel ja niit, seep ja nuust ning ka raha. Meestele pandi veel müts, pool toopi viina, piip ja tubakas ja ka raha.

E 84876 (1) < Tori khk., Taali v., Põlendmaa k. – J. Reinhold < R. Reinhold, 89 a. (1933).

3) Surnu puusärkipanemise juures pidatud endisel, osalt ka praegusel ajal selle järele hoolega vaadatama, et surnu jalad ikka selle ukse poole seatud saavad, kust surnu pärast puusärki panemist ehk matmisele viies läbi viiakse, sest siis ei tulla selle surnu vaime enam tagasi ei kodukäijaks ega muuks.

H III 5, 333 (4) < Pärnu khk., Uulu v. – Hans Martinson (1888).

4) Kui surnud esmalt saab toast ära viidud, siis saavad kõik need lapsed, mis puusärgi tegemise aeg on tuppa korjan, karjaaeda loomade jalgu viidud. Surnu omale saab aga üks vanaviht puusärki pea alla pandud. On ka matme-aeast pärast leitud, et on viinapudeliid kaasa pandud surnule.

H I 1, 409 (66) < Risti khk. – Taavet Jaanberg (1889).

5) Kui inemine kooles, mis kunstid on. Lautsi lahustas rutto ära. Täendus: et pea siis ei koolvad. Lautsil olev põhk andas elajile süvva. Täendas, et elajail haigust ei saavat. Koolja mõskmise seep ja viht, suurätik hoietas alale. Täendus: kui kellelgi haigust on, siis pruugitas neid arstmises. Koolja rindo pääle pandas raha ja jäetas kooljale rindo pääle. See olla perrajääjide õnn. Täendus: kes seda ära peäs võtma, sellele saavat haigus jne.

H IV 3, 932/3 (3) < Hargla khk. – Jaan Rebbane (1888).

208. Toidud surnu ärasaatmisel kodust.

1) Vanasti keedeti matusehommikul tangupudru. Siis öeldi: „Pudruga tuleb, pudruga läheb.“ Titepudru on paremini tehtud kui harilik: piimaga keedetud, võid sisse pandud, mune pääle löödud ja toodi suure pütiga, et jatkus sellest tervele perele süüa, aga matuse-

puudru oli harilik, söödi piimaga ja kui oli, siis pandi natuke võid silma ka.

ERA II 6, 642/3 (5) < Rapla khk., Lipa k. – Richard Viidebaum (Viidalepp)
< Mart Kass, 70 a. (1928).

2) Kui surnu kodust ära viiase, siis on erned sualaga ära kiedetud ja kui laul, kellega surnut kodust välja saadetasse, lõppetatud on, siis pannasse erned kaussidega puusärgi piale ja saia ehk saia- või puülileiva kuagi d, antasse saatjatele viina ja igauks käib võttab puusärgi pialt erneid ja kuaki.

H II 7, 786 (III) < Iisaku khk. – Dietrich Timotheus < Lemmaku, Kuru, Sälliku, Porskovo poluvernitud (1889).

209. Silmapisarad on surnutele tülik.

Ükskord surnud ühel vanematel nende ainukene laps ära. Nad nutnud endi last kibedasti taga. Iseäranis ema nutnud kangeste. Kord näinud ema unes. Olnud palju veikesid lapsi ühes väga ilusas rohuaedas koos. Kõigil olnud ühtemoodi valged riided selgas ja mänginud kenaste ja laulnud. Ema otsinud oma last ka teiste hulka, aga ei ole leidnud. Viimaks näinud ta, et tema laps olnud tüki maad teistest eemal. Ema läinud tema juure vaatama, miks ta teiste juure mängima ei lähe. Lapsel olnud veike nahast kott kaelas ja korjanud veetilkasi rohu pealt ja pannud kotti. Ema küsinud: „Armas laps, miks sa neid veetilkasi siin korjad, eks sa lähe ka teiste juurde mängima!“ Laps vastanud: „Ei mul pole aega ilmaski mängida, ma pean sinu silmapisaraid korjama, mis sa minu pärast nutad.“ Ei sest saadik ema pole enam teda taga nutnud.

E 35611/2 (12) < Jüri khk., Kurna k., Loo veski – Jaan Saalverk < emalt (1898).

210. Poomisega võib surma saada.

Ükskord oli ühel peremehel elu ja kohapidamine juba liig igavaks ja vastumeelseks läinud, mõtles mehike: kes teab, millal surm tuleb, ma pean õite katsuma oma elu lühemaks teha, siis saan rutemini ilma vaevast lahti. Arvas p o o m i s e s u r m a kõige hõlpsamaks. Ühel teispäeval läks toa peale, võttis hea tugeva oheliku, sidus pendi kinni, pani aasa valmis. Siis käskis naist õhtuks t a n g u p u d r u keeta. See oli sel ajal haruldane hea toit, et paremat vist polnud, sest ta tahtis kõhu veel enne tubliste täis süüa, oli ju viimane kord siin maailmas süüa, ehk on ka täie kõhuga poomine ja surm kergemad kannatada.

Naine seisis esiteks vastu, et miks ma täna pudru keedan, täna on ju teispäev, homme on pudruõhtu, täna õhtuks keedan herneleent. Aga mees palus ikka: keeda täna pudru, mis sest on, et sa ümber vahe-tad, homme keeda suppi (sel ajal räägiti küll „leem“). Naine andis viimaks järele ja keetis tangupudru. Sulane oli aga peremehe järel piiranud, kui see ohelikuga toa peale läinud ja vaatas hoolega, mis peremees sellega tegi. Nägi, et ta sidus pendi selle tarvis, et ennast üles puua. Eks va sulane, kelm, leikas oheliku enamiste katki, ühe kerme jättis pidama, et ta parajaste ühes seisis.

Noh, hea küll, pudru sai valmis, peremees parkis kõhu täis ja kadus toast ära. Läks toa peale, ronis pengi peale, pani seal oasa kaela ja laskis ennast penni pealt alla oheliku otsa rippuma, oheliku üks keere aga ei jäksand rasket kere üleval kanda, vaid läks katki ja peremees, ohelik kaelas, toa ääre pealt alla kotta (koda või ukseesine oli ilma laeta) kivipõrandale prantsti maha. Tõusis maast ülesse ja ise siunama ja vanduma: „Kurat võtaks poomise hoopis ja tükkis, selle läbi võib ju ka õnnetuma surma saada, hea on, et mu küljekondid veel terveks jäid,“ ja sulane naeris, et kas kõht katki. Ei peremees seitsaadik enam pooma läind.

H II 58, 107/8 (28) < Jüri khk., Kurna v. – Jaan Saalverk (1896).

211. Jutte vanast surnute valvamisest.

1) Vanasti valvati surnuid teatud päevade arv. Nõnda valvatud ka üht vana nõida, kes ära oli surnud. Enne kui tema ära surnud, rääkinud ta oma kolmele tütrele: „Esimese öö valvab mind vanem tütar, keskmise öö keskmine ja viimase – kõige noorem.“ Pärast oma jutu lõppu läinud vanaeide hing kehast välja. Tütred pesnud ta puhtaks ja läinud mõisast vanemat õde selleks ööks tööst vabaks küsima.

Nemad tegid öösiti ka teatud aegadel tööd. Härra lubanud. Surnu juurde olid viidud kangasteljed, ta pidi ise kangast kuduma, muidu oleks ta magama uinunud. Vanem tütar ei ole sugugi kartnud ja pole ka midagi kuulnud ega näinud.

Kaks ööd, mis tuli keskmisel ja nooremal õel valvata, ei olnud mõisas neil öödel tööd. Keskmine õde, samuti kui vanem õde, tema pole ka midagi näinud. Kolmandal ööl tuli kord noorema õe kätte. Tema kartnud minna valvama. Läinud aga siiski. Kesköö ajal hakanud temal hirmus hirm. Kell löönud korruga kaksteist, temale olnud need löögid nii pikad kui tema eluaeg. Tema hakanud veel hirksamini kartma. Korruga nägisenud surnu puusärgi kaas; tema tahtnud ära jooksta, aga ei ole saanud ennast liigutada. Ta kuulnud, et puusärgi kaas ikka rohkem ja rohkem nigises; tõusnud temal hirm. Ta ütelnud, nagu tema alati ütelnud: „Lõng läks katki, koolijani!“ Puusärgist vastatud: „Seo kinni, neitsikene!“ Tüdruk hüüdnud uuesti: „Süstik kukkus maha, koolijani!“ Puusärgist vastatud: „Võta ära, neitsikene!“ Puusärgi kaas kukkunud siis ka kolinal maha. Tüdruk ehmatanud ja jooksnud kiiresti õue. Ise aga hüüdnud: „Lõng läks õue, koolijani!“ Hääl hüüdnud: „Too ära, neitsikene, aga üks ots minu pihku!“ Tüdruk võtnud voki, sidunud ühe otsa v o k i k ü l g e, teise visanud puusärgi juurde, ise aga jooksnud tuppä. Toas võtnud kerise suu päält soojad sukad ja pistnud jalga.

Teised kõik maganud rahulikult ega kuulnud ka, millal tüdruk tuppä tuli. Tema pugenud ka teki alla. Korruga läinud uks lahti, üks kogu tulnud sisse. Ise lausunud: „Üks jalg soe, teine külm, kes õuest tulnud, see ikka külm!“ Nii ütelnud ta igaühe jalgade juures. Kord tul-

nud nüüd noorema õe juurde, temal jalad olnud ka soojad, nii et ei leidnud ta otsitavat.

Hommikul läinud noorem õde vaatama, mis oli sündinud. Vokk oli ära purustatud, ainult vokihambad olid järgi jäänud. Mis ta selle tüdrukuga oleks teinud, on teadmata. Tüdruk pole ka enne teistele rääkinud, kui vanaeit juba mulla all puhanud. Peale seda pole ta enam ennast tütardele näidanud. Miks ta noorema tütre vastu niisugune oli, ei tea.

E 61108/12 < Väike-Maarja khk. – Villem Altkoa < M. Vetik, 40 a. (1927).

2) Ühes talus surnud kord tige vanapoiss ära, keda keegi ei julgenud valvama jäeda. Viimati käskis perenaene vaest orjatütarlast valvama jäeda ja ajaviiteks kangast kududa. Ei vaene laps tohtinud sõnagi vastu lausuda, muudkui istus aga õhtu kanga taha lõuendit lõksutama. Korraga ütles ta: „Lõng läks katki,“ mispeale kirst pragisema hakkas ja hää l kirstu seest hüüdis:

Lõng läks katki, koolijani,
nidu kinni, neiduseni,
aher lehm sul annetakse,
paterkaela paisatasse.

Unustasin enne ütlemata, et perenaine tüdrukule lahkest südamest valvamise eest ahtra lehma ja paterkaela (kaelaraha) kinkida luband. Tüdruk ei lausunud laulu peale sõnagi, parandas lõnga ära ja kudus edasi, kuni lõng jälle katki läks ja hää l kerstu seest nõndasamuti hüüdis, kusjuures kerst veel kõvemini pragises. Kolmandamal korral oli lugu jälle nii, aga kerst lei nüüd lahti ja surnu hakkas seest välja pugema. Tüdruk tõusis ruttu kanga tagast, viskas suure kivi sulpsatades nurgas olevasse sinipotti ja pages ise ahju peale asjalugu pealt vaatama. Surnu tõusis ülesse, läks poti juure ja solis seal sees kätega, arvates, et tüdruk potis on, niikaua kui kell 12 lõi ja kukk laulis ja ta kerstu tagasi pidi pugema.

Teisel hommikul rääkis tüdruk majarahvale ära, mis öösel juhtus, aga keegi ei tahtnud seda enne uskuda, kui lina surnu pealt ära võtsivad ja ta käed ja käissed küünarnurgast saadik t u m e s i n i s e d

nägid olema. Alles siis uskusid nad ja perenaene maksis hea meelega tüdrukule ta vahvuse eest lubatud palga välja.

H III 8, 773/4 (2) < Palamuse khk., Kaarepere – Helene Masen (1890).

212. Surnu kodus käimas.

1) Vanast hakanud kuskil, vist Madise kihelkonnas üks pereisa pärast surma kodu käima, ta on väga õel olnud ja väga palju paha teinud. Korra olnud pere tüdruk saunas pesu pesemas, see on varsti peale matukseid olnud ja peremees on sinna tulnud tüdrukut hirmutama ja näidanud tüdrukule hambaid. See olnud päeva ajal, aga õhtu tulnud toa juurde, läind toa laele ja teinud seal hirmust müra ja loopind kõik kraami maha, mis aga iialgi kätte saanud, ja siis läind lasknud hobused reiall lahti ja ajand õue ja lasknud siis veel loomad lahti.

Teine päev tulnud ju pääle lõunat tagasi, istunud ahju otsa peal ja lahutanud kerisse maha. Pererahvas olnud väga hirmus ja mures ja poeg läind mõisa härrale rääkima, et missugune lugu on, aga härra ei usu, tulnud õhtupimedikul sinna vaatama. Härra teind toa ukse lahti, aga ei näe midagi, aga kui tuppa astunud, siis võetud kolde pealt suur viieämbrine pada sooja veega ja kallatud härrale kraest sisse. Härra karanud õue ja sõnuma, et keegi on toas, teeb aga vigurid: „Tooge tuld.“ Toodud tuld ja härra otsinud kõik nurgad läbi, aga ei leia midagi.

Korraga hakatud kerise pealt kivisid loopima, aga ei ole mitte külge visanud, vaid ikka mööda vastu seina. Siis härra joosnud välja: „Jah, siin on kurat küll toas.“ Aga härra leidnud paremat nõu ja toonud õpetaja sinna. Õpetaja astunud tuppa, aga kivisid antakse vastu ja veel palju pahemini: visatud külge. Õpetaja läind kambri, kodukäija ka kambri. Õpetaja lugenud, ja saand kirikuriided selga, siis häbenend kodukäija ja läind tuppa, pühamees ka tuppa ja noomima. Siis joost rehe alla, pühamees järele, säält jälle jooksu, õpetaja järele ja ajanud teise õuest välja, niikaua kui surnuaeda ja noomind säält.

Siis olnud mõni päev vahet ja siis tulnud jälle nõnna argsel viisil tagasi ja olnud väga pahane, et õpetaja toodud ja teinud nüüd palju rohkem paha kui ennem, lasknud loomad lahti ja viinud kõik õled, mis

peres saada olnud, loomade alla. Ja vilja loopind laiali, isegi kapsad ja kardulid kiskunud ülesse ja loopind küla vahele laiali, siis leigand aida peal kõik riided ja lõngad katki. Siis ei ole väljas enam midagi teha olnud, pererahvas olnud ju puupaljad, siis tulnud jälle tuppa ja võtnud kõige soemad paigad oma kätte ja kui midagi tehtud, seal teinud ta omapidi kõik ümber teistmoodi.

Pererahvas kolinud teisi peresse, aga vana sõber ka sinna ja teinud ka seal oma tööd tublisti, aga külarahva omasse ei ole puutunud, muudkui ei anna rahu ööl ei päeval kellegille. Pererahvas läinud oma majasse tagasi, vana sõber ka sinna tagasi ja istunud ahju otsa peale ja vaadanud, mis teised teinuvad. Kui pererahvas süüa keetnud, olnud see toit mis tahes, ja pannud kausi kas tühjalt ehk kummuli lauale, siis olnud parte all suur mürin ja ragin ja visatud seda seltsi sõnnikut kauss täis, mis pererahvas keetnud, ja kui ei ole lihakauss kohe laua peale toodud ja on sööma hakatud, siis on verine hobusekints liha asemele laua peale visatud.

Korra juhtunud pühapäeva hommiku, ei ole miski müra ega kola olnud, pererahvas akand sööma ilma tülita. Küla väljavaht tulnud tuppa ja võtnud mütsi peast ära ja ütelnud: „Jumalale tänu, teie saate täna ilusaste süüa,“ ja vanamees toetanud ahjuredeli najale. Aga korraga olnud ahju peal suur ragin ja vanamehele kallatud paksu hernesodi palja pea peale, nii et kõik sodi täis olnud, ja laua peale pandud verine hobusekints ja vanamehe karust võetud kinni ja visatud õue porisse, et miks on Jumalat nimetanud.

Siis on õpetaja toonud Tartust kolm tarka meest. Kui need tuppa on tulnud, siis kebinud kodukäija nagu peremees kunagi ahju peale ja vaadanud, mis need mehed tahavad. Targad ütelnud: anna meile üks kera punast lõnga. Perenaine kostnud, et ei ole, peremehe isa on kõik puruks lõiganud. Siis ajanuvad targad perenaist külast tooma. See läinud, aga kodukäija läinud tee peale vasta ja leiganud tema käes kõik puruks. Nüüd läinud üks tarkadest ise. Küll lõõnud kodukäija tema ümber kuuti, aga ei ole lõnga kätte saanud. Tark teinud selle lõngale üheksa sõlme sisse ja kerinud jälle kera peale ja annud siis perenaese kätte ja ütelnud: „Kui sa siis teda jälle kuuled, siis tõmma kera pealt üks sõlm lahti ja ütle: „Üks mees on siin,

kaheksa on veel järele.“ Ja siis läinuvad nad minema, öölde: „Kolm õhtut tuleb ta veel seie, aga enam ta ei tule. Aga kolmandamaks õhtaks kolige kõik, mis teil siin on, teisi peresse, sest kolmandal ööl paneb tema t o a p õ l e m a , seda tema ei jäta teile.“ Perenaene teinud, kuda kästud – kui kodukäija tulnud, teinud ta sõlme lahti, siis kodukäija kiljatanud korra ja läinud minema. Nõnna käinud kolm õhtut, aga igakord olnud perenaene lõngakeraga vastas, muudkui kiljatanud ja läinud minema. Kolmandamal öösel tulnud pannud maja põlema ja siis olnud seitsaadik ka kadunud.

**EÜS VII 2138/41 (326) < Väike-Maarja khk. – Voldemar Rosenstrauch
< Hans Aberdal, 50 a. (1910).**

2) Ühes talus oli surnud üks vanamoor ära. Oli veel matmata. Elus olles oli olnud väga kuri kõigiga ja nüüd kardetud, et tuleb „kodu-käijaks“. Õhtul, kui tuli oli ära kustunud ja (tuletikke ei olnud veel), siis, kui tuld tarvis oli, pidi teisest talust süsi tooma. Öösel tulnud kodukäija h ä r j a k u j u l ja hakanud tuas müra tegema. Ajanud kõik toolid üksteise otsa hunnikusse. Ka käinud perenaise ja peremehe voodi all ja tõstnud nad ühes voodiga üles. Nüüd oli tuld tarvis ja perenaine läinud naabrusest süsi tooma. Kui aga tagasi jõudnud, olnud kodukäija juba läinud. Kui perenaine tule ülesse saanud, olnud kodukäija veel akna taga ja vahtinud aknast sisse ning krigistanud hambaid.

Samal ööl läinud veel sama kodukäija ühe peremehe aita, kellel talle oli pool vakka h e r n e i d v õ l g u . Kodukäija oli otsinud herved ülesse ja loopinud kõik herved mööda põrandat laiali. Hommikul, kui pererahvas aita läks, ei leidnud enam ühtegi hernest vakast, vaid põrand oli herneid täis külvatud.

Kui vanaeite matta taheti, leiti, et eide sukad olid kõik mudased. Nüüd teati, et kodukäija ei olnud keegi muu kui eit ise. Nüüd maeti aga eit kohe maha, et ta ei saaks külarahvast tülitada.

ERA II 110, 73 (167) < Kuusalu khk., Viinistu – Nelly Lilhein (1935).

213. Miks inimesed oma surma-aega ei tea.

1) Mees teind vanasti õlesidemega aeda. All tuli juure, küsis: „Miks sa õlesidemega aeda teed?“

„Kolm päeva on mul veel elada, siis suren ära, see aed käib nii kaua küll.“

„Aga mina ütlen, et sa ei sure kolme päeva pärast ära, sa elad veel kolm aastat.“

Mees ei tahtnud uskuda, aga kui kolm päeva mööda läks, siis nägi, et oli õige, mis allpea ütles. Sellest ajast on siis jäänudki nii, et inime ei tea aega, kuna ta sureb. Ennemasti kõik teadsid oma eluaega ja surmatundi. Aga siis nad ei kogund tagavara, viimase sõid veel enne surma ää ja siis oli kõik otsas.

Saare vallast kuuldud.

ERA II 54, 501/2 (530) < Tartu-Maarja khk., Kavastu vndk. < Kodavere khk., Saare v. – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Kaarel Jürjenson, s. 1868 (1932).

2) Kõrra elanud saunamees oma naise ja tütreaga. Kõrra ütelnud mees naisele: „Kuula, va küljeluu, ei tänavu meil tarvis tööd teha pole: Liisu viiakse sügise mehele, meie kooleme mõlemad ära ja nii on kõik otsas!“

Nad ei teinudki suvel tööd. Kui aga tali kätte jõudnud, ei surnud mees naisega, ei viidud tütart mehele. Nüüd tulnud kõigile nälg kätte. Nüüd ütelnud tütar isale: „Vaata, isa, kui nüüd kesvad lumegi pääl oleksid, ma roobiksin ja raabiksin neid kas või paljail jalul kokku!“

E 31577/8 < Võnnu khk. – Peeter Rootslane (1897).

214. Naiseks vanale mehele.

1) Kadri, kallis neitsikene
et luband lesele minna.
Lesk on kurja lepitada,
annad lesele kätt –
kätt kui külmale kivele.

Annad noorele kätt –
kätt kui sormi kindiella,
annad noorele suud –
suud kui sulale võile.
Annad vanale suud –
suud kui surnele seale.

H II 34, 315 (12) < Viru-Nigula khk., Uljaste k. – Hans Lohk < Hr. Leetsmann
üles kirjutanud 1890. a. < Peeter Trikk, 70 a. (1892).

2) Ma lää varsti vanale,
karga kepikandijalle.
Vana varsti koolenes,
pia enge eidenes.
Jääs vara mu valida,
rahakar'p mu kaeda,
rahakirstu' mu kergitä,
rahaaida' mu arida.

H II 5, 392/3 (41) < Sangaste khk. – Joosep Hurt < Mari Kirschbaum (Jukatsi
Mari), 35 a. (1877).

215. Varandusest, pärandist ja pärimisõigusest.

Lastel isakodus mõnes kohas oli isiklikku varandust, igas kohas seda küll ei olnud. Hambaraha vaderid enamasti ikka kinkisid, aga ema ostis sellega juba lapsele kohe tarbeasju, harvasti mõni ema, kellel põlnud rahast väga puudust, pani lapse hambaraha seisma lapse jäuks, kui see hõberaha oli. Leerikingid oli ka haruldane asi, mõnikord vader kinkis lauluramatu ehk uue testamendi ja see jäi siis ka lapse omanduseks. Mõõblit muud ei olnud kui magamise koiku, ega seegi päriselt lapsele antud: kui ta ära läks, jäi koiku majasse. Loomi peeti laste nimel, niinimetatud laste õnne peal, need olid kanad, lambad, lehmad, jäeti vasikas kasuma, öeldi: „See kasvab selle õnne peale,“ et näha, kelle õnnel kõige parem loom kasvab. Mis

loomast saadi, see tarvitati ühiselt kõige pere peale. Kui loom ära müüdi, siis anti viis ehk kümme kopikat s a b a r a h a lastele. K a n a - m u n a r a h a anti ka mõnikord. Põlluviljaks tehti mõnikord toop lina- seemet maha iga lapse õnne peale ja need linad sai siis oma varandu- seks, võis kas ära müüa või omale riideks teha. Poisslastele, kui nad juba tööd tegid, tehti mõnikord kaeru, nimetati: „Kasukaerad, kasu- linad.“ Kui pojad juba mehetööd tegid, siis neile kasvatati kas noor hobune või härjavärss, keda ta võis ära müüa ja raha omale pidada. See oli jõukamates taludes, kehvades taludes ei olnud lastel muud saada kui süüa ja riided selga.

V a e s t e l a s t e eest hoolitsesid s u g u l a s e d , kui neid oli ja kui nad tahtsid, sundida neid selleks ei saadud. Valla ja mõisa poolt pandi vaenelaps kuskile talusse, kus omal lapsi ei olnud ehk vähe oli, ja anti valla magasiadast vilja lapsele toidu jäuks. Sõtke külas Märjamaa khk. olla üks vaenelaps pandud Vati talusse kasvatada. Vald annud vilja (ei tea, kui palju) toiduks ja mõisaproua teind riided. (See oli proua vaba tahtmine, nõuda seda temalt ei saadud. Mari Tamme jutustuse järel, s. 1845 Sõtkes.) Kui poiss juba suuremaks, vanemaks sai, siis oli ta karja saadetud kasuisa poolt. Valla rahvas pole siis enam magaskist vilja and, ütelnud: „Ega meie ometi hakka Vati peremehele karjast pidama.“

K a s u l a s t e k s võeti ka soldatiks minemisest päästmiseks, sel- leks kauplesid vanemad oma poega kellegile lasteta vanainimesele, olgu üksik või paarisrahvas; kui laps sai noorelt kellegi toitjaks kinnita- tud, siis ei võind teda enam valla eest soldatiks saata. Kasulaps päris siis kasuvanemate vara, kui neil seda järele jäi, ja pidi kasuvanemaid aitama toita nende vanaduse ja vaesuse ajal. Vanal ajal oli lapsi palju, neid ei tahtnud keegi heal meelel kasulapseks võtta, nende pakkujaid olla rohkem olnud kui nende tahtjaid. Palju olla kerjuslapsi olnud, suvel veel mõned võeti loomade juure, aga talvel saadeti kerjama. Et kasulapse põli hea ei olnud, näitavad vanad sõnad: „Oma ema põlend kooruksed on paremad kui võera võileib“; „Võera leib ja oma ema vits on ühesugused.“

P ä r a n d u s e jägamist isa surma korral olen küsinud mitmelt. Vastatakse ikka: „Mis pärandust vanal ajal koa oli, riideilbud ümmer ja mõni tööriist, need läksid kohapidamise juures ikka tarvis neile, kis

kohta pidama jäid.“ Kui ema kohta edasi pidas, siis vist jäi kõik tema kätte ja ta jägas laste vahel päranduse, kui seda oli, oma äranägemise järel. Kes kohta pidama jäi ja kelle toita ema jäi, see sai muidugi suurema osa. On ette tulnud juhtumusi, et ema andis koha varaga poja ja mini kätte selle lootusega, et nad ta eest vanalt hoolt kannavad, need aga emaga halvasti ümber käisid, nii et ema oli sunnitud tütre juure minema, kes peale kaasavara muud pärandust ei olnud saand. Suuremalt jaolt on ikka e s i m e n e p o e g isa järel peremeheks jäänd, on aga ka neid kohti, kus esimesed lapsed välja läksid ja kõige noorem poeg isatalu pidajaks jäi. Vanal ajal olid ju kohad mõisniku omandus. Talupidajad tegid päevi mõisale. Päevade järel nimetati koha suurust. Suur koht oli kuue päeva koht, vähemad kahe, kolme, nelja päeva kohad. Mitme päeva koht, niimitu päeva pidi teomees tööl käima nädalas koha pealt mõisas.

Esimesel pojalt oli suurem õigus isa järel peremeheks jäämiseks, siiski võis isa selle õiguse anda teisele pojale, kui esimene ta meele järel polnud; on ka mõnikord tütrele antud ja poeg ilma jäetud. Kohapidamise õiguse võis ka mõisnik anda, kellele tahtis, siiski vist mõisnik ilma põhjuseta pojale kohta ei keelend, mida isa oli pidanud ja peale surma pojale lubanud.

Mini ja koduväi surma korral varanduse pärimisest ei tea õiete midagi. Kui mini sureb, siis sagedaste tuuakse teine õde tema asemele ja siis jääb vara kokku nagu ennegi. Ikka vist jääb naise vara mehele; kui just minil on veel need riided alles, mis ta oma vanematelt kaasa sai, ehk siis ta ema või õde pärivad need ära, aga mis ta mehe juures olles omale teinud, see jääb ka mehele. Sama võib ka koduväi lugu olla: mis ta oma vanematelt sinna minnes sai, ehk neid pärivad vanemad tagasi; mis ta uues kohas tegi, see jääb ka sinna. Raha ju vanal ajal polnd talupoegel abielludes kaasa viia.

Kui abielurahvas surevad lasteta, siis ikka on mehe sugulased vara pärinud; kui nad just leplikud on, siis saavad ka naise omaksed muist omale. Ei tea midagi kindlat selle kohta. Sagedaste võtavad lasteta paarid omale mõne sugulase lapse kasvandikuks, kes siis ka nende varapärijaks jääb, ja see on ka kohustatud neid vanalt toitma ja aitama.

Lese mehe teine naine, kes ilma lasteta on, kui mees sureb, pärib uuemal ajal poole rohkem sest varast, mida ta kaasa tõi abiellumisel. Kui talle mees ise lubas muud selle juure, seda pidi ta siis ka saama. On ka neid lapsi, kes võõrasisa-ema ära ajavad peale oma isa-ema surma.

Ema rääkis oma noorepõlve mälestustest ühte lugu, mis Hageri kihelkonnas olnud. Ühel talunaisel surnud mees. Pojad olnud alles väiksed ega saand ema töödega aidata. Ema läind uueste mehele. Mees teind tööd nagu ikka peremees, kasvatasid seltsis lapsed suureks. Teisel mehel lapsi pole olnud. Kui ema juba vanaks saand ja pojad täismeesteks, siis nad hakand võõrasisa ära ajama, ütelnud: „Meie toidame ise oma ema, sind põle siia enam tarvis.“ Mees läind kohtust abi saama (vist vallakohus), sest ta oli oma noorepõlve seal kohapeal tööd teinud – kus ta siis vanalt pidi minema. Kohus mõistnud poegi võõrasisale peremehe palga maksma nende aastate eest, mis ta talus oli peremehe kohustusi täitnud. Kahjuks pole mul enam meeles, kui suur see palk oli, aga ikka sulase palgast oli palju rohkem.

Varandusi, mis põlvest põlve majasse jäid, ei tea nimetada, neid võis küll olla, aga pole kuulnud. Seinakelli vanal ajal talupoegel pole olnud. Kui talutüdruk mõisa teenima läind, siis pole ta kella tund, alles mõisas õpetatud teda kella tundma. Piiblerama mõnel ikka oli ja kui üks sugukond ühes talus kauemat aega elas, siis jäi ka piibel ikka senna talusse. Mõni asi, mille kolimine tülikas ehk asja väärtus väike, jäeti ehk majasse, uue omanikule. Olen kuulnud nimetust: maja põhja istepakk, ehk mõnda muud majapõhja asja. Ka mõnd vana puud maja ligidal austati, et oli põline puu selle koha peal.

Varandust, mis mõisnikkude poolt, olid talupojad äramineku korral sunnitud talusse jätma, nimetati raudvara. See raudvara tuli sellest: kui mõisnik pani mõne vaese perekonna kuskile talusse asuma, siis ta esimese aasta ei võtnud temalt maksu. Talumees võis kohta kasutada ja omale loomad ja tööriistad muretseda, aga kui ta ära läks, siis pidid jääma koha peale raudvaraks tööriistu ja loomi uuele, kes tema asemele tuli. Uus omakorda jättis jälle oma järeltulijale, nõnda seisis raudvara ühe koha peal põlvest põlve. Kui mõisnikud talusid müüma hakkasid, siis nad võtsid raudvara nendelt ära omale. Mu isa

rääkis mitu korda, kuidas sellega olla rahvast petetud. Rapla kirikhärra oli Pühatus käies rääkind kokkutulnud rahvale sellest raudvaraks kirjutamisest, öelnud: „Teie võite kõiki asju selleks lasta kirjutada, neid ei võta keegi teie käest ära, need jäävad teie lastele ja lastelastele!“ Pere-mehed uskusid ja lasid üles kirjutada kõik, mis kellegil oli. Kui pärast mõisnikud hakkasid raudvara ära pärima, siis mehed sülitasid ja vandusid, aga muuta polnud enam midagi, pidid andma hobused, härjad, ikked, sahad ja kõik, mis oli üles kirjutatud. Kus seda kirjutati, seda ei tea selgeste, arvatavaste kihelkonnakohtus.

Vanal ajal peeti väga kindlaks sureja tahtmist või soovi päranduse jätmisel. Kirjalikke testamente ei tea, kas oligi, rahvas ei mõistnud kirja lugeda ega usaldand kirjamõistjaid, parem juba lubasid suusõnaliselt tunnistajate kuuldes ehk ilma tunnistajateta, mida kellegile anda tahtsid. Surnu soove püüti juba sellepärast täita, et surnu ei tuleks kodu käima ja ülekohtutegijat karistama. On tänapäevani inimesi, kes surnu soove pühaks peavad ja neid täidavad.

ERA II 129, 504/13 (1-9) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom, oma mälestuste järgi (1936).

Alttestnisches Leben und Weben V. Lesestücke über das häusliche und familiäre Leben. Nachwort.

Die vorliegende Textsammlung mit Lesestücken über das häusliche und familiäre Leben im alten Estland gehört in die Bücherserie, die von Oskar Loorits (1900–1961), dem ersten Leiter des Estnischen Archivs für Volkskunde und dem renommierten Volkskundeforscher, gegründet wurde. Der Werdegang der Serie ist lang und mühsam gewesen. Vor dem Zweiten Weltkrieg konnte Loorits für die geplante Bücherserie mit dem Titel „Alttestnisches Leben und Weben“ nur zwei Bände zusammenstellen – über das Leben des Fischers und des Seemannes (Loorits 1939) und über das Wald- und Jägerleben (Loorits 1941). Nach der Besetzung Estlands zog Loorits im Jahre 1943 nach Schweden, alle von ihm verfasste Werke samt den zwei Bänden aus der Serie „Alttestnisches Leben und Weben“ wurden verbannt.

Die Serie konnte erst viele Jahre später, schon nach der Wiedererlangung der Unabhängigkeit Estlands mit Lesestücken aus dem Leben des Bauern (Loorits 2000) sowie des Hirten und des Viehzüchters (Loorits 2001) posthum fortgesetzt werden. Im Jahre 1998 wurden die Mappen mit dem geistigen Erbe von Oskar Loorits, die bisher im Verein der Finnischen Literatur aufbewahrt wurden, aus Helsinki nach Tartu gebracht. Einige diese Mappen enthielten gedruckte Kopien von den handschriftlichen Volkskundetexten über Ackerbau und Viehzucht, die für die weiteren Bände der Serie „Alttestnisches Leben und Weben“ gedacht waren. Gerade rückte der Geburtstag von Oskar Loorits näher, so war die Entscheidung, die Arbeit an der Serie fortzusetzen, unter den Mitarbeitern des Estnischen Archivs für Volkskunde einstimmig. Als ich die zwei folgenden Bände zusammenstellte, versuchte ich beim Selektieren, Systematisieren, Betiteln und Korrigieren der Volkskundetexte den Stil von Loorits nachzuahmen, hoffentlich ist es mir zumindest einigermaßen auch gelungen. Der Umfang des dritten sowie des vierten

Bandes ist wohl etwas kleiner, die bisherige Gestaltung wurde aber absichtlich beibehalten.

Dann war es soweit, dass die zwei vor dem Krieg herausgegebenen und schon längst zu Raritäten gewordenen Bände neu gedruckt werden konnten. So wurden die ergänzten und verbesserten Versionen von den Bänden über das Leben des Fischers und des Seemannes (Loorits 2002) sowie über das Wald- und Jägerleben (Loorits 2004) veröffentlicht. Bisher hat das Buch über das Fischer- und Seemannsleben am meisten das Leserinteresse erweckt; besonders die Küstenbewohner haben es empfohlen, noch einen Neudruck des Buches herauszugeben.

Die Themen der Bände bilden eine gedankliche Einheit und ergänzen sich gegenseitig. Es ist anzunehmen, dass auch Erzählungen, Lieder, Sprichwörter, Glaubensvorstellungen und Bräuche aus dem häuslichen und familiären Leben des alten Bauernvolkes den Lesern von Interesse sind. In der Hoffnung, alle geplanten Bände zügig nacheinander herauszugeben, konnte Loorits nicht ahnen, wie drastisch die Änderungen, die der bald ausbrechende Weltkrieg in das Leben der estnischen traditionellen ländlichen Bevölkerung mitbringt, sein werden. Jedoch hat er in seinen Anleitungen für die Volkskundensammler das Ziel der Sammelarbeit klar zusammengefasst: „Mit dem Zeichnen der Lebensbilder über die Momente, die den Inhalt und das Rückgrat des altestnischen Lebens bildeten, wollen wir uns gegen kommende Wandlungen stärken, damit sie nicht unsere Eigenkultur zu einem schnellen Vergehen bringen, sondern dass unsere Entwicklung in einer organischen Zusammenhang mit den Gewohnheiten und Erfahrungen, Traditionen und vielleicht sogar negativ warnenden Vorbildern stattfinden kann“ (Loorits 2000: 11). Viele Korrespondenten, z. B. Ello Kirss aus dem Gebiet Setu, Endel Mets aus dem Kirchspiel Jõhvi, Marta Mäesalu aus Häädemeeste, Emilie Poom aus Märjamaa, Julius Aleksander Reepärg aus Haljala, Jaak Peeter Sõggel aus Halliste, Johan Särg aus Torma, Priidu Tammepuu aus Laiuse haben ihre Sammelarbeit tatsächlich nach den vorgegebenen Themen und Anleitungen gerichtet. Materialien, die gut zu „Lebensbildern“ passten, haben auch Mitarbeiter des Estnischen Archivs für Volks-

kunde, z.B. Rudolf Pöldmäe, Herbert Tampere, Richard Viidalepp und andere gesammelt.

Der vorliegende Band enthält Archivtexte aus den Jahren 1868–1943. In der Wirklichkeit konnte der Volkskundesammler des 19. Jahrhunderts aber viel ferner in die Vergangenheit zurückblicken, da er sich an die eigenen Kenntnisse sowie die seiner Vorgänger anlehnen konnte. Nun sind wir von diesen Zeiten in das 21. Jahrhundert gerückt. Wenn man die ältere und die jetzige Zeit vergleicht, merkt man scharfe Kontraste. Auf dem Wege in die Wohlstandsgesellschaft ist es gar nicht unangebracht nachzudenken, wie man in der sog. hölzernen Zeit, als die Gebäuden und das Hausrat hauptsächlich aus Holz waren, lebte, was man zu essen hatte, wie man in den langen Winterabenden zu Hause bei Kerzen- oder Spanlicht arbeitete.

Beim Komplektieren der Lesestücke waren für mich die von Oskar Loorits in Bleistiftschrift gemachte Notizen hilfreich. In den damaligen Kopiemappen gibt es hier und da eine Auswahl von gedruckten Kopien mit dem von Loorits geschriebenen Vermerk „E-O V“, einige Texte sind von ihm versuchsweise sogar redigiert worden: Lesestücke Nr. 77; 80; 118; 130; 133; 145; 163 und 200.

Der Vision von Loorits entsprechend habe ich die Texte über das Bauen und die Struktur des Hauses, über das Hausrat und seine Funktion in den Anfang des Bandes gestellt. Im Abschnitt über das Essen und Trinken werden die wichtigsten Komponenten – das Brot, das Bier und das Dünnbier – am gründlichsten erläutert. Anstatt der früheren ethnographisch gerichteten Beschreibungen liegt in diesem Band das Hauptaugenmerk mehr auf dem volkskundlichen Themengebiet, z.B. gibt es reichlich Texte über Glaubensvorstellungen. Von übernatürlichen Wesen, die auf der Grenze der natürlichen und der übernatürlichen Welt balancieren, sind Hausgeister, Krankheitsgeister, Heimgänger, Alben u.a. vertreten. Von den Etappen des Menschenlebens gibt es mehr Schilderungen über Themen, die mit dem häuslichen Leben verbunden sind: Geburt, Kindtaufe, Kindererziehung, gemeinsame Arbeitsabende der Jugendlichen, Brautwerbung, Ehe, Beerdigung.

In den letzten Jahrzehnten sind mehrere gute Forschungsarbeiten, Übersichtsbände und Lexiken über die materielle Kultur herausgegeben worden (siehe Literaturverzeichnis am Ende des Buches). Eine vielseitige Auswahl von Meinungen und Vorstellungen über das häusliche Leben und die Familienverhältnisse bietet z.B. das Sprichwörterbuch „Vanasõnaraamat“ (1989). Was die Illustrationen dieses Bandes anbetrifft, so ermöglichte die damalige Fototechnik es nicht, die Innenansichten der Häuser, Gegenstände und Menschen in ihrer natürlichen Umgebung zu fotografieren. Deshalb wurden Zeichnungen aus Etnographielexiken und Volkskundesammlungen benutzt, um diese Lücke zu füllen. Beim Redigieren des Bandes habe ich mich nach der bisherigen Herangehensweise gerichtet: die Lesestücke sind betitelt, Liedertexte sind (im Inhaltsverzeichnis) mit einem Sternchen versehen, die Kennwörter sind im Text gesperrt gedruckt, die Rechtschreibfehler sind korrigiert. Wie in den früheren Bänden, gibt es auch hier am Ende des Buches eine Liste der Verkürzungen, ein Verzeichnis der Illustrationen und eine Karte der estnischen Kirchspiele.

Am 23. April 2013 in Tartu

Mall Hiimäe

TEEMAREGISTER.

abikaasa 324; 326-328; 336; 339-343; 363-364
ahi, ahjualune 13; 17; 31-32; 39; 43-44; 50; 51; 53; 69; 208
ahjuluud 51; 63; 98; 236
ait 20; 25; 38
ajaarvestus 22-23; 83-91
ajamõõtja 18; 83
aken, paja 11-12; 17-19; 23; 37-38; 43-44; 46; 52
andresepäev (30. XI) 197; 307
arbumine 230-231
armuke 337-339
armumaagia 142-143; 243; 294-295
baromeeter 65
ehalkäimine 298-300; 304-307
ennustamine, ended 15-16; 33; 71-72; 75; 90; 102; 173; 200-201; 220-222;
248-252; 255-256; 286-287; 294-295; 307-309; 348-349
haab 240
halltõbi 107; 230; 233
hambad 31-32; 266; 286-287
hambaraha 251; 254; 256; 286-287; 361
harjaste võtmine 208; 252
hernehirmutis 64
hiired 218-219; 222
hinged, hingedaeg 91; 133; 212; 234-235
hobuseraud 87; 202; 242
hobuseõnn 254
humalad 176; 178; 181-182; 184-186; 189-190; 193; 197; 207
hõbe, hõberaha 201; 205; 231; 235-236; 242; 251-252; 256; 288; 361
häll 48; 50; 261-262, 267-268
imik 253; 266
iste 48-49; 53; 59; 85; 93; 113
jaanipäev (24. VI) 91; 129; 166; 170; 177; 304

jaheroog 166
joodik 341-343
joodulaud 110
jutuvestmine 85; 93-94; 291-292
juukselõikus 68
jõulud 80; 91; 103-105; 129; 165-170; 177; 191-192; 205; 207; 215; 232; 242; 246-
248; 292; 295; 307-308
jüripäev (23. IV) 91; 95; 112; 280; 285-286
kaapekakk 139-140; 142; 191
kadakas 65; 104; 123; 173-174; 182-185; 189; 197
kadripäev (25. XI) 91; 163; 298; 304
kaelkoogud 51; 99
kaerakile 156-157; 165
kaev 26; 46; 109
kala 130; 135; 147; 165
kali - vt. taar
kama 152-153
kanep 154-156; 168
kartul 45; 114; 127; 128; 132; 134; 136; 159-160; 166; 168; 193; 196; 324-325
karuperse, ungas 19
karutantsitaja 46
kass 332-348
kastmiskomme 72; 95-96; 285-286
katkuhaldjas 108; 229
katus 14; 19; 46
kaunvili 127; 129; 130; 135; 153; 269; 353
kiik - vt. häll
kiilid 220
kildsann 290; 298
kilgid 90; 215-216
kirikuskäimine 104; 168; 250; 252; 253; 255-256; 261; 319; 325
kirikuõpetaja 199; 244; 298; 316; 317; 357; 365
kirjaoskus 275-279
kirves 61; 102
koda, püstkoda 16; 19; 24-25; 38; 53; 134

koduhaldjas – vt. majahaldjas
kodukäija 70; 88; 105–106; 242; 351–352
kodupaik 7–9; 15; 26–27; 41–42; 201; 272
koer 119; 144–145; 245; 332
kohv 136; 198–199
kolle 13; 17; 53; 74; 131–132
kooskäimiskomme 290–291; 294–304
korsten 14; 36; 38–39; 70–72
kosjad 312; 315–317
kosk – vt. kuusekoor
kukelaul 83–85; 201; 314; 356
kuri silm 230; 232; 253
kuufaasid 21–23; 57; 63; 88–90; 195–196; 203; 215; 349
kuusekoor, kosk 18; 19; 25; 134
kuutõbi 88–89
külaline 75; 95; 100; 114–115; 119; 121; 185–186; 206; 344–347
küünal 29; 35; 62; 78–81; 82
küüned 94
küünlajalg 79–81
lamp, lambituli 78; 81–82; 168
lapsehoidmine 62; 268–269; 273–274
lastekasvatus 63; 113; 118; 265–280; 282–285
lauapühkimine 262
lauluraamat 231; 247; 352; 361
laut 26; 39
lee – vt. kolle
leib 45; 75; 114; 120–121; 127–129; 131; 134–135; 136–145; 164–166; 187; 197;
283–284
leil 203; 205; 266
lihavõtted e. ülestõusmispühad 161–162; 165; 177; 191; 232
liisuheitmine 15–16
linnulaastud 150
linnupesa 100; 150
linnupete 112; 280
loodushäälend 67–68; 140; 296

lutikad 90; 216–217
 luud 63–64; 200–201
 luupainaja, tallaja 96–98; 230; 233
 luutsinapäev (13. XII) 286
 lõmmuki vi 18; 42–43; 76
 lõpepuder 150; 152
 lõugas 42–43; 53; 85
 maagia 14; 28–32; 63; 68–72; 75; 78; 80; 82; 87; 95; 103–108; 111; 142–143; 163;
 173; 195; 200–201; 203; 205; 206–207; 216–218; 228–243; 253–254; 257–
 258; 320; 348–349; 352
 maalised (haigus) 212–213; 231; 233–234
 maarjapäev (25. III) 91; 94; 143; 198; 296
 magamine 42; 83–85; 86; 103–104; 314–315
 maja 9–20; 26–27; 52
 majahaldjas 28–35; 131–132; 144–213
 majariistad 13; 25–26; 42–54; 57–64; 113; 115–116; 123–126; 204–205
 majauss 33
 mardipäev (10. XI) 69–70; 91; 170; 235; 298; 304
 matused 177; 351–353
 Meie Isa palve 105; 249
 mihklipäev (29. IX) 91; 129; 232
 munavärvimine 161–162
 mustlepp (sanglepp) 203
 mõistatamine 89; 292–293
 mõõdupuu 75; 134
 naadisupp 158–159
 noortesuhted 290; 294–307; 309; 312
 nuga 61; 84; 101–102; 131
 nõel 102; 107
 nõgesesupp 158
 nõiasõnad 31–32; 103; 215–218; 232; 235; 236–237; 240
 nõidus 29; 30; 32; 34; 63; 98; 146; 185; 195–196; 200–201; 207; 217–218; 219;
 228–229; 239–244; 346–347

nädal, nädalapäevad 16; 29; 69; 87-88; 91-94; 105; III; 129; 130; 150; 167;
194-195; 260; 290; 291; 295-296; 299; 300; 304-305; 306; 315-316;
325; 354

näkk 109

ohakasupp 158-159

ohverdamine 28-31; 231; 234-235

paakspuu 171

paastutoidud 155-156; 256-257

paja - vt. aken

parred 36; 43; 53; 77; 318

peahari 50

peerg, pird 17; 42-43; 51; 62; 74-78; 85; 288-289; 292; 294; 318

peremärgid 53; 54-56

pihlakas 29; 34

piibel 242; 277-278; 364

piim 135; 151; 167; 187; 229

piip 66-67; 82; 183; 352

pilak 17; 51; 74-77; 85

porss 181

prussakad 44; 90; 216-217; 333

puhrud 72; 92; III; 115; 127; 130-131; 150-152; 165; 167; 257; 324; 352-353; 354

pulmad 173; 177; 187; 317-322

puuk (varavedaja) 19; 87; 163-164; 230; 232

päränd 361-365

pühkmed 200-201

rahva-arst - vt. tark

rahvameditsiin 203; 205; 206-209; 212-213; 216-218; 223-231; 233-238; 242;
243-244; 266; 348-349

rehi 9-20; 36-37; 38-39

ristilaps 250-260

ristimärk 29; 105; 238; 229; 231; 233; 248; 254; 263

ristivanem, vader 248; 250; 251-252; 253-256; 258-260; 281

ristsed 177; 246-264

rotid 218-222; 308-309

rätsep 77; 112; 115; 157; 241; 289-290; 330

sajajalgsed 217
sammal 18; 21; 23
sandikivi 18
saun 39; 92–93; 167; 172–173; 202–203; 205–214; 266; 321
saunasõnad 206; 209–212
saunavaim 213–214
saunaviht 131; 161; 206–212; 351
savitamine 90; 215
sealaut 107; 118
seebikeetmine 202–203
Seitsmes Moosese raamat 106; 231
sipelgad 21; 46; 162
soend, libahunt 232
sookail 179; 182
sool 73; 176–177; 185; 189; 205; 212; 231
subrik 300–303
suitsutamine 63; 196; 219; 237; 243; 253
sulane 119; 121–122; 137; 262–263; 328–329
surm 17; 88; 139; 183; 201; 348–350; 362; 363; 365
surnuaed 237; 240–241; 357
surnuvalvamine 355–357
suur nädal 150–151; 155–156; 256
suurmad 149–151; 158
suvisted e. nelipühad 154; 161; 177; 191; 251
sõir 154
sõjaended 220–221; 222
sõnumine 88; 105; 143; 200–201; 215–217; 232; 240; 241–242
sõögilaud 37; 49; 84; 101; 110–121; 201
sõögipalve 93; 117–118
sõomisekombed 110–122; 131; 147–169; 324–325
sünd 87; 89; 246–250; 284–285; 324
taar, kali 183–184; 188–197
tael 53; 62; 66; 73–74; 335
tammetõrud 157–158

tark, maa-arst 106–107; 212–213; 217–218; 223–238, 243–244; 260; 263; 344–
347; 358–359
toidukorrad 45; 83–84; 93; 111–112; 129; 130–131; 151–152
tont 104; 106; 138–147; 163; 214; 242
toomapäev (21. XII) 197
tubakas 181–182
tubased tööd 84–85; 85–86; 288–290; 293–296; 298; 304
tuhk 161; 202–203
tuhkakook 148
tuhkapäev 304
tuhkhaud – vt. kolle
tulekivi, tuleraud 53; 66; 73–74
tuli 62; 72; 104; 117; 230; 231–232; 264; 304; 334–335; 349
tulihäänd – vt. puuk
tuul, tuulesuunad 21; 72; 175; 195; 230–231; 348
tuulispask 109–110; 230; 232
tõnisepäev (17. I) 91
Tõnn, tõnnivakk 29–31
tõrv 62
täid 50; 203; 217–218
tõõjaotus 63; 77; 83–85; 92; 141; 150; 245–246; 272; 288–290; 294
ubaleht 181
uks 12–13; 17; 19; 36–37; 43; 46; 52; 59; 279–280
ussid (vaglad) 195–196
vahter 172
vahetatud laps 39; 260; 262–264
vaimud 23–35; 92; 93; 104; 131–133; 355–359
vana-aasta 78; 80; 164; 170; 177; 201; 232; 242; 308–309
vanakuri, vanapagan 19; 87; 102; 104–105; 109; 114; 248; 252; 254; 257; 258;
260; 262–264; 292; 309; 349
varandus 329; 344–346; 361–365
varrud – vt. ristsed
vastlapäev 68; 91; 94; 129; 285; 304; 307
vastutulija 88
vatsk 136; 143; 163

videviku pidamine 85; 91; 290–292
viin 177; 203; 254; 260; 315–316; 319–320; 352; 353
viruskundra 31–32; 286
vokk 33–34; 42; 67–68
voodi 42; 45; 47–48; 49; 52; 54; 57; 84–85; 295
vorstid 133–134; 167; 168; 169
vorstipaine toomine 279; 281
võilillejuured 257
võtme andmise komme 91; 94
värav 20; 59; 102
õllenõu 53; 123; 173–176; 178–181; 189–197
õlu, õlletegemine 132; 170–190; 197–198
õuepuu 92–93; 364
õunapuu 250
ööema, ööketraja 33–35; 89

LÜHENDID.

Originaalide leiupaigad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis:

AES, MT – Akadeemilise Emakeele Seltsi murdetekstide kogu koopiad
ALS – Akadeemilise Loomaarstiteadusliku Seltsi kogu
E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu
EFAM – Eesti folkloristika ajaloo materjalid
EKS – Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluulekogu
EKS 4°; 8° – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu
ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu
ERA Foto – Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu
ERM – Eesti Rahva Muuseumi rahvaluulekogu
E,StK – M. J. Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu
EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu
H – Jakob Hurda rahvaluulekogu
TEM – Tallinna Eesti Muuseumi rahvaluulekogu

Originaalide leiupaigad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis:

EKLA – Akadeemilise Ajaloo Seltsi stipendiaatide aruannete kogu

Originaalide leiupaigad Eesti Rahva Muuseumis:

ERM, Fk – Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

Kirjanduse lühendid:

ERA T – Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused
EM Ar – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat
ERM Ar – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat

Viidetes kasutatud lühendid:

al. – alev, alevik

algk. – algkool

as. – asula, asundus

k. – küla

khk. – kihelkond

kl. – klass

m. – mõis

s. – sündinud

t. – talu

vndk. – vanadekodu

vstm. – vaestemaja

PILTIDE JA JOONISTE NIMEKIRI.

Pilt 1. Oskar Looritsa märkmeid „Endis-eesti elu-olu“ V teemavaliku kohta.	5
Pilt 2. Rehielamu. [E. Saabase joonis, 1894. H II 49, lk. 501.].....	10
Pilt 3. Rehielamu plaan. [E. Saabase joonis, 1894. H II 49, lk. 502.].....	11
Pilt 4. Rehielamu ukсед. [E. Saabase joonis, 1894. H II 49, lk. 504.]....	12
Pilt 5. Paja paigutusviis. [E. Saabase joonis, 1894. H II 49, lk. 506.].....	13
Pilt 6. Katuseharja puude paigutus. [E. Saabase joonis, 1894. H II 49, lk. 507.].....	14
Pilt 7. Liisuheitmine kepi abil (Kambja). [Foto R. Viidebaum (Viidalepp), 1933. ERA Foto 198.].....	16
Pilt 8. Suitsutare lattaia sees (Muhumaa, Lalli k.). [Foto R. Viidalepp, 1936. ERA Foto 1037.].....	20
Pilt 9. Samblaga tihendatud palkmaja Setumaalt. Fotol pereliikmed maja ees. [ERA Foto 1913.].....	24
Pilt 10. Püstkoda. [Trükis vt. Esivanemate varandus (1993), lk. 90.]..	25
Pilt 11. Ohvrikivi Kullamaal, Laukna k. Korvi t. põllul. [Foto V. Eenveer 14. mail 1938. ERA Foto 1221.].....	28
Pilt 12. Kahesaja-aastaseks arvatud suitsutare – Sepa saun Hageri, Adila v. 31. mail 1936. a. [ERA Foto 168.].....	36
Pilt 13. Elu- ja kõrvalruumide paigutus (Kullamaa, Maidla k.). [V. Eenveere joonis, 1938. ERA II 291, lk. 202.].....	38
Pilt 14. Pereliikmed koduõuel toimetamas. Setumaa, Rõzova k. [Foto A. O. Väisänen, 1913. ERA Foto 983.].....	41
Pilt 15. Puujuurest varn (nagi) hobuseriistade hoidmiseks (Iisaku, Lõpe k.). [Foto M. Hiimäe, 1973. Erakogu.]	43
Pilt 16. Vanker redeli ja vankrilaudadega. [Foto V. Kaulin, 20. mai 1938. ERA Foto 1356.].....	45
Pilt 17. Peapakk magamiseks. [Originaaljoonis leidub vastava teksti juures.]	47

Pilt 18. Mees pühib ahju. Setumaa. [Foto R. Viidalepp, 1934. ERA Foto 1166.].....	52
Pilt 19. Peremärke Kiideva külast (Ridala). [R. Põldmäe joonis, 1932. ERA II 55, lk. 139.].....	55
Pilt 20. Tapurla küla õuemärgid (Kuusalu). [R. Mooseri joonis, 1922. E 52838.].....	56
Pilt 21. Võrgukudujad Kolga lahe Koipsi saarelt. [Foto E. Wittoff, 1922. ERM Fk. 439:75. Trükis vt. Rahvapärimeste koguja, 5 (1967), lk. 10.].....	57
Pilt 22. Kandletegemine (Setumaa, Meremäe). [Foto A. O. Väisänen, suvi 1913. O. Selleke ümbervõte, 1943. ERA Foto 976.].....	60
Pilt 23. Kuuseoksast baromeeter. [Originaaljoonis leidub vastava teksti juures.].....	65
Pilt 24. Lambarauad. [Trükis vt. Esivanemate varandus (1993), lk.52.]..	69
Pilt 25. Tuleraud. [Trükis vt. Etnograafiline sõnastik (1925), lk. 61.]..	74
Pilt 26. Tulejalg pilakuga. [Trükis vt. Etnograafiline sõnastik (1925), lk. 60.]	76
Pilt 27. Puust küünlaluhter (Reigi). [Originaaljoonis leidub vastava teksti juures.].....	82
Pilt 28. Kirjatööd tegemas. Valgusallikaks laualamp ja küünal. [ERA Foto 99].....	83
Pilt 29. Vanapaar lõunatunnil oma õues pingil. Häädemeeste, Kura k. [Foto P. Kallas, 14. juuni 1938. ERA Foto 1777.].....	93
Pilt 30. Nägemus luupainajast. [Originaaljoonis ERA II 285, 605/6 juures.]	97
Pilt 31. Tüdruk kaelkookudega. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 52.].....	99
Pilt 32. Söögilaud ja selle paigutus. [Originaaljoonis leidub vastava teksti juures. ERA II 299, 162 (3).].....	110
Pilt 33. Lähker. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 147.]	116
Pilt 36. Puust kauss. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 73.].....	123
Pilt 37. Puust toidukarp. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 68.]	125

Pilt 37. Toober toobripuuga. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 286.]	126
Pilt 38. Leivaastja. [Trükis vt. Esivanemate varandus (1993), lk. 11.]	139
Pilt 39. Uhmer ja uhmrinui. [Trükis vt. Esivanemate varandus (1993), lk.124.]	149
Pilt 40. Talgulisi kartulikuhja juures (Pöide, Asva k.) 19. oktoobril 1935. a. [Foto J. Kleksner. ERA Foto 1142.].....	160
Pilt 41. Lihavõttemunade koksimine (Kadrina). [Foto R. Viidebaum (Viidalepp), 1933. ERA Foto 217.]	162
Pilt 42. Jõululeib ehk jõuluorik (Pärnu khk.). [Joonis Pärnu Poeglaste Gümnaasiumi II kl. ühisest saadetest, 1930. E 67174.]	169
Pilt 43. Õlleodrad külimitus. Iisaku, Lõpe k. [Foto M. Hiiemäe 1973. Erakogu.].....	171
Pilt 44. Tõrs õlle tegemiseks. [Trükis vt. Esivanemate varandus (1993), lk. 123.].....	176
Pilt 45. Õllevaadi põhjapuud. [Originaaljoonis leidub vastava teksti juures. ERA II 169, 194.]	178
Pilt 46. Kirjatud õllekann. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 346.].....	180
Pilt 47. Suveköögi plaan tulekolde ja taaritõrre asukohtadega. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 346.]	190
Pilt 48. Taari- ehk kalja-astja. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 21.].....	197
Pilt 49. Pesuküna raejalgade peal. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 196.].....	204
Pilt 50. Sauna sisevaade ja plaan. [Trükis vt. Eesti rahvakultuuri leksikon (1995), lk. 249.]	209
Pilt 51. Rahvaarst Ell Savisik (Leie nõid Serva Ell). Kolga-Jaani, Leie k., 1910. [E. Kivaste ümbervõte. ERA Foto 10220.].....	224
Pilt 52. Arbumistoiming sõela ja käärde abil. Tartu. [Foto R. Viidebaum (Viidalepp), 1932. ERA Foto 188.].....	230
Pilt 53. Vee pealt ennustamine. Setumaa. [Foto N. Rozova, 1938. ERA Foto 1176.]	239
Pilt 54. Vibuhäll (Otepää). [A. Krooni joonis, 1938. ERA II 203, lk. 426.].....	261

Pilt 55. Sarapuukeppidest lapsevoodi. Iisaku, Lõpe k., valmistatud 1939. a. [Foto M. Hiimäe 1973. Erakogu.].....	267
Pilt 56. Talulapsi liivahunnikus mängimas. Nõo, Tähtvere v. 1942. a. suvi. [Foto R. Viidalepp. ERA Foto 1941.].....	271
Pilt 57. Laste loetamine enne vallakooli asutamist.. [Puulõike järgi aabitsa tiitellehelt.] Foto E. Selleke, 1943. ERA Foto 2004.	277
Pilt 58. Lapsed mängivad kaevu juures kaupmeest. Peetri, Nurmsi k. [Foto R. Viidalepp, 1942. a. suvi. ERA Foto 1938.].....	281
Pilt 59. Kangakudumine. Setumaa, Kosselka k. [Foto A. O. Väisanen, 1913. ERA Foto 958.].....	289
Pilt 60. Pereliikmeid kiige juures. Muhumaa, Iga k. [Foto J. Kuksner, 6. augustil 1936. ERA Foto 1137.].....	294
Pilt 61. Võrgupaikaja. Kuusalu, Kolga rand. [Foto A. O. Väisanen, suvi 1913. ERA Foto 990.].....	297
Pilt 62. Neiu kaevul puunõusid korrastamas. Kihelkonna. [Foto J. Saul. E. Selleke ümbervõte, 1943. ERA Foto 1996.]....	313
Pilt 63. Neiu veimevakaga. Setumaa. [Foto V. Säägi, maikuu algus, 1939. ERA Foto 1682.].....	317
Pilt 64. Setu pulmad. [Foto 1939. a. suvel. ERA Foto 1685.]	318
Pilt 65. Pulma naljapilt. Valjala, Türgi k. [Foto J. Kleksner, 24. veebruaril 1933. ERA Foto 1144.].....	321
Pilt 66. Vanemat pulmarahvast. Simititsa, 1906. [E. Selleke ümbervõte. ERA Foto 1366.].....	322
Pilt 67. Endine Häädemeeste mõisa kõrts Pärnu-Ikla maantee ääres. [Foto J. Kuningas-Lepik, 1937. ERA Foto 1672.]	343
Pilt 68. Matuserongi möödumisel seistakse teeveerel. [Foto O. Rosenberg, 17. juunil 1938. ERA Foto 1134.].....	350

KIRJANDUST „ENDIS-EESTI ELU-OLU V“ TEEMAL.

- Astel, Eevi. Naiste käsitööde aastaringne tsüklikilisus (XIX sajand ja XX sajandi algus). *EM Ar XXIII*. Tallinn 1968, lk. 235–255.
- Eesti rahvakalender* I. Koost. Selma Lätt. Tallinn 1970.
- Eesti rahvakalender* II–VIII. Koost. Mall Hiiemäe. Tallinn 1981–1999.
II: 1981; III: 1984; IV: 1985; V: 1991; VI: 1994; VII: 1995; VIII: 1999.
- Eesti rahvakultuur*. Koost. ja toim. Ants Viires ja Elle Vunder. Teine, täiendatud trükk. Tallinn 2008.
- Eesti rahvakultuuri leksikon*. Koost. ja toim. Ants Viires. Tallinn 1955.
(II tr. Tallinn 2000).
- Eesti rahvalaulud. Antoloogia* I–IV. Toim. Ülo Tedre. Tallinn 1969–1974.
I: 1969; II: 1970; III: 1971–1972; IV: 1974.
- Eesti vanasõnad* I–III. Koost. Arvo Krikmann, Ingrid Sarv. *Monumenta Estoniae Antiquae* III. Proverbia estonica. Tallinn 1980–1985.
I: 1980; II: 1983; III: 1985.
- Eisen, Matthias Johann. *Esivanemate ohverdamised. Eesti mütoloogia* III.
Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 19. Tallinn 1920.
- Eisen, Matthias Johann. *Kosjad*. *ERM Ar VII*. 1931. Tartu 1932, lk. 1–47.
- Esivanemate varandus. Rahvateaduslik teatmik*. Toim. Anne Vaserik.
Tartu 1993.
- Etnograafiline sõnastik*. Eesti asjalise vanavara põhjal kokku seadnud
I. Manninen. Tartu 1925. (Faksiimile-trükk Tallinn 1993).
- Habicht, Tamara. *Eesti saun*. Tallinn 1972.
- Habicht, Tamara. *Ehiselementidest eesti taluarhitektuuris*. *EM Ar XXIX*. Tallinn 1976, lk. 126–169.

- Habicht, Tamara. Taluõuest ja mõnedest kõrvalhoonetest Kagu-Eestis XIX sajandi teisel poolel. *EM Ar XVI*. Tallinn 1959, lk. 88–152.
- Hiiemäe, Mall. *Päiv ei ole päiväle veli. Lõunaeesti kalendripärimus*. ERA T 22. Tartu 2006.
- Hiiemäe, Mall. Pühapäev maarahva traditsioonis. *Sator 2. Artikleid usundi- ja kombeloost*. Tartu 2000, lk. 183–196.
- Hiiemäe, Reet. *Ended ja ennustamised eesti rahvausundis*. Tallinn 2013.
- Hiiemäe, Reet. *Kaitsemaagia eesti rahvausundis*. Tallinn 2012.
- Jaagosild, Endla. Eesti kali. *EM Ar XXII*. Tallinn 1967, lk. 240–264.
- Jaagosild, Ildike. Loomade ajutisest pidamisest rehetoas. *EM Ar XX*. Tartu 1965, lk. 87–106.
- Kaarma, Melanie; Voolmaa, Aino. *Eesti rahvarõivad*. Tallinn 1981.
- Kaljuvee, Grigori. Eesti rahvapäraseid laste mänguasju. *EM Ar XIX*. Tallinn 1964, lk. 210–237.
- Kaljuvee, Grigori. Häll. *EM Ar XXII*. Tallinn 1967, lk. 265–301.
- Kaljuvee, Grigori. Töökuse kasvatamine lastes eesti rahvatraditsiooni järgi. *EM Ar XVII*. Tallinn 1960, lk. 234–263.
- Kalvik, Silvia. *Pühadetoitud ja tavanditoitud*. Toim. Riina Tammsaar. Tallinn 1998.
- Karu, Lembit. Peeruvalgustus Eesti külas 19. sajandil. *EM Ar XXVIII*. Tallinn 1975, lk. 189–209.
- Kruusberg, Aleksander. *Esiisade enneajalooline õigus I. Perehond*. Tartu 1920.
- Kurrik, Helmi. Kama. *ERM Ar V*. Tartu 1929, lk. 170–184.
- Kurrik, Helmi. Vorstid. *ERM Ar VIII*. Tartu 1934, lk. 112–154.
- Loorits, Oskar. Elupiltide maalimisest. *Rahvapärimeste Selgitaja I*, nr. 7. Tartu 1939, lk. 200–204.
- Loorits, Oskar. *Endis-eesti elu-olu I. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust*. ERA T II. Tartu 1939. (II tr. ERA T 19 (II). Tartu 2002).

- Loorits, Oskar. *Endis-eesti elu-olu II. Lugemispalu metsaelust ja jahindusest*. Folkloristliku osakonna toimetused 15. Tartu 1941. (II tr. ERA T 21 (15). Tartu 2004).
- Loorits, Oskar. *Endis-eesti elu-olu III. Lugemispalu põllumehe elust*. ERA T 17. Tartu 2000.
- Loorits, Oskar. *Endis-eesti elu-olu IV. Lugemispalu karjakasvataja elust*. ERA T 18. Tartu 2001.
- Loorits, Oskar. *Meie, eestlased*. Koost. Hando Runnel. Eesti mõttelugu 35. Tartu 2000.
- Loorits, Oskar. Ununevast kultuurimiljööst. *Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat I*. Tartu 1940, lk. 251–331.
- Lööke, Endla. Kanepitoidud Eestis. *EM Ar* 17. Tartu 1960, lk. 191–202.
- Manninen, Ilmari. Jõululeibadest ja näärrikakkudest Eestis. *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu 1927, lk. 134–146.
- Mikkor, Marika. Sünnikombestikust linnas ja maal. *Akadeemia* 2000, nr. 4, lk. 806–847; nr. 5, lk. 1017–1044.
- Moora, Aliise. *Eesti talurahva vanem toit I–II*. Tallinn. I: Tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped. 1980; II: Joogid, leib ja leivakõrvane. 1991.
- Moora, Aliise. Tavandi- ja peotoitudest eesti külas. *EM Ar* XXIX. Tallinn 1976, lk. 47–100.
- Paal, Piret. Malaaria rahvameditsiinis – haiguse tunnused ja haigestumise põhjused. *Lohetapja. Pro Folkloristica* VI. Tartu 1999, lk. 123–132.
- Peterson, Aleksei. Eesti rehetoa aknad aastail 1850–1940. *EM Ar* XXVI. Tallinn 1973, lk. 7–26.
- Peterson, Aleksei. Rehielamu ruumijaotuse arengu põhijooni XIX ja XX sajandil. *EM Ar* XXII. Tallinn 1967, lk. 7–39.
- Piho, Mare. J. Hurda käsikiri „Setokeste pühi’ ja tähtpäävä”“ etnograafilise allikana. *ERM Ar* XXXVIII. *Jakob Hurt 150*. Tallinn 1990, lk. 69–85.

- Pöldmäe, Rudolf (toim.). *Eesti rahvanaljandid I. Inimese eluperioodid*. Riikliku Kirjandusmuuseumi Folkloristliku Osakonna toimetused 16. Tallinn 1941.
- Pöldmäe, Rudolf. Eesti rahvaomastest majariistadest. *ERM Ar 5*. Tartu 1929, lk. 39–74.
- Pärdi, Heiki. *Eesti taluhäärberid I–II*. Tallinn. I: 2005; II: 2007.
- Pärdi, Heiki. *Eesti talumaja lugu. Ehituskunst ja elu 1840–1940*. Tallinn 2012.
- Rannap, Heino. *Muusika eesti perekonnas ja rahvakoolis*. Tallinn 1972.
- Raud, Märt. Eestlaste armuilmast. *Eesti Kultura IV*. Korraldanud W. Reiman. Jurjew 1915, lk. 3–99.
- Reio, Juta. Leivaga seotud kombestikust Jakob Hurda rahvaluulekogudes. *ERM Ar XXXVIII. Jakob Hurt 150*. Tallinn 1990, lk. 48–66.
- Ristolainen, Tiia. Surmakultuuri suundumused Eestis: surmaended. *Mäetagused 25*. Tartu 2004, lk. 157–212.
- Saar, Edgar. Tuletegemine tuleraua, tulekivi ja süütisega. *EM Ar XXVIII*. Tallinn 1975, lk. 167–188.
- Salu, Edith. Rasedusega seotud uskumused ja kombed eestlastel. *ERM Ar XXXVIII. Jakob Hurt 150*. Tallinn 1990, lk. 105–139.
- Salve, Kristi. Mõningaid tähelepanekuid tavanditoitudest. Diferentseerumine piirkonniti ja üldistumine tavanditi. *Sator 2. Artikleid usundi- ja kombeloost*. Tartu 2000, lk. 121–140.
- Tedre, Ülo. *Eesti pulmad. Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn 1973.
- Tilk, Maria. Töökasvatus meie esivanemate kasvatustraditsioonides. *Algõpetuse aktuaalseid probleeme 6. Teadustööde kogumik*. Tallinn 1997, lk. 162–169.
- Troska, Gea. Eesti taluõued 17.–20. sajandil. *Muunduv rahvakultuur*. Tallinn 1993, lk. 41–87.

- Troska, Gea. Suveköögid Eestis. *EM Ar XXX*. Tallinn 1977, lk. 95–128.
- Valk, Ülo. Ristimise tähendusest eestlasele rahvausundi andmetel. *Sator 1. Artikleid usundi- ja kombeloost*. Tartu 1998, lk. 139–156.
- Vanasõnaraamat*. Koost. Anne Hussar, Arvo Krikmann, Ingrid Sarv. Tallinn 1984.
- Veidemann, Andra. Maa-alused eesti rahvameditsiinis. *ERM Ar XXXVIII. Jakob Hurt 150*. Tallinn 1990, lk. 86–104.
- Viidalepp, Richard. Kildsann ja muid endisaegseid külanoorte kooskäimisi. *Eesti Keel ja Kirjandus I*, 1941, lk. 47–65.
- Viires, Ants. *Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade*. Tallinn 1960. (II tr. Tallinn 2006).
- Viires, Ants. Materjale Eesti taluelamute arenemisest XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algupoolel. *EM Ar XVIII*. Tallinn 1962, lk. 99–123.
- Viires, Ants. *Puud ja inimesed. Puude osast eesti rahvakultuuris*. Tallinn 1975. (II tr. Tallinn 2000).
- Viluoja, Eha. Tõrjemaagiast matusekommetes. *Mäetagused 13*. Tartu 2000, lk. 43–62.
- Võti, Tiina. *Õllekannud. Eesti rahvakunst V*. Tallinn 1986.
- Wiedemann, Ferdinand Johann. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*. St. Peterburg 1876.

SISUKORD.

Laulude numbrid on märgitud tärnikesega (*)

SAATEKS.....	3
1. Kodu tundemärgid. (*).....	7
2. Elumajade ehitamisest meie esivanemate aegadel Viljandimaal...9	
3. Kujutused endise aja talu kohta Võrumaal.....	15
4. Tarbepuude raiumise ajad.	21
5. Sambla toomisest.	23
6. Õuepealsetest hoonetest.....	24
7. Toa tegemine.....	26
8. Ohvri viimisest majahaldjale.	28
9. Tõnnivakk.....	29
10. Viruskundra annab lapsele hamba.	31
11. Nõidusega toodud luu.	32
12. Mälestusi majaussidest.....	33
13. Ööema ketramas ja kudumas.	33
14. Hoonete sisemisest ehitusest.	36
15. Rehetare õhust ja soojusest.....	39
16. Elu vanematekodus. (*)	40
17. Vanasõnu koduse elu kiituseks.	41
18. Elamusisustusest ja tarberiistadest.....	42
19. Majariistade kolimise lugu.....	54
20. Peremärkidest.....	54
21. Kodustest puutöödest ja muudest tegemistest.....	57
22. Luuategemisest.....	63
23. Lindude ja rebaste hirmutajad.	64
24. Omatehtud ilmaennustaja.....	65
25. Taadi tarbeasjad.	66
26. Linalõuguti „kõne“.....	67
27. Voki laul.....	67
28. Kombeid pea piiramisel.....	68

29.	Kombeid kerisepuistamisel.	69
30.	Tuli tuha all.....	72
31.	Ränikivi ja tuleraud.	73
32.	Peergude tegemisest ja pilakust.....	75
33.	Tulevalgus toas. (*).....	78
34.	Tule tegemine uusaastahommikul.	78
35.	Küünalde valmistamisest.	79
36.	Kombeid lambitule põletamisel.....	82
37.	Vana aja päevarütmid.	83
38.	Head ja halvad ajad inimese elu mõjutamas.....	87
39.	Vanasõnu ajaarvestuslikust elukorraldusest.	91
40.	Kurjad vaimud ei salli ketramist.	92
41.	Laupäevaseid toimetusi.	92
42.	Sõrmeküünte lõikamisest.....	94
43.	Sigadele võtme andmine.	94
44.	Jüripäevased kunstid.	95
45.	Mälestusi luupainajast.....	96
46.	Jõu kasutamisest raske töö tegemisel.	99
47.	Võõra asja võtmisest.	100
48.	Õpetusi igapäevaste toimetuste tegemisel.....	100
49.	Jõulu-aegseid kombeid ja toimetusi.....	103
50.	Vanapagan rehes.	105
51.	Kuidas suure raamatuga kodukäija ära kaotatud.	105
52.	Kuidas tondid ära kadunud.	106
53.	Lugusid halltõvest.	107
54.	Katkuhaldjas tuleb peresse.	108
55.	Näkk lapsi kaevu tõmbamas.	109
56.	Tuulispask hoonete kallal.....	109
57.	Mälestused söömisest Märjamaalt.	110
58.	Söögi ootus. (*)	122
59.	Talu toiduriistadest.	123
60.	Toiduvalmistamis- ja säilitamisriistad ning toidutavad Suure-Jaanis.	124
61.	Vanaaegsed toidud ja toidukorrad.....	129
62.	Näpunäiteid söögi ja söömise juures.	131

63.	Hoolitsus leevaimude eest.....	131
64.	Söömata käijad hinged teadmata.	133
65.	Perenaise vorstitegemise oskused.....	133
66.	Vana aja suuremad toidud.....	134
67.	Aganaleib.	136
68.	Rabandleib.....	137
69.	Halb jahu. (*).....	138
70.	Leivast ja leivakommetest.	138
71.	Leivategemisest.	139
72.	Tee kakku. (*).....	140
73.	Ämm õpetab miniat.	141
74.	Kaapekaku küpsetamisest.....	142
75.	Peigmehe armukarask.	142
76.	Leiva nimeks vatsk.....	143
77.	Ei tohi palja peaga leiba teha.	144
78.	Õpetuseks koerapidajale.....	144
79.	Usside nõidumine leiva sisse.	146
80.	Kaupmees öömajal hädas tondiga.....	146
81.	Silgukalt.	147
82.	Tuhkakook.	148
83.	Leivakõrvaseks rokk.....	148
84.	Kruubi- ja tangutoidud.	149
85.	Millal muhulane putru keedab.	151
86.	Kama – kasulik toit.	152
87.	Sõirategemine.....	154
88.	Kanepitoidud.	154
89.	Suure-nädala ja lihavõttepühade toitudest.	155
90.	Kaerakile keetmine.....	156
91.	Rätsepa kiisliöömine.....	157
92.	Looduse annid toidulisaks.	157
93.	Taimesupid.	158
94.	Kartulite tulek toidulauale.....	159
95.	Kartulitalgute lõpulaud.	160
96.	Lihavõttemunadest.....	161
97.	Kanaliha söömisest lambalaudas.....	163

98.	Koostööst varavedajatega.....	163
99.	Vanasõnu toitudest ja söömisest.....	164
100.	Jõuluaja toitudest.....	166
101.	Õlletegemise kunstidest vanasti.....	170
102.	Humalate kasvatamisest tapuaias.....	186
103.	Ühisest õllemaitsemisest Läänemaal.....	187
104.	Õlle kasutamisest toiduvalmistamisel.....	187
105.	Kirjeldusi taari valmistamisest.....	188
106.	Vanasõnu jookidest.....	197
107.	Maarjapuna joomisest.....	198
108.	Nurjaläinud kohvikeetmine.....	198
109.	Vilumust nõudvad tööd.....	199
110.	Põrandapühkimise kunstidest.....	200
111.	Vanasõnu koduse elu kohta.....	201
112.	Mälestusi seebikeetmisest.....	202
113.	Seebi asemel puulehed.....	203
114.	Pesuriistad.....	204
115.	Puhta vee saamise taigadest.....	205
116.	Vanasõnu sauna ja puhtuse kohta.....	205
117.	Saunaskäimisest, kütmisest ja pesemisest.....	206
118.	Juku vihtlemine.....	209
119.	Saunasõnad. (*).....	211
120.	Hinged hingedepäeval saunatamas.....	212
121.	Pesijad hädas maa-alustega.....	212
122.	Saunavaimud kimbutavad saunalisi.....	213
123.	Hoone savitamisest.....	215
124.	Lugusid elamusöödikute hävitamisest.....	215
125.	Peale pandud sajalgsed.....	217
126.	Hiire- ja rotinuhtlusest.....	218
127.	Rahvaravitsejate ja õpetatud arstide võrdlusi.....	223
128.	Haigustest, saadud ja tehtud hädadest ja nende arstimisest.....	229
129.	Näiteid nõidusest ja maagiast.....	239
130.	Naist tegemas.....	244
131.	Millest Jumal naise on loonud.....	245
132.	Miks naised peavad aseme korda tegema.....	245

133.	Kolm sugu rahvast.	246
134.	Kombed laste sündimise, ristimise jm. juures.	246
135.	Naljaka nimega vaderid.	258
136.	Kinkimine päästab ristivanema põrgust.	258
137.	Lugusid vahetatud lastest.	260
138.	Titelt tige. (*).....	264
139.	Vanasõnu lastest ja laste kasvatamisest.	265
140.	Laps tahab sauna.	266
141.	Lapsehällist ja kiigutamisest.	267
142.	Lapse hüpitus. (*).....	268
143.	Kõrinat valmistamine.....	268
144.	Lapse pissitamine.	269
145.	Pildike meesterahva lapsehoidmisest.	269
146.	Ema parem kui teised omaksed. (*)	270
147.	Lapsed mängivad kodu.....	272
148.	Lapse tänu. (*)	273
149.	Vanaviisi lastekasvatusest.	274
150.	Kodusest lugemaõppimisest.	277
151.	Laste elu-olust ja toimetustest.	279
152.	Tänamata töö. (*)	282
153.	Olematu asja otsimine.....	282
154.	Kuidas vanarahvas lapsi petsid.....	283
155.	Teateid kastmiskombest.	285
156.	Hambavahetusest.	286
157.	Vanasõnu inimese elujärgudest.....	287
158.	Tööjaotusest.	288
159.	Videviku pidamine.....	290
160.	Jutustamisest videvikuajal.	292
161.	Mõistatamisest.	292
162.	Lapsed ja vanad koos aega veetmas.	293
163.	Õhtused tööd rehetares.	294
164.	Ühised tööõhtud.....	295
165.	Kildsanna pidamine.	298
166.	Noorte kooskäimised.	298
167.	Õhtuste tubaste tööde lõpetamisest.....	304

168.	Noorte tutvumisest	304
169.	Noormees mõtleb neidudele. (*).....	306
170.	Kombeid ja ennustusi tähtpäevadel.....	307
171.	Virk tüdruk saab laisale poisile.	310
172.	Tuba küsib luuda. (*).....	310
173.	Vanasõnu laiskusest.....	311
174.	Laisk tüdruk ei saa mehele.	312
175.	Laisa poisi lugu.....	314
176.	Aeg üles ärgata. (*)	314
177.	Kosjadest pulmadeni.	315
178.	Pulmad.	319
179.	Tütarlapsest noorikuks. (*).....	323
180.	Virtsu mehe suur armastus.	324
181.	Noore abielumehe „kuritöö“.	324
182.	Kojujääjate paremad road.	324
183.	Miks naiste tööst on vähe tulu.	325
184.	Metsavaht ja kiuslik naine.	326
185.	Mees süüdistab naist.	328
186.	Söömine näitab peresuhteid.	328
187.	Vanasõnu varanduslikust seisusest.....	329
188.	Rätsep peres õmblemas.....	330
189.	Öösel üksi. (*).....	331
190.	Lapse ja minia võrdlus.....	332
191.	Koerast ja kassist vanasõnades.	332
192.	Kuidas Käärikmäe peremees oma väimeest peksis.....	333
193.	Kes mind laimab. (*).....	333
194.	Mai ja Kai.....	334
195.	Kurjad naised. (*).....	335
196.	Vanasõnu tülitsemisest.	337
197.	Abieluvälised suhted. (*)	337
198.	Vanasõnu peresuhetest.....	339
199.	Hoiatus joodiku eest. (*).....	341
200.	Pere suhetest külarahvaga.	344
201.	Helde naine.	345
202.	Kolli Tõnis ja tema pojad.	346

203.	Lapsed lahkuvad kodunt. (*).....	347
204.	Vanadus toob vaeva. (*)	348
205.	Haigus ja surm.	348
206.	Laste lein. (*)	350
207.	Kombetäitmisi seoses matustega.....	351
208.	Toidud surnu ärasaatmisel kodust.	352
209.	Silmapisarad on surnutele tüliks.....	353
210.	Poomisega võib surma saada.	354
211.	Jutte vanast surnute valvamisest.....	355
212.	Surnu kodus käimas.....	357
213.	Miks inimesed oma surma-aeaga ei tea.....	360
214.	Naiseks vanale mehele.	360
215.	Varandusest, pärandist ja pärimisõigusest.	361
	<i>Altetnisches Leben und Weben V. Lesestücke über das häusliche und</i> <i>familiäre Leben. Nachwort.</i>	<i>366</i>
	TEEMAREGISTER.	370
	LÜHENDID.....	378
	PILTIDE JA JOONISTE NIMEKIRI.....	380
	KIRJANDUST „ENDIS-EESTI ELU-OLU V“ TEEMAL.....	384
	Eesti kihelkondade kaart.	389

EESTI RAHVALUULE ARHIIVI TOIMETUSED

1. Oskar Loorits. Das misshandelte und sich rächende Feuer I. Tartu, 1935. 90 lk.
2. Walter Anderson. Studien zur Wortsilbenstatistik der älteren estnischen Volkslieder. Tartu, 1935. 232 lk.
3. Oskar Loorits. Pharaos Heer in der Volksüberlieferung I. Tartu, 1935. 194 lk.
4. Walter Anderson. Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Forschungsmethode. Tartu, 1935. 52 lk.
5. Herbert Tampere. Eesti rahvaviiside antoloogia = Anthologia Cantuum Popularium Estonorum 1. Tartu, 1935. 152 lk.
6. Oskar Loorits. Some Notes on the Repertoire of the Estonian Folk-Tale. Tartu, 1937. 29 lk.
7. Walter Anderson. Kettenbriefe in Estland. Tartu, 1937. 23 lk.
8. Rudolf Põldmäe, Herbert Tampere. Valimik eesti rahvatantse. Tartu, 1938. 187 lk.
9. Oskar Loorits. Gedanken-, Tat- und Worttabu bei den estnischen Fischern. Tartu, 1939. 128 lk.
10. Richard Viidalepp. Valimik muistendeid koolide kogumisvõistluselt 1939. Tartu, 1939. 40 + 4 lk.
11. Oskar Loorits. Endis-eesti elu-olu I. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust. Tallinn, 1939. 344 lk.
12. Oskar Loorits. Ununevast kultuurimiljööst. Tartu, 1940. 123 lk.
13. Richard Viidalepp. Tööjuhiseid rahvaluulekogujale. Tartu, 1940. 96 lk.
14. Oskar Loorits. Das sog. Weiberfest bei den Russen und Setukesen in Estland. Tartu, 1940. 74 lk.
15. Oskar Loorits. Endis-eesti elu-olu II. Lugemispalu metsaelust ja jahindusest. Tartu, 1941. 520 lk.
16. Rudolf Põldmäe. Eesti rahvanaljandid I. Inimese eluperioodid. Tartu, 1941. 350 lk.
17. Oskar Loorits. Endis-eesti elu-olu III. Lugemispalu põllumehe elust. Tartu, 2000. 292 lk.

18. Oskar Loorits. Endis-eesti elu-olu IV. Lugemispalu karjakasvataja elust. Tartu, 2001. 315 lk.
19. Oskar Loorits. Endis-Eesti elu-olu I. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Mall Hiimäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2002. 402 lk.
20. Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. Koost. Mall Hiimäe. Toim. Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu, 2002. 311 lk.
21. Oskar Loorits. Endis-eesti elu-olu II. Lugemispalu metsaelust ja jahindusest. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Mall Hiimäe. Tartu, 2004. 481 lk.
22. Mall Hiimäe. Päiv ei ole päiväle veli. Lõunaesti kalendripärimus. Tartu, 2006. 517 lk.
23. Regilaul – esitus ja tõlgendus. Toim. Aado Lintrop. Tartu, 2006. 272 lk.
24. Anu Korb. Rõžkovo virulased pärimuskultuuri kandjaina. Toim. Kadri Tamm ja Mall Hiimäe. Tartu, 2007. 216 lk.
25. Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendusteos Mall Hiimäele. Koost. Eda Kalmre ja Ergo-Hart Västriku, toim. Ergo-Hart Västriku. Tartu, 2008. 381 lk.
26. Mari Sarv. Loomiseks loodud: regivärsimõõt traditsiooniprotsessis. Toim. Mall Hiimäe. Tartu, 2008. 186 lk.
27. Janika Oras. Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm. Arhiivitekstid, kogemused ja mälestused. Toim. Mall Hiimäe. Tartu, 2008. 387 lk.
28. Valdo Valper (koost.) Metsast leitud kirik. Mõtsast löütü kerik. Urvastõ kohapärimus. Toim. Mall Hiimäe. Tartu, 2010. 249 lk.
29. Regilaulu müüdid ja ideoloogiad. Toim. Mari Sarv. Tartu, 2012. 354 lk.